ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىرىكى تارقىتىسى

شىنجاڭ تارىخى مەدەنىيىتى

(ئىچكى ژۇرنال، ھەقسىز تارقىتىلىدۇ)

2016 - يىللىق 2 - سان (ئومۇمىي 49 - سان)

مۇندەرىجە

تارىخىي شەخسلەر

1. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مەسلىھەتچىلىرى ۋە تەتقىقاتچىلىرى سۆھبەت يىغىلىشىدىكى سۆز.....شۆھرەت زاكىر (1)
2. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى مەسلىھەتچىلەر ئىشخانىسى (تارىخ - مەدەنىيەت تەتقىقات يۇرتى)نىڭ يېقىنقى مەزگىلدىكى خىزمەتلىرى توغرىسىدا دوكلات.....ئارسلان ئابدۇللا (9)
3. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى مەدەنىيەت - تارىخ تەتقىقات يۇرتىنىڭ قەشقەردە ئۆتكۈزگەن «جوڭگو ئارزۇسىنى بىرلىكتە ئەمەلگە ئاشۇرايلى» دېگەن تېمىدىكى رەسىم، ھۆسنىخەت ۋە فوتوسۈرەت كۆرگەزمىسىنىڭ ئېچىلىش مۇراسىمىغا بېغىشلىما.....ئارسلان ئابدۇللا تەھۇر (15)

تارىخىي شەخسلەر

4. زېلىڭ ۋېنۇۋۇنىڭ تەرجىمھالى.....دۇ شۆۋۈبي (18)
5. سىيىت ئەھمەد غوجىنىڭ تەرجىمھالى.....مۇھەممەد داۋۇت (29)
6. ئىسمايىل مەمەت ھەققىدە ئەدەبىي خاتىرە.....ئابدۇراخمان سادىق (41)
7. ئۇيغۇرلاردىن چىققان تۇنجى ئۇچقۇچىلار مەشقاۋۇلى —— دادام ئەخمەت نىيازبەگنى ئەسلەيمەن.....مېردىيان ئەخمەت (54)
8. يېڭىچە مائارىپ ۋە سەنئەت تەشەببۇسكارى شېرىپ ئەيسا ھەققىدە ئەسلىمە..... نىجادجان شېرىپ، غەيرەتجان ئوسمان ئۇتغۇر (63)

ئىلمىي تەتقىقات

9. بېزەكلىكتىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇرچە «تۆزۈن ئۇلۇگۇلەنچىسىز ئۆز ياش ئاتلىغ ئۇلۇغ كۆلۈنگۈ سۇدۇر»نىڭ باسما نۇسخىسىنىڭ پارچىسى ئۈستىدە تەتقىقات.....ئابدۇرېشىت ياقۇپ (72)
10. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنى ھەققىدە تەتقىقات.....ۋاڭ دۇڭپىڭ (85)
11. ماركسىزمنىڭ شىنجاڭدا تارقىلىشى.....سەي يىڭ (110)

تىل ئەدەبىيات تەتقىقاتى

12.ل . مۇتەللىپنىڭ «چىن مودەن» دىرامىسى ھەم «شائىر توغرىسىدا مۇڭۇشلۇق» شېئىرىدىكى تەتۇر پەش (،) نىڭ ئورنى توغرىسىدا.....تۇرسۇن ئەرشىدىن (115)

تارىخىي ئىزنالار

13.يوقلىپ كەتكەن ئالمالىق شەھىرى.....يەن لىك (124)
14.ئىشان سەئىيد مەسچىتى.....جۇ شاۋباۋ (137)
15.قىسقا خەۋەرلەر..... (140)

«شىنجاڭ ـ تارىخ مەدەنىيىتى» ئۇيغۇر تەھرىر ھەيئىتى

مەسئۇل ئورۇن: شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى مەسلىھەتچىلەر ئىشخانىسى، تارىخ ـ مەدەنىيەت تەتقىقات يۇرتى

باش مەسلىھەتچى: جارۇللا ھىسامىدىن

تەھرىر ھەيئەت مۇدىرى: تۇرسۇنجان ئەلى

مۇئاۋىن مۇدىرلار: ئارسلان ئابدۇللا، جاڭ شياۋنىڭ

باش مۇھەررلەر: ئارسلان ئابدۇللا

مۇئاۋىن باش مۇھەررلەر: ئۆتكۇر قاسىم

ئىجرائىيە باش مۇھەررلەر: ئابلەت نۇردۇن

تەھرىر ھەيئەت ئەزالىرى: ئارسلان ئابدۇللا، ئۆتكۇر قاسىم، ئابلەت نۇردۇن، غەيرەتجان ئوسمان ئۇتغۇر، ئەخمەت روزى توغرۇل

مەسئۇل كوررېكتورلار: ئادىلجان ئالىم، خاسىيەت ئابلەت

تەكشۈرگۈچى: ئارسلان ئابدۇللا، ئابلەت نۇردۇن

مۇقاۋا ۋە بەت لاھىيەلىگۈچى: لېتىپ ئابدۇۋېلى

مۇقاۋا خېتىنى يازغۇچى: نىياز كېرىم شەرقى

تۈزگۈچى:«شىنجاڭ ـ تارىخ مەدەنىيىتى» ئۇيغۇر تەھرىر ھەيئىتى

ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى جۇڭشەن يولى 479 ـ نۇمۇرلۇق قورۇ

تېلېفون ۋە فاكس: 2398438 (0991)

پوچتا نۇمۇرى: 830002

باسما ئىجازەت كىنىشكە نومۇرى: 2016 ـ يىللىق 0029 ـ نومۇر (ئىچكى ماتېرىيال)

باسقۇچى: ئۈرۈمچى ئالتۇن كۆزنەك رەڭلىك باسما چەكلىك شىركىتى

تور پونكتى: http://www.xjzfcs.gov.cn

تارقىتىلىش دائىرىسى: ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، ئاپتونوم رايونلۇق خ ق دائىمىي كومىتېتى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىدىكى ئالاقىدار تارماقلار، رەھبەرلەر، ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەرلەردىكى ئالاقىدار تارماق ۋە خادىملار، مەسلىھەتچىلەر ۋە تەتقىقاتچىلار.

ئۇيغۇر كتاب تور بېكتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىرىنچى تور بېكىتى

ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مەسلىھەتچىلىرى ۋە تەتقىقاتچىلىرى سۆھبەت يىغىنىدىكى سۆز

شۆھرەت زاكىر

(2016 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى، ئۈلىنغان ئۈنگە ئاساسەن رەتلەنگەن)

ھۆرمەتلىك مەسلىھەتچىلەر، تەتقىقاتچىلار، يولداشلار:

بۈگۈن، بىز بۇ يەردە داغدۇغلىق ھالدا ھۆكۈمەتنىڭ يېڭىدىن تەيىنلەنگەن مەسلىھەتچىلىرى ۋە تارىخ ـ مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ تەتقىقاتچىلىرىغا تەكلىپنامە تارقىتىش مۇراسىمى ئۆتكۈزدۇق، ھەمدە كۆپچىلىك بىلەن سۆھبەتلىشىپ، كۆپچىلىكنىڭ تەكلىپ ـ پىكىرلىرىنى ئاڭلىدۇق. ھۆكۈمەتنىڭ مەسلەتچىلىرى ۋە تارىخ ـ مەدەنىيەت تەتقىقات يۇرتىنىڭ تەتقىقاتچىلىرىنىڭ ئىش ئورنى ئالاھىدە، رولى مۇھىم بولۇپ، يۇقىرى شەرەپكە ئىگە. بۇ يەردە مەن ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىگە ۋاكالىتەن، تەكلىپ قىلىنغان 27 ھۆكۈمەت مەسلىھەتچىسى ۋە تارىخ ـ مەدەنىيەت تەتقىقات يۇرتىنىڭ 12 تەتقىقاتچىسىنى قىزغىن تەبرىكلەيمەن!

بايا، مەسلىھەتچىلەر ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرى، تارىخ ـ مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ باشلىقى يولداش ئارسلان ئابدۇللا خىزمەتلەردىن دوكلات بەردى، لى دېخۇڭ، غازى ئەھمەد قاتارلىق ئالتە يولداش ئايرىم ـ ئايرىم سۆز قىلىپ، ناھايىتى ياخشى پىكىرلەرنى بەردى. كۆپچىلىكنىڭ سۆزىدىن، ھەممەيلەننىڭ رولىنى تېخىمۇ ياخشى جارىي قىلدۇرۇپ، شىنجاڭنىڭ ئىسلاھات، تەرەققىيات ۋە مۇقىملىقى ئۈچۈن ئۆزىنىڭ بىر كىشىلىك تۆھپىسىنى قوشۇش ئارزۇسى بارلىقىنى ھېس قىلغىلى بولىدۇ، مەن كۆپچىلىكنىڭ سۆزىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ناھايىتى روھلاندىم ۋە ئىلھاملاندىم.

ئەمدىلا ئۆتۈپ كەتكەن 12 ـ بەش يىل مەزگىلى، ئۇزۇنچە بەش يىل، شۇنداقلا، شىنجاڭنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىكى نامايەندە خاراكتېرلىك ئەھمىيەتكە ئىگە بەش يىل بولدى. پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ خىزمىتىگە مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە ئەھمىيەت بەردى ۋە مەدەت بەردى. بولۇپمۇ پارتىيەنىڭ 18 ـ قۇرۇلتىيىدىن بۇيان، يولداش شى جىنپىڭ باش شۇجىلىقىدىكى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ خىزمىتىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت ۋە مەدەت بېرىپ، مەركەزنىڭ 2 ـ قېتىملىق شىنجاڭ خىزمىتى سۆھبەت يىغىنىنى چاقىردى، مەركەزنىڭ 5 ـ نومۇرلۇق ھۆججىتىنى چىقاردى؛ باش شۇجى شى جىنپىڭ ئۆزى شىنجاڭغا كېلىپ خىزمەتلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈپ ۋە يېتەكچىلىك قىلىپ، شىنجاڭ خىزمىتىگە كۆپ قېتىم تەستىقى يوليورۇق بېرىپ، ئىجتىمائىي مۇقىملىق ۋە ئەبەدىي ئەمنلىكتىن ئىبارەت شىنجاڭ خىزمىتىنىڭ باش نىشانىنى بېكىتىپ، پارتىيەنىڭ شىنجاڭنى ئىدارە قىلىش ئومۇمىي تەدبىرىنى بېيىتىپ، تەرەققىي قىلدۇرۇپ ۋە يۈكسەلدۈرۈپ، شىنجاڭ خىزمىتىگە يۆنىلىش كۆرسىتىپ بەردى. ئاپتونوم رايونلۇق پاتكوم بىلەن ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى مەركەزنىڭ شىنجاڭ خىزمىتى توغرىسىدىكى چوڭ-چوڭ سىياسەت ـ فاكتېرلىرىنى قەتئىي ئىزچىللاشتۇرۇپ، يولداش شى جىنپىڭ باش شۇجىلىقىدىكى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى بېكىتكەن ئىجتىمائىي مۇقىملىق ۋە ئەبەدىي ئەمنلىكتىن ئىبارەت شىنجاڭ خىزمىتىنىڭ باش نىشانىنى چۆرىدەپ، «تۆت ئومۇمىيۈزلۈك» ئىستراتېگىيەلىك ئورۇنلاشتۇرمىسىدا چىڭ تۇرۇپ، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ئىشلارنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە تارىخىي خاراكتېرلىك ھالقىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇپ، 12 ـ بەش يىلدىكى نىشان ۋەزىپىلەرنى ئومۇمىيۈزلۈك ئورۇندىتىپ، ئاساسلىق ۋەزىپىلەرنى ئاشۇرۇپ ئورۇنلىدى. بەش يىلدىن بۇيان، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادى يۇقىرى سۈرئەتتە ئېشىش ھالىتىنى ساقلاپ، ئۇنۇمبېرسال كۆچى كۆرۈنەرلىك كۈچەيدى؛ تەرەققىيات ئۇسۇلىدىكى ئۆزگىرىش تېزلىتىلىپ، كەسىپ قۇرۇلمىسى ئۈزۈكسىز ياخشىلاندى؛ ئۇل ئەسلىھەلىرى كۈنسېرى ياخشىلىنىپ، كۆتۈرۈش ئىقتىدارى كۆرۈنەرلىك ئاشتى؛ خەلقنىڭ تۇرمۇشى زور دەرىجىدە ياخشىلىنىپ، ئامما تېخىمۇ كۆپ ئەمەلىي نەپكە ئېرىشتى؛ ئىجتىمائىي ئىشلار جۇش ئۇرۇپ تەرەققىي قىلىپ، جامائەت مۇلازىمىتى ئومۇمىيۈزلۈك يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. بولۇپمۇ خەلقئارالىق پۇل مۇئامىلىسى كىرىزىسىنىڭ مۇرەككەپ تەسىرى، ئىقتىساد ۋە مۇقىملىقتىن ئىبارەت «ئۈچ مەزگىلنىڭ ئۈستىلەپ كېلىشى» دەك كەسكىن ۋەزىيەتتە، ئۆزگەرتىش، ئىسلاھ قىلىش، دادىللىق بىلەن زىممىسىگە ئېلىش، ئەمەلىي ئۇنۇم ھاسىل قىلىشتا چىڭ تۇرۇپ، ئىسلاھات، تەرەققىيات، مۇقىملىقتىكى بىر قاتار قىيىن مەسىلىلەرنى تىرىشىپ ھەل قىلىپ، تۈرلۈك خىزمەتلەردە زور تەرەققىياتلارنى قولغا كەلتۈردۇق.

يۇقىرىقى نەتىجىلەرنىڭ قولغا كېلىشى ئاسان ئەمەس. بۇنىڭغا ھەرقايسى مەسلىھەتچىلىرىمىز ۋە تەتقىقاتچىلىرىمىزنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى ۋە قان تەرى سىڭگەن. ئۆتكەنكى بەش يىلدا، ھەرقايسى مەسلىھەتچىلەر ئاپتونوم رايوننىڭ مەركىزىي خىزمەتلىرىنى ئاساس قىلىپ، ئاساسىي قاتلاملارغا بېرىپ تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىپ، جەمئىيەت ئەھۋالى، ئەل رايىنى ئىنكاس قىلىپ، بىر تۈركۈم قىممەتلىك تەكشۈرۈش تەتقىق قىلىش دوكلاتى ۋە مەسلىھەتچىلەر تەكلىپىنى شەكىللەندۈرۈپ، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئىلمىي قارار چىقىرىش، دېموكراتىك قارار چىقىرىشىدا ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتنىشىپ مەسلىھەت بېرىش رولىنى ياخشى جارىي قىلدۇردى. تەتقىقاتچىلار تارىخ ـ مەدەنىيەت تەتقىقاتى، سەنئەت ئىجادىيىتىنى پائال قانات يايدۇرۇپ، تۈرلۈك مەدەنىيەت ئۆگىنىش پائالىيەتلىرىنى ئۈيۇشتۇرۇپ، شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ گۈللىنىپ تەرەققىي قىلىشىغا مۇھىم تۆھپىلەرنى قوشتى. مەسلىھەتچىلەر ئىشخانىسى ۋە تارىخ ـ مەدەنىيەت تەتقىقات يۇرتى يەنە دۆلەت دەرىجىلىك مۇتەخەسسىسلەرنى شىنجاڭدا تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشقا تەكلىپ قىلىپ، مەدەنىيەت

سۆھبەت يىغىنلىرىنى ئۆتكۈزۈپ، چوڭ تېپتىكى مەدەنىيەت پائالىيەتلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، ياخشى ئىجتىمائىي ئۇنۇمگە ئېرىشتى. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بىلەن ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى مەسلىھەتچىلەر ئىشخانىسى، تارىخ ـ مەدەنىيەت تەتقىقات يۇرتى ۋە مەسلىھەتچىلەر، تەتقىقاتچىلارنىڭ خىزمىتىنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ. بۇ يەردە مەن، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بىلەن ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىگە ۋاكالىتەن سىلەرگە چىن قەلبىمدىن رەھمەت ئېيتىمەن ۋە سىلەردىن سەممىي ھال سورايمەن!

ھازىر، دۇنيا ۋەزىيىتى، دۆلەت ئەھۋالى ۋە پارتىيەنىڭ ئەھۋالىدا چوڭقۇر ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىۋاتىدۇ، ئەزەلدىن كۆرۈلۈپ باقمىغان تەرەققىيات پۇرسىتى ۋە خەۋپ ـ خەتەر، رىقابەت بىزنى كۈتۈپ تۇرماقتا. پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ قارار چىقىرىشى ئەقىل سىستېمىسىنىڭ مەدىتىگە ھەرقانداق ۋاقىتتىكىدىن بەكرەك مۇھتاج بولۇۋاتىدۇ، ئەقىل ئامبىرىنىڭ رولىنى جارىي قىلدۇرۇشقا تېخىمۇ شۇنداق. بۇ ئاساسەن ئۈچ جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ: بىرىنچىدىن، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت قارار چىقىرىشتا جەمئىيەت ئەھۋالى ۋە خەلق رايىنى چوقۇم توغرا ئىگىلىشى كېرەك. ھەرقايسى مەنپەئەتتىكى توپلارنىڭ تەلىپىنى ۋاقتىدا، ئومۇميۈزلۈك ئىگىلىگەندىلا، ئۈزۈكسىز تەرەققىي قىلىپ ئۆزگىرىپ تۇرۇۋاتقان جەمئىيەت تەلىپى توغرىسىدا كۆڭلىدە سان بولۇپ، قارارنى ئىشەنچلىك ئاساس ئۈستىگە قورالايدۇ. ئىككىنچىدىن، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت قارار چىقارغاندا، چوقۇم كۆپ خىل لايىھەنىڭ دەللىلى ۋە سىلىشتۇرمىسى بولۇشى كېرەك. ھەرقانداق بىر چوڭ ئىسلاھات پىلانى ۋە چوڭ ـ چوڭ سىياسەتلەر چىقىرىلغاندا، ئىنچىكە ھالقىلارغىچە تاقىلىدۇ، شۇڭا، ئىسلاھاتنىڭ ماسلىشىچانلىقىغا، يۈرۈشلەشتۈرۈشىگە مۇھتاج بولىدۇ. كۆپ خىل لايىھەنى سىلىشتۇرغاندىلا، ھوقۇق ـ مەنپەئەتنى ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولىدۇ، تاللاپ چىقىلغان لايىھە ئەمەلىيەتنىڭ سىناقلىرىغا بەرداشلىق بېرەلەيدۇ. ئۈچىنچىدىن، ھۆكۈمەت قارار چىقارغاندا، چوقۇم ئالدىن كۆرەرلىككە ۋە ئەمەلىي ئۇنۇمگە ئەھمىيەت بېرىشى كېرەك. مۇۋاپىق ھالقىغان قارار مەسلىھەتى بولغاندىلا، بىزنىڭ پۇرسەتلەرنى ۋە تەشەببۇسكارلىق ھوقۇقنى ئالدىن ئىگىلىشىمىزگە ياردىمى بولىدۇ. شۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئەقىل ئامبىرى قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىپ، قارار چىقىرىشنىڭ تېرەك سىستېمىسىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش، قارارنى قانۇن بويىچە، ئىلمىي، دېموكراتىك چىقىرىشىمىزنىڭ مۇقەررەر تەلىپىدۇر.

پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ۋە گوۋۈيۈەن مەسلىھەتچىلەر ۋە تارىخ ـ مەدەنىيەت تەتقىقاتى خىزمىتىگە يۈكسەك ئەھمىيەت بېرىدۇ. پارتىيە 18 ـ قۇرۇلتېيىدا «قارارنى ئىلمىي، دېموكراتىك، قانۇن بويىچە چىقىرىشتا چىڭ تۇرۇپ، قارار چىقىرىش مېخانىزمىنى ۋە تەرتىپىنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ، ئىدىيە ئامبىرىنىڭ رولىنى جارىيي قىلدۇرۇش» ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇلدى. پارتىيە 18 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتنىڭ 3 ـ ئومۇمىي يىغىندا «جۇڭگوچە يېڭىچە ئەقىل ئامبىرى قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىپ، قارارداىن مەسلىھەت بېرىش تۈزۈمىنى ئورنىتىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش كېرەك» دەپ ئوتتۇرىغا قويۇلدى. باش شۇجى شى جىنپىڭ «بىز دۆلەتنى ئىدارە قىلغاندا، چوقۇم ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ ئەقلىنى توپلاپ، كۈچنى مۇجەسسەملەشكە ماھىر بولۇشىمىز كېرەك. ئىسلاھات ـ تەرەققىيات ۋەزىپىسى جاپالىق، ئېغىر بولغانسېرى، كۈچلۈك بولغان ئەقىل مەدىتىگە تېخىمۇ مۇھتاج بولىمىز. ئىلمىي قارار چىقىرىش ۋە دېموكراتىك قارار چىقىرىشقا تۈرتكە بولۇش، دۆلەتنى ئىدارە قىلىش سىستېمىسى ۋە ئىدارە قىلىش ئىقتىدارىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈش، دۆلەتنىڭ يۇمشاق كۈچىنى ئاشۇرۇش، ئىستراتېگىيەلىك يۈكسەكلىكىدە تۇرۇپ، جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە يېڭىچە ئەقىل ئامبىرى قۇرۇلۇشىنى چوڭ ھەم تەخىرسىز ۋەزىپە سۈپىتىدە ھەقىقي چىڭ تۇتۇش كېرەك». «قارار چىقىرىشقا مۇلازىمەت قىلىش، مۇۋاپىق ھالقىش» پرىنسىپى بويىچە، يۇقىرى سۈپەتلىك ئەقىل ئامبىرى قۇرۇش كېرەك» دەپ تەكىتلىدى. زۇڭلى لى كېچياڭ گوۋۈيۈەننىڭ مەسلىھەتچىلىرى، مەركىزىي كومىتېتنىڭ

تارىخ - مەدەنىيەت تەتقىقات يۇرتىنىڭ تەتقىقاتچىلىرى بىلەن سۆھبەتلەشكەندە «مەسىلىھەتچىلەر ۋە تەتقىقاتچىلارنىڭ دۆلەتنىڭ چوڭ - چوڭ قارارلارنى چىقىرىشىغا مەسلىھەت بېرىش رولىنى تولۇق جارىي قىلدۇرۇپ، ئىقتىسادنىڭ دەرىجىسىنى ئۆستۈرۈپ تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە جەمئىيەتنىڭ مەدەنىيلىكىنى ئىلگىرى سۈرۈش كېرەك» دەپ تەكىتلىدى. يېقىندا، زۇڭلى لى كېچياڭ گوۋۇيۈەننىڭ مەسلىھەتچىلەر ئىشخانىسىغا مۇھىم تەستىقى يوليورۇق بېرىپ، «ھۆكۈمەتنىڭ ئالاھىدىلىككە ئىگە، يۇقىرى سەۋىيەلىك مەسلىھەت بېرىش ئاپپاراتىنى قۇرۇپ چىقىش تەلىپى بويىچە، نۇقتىنەزەرنى ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ئىشلار تەرەققىياتىدىكى ئىستراتېگىيەلىك، ئالدىن كۆرەرلىك، ئەمەلىي مەسىلىلەرگە قارىتىپ، چوڭقۇر تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىپ، قېتىرقىنىپ تەتقىق قىلىپ، سەمىمىي تەكلىپ بېرىشىڭلار كېرەك» دەپ ئوتتۇرىغا قويدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، يېڭى دەۋردە مەسلىھەتچىلەر ئىشخانىسى، تارىخ - مەدەنىيەت تەتقىقات يۇرتىنىڭ خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەت ئومۇمىيىتىنىڭ تەلىپى بولۇپلا قالماي، قانۇندا بېكىتىلگەن باش تارتىپ بولالمايدىغان مەسئۇلىيىتىمىزدۇر.

كۆپچىلىك ھۆكۈمەت مەسلىھەتچىلەر تۈزۈمىنى ئورنىتىش ۋە تارىخ - مەدەنىيەت تەتقىقات يۇرتى تەسىس قىلىشنىڭ، ئېلىمىزنىڭ دۆلەت ھاكىمىيىتى قۇرۇلۇشىدىكى بىر ئىجادىيەت ئىكەنلىكىنى، سوتسىيالىستىك دېموكراتىك سىياسىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، ئىلمىي، دېموكراتىك قارار چىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش، دۆلەتنىڭ مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئۈچۈن مۇلازىمەت قىلىشتا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى تولۇق تونۇشى كېرەك. 2009 - يىلى 11 - ئايدا گوۋۇيۈەن ئېلان قىلغان «ھۆكۈمەت مەسلىھەتچىلىرىنىڭ خىزمەت نىزامى» ۋە 2011 - يىلى 10 - ئايدا گوۋۇيۈەن بەنگۈڭتىڭى تارقاتقان «ھۆكۈمەتنىڭ تارىخ - مەدەنىيەت تەتقىقات يۇرتىنىڭ خىزمىتىنى كۈچەيتىش ۋە ياخشىلاش توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇش» نىڭ روھىنى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇپ، يېڭى ۋەزىيەتكە تەشەببۇسكارلىق بىلەن ماسلىشىپ، ئىجتىمائىي مۇقىملىق ۋە ئەبەدىي ئەمنلىكتىن ئىبارەت بۇ باش نىشاننى ئاساس قىلىپ، باش نىشان ئۈچۈن مۇلازىمەت قىلىش، باش نىشاننى ئەمەلىيلەشتۇرۇشتە چىڭ تۇرۇپ، ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتنىشىپ مەسلىھەت بېرىش ۋە تارىخ - مەدەنىيەت تەتقىقاتى خىزمىتىنى يەنمۇ ياخشى ئىشلىشى كېرەك.

13 - بەش يىل مەزگىلىدە، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جەھەتتىكى خىزمەتلىرى يېڭى ۋەزىيەت، ياڭى رىقابەتكە دۇچ كېلىدۇ. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم 13 - بەش يىل مەزگىلىدىكى شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنىڭ ئاساسلىق نىشانى، ئومۇمىي تەلىپى ۋە چوڭ - چوڭ تەدبىرلىرىنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويدى، ھەرقايسى جەھەتتىكى ۋەزىپىلەر ئىنتايىن ئېغىر. 13 - بەش يىل مەزگىلىدىكى خىزمەت ۋەزىپىلىرىنى يۇقىرى ئۆلچەم، يۇقىرى سۈپەتتە ئورۇندىش، مەسلىھەتچىلەر ۋە تەتقىقاتچىلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئەۋزەللىكىنى ۋە مۇھىم رولىنى جارىي قىلدۇرۇشقا مۇھتاج. مەسلىھەتچىلەر ۋە تەتقىقاتچىلار بىۋاستە ئىپادىلەش يولىغا ئىگە بولۇپ، جەمئىيەت ئەھۋالى، خەلق رايى ۋە سىياسەت ئۇنۇمىنى تېز ئىنكاس قىلىدىغان قوشۇندۇر. يېڭى تارىخى مەزگىلدە، مەسلىھەتچىلەر ئىشخانىسى ۋە تارىخ - مەدەنىيەت تەتقىقات يۇرتى «ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىش، ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى مۇزاكىرە قىلىش، چوڭ - چوڭ قارارلارنى چىقىرىشقا مەسلىھەت بېرىش، ئەقىل كۆرسىتىش، دېموكراتىك نازارەت قىلىش، بىرلىكسەپ بويىچە بىرلەشمە دوستلۇق ئورنىتىش» فونكسىيەسىنى ھەقىقىي تۇردە ياخشى جارىي قىلدۇرۇپ، شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقى ۋە ئەبەدىي ئەمنلىكىنى ئىلگىرى سۈرۈش جەريانىدا تېخىمۇ چوڭ رولىنى جارىي قىلدۇرۇشى كېرەك.

مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، مەن بىر نەچچە ئۇمىدىمنى ئوتتۇرىغا قويىمەن:

بىرىنچىدىن، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ ئەقىل كۆرسىتىش ئۆمىكى بولىشىڭلار كېرەك.

ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىش، ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى مۇزاكىرە قىلىش، چوڭ - چوڭ قارارلارنى

ئۇيغۇر كىتاب توربېكتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىرى تاللىسىڭىز

چىقىرىشقا مەسلىھەت بېرىش، ھۆكۈمەت مەسلىھەتچىلىرىنىڭ ئاساسلىق مەسئۇلىيىتى، شۇنداقلا رولىنى جارىي قىلدۇرۇشنىڭ مۇھىم شەكلى. مەسلىھەتچىلەر خىزمىتى ھۆكۈمەت خىزمىتىنىڭ مۇھىم تەركىبى قىسمى بولۇش سۈپىتى بىلەن، مەركەزنى ئاساس قىلىپ، ئومۇمىيەت ئۈچۈن مۇلازىمەت قىلىپ، خىزمەتلەرنىڭ كۈچەش نۇقتىسىنى پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ قارار چىقىرىشىغا مەسلىھەت بېرىشكە قويۇپ، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ ئەقىل كۆرسىتىش ئۆمىكىلىك رولىنى ھەقىقىي تۈردە ياخشى جارىي قىلدۇرۇشىكلار كېرەك. يولداش شى جىنپىڭ باش شۇجىلىقىدىكى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى بېكىتكەن ئىجتىمائىي مۇقىملىق ۋە ئەبەدىي ئەمىنلىكتىن ئىبارەت بۇ باش نىشاننى ئۆگىنىش ۋە ئىزچىللاشتۇرۇشنى ئاساس قىلىپ، يېڭىلىق يارىتىش، ماسلاشتۇرۇش، يېشىل بولۇش، ئېچىۋىتىش، تەڭ بەھرىمان بولۇشتىن ئىبارەت بەش چوڭ تەرەققىيات ئىدىيەسىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، ئىقتىساد، سىياسەت، مەدەنىيەت، جەمئىيەت، ئېكولوگىيە مەدەنىيىلىكى قۇرۇلۇشى ۋە پارتىيە قۇرۇلۇشىنى بىر تۇتاش ئىلگىرى سۈرۈپ، نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش بويىچە ئۆتكەلگە ھۇجۇم قىلىش ۋەزىپىسىنى ئومۇمىيۈزلۈك تاماملاشقا كاپالەتلىك قىلىپ، پۈتۈن مەملىكەت بىلەن تەڭ قەدەمدە ھاللىق جەمئىيەت قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن تۆھپە قوشۇشكىلار كېرەك. بولۇپمۇ باش نىشانىنى ئەملىگە ئاشۇرۇشنى چۆرىدەپ، ئومۇمىيۈزلۈك ھاللىق جەمئىيەت قۇرۇپ چىقىشنى چۈشەپ قويۇاتقان نۇقتىلىق، قىيىن مەسىلىلەرنى مەركەزلىك ھەل قىلىشنى ئاساس قىلىش كېرەك. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ئۇسۇلنى ئۆزگەرتىپ، قۇرۇلمىنى تەڭشەپ، تەرەققىيات سۈپىتى ۋە ئۈنۈمى مەسىلىسىنى تىرىشىپ ھەل قىلىش؛ يېتەرسىزلىكلەرنى تولۇقلاپ، بوغما ھالەتنى يوقىتىپ، تەرەققىياتتىكى تەكشىسىزلىك مەسىلىلىرىنى تىرىشىپ ھەل قىلىش؛ ئىشنى بالدۇر بايقاپ، خەۋپ ـ خەتەردىن مۇداپىيەلىنىپ، خەۋپ ـ خەتەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى تېزگىنلەش ئېڭى ۋە ئىقتىدارىنى كۈچەيتىش؛ ئىسلاھاتنى چىڭ تۇتۇپ، ئېچىۋىتىشنى ئىلگىرى سۈرۈپ، يېپىك يولى ئىقتىساد بەلبېغىدىكى يادرولۇق رايون قۇرۇلۇشنى ئىلگىرى سۈرۈشنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويدى.

مەسىھەتچىلەرنىڭ ھەممىسى شىنجاڭنىڭ رايون ئەھۋالىغا، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي خىزمەتلەرگە پىششىق، ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىپ مەسلىھەت بېرىشتە بىر قەدەر يۇقىرى ئىقتىدارغا ئىگە مۇتەخەسسىسلەردۇر. خەلقئارا ۋە دۆلەت ئىچىدىكى تەرەققىيات چوڭ ۋەزىيىتىنى توغرا نىشانلاپ، بىر قىسىم ئالدىن كۆرەرلىككە، ئاساس خاراكتېرلىك مەسىلىلەرگە بولغان ئىستراتېگىيەلىك تەتقىقاتنى كۈچەيتىپ، تېخمۇ يۇقىرى ئورۇن، تېخمۇ كەڭ نەزەر ئارقىلىق خىزمەتلەرنى ياخشى ئىشلىشى كېرەك. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بىلەن ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مەركىزى خىزمەتلىرىنى ئاساس قىلىپ، تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشنى كۆپ خىل يول، كۆپ قاتلام، كۆپ خىل شەكىلدە قانات يايدۇرۇشى كېرەك. بولۇپمۇ بىر قاتار يېڭى ئەھۋال، يېڭى مەسىلىلەرگە بولغان تەتقىقاتنى كۈچەيتىپ، باش نىشاننى قانداق قىلغاندا ياخشى ئىگىلەپ، باش نىشانغا مۇلازىمەت قىلىپ، باش نىشان ئارقىلىق تۈرلۈك خىزمەتلەرگە يېتەكچىلىك قىلغىلى بولىدۇ؟ نۆۋەتتىكى ئىقتىسادنىڭ تۆۋەنلەش بېسىمىغا قانداق قىلغاندا ئۇنۇملۇك تاقابىل تۇرۇپ، شىنجاڭ ئىقتىسادىنىڭ پۇختا ئېشىشىنى ئەملىگە ئاشۇرغىلى بولىدۇ؟ تەمىنلەشنىڭ قۇرۇلما خاراكتېرلىك ئىسلاھاتنى قانداق قىلغاندا ئۇنۇملۇك كۈچەيتىپ، شىنجاڭنىڭ ئەملىي گەۋدە ئىقتىسادىنىڭ رىقابەت كۈچىنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ؟ قانداق قىلغاندا پۇرسەتنى ئالدىن ئىگىلەپ، يېپىك يولى ئىقتىساد بەلبېغىدىكى يادرولۇق رايون قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ماھىيەتلىك تەرەققىياتقا ئېرىشكىلى بولىدۇ؟ قانداق قىلغاندا شىنجاڭنىڭ نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش بويىچە ئۆتكەلگە ھۇجۇم قىلىش جېڭىدە غەلبىنى قولغا كەلتۈرۈپ، پۈتۈن مەملىكەت بىلەن تەڭ قەدەمدە ئومۇمىيۈزلۈك ھاللىق جەمئىيەت قۇرۇپ چىقىش نىشانىنى ئەملىگە ئاشۇرغىلى بولىدۇ؟ قانداق قىلغاندا مىللەت، دىن خىزمىتىنى تېخمۇ ئۇنۇملۇك ياخشى ئىشلەپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە دىن ئىناقلىقىنى ئىلگىرى سۈرگىلى بولىدۇ؟ دېگەندەك مەسىلىلەرنى ئاساس قىلغان ھالدا نۇقتىنەزەرنى نىشان، ۋەزىپىلەرگە

قارىتىپ، مەسىلىنى يېتەكچى قىلىشنى گەۋدىلەندۈرۈپ، يېتەرسىزلىكلەرنى تولۇقلاش ئېڭىنى كۈچەيتىپ، چوڭقۇر تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىپ، ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى مۇھاكىمە قىلىپ، شىنجاڭنىڭ ئىسلاھات، تەرەققىيات، مۇقىملىقنى ئىلگىرى سۈرۈشكە ھەقىقىي تەكلىپ ۋە ياخشى ئەقىل كۆرسىتىشى كېرەك. مەۋقەنى 13 - بەش يىلدىكى تەرەققىياتقا قويۇپ، دۆلەت ئىچى - سىرتىنىڭ تەرەققىيات ۋەزىيىتىنى توغرا ئىگىلەپ، پەن - تېخنىكىدا يېڭىلىق يارىتىش، تۆۋەن كاربۇنلۇق تەرەققىيات ۋە ئېنېرگىيە، مۇھىت، كارخانىنىڭ رىقابەت كۈچى قاتارلىق جەھەتلەردە ھالقىما تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بېرىپ، پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنى ئالدىن كۆرەر قارار مەسلىھەتى بىلەن تەمىنلىشى كېرەك. دېموكراتىك نازارەت قىلىشنى پائال قانات يايدۇرۇپ، پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ چوڭ - چوڭ قارارلىرىنىڭ ئەمەلىيلىشىش ئەھۋالىغا بولغان تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشقا يۆكسەك ئەھمىيەت بېرىپ، ئالاقىدار مەسىلىلەرنى ۋاقتىدا ئىگىلەپ ۋە ئىنكاس قىلىپ، ئۆزگەرتىش، مۇكەممەللەشتۈرۈش توغرىسىدىكى كونكرېت پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئاپتونوم رايونىنىڭ نۇقتىلىق خىزمەتلىرىنىڭ جايىدا ئەمەلىيلىشىشى، ئەمەلىي ئۇنۇمگە ئېرىشىشنى ئىلگىرى سۈرۈشى كېرەك. ئىدىيە ئارقىلىق يېتەكلەش، مەسىلە ئارقىلىق يېتەكلەش، ئەمەلىيەت ئارقىلىق يېتەكلەشتە چىڭ تۇرۇپ، تېمىنى ئەستايىدىل تاللاپ، چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ، ئەمەلىي ئەھۋالنى كۆزىتىپ، راست سۆزلەپ، ئەمەلىي تەدبىر پىلانلاپ، تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش خىزمىتىنى يەنمۇ كۈچەيتىشى ۋە ياخشىلىشى كېرەك.

مەسىلىھەتچىلەر بىرىنچى سەپكە چۆكۈشتە چىڭ تۇرۇپ، ئاساسىي قاتلامغا سىڭىپ، ئەمەلىي ئەھۋالنى چوڭقۇر ئىگىلەپ، تەتقىق قىلىپ دەللەشنى كۈچەيتىپ، پاكىت ئارقىلىق سۆزلەپ، سانلىق مەلۇماتلار ئارقىلىق تەتقىق قىلىپ، مەسىلىلەرنى توغرا تېپىپ چىقىش، سەۋەبىنى ئېنىقلاش، تەكلىپنى ئەمەلىي ئوتتۇرىغا قويۇشقا ھەقىقىي كاپالەتلىك قىلىشى كېرەك. ئەمەلىي ئەھۋالنى تەكشۈرۈش، راست گەپ قىلىش جاسارىتى ۋە پاراسىتى بولۇشى، سەمىمىي تەكلىپ بېرىپ، ئادىل بايان قىلىشى، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ئىشلار تەرەققىياتىدا يۈز بەرگەن گەۋدىلىك زىددىيەتلەر ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بىلەن ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تېخى دىققەت قىلمىغان ياكى تولۇق چۈشەنمەيدىغان ھەقىقىي ئەھۋاللارنى پاش قىلىشقا، ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەت ۋە ھەرقايسى تارماقلارنىڭ خىزمىتىدە ساقلانغان مەسىلىلەرنى تەنقىد قىلىشقا جۈرئەت قىلىپ، ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەتلەرنى ئۈزۈكسىز ياخشىلىشى، سەۋىيەسىنى ئۈزۈكسىز ئۆستۈرۈشىگە تۈرتكە بولۇشى كېرەك.

ئىككىنچىدىن، زامانىۋى مەدەنىيەتنى تەشۋىق قىلغۇچىلاردىن بولۇشىڭلار كېرەك.

شىنجاڭ تارىختا كۆپ مەنبەلىك مەدەنىيەت سېڭىشكەن، مۇجەسسەملەنگەن جاي، مەدەنىيەت ئاساسى مول. نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيان، ھەر مىللەت خەلقى ئىنتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلىپ، پارلاق، شانلىق جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنى ئورتاق يارىتىپ، جۇڭگو ئارزۇسىنىڭ شىنجاڭ سەھىپىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى قىممەتلىك مەنىۋى بايلىق بىلەن تەمىنلىدى. يېڭى ۋەزىيەتتە، بىز شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقى ۋە ئەبەدىي ئەمنلىكىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتىن ئىبارەت بۇ باش نىشاننى ئاساس قىلىپ، بىر گەۋدىلەشكەن كۆپ مەنبەلىك، يۇغۇرۇلغان، ئېچىۋىتىلگەن، شىنجاڭچە زامانىۋى مەدەنىيەتنى زور كۈچ بىلەن تەرەققىي قىلدۇرۇشىمىز كېرەك.

مەسىلىھەتچىلەر ئىشخانىسى (تارىخ - مەدەنىيەت تەتقىقات يۇرتى)غا ئاپتونوم رايوندىكى ھەر ساھەدىكى ئابرويلۇق مۇتەخەسسىسلەر ۋە مەدەنىيەت ساھەسىدىكى داڭلىق ئەربابلار يىغىلغان، بۇلار شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدىكى يول ئاچقۇچىلار ۋە باشلامچىلاردۇر. زامانىۋى مەدەنىيەتنى يېتەكچى قىلىشتا چىڭ تۇرۇپ، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئىلغار، ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنى زور كۈچ بىلەن جارىي قىلدۇرۇپ، رايونىنىڭ ئۆزگىچە مەدەنىيىتىگە ۋارىسلىق قىلىپ ۋە ئۇنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، تارىخ ئارقىلىق

ئەلنى ئىداره قىلىش ۋە مەدەنىيەت ئارقىلىق يېتەكلەش ئىقتىدارىنى ئۈزۈكسىز ئۆستۈرۈشى كېرەك. سوتسىيالىستىك يادرولۇق قىممەت قارىشىنى زور كۈچ بىلەن جارىي قىلدۇرۇپ، ئىلغار مەدەنىيەت قىممەت قارىشىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن، ھەر مىللەت ئاممىسى ياقتۇرىدىغان نادىر ئەسەرلەرنى تەرىشىپ ئىجاد قىلىپ، ئىلغار مەدەنىيەت، نادىر ئەسەرلەر ئارقىلىق جەمئىيەتنى تەربىيەلەپ، كىشى قەلبىگە زوق بېرىشى كېرەك. ھەر مىللەت ئاممىسىنى «ۋەتەننى ـ شىنجاڭنى سۆيۈش، ئىتتىپاقلىشىش ـ تۆھپە قوشۇش، تىرىشىپ ئىشلەش ـ ئۆزئارا ياردەم بېرىش، ئېچۈنتىش ـ ئىلگىرىلەش»تىن ئىبارەت شىنجاڭ روھى ئارقىلىق تەربىيەلەپ ۋە يېتەكلەپ، ھەر مىللەت ئاممىسى ئارىسىدا ئىدىيەنى ئازاد قىلىش، تۆھپە يارىتىشقا ئىنتىلىشتەك قويۇق كەيپىياتنى شەكىللەندۈرۈپ، ھەر مىللەت كادىرلىرى ۋە ئاممىنى دۆلەت ئېگىسى، قانۇن ئېگىسى، پۇقرالىق ئېگىسى ۋە زامانىۋىلىق ئېگىسى ئۈزۈكسىز كۈچەيتىشكە تەربىيەلەش ۋە يېتەكلەش كېرەك.

تارىخ ـ مەدەنىيەت تەتقىقات يۇرتىنىڭ تەتقىقاتچىلىرى شىنجاڭنىڭ مول مەدەنىيەت بايلىقلىرىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئېسىل، ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنى قېزىپ، رەتلەپ، قوغداپ ۋە ئۇنى ئەۋج ئالدۇرۇپ، مەدەنىيەت ساھەسىدىكى ئالاقە، ھەمكارلىقنى كۈچەيتىپ، شىنجاڭنى پائال تەشۋىق قىلىپ، پائال تونۇشتۇرۇپ، شىنجاڭنىڭ شۆھرىتىنى، تەسىر كۈچىنى ۋە يۇمشاق كۈچىنى ئۈزۈكسىز ئۆستۈرۈشى كېرەك.

ئۈچىنچىدىن، ئاما بىلەن ئالاقىلىشىدىغان كۆۋرۈكلۈك، تۈگۈنلۈك رولىگلارنى جارىي قىلدۇرۇشىگلار كېرەك.

مەسلىھەتچىلەر ۋە تەتقىقاتچىلارنىڭ رولىنى ياخشى جارىي قىلدۇرۇش ـــ پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ خەلقنىڭ ئەھۋالىنى تولۇق چۈشىنىش، خەلق رايىنى ئىنكاس قىلىش، خەلقنىڭ ئەقىل ـ پاراسىنى توپلاشتىكى ئىنتايىن مۇھىم يوللارنىڭ بىرى. مەسلىھەتچىلەر ۋە تەتقىقاتچىلار جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدىن كەلگەن، ئالاقە دائىرىسى كەڭ، جەمئىيەتتە يۇقىرى ئابرويغا ئىگە، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بىلەن ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ھەر ساھەدىكى ئامما بىلەن ئالاقىنى كۈچەيتىشىدىكى مۇھىم كۆۋرۈك ۋە تۈگۈندۇر، شۇنداقلا پارتىيەمىزنىڭ بىرلىكسەپ خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇشىدىكى مۇھىم كۈچ. كۆپچىلىكنىڭ ئاساسىي قاتلامغا، ئامما ئارىسىغا بېرىپ، جەمئىيەتتىكى ھەرقايسى تەرەپلەر ۋە ئاممىنىڭ قەلب ساداسىغا قۇلاق سېلىشقا ئەھمىيەت بېرىپ، ئاممىنىڭ يېڭى ئارزۇ ـ ئۇمىدلىرىنى ئەينەن ئىنكاس قىلىپ، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ «ئاممىنىڭ ئارزۇسى بويىچە ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش» ىگە، خەلق تۇرمۇشى جەھەتتە تېخمۇ كۆپ، ئۇنۇملۇك تەدبىرلەرنى چىقىرىشىغا پايدىلىق بولغان، خەلقە نەپ يەتكۈزۈش، خەلقنى پايدا يەتكۈزۈشكە دائىرى يېڭى تەكلىپلەرنى كۆپرەك بېرىشى كېرەك. تۈرلۈك يول ۋە شەكىللەر ئارقىلىق، ئاممىغا پارتىيەنىڭ لۇشيەن، فاڭجېن، سىياسەتلىرى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ قارار، ئورۇنلاشتۇرمىلىرى، خىزمەت پوزىتسىيەسى قاتارلىقلارنى تەشۋىق قىلىپ، ئاممىنىڭ گۇمان ـ شۈبھىلىرىنى يېشىپ، مۇناسىۋەتنى ماسلاشتۇرۇش، زىددىيەتنى پەسەيتىش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەپ، ھۆكۈمەتنىڭ باشقۇرۇشى بىلەن ئاممىنىڭ ئۆزىنى ئىدارە قىلىشىنى ئۈنۈملۈك جىپسلاشتۇرۇش ۋە بىربىرىگە ياخشى تەسىر كۆرسىتىشىنى ئەملگە ئاشۇرۇپ، جەمئىيەتنىڭ ئىناقلىقى ۋە مۇقىملىقىنى تىرىشىپ قوغدىشى كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، تارىخ ـ مەدەنىيەت تەتقىقات يۇرتىغا داڭلىق ئەربابلار توپلاشقانلىقىدەك ئەۋزەللىكىنى جارىي قىلدۇرۇپ، يېپەك يولى ئىقتىساد بەلبىغىدىكى يادرولۇق رايون قۇرۇشنى ئاساس قىلىپ، چەتئەللەرگە قارىتا مەدەنىيەت ئالاقىسىنى كۆپ خىل يول، كۆپ خىل شەكىلدە قانات يايدۇرۇپ، جۇڭخۇا

مەدەنىيىتىنىڭ تەسىر كۈچىنى ئۇزۇكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈشى كېرەك.

تۆتىنچىدىن، ئۆز قۇرۇلۇشىڭلارنى ئۇزۇكسىز كۈچەيتىشىڭلار كېرەك.

ئىشلارنىڭ ئۇتۇقلۇق بولۇش ـ بولماسلىقى ئادەمگە باغلىق. ھەرقايسى مەسلىھەتچىلەر ۋە تەتقىقاتچىلار قاتلاممۇ ـ قاتلام تەۋسىيە قىلىش، ئەستايىدىل تاللاش ئارقىلىق مۇھاكىمە قىلىپ بېكىتىلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، يېڭى ۋەزىيەت، يېڭى ۋەزىپىگە تەشەببۇسكارلىق بىلەن ماسلىشىپ، «ئالدىنقى قاتاردىكى ئەقىل ئامبىرى قۇرۇش» نىشانى بويىچە، قۇرۇلۇشىنى ئۇزۇكسىز كۈچەيتىپ، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بىلەن ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ قارار چىقىرىشىغا مەسلىھەت بېرىش سۈپىتى ۋە سەۋىيەسىنى تىرىشىپ ئۆستۈرۈشىڭلار كېرەك. مەسلىھەتچىلەر ئىشخانىسى (تارىخ ـ مەدەنىيەت تەتقىقات يۇرتى) مۇتەخەسسىسلەر، مەسلىھەتچىلەرنى باش شۇجى شى جىنپىڭنىڭ بىر قاتار مۇھىم سۆزىنىڭ روھىنى ئەستايىدىل ئۆگىنىش، چوڭقۇر ئۆزلەشتۈرۈشكە تەشكىللەپ، مەركەزنىڭ شىنجاڭنى ئىدارە قىلىش ئومۇمىي تاكتىكىسى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ قارار، ئورۇنلاشتۇرمىلىرىنى توغرا ئىگەللىشى كېرەك. ھەرقايسى مەسلىھەتچىلەر ۋە تەتقىقاتچىلار سىياسىي ئېڭى، ئومۇمىيەت ئېڭى، يادرولۇق ئېڭى، بىردەكلىكنى ساقلاش ئېڭىنى ھەقىقىي كۈچەيتىپ، ئاڭلىق ھالدا يولداش شى جىنپىڭ باش شۇجىلىقىدىكى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى بىلەن يۈكسەك بىردەكلىكنى ساقلاپ، ئىچكى جەھەتتە تەكلىپ بەرگەنىدە ئاشكارا بولۇشى، سىرتقا قارىتا تەشۋىق قىلغانىدا ئىنتىزامغا بويسۇنۇشى كېرەك. مەسلىھەتچىلەر ئىشخانىسى (تارىخ ـ مەدەنىيەت تەتقىقات يۇرتى)نىڭ ئۆز قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىپ، كادىرلار قۇرۇلمىسىنى يەنمۇ ياخشىلاپ، مەسلىھەتچىلەر ۋە تەتقىقاتچىلار ئۈچۈن مۇلازىمەت قىلىش ئىقتىدارى ۋە سەۋىيەسىنى ئۇزۇكسىز ئۆستۈرۈشى كېرەك.

ھەر دەرىجىلىك پارتكوم بىلەن ھۆكۈمەتلەر مەسلىھەتچىلەر ئىشخانىسى ۋە تارىخ ـ مەدەنىيەت تەتقىقات يۇرتىنىڭ خىزمىتىگە ئىلگىرىكىدەكلا يۈكسەك ئەھمىيەت بېرىپ ۋە زور كۈچ بىلەن مەدەت بېرىپ، مەسلىھەتچىلەر ۋە تەتقىقاتچىلارنىڭ ھۆكۈمەتنىڭ قارار چىقىرىشىغا قاتنىشىش دەرىجىسىنى يەنمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈپ، مەسلىھەتچىلەر ۋە تەتقىقاتچىلارنىڭ ھاكىمەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىش بويىچە ئەھۋالنى بىلىش يوللىرىنى يەنمۇ كېڭەيتىپ، مەسلىھەتچىلەر ۋە تەتقىقاتچىلارنىڭ مەسئۇلىيىتىنى ئادا قىلىشىغا شارائىت ھازىرلاپ بېرىشى، بولۇپمۇ مەسلىھەتچىلەر، تەتقىقاتچىلار ۋە ھەرقايسى قارار چىقىرىش ئاپپاراتلىرى ئارىسىدا راۋان بولغان ئۇچۇر يوللىرىنى ئورنىتىشقا ئەھمىيەت بېرىشى كېرەك. ھەرقايسى قارار چىقىرىش ئاپپاراتلىرىنىڭ مەسلىھەتچىلەر ۋە تەتقىقاتچىلارنى تېخىمۇ كۆپ ئۇچۇر بىلەن تەمىنلەش مەسئۇلىيىتى بار، مەسلىھەتچىلەر ۋە تەتقىقاتچىلارمۇ بۇ ۋاستە مەلۇم قىلىشتەك پايدىلىق شارائىتتىن پايدىلىنىپ، ھۆكۈمەتنىڭ قارار چىقىرىشىنى مەسلىھەت بىلەن تەمىنلەش قاتلىمى ۋە سەۋىيەسىنى ئۆستۈرۈشى كېرەك.

يولداشلار، يېڭى تارىخىي مەزگىلدە، قارار چىقىرىشقا مەسلىھەت بېرىش خىزمىتىنىڭ ئەھمىيىتى زور. يولداش شى جىنپىڭ باش شۇجىلىقىدىكى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئەتراپىغا زىچ ئۇيۇشۇپ، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ توغرا رەھبەرلىكىدە، بىر نىيەتتە ئىنتىپاقلىشىپ، ئەقىل ـ پاراسىتىمىز ۋە كۈچ ـ قۇدرىتىمىزنى جارىي قىلىدۇرۇپ، يول ئېچىپ ئىلگىرىلەپ، خىزمەتلەرنى پۇختا ئىشلەپ، شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقى ۋە ئەبەدىي ئەمىنلىكىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن يېڭى تۆھپىلەرنى قوشايلى!

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىرىنچى تور بېكىتى

ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى مەسلىھەتچىلەر ئىشخانىسى (تارىخ ـ مەدەنىيەت ساربىيى)نىڭ يېقىنقى خىزمەتلىرىدىن دوكلات

ئارسلان ئابدۇللا

(ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى مەسلىھەتچىلەر ئىشخانىسى پارتىگۇرۇپپىسىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى، مۇدىرى، تارىخ ـ مەدەنىيەت ساربىينىڭ باشلىقى)

ھۆرمەتلىك رەئىس شۆھرەت زاكىر، رەھبەرلەر، مەسلىھەتچىلەر، تەتقىقاتچىلار، يولداشلار:

بۈگۈن بىز بۇ يەرگە جەم بولۇپ، ھۆكۈمەت مەسلىھەتچىلىرى ۋە تارىخ ـ مەدەنىيەت ساربىيى ئەزالىرىنىڭ سۆھبەت يىغىنىنى ئۆتكۈزمەكتىمىز، موشۇ مۇناسىۋەت بىلەن، مەن ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى مەسلىھەتچىلەر ئىشخانىسى ۋە تارىخ-مەدەنىيەت ساربىيغا ۋاكالىتەن خىزمەتلىرىمىزگە ئۇزاقتىن بۇيان كۆڭۈل بۆلۈپ كەلگەن ۋە مەدەت بەرگەن ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەرگە ھەم ئالاقىدار ئىدارە-ئورگانلارغا چىن قەلبىمدىن رەھمەت ئېيتىمەن! شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ ئەقىل-پاراسىتىنى بەخشەندە قىلىپ كەلگەن مەسلىھەتچىلىرىمىزنى ۋە تەتقىقاتچىلىرىمىزنى چىن كۆڭلۈمدىن قۇتلايمەن ۋە ئۇلارغا ئالىي ئېھتىرام بىلدۈرىمەن!

بۈگۈنكى سۆھبەت يىغىنىمىز ھۆكۈمەتنىڭ مەسلىھەتچىلەر ئىشخانىلىرى ۋە تارىخ ـ مەدەنىيەت سارايلىرىنىڭ مەملىكەتلىك يىغىنى ئەمدىلا ئاياقلاشقان، شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلق ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ كۈچلۈك رەھبەرلىكىدە، 13 ـ بەش يىللىق پىلانىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن بىر نىيەتتە كۈرەش قىلىۋاتقان، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ بىر يۈرۈش قارار، ئورۇنلاشتۇرمىلىرىنى كۈچلۈك مەسئۇلىيەت ۋە بۇرچ تۇيغۇسى بىلەن ئىزچىللاشتۇرۇۋاتقان شارائىتتا چاقىرىلدى. بۇ يىل 3 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى زۇڭلى لى كېچياڭ ھۆكۈمەت مەسلىھەتچىلىرى ئىشخانىلىرى ۋە تارىخ ـ مەدەنىيەت سارايلىرىنىڭ مەملىكەتلىك خىزمەت يىغىنى ئېچىلىش ئالدىدا مۇھىم يولىورۇق بېرىپ، مەسلىھەتچىلەر ئىشخانىلىرى ۋە تارىخ ـ مەدەنىيەت سارايلىرىدىن «ئۆزىگە خاس ئەۋزەللىكلىرىنى جارىي قىلدۇرۇپ، خاسلىقى بار، يوقىرى سەۋىيەلىك ئەقىلدارلار ئاپپاراتىنى قۇرۇپ چىقىش تەلىپى بويىچە، نۇقتىنەزەرنى ئىقتىسادىي- ئىجتىمائىي تەرەققىياتتىكى ئىستراتېگىيەلىك ۋە ئەمەلىي مەسىلىلەرگە ئالدىن كۆرەرلىك بىلەن مەركەزلەشتۇرۇپ، چوڭقۇر تەكشۈرۈش، قېتىرقىنىپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق سەممىي تەكلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. شۇنداقلا مەدەنىيەت ـ تارىخ تەتقىقاتى ۋە بەدىئىي ئىجادىيەتنى زور كۈچ بىلەن قانات يايدۇرۇپ، تەسىرى كۈچلۈك بولغان مەدەنىيەت پائالىيەتلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇش ئارقىلىق جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ ئىلغار ئەنئەنىلىرىنى تېخىمۇ يىلتىزلاندۇرۇش ۋە ئەۋلاد داۋاملاشتۇرۇشنى تەكىتلىدى، ھەمدە پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنى جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى ساھەلەر بىلەن ئالاقىلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت كۆۋرۈكلۈك ۋە تۇگۇنلۈك رولىنى كەڭ دائىرىدە ئالاقىلىشىش ۋە ھەمكارلىشىش ئارقىلىق ياخشى جارىي قىلدۇرۇشنى، شۇنداقلا، ئومۇمىيۈزلۈك ھاللىق جەمئىيەت قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن ئەقىل ـ پاراسىتى ۋە كۈچىنى ئاكتىپ سەرپ قىلىش» نى تەلەپ قىلدى. زۇڭلىنىڭ بۇ تەلەپ ۋە يولىورۇقلىرى مەسلىھەتچىلەر ئىشخانىلىرى ۋە تارىخ ـ مەدەنىيەت سارايلىرىنىڭ خىزمەت نىشانلىرىنى يەنمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇپ بەردى. بۈگۈن رەئىس شۆھرەت زاكىر قاتارلىق رەھبەرلەرنىڭ يىغىنىغا قەدەم تەشرىپ قىلغانلىقى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مەسلىھەتچىلەر ئىشخانىسى ھەم تارىخ ـ مەدەنىيەت ساربىينىڭ خىزمەتلىرىگە يۈكسەك

ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى يەنە بىر قېتىم نامايەن قىلدى. بۇ بىزنىڭ روھىمىزنى ئۇرغۇتۇپ، خىزمەتلەرنى يېڭى بىر پەللىگە كۆتۈرۈشىمىزگە زور تۈرتكە بولغۇسى.

ئىلىمىزدە مەسىلىھەتچىلىك تۈزۈمنىڭ ۋە مەدەنىيەت ـ تارىخ تەتقىقاتچىلىقى تۈزۈمنىڭ يولغا قويۇلۇشى ماۋ زېدۇڭ، جۇ ئېنلەي قاتارلىق پېشقەدەم پرولېتارىيات ئىنقىلابچىلىرىنىڭ يىراقنى كۆرەرلىك بىلەن چىقارغان چوڭ سىياسىي قارارى، شۇنداقلا، پارتىيەنىڭ بىرلىكسەپ نەزەريەسىنى ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشىغا تەدبىقلىغانلىقىدىن ئىبارەت ئۇلۇغ بىر ئىجادىيەت، ئۇنىڭ ئاساسلىق مەجبۇرىيىتى مەسلىھەتچىلەرنى ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى مۇھاكىمە قىلىشقا، تەكلىپ بېرىشكە ۋە ئەقىل كۆرسىتىشكە، دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرى توغرىسىدا ئەقىلدارلىق قىلىشقا، خىزمەتلەرنى دېموكراتىك نازارەت قىلىشقا ۋە بىرلىكسەپ دائىرىسىدىكىلەر بىلەن دوستلۇق ئورنىتىشقا، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلەرنىڭ مەسلىھەت ئورگانلىرى بىلەن ئالاقىلىشىش ۋە ھەمكارلىشىشقا، تارىخ ـ مەدەنىيەت سارايلىرىنىڭ ئەزالىرىنى تارىخ تەتقىقاتى ئارقىلىق ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا يار ـ يۆلەك بولۇشقا، ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ـ سەنئەتكە ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى جارىي قىلدۇرۇشقا تەشكىللەشتىن ئىبارەت. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى مەسلىھەتچىلەر ئىشخانىسى ۋە تارىخ ـ مەدەنىيەت سارىيى قۇرۇلغاندىن بۇيان، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ سەمىمىي غەمخورلۇقى ۋە كۈچلۈك رەھبەرلىكىدە، گوۋۇيۈەن مەسلىھەتچىلەر ئىشخانىسى ۋە مەركەزدىكى تارىخ ـ مەدەنىيەت سارىيىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، شۇنداقلا ھۆكۈمەتنىڭ ھەر نۆۋەتلىك مەسلىھەتچىلىرى، تەتقىقاتچىلىرى، مەدەنىيەت ئەربابلىرى ۋە ئورگاندىكى خىزمەتچىلەرنىڭ ئورتاق تىرىشچانلىقىدا دەۋر بىلەن ھەر ۋاقىت تەڭ ئىلگىرىلىدى، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ياخشى مەسلىھەتچىسى ۋە ئەقىلدارى بولۇپ، ئۆزىنىڭ تېگىشلىك ھەسسىسىنى قوشۇپ كەلدى.

ھۆكۈمەت مەسلىھەتچىلىرى ئىشخانىسىنىڭ ۋە تارىخ ـ مەدەنىيەت سارىيىنىڭ يېقىنقى يىللاردىن بۇيانقى خىزمەتلىرىنى خۇلاسىلىسەك، ئىشلىگەن ئاساسلىق خىزمەتلىرىمىز تۆۋەندىكى جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ:

1. بىرلىكسەپ فاكتېنىدا چىڭ تۇرۇپ، دېموكراتىيە سىياسىيسى بىلەن قوشۇن قۇرۇلۇشىنىڭ ئۆزئارا تۈرتكە بولۇشىنى ئىلگىرى سۈردۇق.

مەسلىھەتچىلەر ئىشخانىسى بىلەن تارىخ ـ مەدەنىيەت سارىيى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مەسلىھەت بېرىدىغان، بىرلىكسەپ خىزمىتىنى قانات يايدۇرىدىغان، شەرەپ تۇيغۇسى كۈچلۈك خىزمەت ئاپپاراتى، ئۇنىڭ خىزمەتلىرى پارتىيەنىڭ بىرلىكسەپ خىزمىتىنىڭ مۇھىم تەركىبى قىسمى. بىرلىكسەپ خىزمىتى مەسلىھەتچىلەر ئىشخانىسى ۋە تارىخ ـ مەدەنىيەت سارىيىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇپ تۇرۇشىدىكى ئاساس. كۆپ يىللاردىن بۇيان، مەسلىھەتچىلەر ئىشخانىسى ۋە تارىخ ـ مەدەنىيەت سارىيى پارتىيەنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك بىرلىكسەپ فاكتېنىنى مۇستەھكەملەش ۋە تەرققىي قىلدۇرۇشتا چىڭ تۇرۇپ كەلدى، دېموكراتىك پارتىيەلەر ۋە ۋەتەنپەرۋەر پارتىيەسىز زاتلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن چارە ـ تەدبىرلەرنى كۆرسەتتى ۋە ئۆز ئەۋزەللىكى ئارقىلىق سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە سىياسىيسىنىڭ قۇرۇلۇشىغا تۈرتكە بولدى. بىزنىڭ مەسلىھەتچىلىرىمىز ۋە تەتقىقاتچىلىرىمىز مول بىلىمگە ۋە يوقىرى سەۋىيەگە ئىگە ئابرويلۇق زاتلار بولۇپ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيەت، تارىخ ۋە سەنئەت جەھەتلەردىكى نۇرغۇن نادىر ئەسەرلىرى بىلەن ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈپلا قالماي، كۈچلۈك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھى بىلەن ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ئاكتىپ ئىشتىراك قىلىپ، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت بىلەن تەقدىرداش بولۇپ كەلدى، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىقتىسادىي ـ ئىجتىمائىي تەرەققىياتى بىلەن ھەمبەرچاس باغلاندى، شۇنداقلا ھەرقايسى مەزگىللەردە ئوتتۇرىغا قويغان يېڭىچە تەكلىپ ـ پىكىرلىرى ۋە ئۆزلىرىنىڭ تەسىر كۈچى ئارقىلىق كادىرلار بىلەن ئاممىنىڭ مۇناسىۋىتىنى قويۇقلاشتۇردى، تۈرلۈك زىددىيەتلەرنى پەسەيتتى ۋە بۇ ئارقىلىق ھۆكۈمەت تارماقلىرىنىڭ بىرلىكسەپلىك خىزمىتىدىكى رولىنى ياخشى نامايەن قىلدى.

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
www.uyghurkitap.com

2. تەرەققىيات ئومۇمىيىتى ئۇستىدە كۆپ ئويلىنىپ، ھۆكۈمەت ئىشلىرىنى مۇھاكىمە قىلىش بىلەن ئىلمىي قارار چىقىرىشنىڭ يۇكسەك دەرىجىدە ماسلىشىشنى ئىلگىرى سۈردۇق.

مەسىلىھەتچىلەر ئىشخانىسى مەسىلىھەتلىرىنىڭ قىممىتى بىلەن كۆچىيىدۇ. شۇڭا بىز مەسلىھەتچىلەرنىڭ ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا ئىشتىراك قىلىش، مەسلىھەت ۋە پىكىر ـ تەكلىپلەرنى بېرىش، ئومۇمىيەت ئۈچۈن مۇلازىمەت قىلىش، تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈرۈشتىكى رولىنى ياخشى جارىي قىلدۇرۇشنى ئەڭ مۇھىم مەجبۇرىيىتىمىز قىلىپ كەلدۇق. مەسلىھەتچىلەر ۋە تەتقىقاتچىلار خىزمەت مەسئۇلىيىتىنى ئېسىدە چىڭ تۇتۇپ، شىنجاڭنىڭ تەرەققىياتىغا كۆڭۈل بۆلۈپ كەلدى، تىرىشىپ ئىزدەندى، دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلدى، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ خىزمەتلىرىنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرىنى، كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان نېگىزلىك مەسىلىلەرنى ۋە ئامما ئىنكاس قىلغان قىزىق نۇقتىلارنى، ئومۇمىيلىققا ئىگە يېڭى ئەھۋاللارنى، يېڭى زىددىيەتلەرنى، يېڭى مەسىلىلەرنى، شۇنداقلا خاھىشچانلىققا ئىگە ھالقىلىق مەسىلىلەرنى توغرا ئىگىلەپ، ئەمەلىيەتكە ھەقىقىي يۈزلەندى ۋە ئاساسىي قاتلامغا چوڭقۇر چۆكتى. ئومۇمىيەت يۈكسەكلىكىدە ۋە كەسىپي نۇقتىسىدا تۇرۇپ، مەسىلىلەرنى توغرا مەيدان، توغرا نۇقتىنەزەر ۋە توغرا ئۇسۇل بويىچە كۈزەتتى، مۇلاھىزە قىلدى ۋە ئانالىز قىلدى، بۇنىڭ بىلەن، ھۆكۈمەتنىڭ ئەل رايىنى بىلىشىدە، خەلقنىڭ ئىرادىسىنى ئىپادىلىشىدە، خەلقنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىنى مۇجەسسەملىشىدە ۋە ئامما بىلەن قويۇق مۇناسىۋەت ئورنىتىشتا مۇھىم رول ئويناپ، ھۆكۈمەتنى ئەقلىي كۈچ بىلەن قوللايدىغان مۇھىم بىر ئورگانغا ئايلاندى.

بىرىنچىدىن، بىز مەسلىھەتچىلەر ۋە تەتقىقاتچىلارنى ھەر يىلى ئوندىن ئارتۇق مەخسۇس تېما بويىچە تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشقا تەشكىللەپ، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتىگە تەكشۈرۈش دوكلاتلىرىنى ۋە تەكلىپلەرنى يوللاپ تۇردۇق. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئالدىن كۆرەرلىككە ئىگە ۋە قارىتمىلىقى كۈچلۈك بىر تۈركۈم دوكلات ھەم تەكلىپلەر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتىدىكى ئاساسلىق رەھبەرلىرىنىڭ مۇئەييەنلەشتۈرۈشىگە ئېرىشتى. بىزنىڭ بىر قىسىم مەسلىھەتچىلىرىمىز ۋە تەتقىقاتچىلىرىمىز ئىلىم ساھەسىدىكى ئەۋزەللىكلىرىنى تولۇق جارىي قىلدۇرۇپ، ھەمكارلىشىپ ئىشلەيدىغان تەتقىقات تېمىلىرىدىن بىرمۇنچىسىنى ئۆز زىممىسىگە ئېلىپ ھەم ئىجادىي تاماملاپ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى، جەمىيەت مۇقىملىقى ۋە ئىدىئولوگىيەسىنىڭ بىخەتەرلىكى چارە ـ تەدبىر كۆرسىتىپ، سەمىمىي تەكلىپلەرنى بەردى.

ئىككىنچىدىن، ئەقىل ئامبىرى قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، «ئالدىنقى قاتاردىكى مەسلىھەتچىلەر قوشۇنى»نى ھازىرلاش ئۈچۈن پۇختا ئاساس سالدۇق. گوۋۇيۈەن مەسلىھەتچىلەر ئىشخانىسىنىڭ «ھۆكۈمەت مەسلىھەتچىلىرى ئىشخانىلىرىنىڭ تېپىنى ئۆزگەرتىپ، ھۆكۈمەتنىڭ يېڭىچە ئەقىل ئامبارلىرىنى قۇرۇپ چىقىش» توغرىسىدىكى خىزمەت ئورۇنلاشتۇرمىسىنى ئىزچىللاشتۇرۇش ئۈچۈن، پارتكوم تەشكىلات بۆلۈمى ۋە بىرلىكسەپ بۆلۈمنىڭ كونكرېت يېتەكچىلىكىدە، يېڭى بىر نۆۋەتلىك مەسلىھەتچىلەر ۋە تەتقىقاتچىلارنى تاللاش خىزمىتىنى تاماملىدۇق، شۇنداقلا پارتىيە ـ ھۆكۈمەت ئورگانلىرى، پەن ـ تەتقىقات ئورۇنلىرى، ئالىي مەكتەپلەردىن تەجرىبىسى مول، بىلىمى چوڭقۇر مۇتەخەسسىس ـ ئالىملاردىن 47 كىشىنى تەكلىپلىك تەتقىقاتچىلىققا تاللاپ، مەسلىھەتچىلەر ۋە تەتقىقاتچىلارنىڭ كۆچىنى تولۇقلىدۇق ۋە ئەقىل ئامبىرىنىڭ زاپىسىنى ھازىرلىدۇق.

ئۈچىنچىدىن، گوۋۇيۈەن مەسلىھەتچىلىرى ئىشخانىسى ۋە قېرىنداش ئۆلكە ـ شەھەرلەرنىڭ مەسلىھەتچىلەر ئىشخانىلىرى بىلەن خىزمەتلەرنى پائال جىپسلاشتۇرۇپ، «بىر بەلباغ بىر يول» قۇرۇلۇشى، ھۆكۈمەتنىڭ ئۇچۇر بايلىقلىرىدىن تەڭ پايدىلىنىش مەسلىسى، شىنجاڭغا نىشانلىق يارىدەم بېرىش خىزمىتى، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىگە ۋارىسلىق قىلىش مەسلىسى ۋە

«ئەسەبىيلىكىنى تۇگىتىش» خىزمىتى توغرىسىدا تەكشۈرۈش ـ تەتقىقاتنى قانات يايدۇرۇپ، مەسلىھەتچىلەرنىڭ ئەقىل كۆرسىتىش يوللىرىنى كېڭەيتىتۇق.

3. مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، مەدەنىيەتكە ۋارىسلىق قىلىش بىلەن جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئالغا سۈرۈشكە ھەمدەم بولدۇق.

تارىخ ـ مەدەنىيەت ساھەسىدىكى «تارىخقا ھۆرمەت قىلىش، مەدەنىيەتنى قەدىرلەش، تارىخ ماتېرىياللىرىنى ھاكىمىيەت ئۇچۇن خىزمەت قىلىدۇرۇش»نى ئاساسىي مەقسەت قىلىپ، شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى چۆرىدىگەن ھالدا، يەرلىك مەدەنىيەت بايلىقلىرىنى قىزىش ۋە رەتلەش، ئىلمىي تەتقىقات ۋە سەنئەت ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىش، مەدەنىيەت پائالىيەتلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇش، جامائەت پاراۋانلىقىغا دائىر مەدەنىيەت قۇرۇلۇشلىرىغا ئىشتىراك قىلىش، ئىسسل مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىش جەھەتلەردە مۇھىم رولىنى جارىي قىلدۇردى. بۇنىڭ بىلەن، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان چوڭ تېپتىكى مەدەنىيەت پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرۇش، تارىخ ـ مەدەنىيەت ماتېرىياللىرىنى رەتلەش ۋە تەتقىق قىلىش، مەدەنىيەت ئالاقىسى ۋە ئىلمىي تەتقىقات سورۇنلىرىنى ھازىرلاش قاتارلىق پائالىيەتلەرنى تېرەك قىلغان خىزمەت ئەندىزىسىنى تەدرىجىي شەكىللەندۈردۇق.

1) چوڭ تېپتىكى مەدەنىيەت پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇردۇق.

زامانىۋى مەدەنىيەتنىڭ يېتەكلەش رولىنى تېخىمۇ ياخشى جارىي قىلدۇرۇش ئۇچۇن، سەنئەتكارلىرىمىزنى دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدا ھۆسنىخەت، رەسسام كۆرگەزمىلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇشقا تەشكىللىدۇق، «جۇڭخۇا شېئىرلىرى. ھۆسنىخەتلىرى ۋە رەسسام كۆرگەزمىسى»، «يىپەك يولى مەدەنىيىتىنىڭ شەنشى، نىڭشيا، گەنسۇ، چىڭخەي سەپىرى»، «جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ يۇننەن سەپىرى» قاتارلىق پائالىيەتلەرگە قاتناشتۇردۇق ۋە نادىر ئەسەرلىرىمىز ئارقىلىق شىنجاڭنىڭ خاس مەدەنىيىتىنى نامايەن قىلدۇق؛ 2014 ـ، 2015 ـ يىللىرى مەركىزىي تارىخ ـ مەدەنىيەت ساھەسى بىلەن غەربىي شىمالدىكى بەش ئۆلكە، ئاپتونوم رايونىنىڭ تارىخ ـ مەدەنىيەت سارايلىرى بىرلىكتە ئۇيۇشتۇرغان «يىپەك يولى مەدەنىيىتىنىڭ شىنجاڭ سەپىرى»، گوۋۇيۈەن مەسلىھەتچىلىرى ئىشخانىسى ۋە مەركىزىي تارىخ ـ مەدەنىيەت ساھەسى بىلەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى بىرلىكتە ئۇيۇشتۇرغان «جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ شىنجاڭ سەپىرى» قاتارلىق چوڭ تېپتىكى پائالىيەتلەنى تەشكىللەپ، جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنى، شىنجاڭنىڭ گۈزەللىكىنى ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئۇتۇقلىرىنى نامايەن قىلدۇق.

2) تارىخ ـ مەدەنىيەت تەتقىقاتىنى ئىلگىرى سۈردۇق.

بىرنەچچە يىلدىن بۇيان، تارىخ ماتېرىياللىرىنى رەتلەش، تەتقىق قىلىش ۋە تېلېۋىزىيە فىلىملىرىنى ئىشلەش قاتارلىق جەھەتلەردە ياخشى نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردۇق. تارىخ تەتقىقاتى جەھەتتە: «شىنجاڭنىڭ تارىخ ـ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ سەھىپىلىرىنى يېڭىلاپ، سۈپىتىنى ياخشىلىدۇق؛ «جۇڭگونىڭ يەرلىك مەدەنىيىتى.شىنجاڭ تومى»، «گۇاڭدۇڭلىقلارنىڭ شىنجاڭدىكى تۇرمۇشىدىن يۇز يىللىق ئەسلىمە»، «شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى ئۇرۇشقا قوشقان مۇھىم تۆھپىلىرى» قاتارلىق كىتابلارنى نەشر قىلدۇردۇق؛ «مەملىكىتىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى شىنجاڭلىقلار» ۋە «شىنجاڭنىڭ ئاغزاكى تارىخى» قاتارلىق يۈرۈشلۈك كىتابلارنى تۈزۈش خىزمىتىنى باشلىدۇق؛ ماتېرىياللارنى رەتلەش جەھەتتە: «مەسلىھەتچىلەر ئىشخانىسى (تارىخ ـ مەدەنىيەت ساھەسى)نىڭ 60 يىللىق مۇساپىسى»، «شىنجاڭ مەسلىھەتچىلىرىنىڭ 60 يىللىقى»، «مەسلىھەتچىلەرنىڭ تەكلىپلىرى» (تۆت تۇم)، «جۇڭخۇا خەتتات ـ رەسساملىرى. شىنجاڭ تومى»، «ئارزۇغا ئىنتىلىۋاتقان تەڭرىتاغ ـ يىپەك يولى مەدەنىيەت سەپىرى»، «جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ شىنجاڭ سەپىرى.ھۆسنىخەت ۋە رەسسەلەر توپلىمى» قاتارلىقلارنى نەشر قىلدۇق؛ تېلېۋىزىيە فىلىملىرىنى ئىشلەش

جەھەتتە: مەركىزىي تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى بىلەن بىرلىكتە «چىگىرا رايونلاردىكى قەھرىمانلارنى ئىزدەش» ناملىق 6 قىسىملىق ھۆججەتلىك فىلىمنى،« مەسلىھەتچىلەر ئىشخانىسى ۋە تارىخ - مەدەنىيەت ساھەسىنىڭ 60 يىللىقى» ، «جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ شىنجاڭ سەپىرى» قاتارلىق سىن فىلىملىرىنى ئىشلىدۇق. بۇ نەتىجىلەر تارىخ ماتېرىياللىرىنى ھاكىمىيەت ئۇچۇن خىزمەت قىلدۇرۇش، جوڭگونىڭ ئىسىل ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرۇش ۋە ئۇلارغا ۋارسلىق قىلىش جەھەتلەردە ئىلمىي ھەم تارىخىي قىممىتىنى خېلى ياخشى نامايەن قىلدى.

3) مەدەنىيەت ۋە ئىلىم - پەن سورۇنلىرىنى تىرىشىپ ھازىرلىدۇق. مەسلىھەتچىلەر ئىشخانىسى ۋە تارىخ - مەدەنىيەت ساھەسىنىڭ جەمئىيەتنى زامانىۋى مەدەنىيەت ئارقىلىق يېتەكلەش، يېپەك يولى ئىقتىساد بەلبېغىدىكى مەدەنىيەت، پەن - مائارىپ مەركىزىنىڭ قۇرۇلۇشنى ئىلگىرى سۈرۈشتىكى رولىنى ۋە ئەۋزەللىكلىرىنى جارىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن ، «جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ ئالىي مەكتەپلەرگە سەپىرى» پائالىيىتىنى تەشكىللەپ، مەدەنىيەت ساھەسىدىكى مەملىكەتكە داڭلىق ئەربابلارنى ئاپتونوم رايونىمىزدىكى كۆپلىگەن ئالىي مەكتەپلەردە لېكسىيە سۆزلەشكە ئۇيۇشتۇردۇق؛ دۇنخۇاڭشۇناسلىق ئىنستىتۇتى قاتارلىق ئورۇنلار بىلەن بىرلىكتە «بىر بەلباغ بىر يول ۋە مانى مەدەنىيىتى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى» ، « ‹قۇتادغۇبىلىك› نىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى ۋە دېكلىماتسىيە نۇسخىسىنىڭ تارقىتىش مۇراسىمى» قاتارلىقلارنى تەشكىللىدۇق.

4. مۇلازىمەت ئېڭىمىزنى كۈچەيتىپ، مەجبۇرىيىتىمىزنى ئادا قىلىش بىلەن ئىستىل قۇرۇلۇشنى چىڭ تۇتۇشقا كاپالەتلىك قىلدۇق.

بىز مەسلىھەتچىلەر، تەتقىقاتچىلار ۋە مەدەنىيەت خادىملىرى ئۈچۈن مۇلازىمەت قىلىشنى خىزمەتلىرىمىزنىڭ تۇرغۇسى قىلىپ، مۇلازىمەت ئېڭىمىزنى ئۈزۈكسىز كۈچەيتتۇق، خىزمەتلىرىمىزنى مەسلىھەتچىلەرنىڭ، تەتقىقاتچىلارنىڭ ۋە مەدەنىيەت خادىملىرىنىڭ مەسئۇلىيىتىنى ئادا قىلىشىغا، رولىنى ياخشى جارىي قىلدۇرۇشىغا ماسلاشتۇردۇق. بولۇپمۇ پارتىيەنىڭ ئاممىۋىي لۇشيەنى بويىچە تەربىيەلىنىش ۋە ئۇنى ئەملىيەتتىن ئۆتكۈزۈش پائالىيىتى، «ئۈچتە تەلەپچان، ئۈچتە ئەملىي بولۇش» تەربىيەسى، «ئىجرا قىلىش ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇش قۇرۇلۇشى» ۋە «ئورگانلارنىڭ مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش» قاتارلىق مەخسۇس پائالىيەتلەر ئارقىلىق، خىزمەت ئىستىلىمىزنى كۆرۈنەرلىك ياخشىلاپ، خىزمەت ئۇنۇمىمىزنى ئۆستۈردۇق، شۇنداقلا ئازادە، ئىناق- ئىتتىپاق، خوشال-خورام ئىشلەيدىغان خىزمەت مۇھىتىنى بەرپا قىلدۇق.

ئىشلىگەن خىزمەتلەرنى خۇلاسە قىلىش جەريانىدا شۇنى ئېنىق كۆرۈپ يەتتۇقكى، بىزنىڭ مەسئۇلىيەتنى ئادا قىلىش ئىقتىدارىمىز، خىزمەت نەتىجىلىرىمىز، قوشۇن كۈچىمىز، خىزمەتلەرنى زۆرۈر شەرت-شارائىت ۋە تەشەببۇسكارلىق بىلەن كاپالەتلەندۈرۈش سەۋىيىمىز ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغان يۇقىرى سەۋىيەلىك مەسلىھەت ئورگىنى ۋە ئالدىنقى قاتاردىكى ئەقىل ئامبىرى قۇرۇشنىڭ تەلىپىگە يېتەلمەيۋاتىدۇ. قانداق قىلغاندا يېڭى ۋەزىيەتكە، يېڭى ۋەزىپىلەرگە ماس ھالدا مەھلىھەتچىلىرىمىزنىڭ، تەتقىقاتچىلىرىمىزنىڭ ۋە مەدەنىيەت خادىملىرىمىزنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرغىلى بولۇدىغانلىقى، قانداق قىلغاندا مەسلىھەتچىلەر خىزمىتى ۋە تارىخ - مەدەنىيەت خىزمىتىنىڭ ئورنىنى ئۆستۈرگىلى ھەم ئىجتىمائىي تەسىرىنى كېڭەيتكىلى بولۇدىغانلىقى توغرىسىدا ئەملىيەت داۋامىدا كۈچەپ ئىزدىنىشىمىزگە توغرا كېلىۋاتىدۇ.

ھۆكۈمەت مەسلىھەتچىلىرى ئىشخانىلىرى ۋە تارىخ - مەدەنىيەت سارايلىرىنىڭ مەملىكەت بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن خىزمەت يىغىنىنىڭ روھىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىش، مەسلىھەت بېرىش ۋە مەدەنىيەتنىڭ گۈللىنىشىگە تۈرتكە بولۇشتىن ئىبارەت خىزمەت سەۋىيىمىزنى ئومۇمىيۈزلۈك ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، تۆۋەندىكى خىزمەتلەرنى تىرىشىپ ياخشى ئىشلەيمىز:

1). ئۆگىنىشنى كۈچەيتىپ ۋە تونۇشىمىزنى ئۆستۈرۈپ، خىزمەتلەرنى تېخىمۇ ياخشى ئىشلەشكە بولغان مەسئۇلىيەت ئېڭىمىزنى ۋە بۇرچ ئېڭىمىزنى يەنىمۇ ئاشۇرىمىز؛

2). تۈزۈملەرنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ، باشقۇرۇشنى ياخشىلاپ، مۇلازىمەت ئېڭىمىزنى كۈچەيتىپ، مەسلىھەتچىلەر ۋە تەتقىقاتچىلارنى تەشكىللەش، باشقۇرۇش ۋە ئۇلارغا مۇلازىمەت قىلىش سەۋىيەرىمىزنى ئۆستۈرىمىز؛

3). تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقات تېمىلىرىنى شەكىللەندۈرۈش مىخانىزمىنى ۋە تەكشۈرۈپ ـ تەتقىق قىلىش ئۇسۇلىنى ئىسلاھ قىلىمىز، قارار چىقىرىشقا ئاساس بولۇدىغان تەكلىپ ـ تەۋسىيەلىرىمىزنى شەكىللەندۈرۈش ئۇسۇللىرىنى يېڭىلاپ، تەكلىپ ـ تەۋسىيەلىرىمىزنىڭ سۈپىتىنى ئۆستۈرىمىز، ئوتتۇرىغا قويماقچى بولغان چارە-تەدبىرلىرىمىزنىڭ قاراتمىلىقى ۋە قوللىنىشچانلىقىنى گەۋدىلەندۈرىمىز؛

4). تەتقىقاتچىلار قوشۇننىڭ قۇرۇلمىسىنى يەنىمۇ ياخشىلاپ، تارىخ ـ مەدەنىيەت سارىيىنىڭ تارىخ ماتېرىياللىرىنى ھاكىمىيەت ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش ۋە ئىلغار مەدەنىيەت ئارقىلىق جەمئىيەتنى يېتەكلەش ئىقتىدارىنى ئومۇميۈزلۈك ئۆستۈرۈمىز؛

5). نىشاننى تېخىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇپ، خىزمەتلىرىمىزنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىگە ماس ھالدا سىرت بىلەن ئالاقىلىشىش ۋە ھەمكارلىشىشنىڭ يوللىرى ئۈستىدە پائال ئىزدىنىمىز؛

6). خىزمەتلىرىمىزنىڭ مەۋقەسىنى تېخىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇپ، ھۆكۈمەت مەسلىھەتچىلىرىنىڭ دېموكراتىك نازارەت قىلىش فونكسىيەسىنى جارىي قىلدۇرۇشنىڭ كىرىشمىسىنى تېپىش ئۈستىدە پائال ئىزدىنىمىز ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ قارارلىرى، ئورۇنلاشتۇرمىلىرى، سىياسەت ـ تەدبىرلىرىنىڭ ئەمەلىيلىشىشى ھەم ئۈنۈم بېرىشى ئۈچۈن مۇلازىمەت قىلىمىز.

بۇ يىل ئومۇميۈزلۈك ھاللىق جەمئىيەت قۇرۇپ چىقىشتا ھەل قىلغۇچ غەلبىنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ باشلىنىش يىلى، قۇرۇلما خاراكتېرلىك ئىسلاھاتنى ئىلگىرى سۈرۈشته ئۆتكەلگە ھۇجۇم قىلىدىغان يىل، شۇنداقلا مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش يىلى. دەۋر بىزنى ئىلگىرىلەشكە ئۈندەۋاتىدۇ، بۇرچىمىز قەلبىمىزنى ھاياجانغا سېلىۋاتىدۇ. بىز ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ «يەتتىدە چىڭ تۇرۇش»، «ئۈچنى يېتەكچى قىلىش» تەلىپىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، نۇقتىئىنەزەرنى ئاپتونوم رايونىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى، جەمئىيەت مۇقىملىقى، مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىشى ۋە ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن بېرىلگەن دوكلاتنا ئوتتۇرىغا قويۇلغان نىشان ھەم ۋەزىپىلەرگە مەركەزلەشتۈرۈپ، شىنجاڭنىڭ تەرەققىياتىدىكى يېتەرسىزلىكلەر ۋە «ئەسەبىيلىكنى تۈگىتىش» خىزمىتىنى زىچ چۆرىدىگەن ھالدا، تېمىلارنى ئەستايىدىل تاللاپ، چوڭقۇر تەكشۈرۈپ ۋە تەتقىق قىلىپ، پائال تەدبىر كۆرسىتىپ، پارتكوم ۋە ھۆكۈمەتنىڭ قارار چىقىرىشى ياخشى مەسلىھەتلىرىمىز بىلەن ئوبدان مۇلازىمەت قىلىشىمىز كېرەك؛ ئىسىل ئەنئەنىۋي مەدەنىيەتنىڭ جەمئىيەتنى مەدەنىيلەشتۈرۈش، كىشىلەرنىڭ قەلبىنى ئوزۇقلاندۇرۇش ۋە شىنجاڭنى ئىدارە قىلىش ئىدىيەسى ئۈچۈن مۇلازىمەت قىلىش رولىنى جارىي قىلدۇرۇشنى ئاساسىي مۇددىئا قىلىپ، تارىخ ـ مەدەنىيەت تەتقىقاتى ۋە سەنئەت ئىجادىيىتىنى زور كۈچ بىلەن قانات يايدۇرۇشىمىز كېرەك؛ شۇنداقلا بىرلىكسەپ بويىچە دوستلۇق ئورنىتىش ۋە سىرتقا قارىتىلغان مەدەنىيەت پائالىيەتلىرىنى ئاكتىپ قانات يايدۇرۇشىمىز كېرەك.

يولداشلار، خىزمەت مەسئۇلىيىتىمىز ئېغىر، بۇرچىمىز شەرەپلىك. بىز ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ ئەتراپىغا زىچ ئۈيۇشۇپ، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ قارار ۋە ئورۇنلاشتۇرمىلىرىغا بىنائەن، پۈرسەتنى ئىگىلەپ ۋە خىزمەتلەرنى ئىجادىي قانات يايدۇرۇپ، شىنجاڭنىڭ جەمئىيەت مۇقىملىقى ۋە ئەبەدىي ئەمىنلىكىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش، پۈتۈن مەملىكەت بىلەن تەڭ قەدەمدە ھاللىق جەمئىيەتكە يېتىش ئۈچۈن يېڭى ۋە تېخىمۇ چوڭ تۆھپىلەرنى قوشايلى.

ئۇيغۇر كتاب توربىكتى
www.uyghurkitap.com

ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى مەدەنىيەت ـ تارىخ تەتقىقات يۇرتىنىڭ قەشقەردە ئۆتكۈزگەن «جۇڭگو ئارزۇسىنى بىرلىكتە ئەمەلگە ئاشۇرايلى» دېگەن تېمىدىكى رەسىم، ھۆسنىخەت ۋە فوتوسۈرەت كۆرگەزمىسىنىڭ ئېچىلىش مۇراسىمىغا بېغىشلىما

ئارسلان ئابدۇللا تەھۋر

ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، ھۆرمەتلىك رەھبەرلەر، مېھمانلار:

بۈگۈن بىز تەبىئىي مەزىرىسى ئۆزگىچە، ئادەمىيات مەنزىرىسى رەڭگارەڭ، مىللىي ۋە رايون ئالاھىدىلىكى روشەن، قەدىمىي مەدەنىيەت شەھىرى قەشقەردە «جۇڭگو ئارزۇسىنى بىرلىكتە ئەمەلگە ئاشۇرايلى» دېگەن تېمىدىكى رەسىم، ھۆسنىخەت ۋە فوتوسۈرەت ئەسەرلىرىنىڭ كۆرگەزمىسىنى ئۆتكۈزمەكتىمىز. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن، مەن ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مەدەنىيەت ـ تارىخ تەتقىقات يۇرتىغا ۋاكالىتەن شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي ـ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى نامايەن قىلىش ۋە خەلقنىڭ مەنىۋىي تۇرمۇشىنى بېيىتىش ئۈچۈن كۆپ يىللاردىن بۇيان جاپالىق ئەجىر سىڭدۈرۈپ كەلگەن سەنئەتكارلىرىمىزغا ئالىي ئېھتىرام بىلدۈرىمەن! كۆرگەزمەنىڭ ئېچىلىشىنى زور كۈچ بىلەن قوللىغان قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمىگە چىن كۆڭلۈمدىن رەھمەت ئېيتىمەن! نادىر سەنئەت ئەسەرلىرىدىن ھوزۇرلىنىش ئۈچۈن بۇ سورۇنغا قەدەم تەشرىپ قىلغان ھەر ساھە كىشىلىرىنى قىزغىن قارشى ئالىمەن، ھەممىگىلارنىڭ قۇتلۇق قەدەملىرىگە مەرھابا!

رەسىم، ھۆسنىخەت ۋە فوتوسۈرەت سەنئىتى كىشىلەرنىڭ گۈزەللىك ئېڭىنى يېتىلدۈرىدىغان، قەلبىنى پاكلايدىغان ۋە خاسلىقىنى مۇكەممەللەشتۈرىدىغان نەپىس سەنئەت شەكىللىرى بولۇپ، جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە مۇھىم رول ئويناپ كەلمەكتە. بولۇپمۇ رەسىم ۋە خەتتاتلىق سەنئىتىنىڭ تارىخى ئۇزۇن، مەزمونى مول، شەكلى ھەرخىل بولۇپ، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئېسىل ئەنئەنىۋىي مەدەنىيىتىدە ئالاھىدە ئورۇن تۇتۇپ كەلگەن. رەسىم سەنئىتىنى ئالساق، نەچچە مىڭ يىللار مابەينىدە، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ رەسىم ئىجادىيىتى ئىگىز تاغ چوققىلىرىدەكى قىيا تاشلاردا، سىرلىق ئۆڭكۈرلەردە، ئىلاھلىرى ئوخشىمايدىغان ئىبادەتخانىلارنىڭ تام ـ تورۇسلىرىدا تاۋلىنىپ ۋە جۇلالىنىپ، نىھايەت، جۇڭگوچە رەسىم ئىجادىيىتىنى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى ۋە يىگانە ئۇسلۇبى بىلەن دۇنيا رەسىم سەنئىتىگە تۇڭ قىلىپ قادىدى. بۇنىڭ بىلەن، سەنئەتنىڭ دەۋر بىلەن تەڭ ئىلگىرىلەش، ئىنسانىيەتنىڭ روھىيىتى بىلەن تەڭ تەرەققىي قىلىشتەك قانۇنىيىتىنى ۋە خاسلىقىنى نامايان قىلدى.

شىنجاڭ دۇنيادىكى تۆت چوڭ قەدىمىي مەدەنىيەت، ئۈچ چوڭ دىن ۋە ئۈچ چوڭ تىل سىستېمىسىنى ئۆزئارا ئۇچراشتۇرغان، تەسىرلەشتۈرگەن ۋە سىڭىشتۈرگەن رايون بولۇپ، ئۆزىگە خاس ئورۇن ئەۋزەللىكى ۋە مەدەنىيەت ئەۋزەللىكى بىلەن مىڭ يىللار ئىلگىرىلا جۇڭگو رەسىم سەنئىتىنىڭ مۇھىم سەھنىسى بولۇپ كەلگەن ۋە دۇنياغا مەشھۇر بىر قىسىم رەسىم ئۇستىلىرىنى يېتىشتۈرگەن. ئالايلۇق، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇدۇن يەنى بۈگۈنكى خوتەندىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بېرىپ، تاڭ خاندانلىقىنىڭ پايتەختى لوياڭ ۋە چاڭئەنلەردە رەسىم ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللانغان، شۇنداقلا ئاجايىپ زور سەنئەت مۇۋەپپەقىيەتلىرى بىلەن ئوردىنىڭ ئىچى ـ سىرتىدا ۋە بۇددا مۇخلىسلىرى ئارىسىدا يۈكسەك شۆھرەت قازانغان ۋۇسا باگنا بىلەن ۋۇسا ئېراسانگىرالاردىن ئىبارەت ئاتا ـ بالا رەسسامىلار دەل قەدىمقى شىنجاڭنىڭ سەنئەت تۇپرىقىدا يېتىلگەن داڭدار رەسسامىلاردۇر. ئۇلارنىڭ رەسىم ئىجادىيىتىدىكى ماھارىتى

پەللىگە يەتكەنلىكى ئۈچۈن، شۇ دەۋرلەردىلا ئەمەس، بۈگۈنكى كۈندىمۇ دۇنيا رەسىم ساھەسىنىڭ يۈكسەك دىققەت ئېتىبارىغا نائىل بولۇپ كەلمەكتە. ئۇلارنىڭ تەۋرۈك ئەسەرلىرى قەدىمىي پايتەخت لوياڭدىكى دايۈن ئىبادەتخانىسى ۋە چاڭئەن(شىئەن)دىكى گۈاڭجەي ئىبادەتخانىسى قاتارلىق مەشھۇر ئىبادەتخانىلارنىڭ تاملىرىدا، خان سارىيى مۇزېيىدا ۋە ئامېرىكا، بىلگىيە قاتارلىق دۆلەتلەردە مەڭگۈلۈك تەۋرۈك سۈپىتىدە ئەتىۋارلىنىپ ساقلىنىش بىلەن بىللە، تاڭ دەۋرىدىكى مەشھۇر رەسسام ۋە رەسىم نەزىرىيەچىسى جاڭ يەنيۈەننىڭ «تارىختىكى داڭدار رەسىملەر» ناملىق ئەسىرىدە، شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئىشلەنگەن «شۇەنخې زامانىدىكى رەسىملەر تەزكىرىسى» ناملىق ئەسەردە، شۆتتسىيەلىك سىلورىننىڭ «جۇڭگو رەسىمچىلىكى» ناملىق ئەسىرىدە نامايان بولماقتا.

ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىدە يېتىلكەن شىنجاڭلىق رەسىم پېشۋالىرى ئىچىدە ئۇيغۇر سەنئەتكارلارمۇ ناھايىتى كۆپ بولغان. ئالايلۇق، يۈەن دەۋرىدە ياشىغان مەشھۇر رەسسام ھەم شائىر گاۋ كېگوڭ شۇلارنىڭ ۋەكىللىرىدىن بىرى بولۇپ، يۈەن ئوردىسىدا ئىنشاھات ۋازارىتىنىڭ مۇئاۋىن ۋەزىرى، ئەمەل ۋازارىتىنىڭ مۇئاۋىن ۋەزىرى، ياساق ۋازارىتىنىڭ ۋەزىرى قاتارلىق ئەمەللەرنى تۇتقان، شۇنداقلا رەسىم ساھەسىدىكى ھەرقايسى ئېقىملارنىڭ داڭدارلىرىنى ئۇستاز تۇتۇپ، رەسىم سىزىشنى ئۆگەنگەن ۋە ئاخىرى تاغ ـ دەريا ۋە بامبۇك سىزىشتا كامالەتكە يەتكەن. گاۋ كېگوڭنىڭ زامانداشلىرى ۋە كېيىنكىلەرنىڭ ئۇنىڭ ئەسەرلىرىگە بەرگەن باھالىرىدىن قارىغاندا، ئۇ يۈەن دەۋرىدىكى مەشھۇر رەسسام ۋە شائىر جاڭ يۈ ئۇنىڭ بامبۇك سىزىشتىكى ماھارىتىگە ئاپىرىن ئوقۇپ، مۇنداق نەزمە يازغان:

«دەۋرىمىز رەسساملىرىنىڭ پەخرى كىم دەپ قىلساڭ نىدا،
جەنۇبتا ۋېي ـ جاۋ، شىمالدا گاۋ دەپ ياڭرار شۇ ئان بىر سادا».
«بامبۇك سىزىشنىڭ پىرى كىم دەپ قويساڭ سوئال يەنە ئەگەر،
تەڭدىشى يوق گاۋ بېگىم دەپ بېرۇر جاۋاپ ھامان ساڭا»

دېمەك، گاۋ كېگوڭ يۈەن دەۋرىدىكى ئەڭ داڭلىق رەسسام جاۋ مېڭفۇ بىلەن تەڭ ئورۇندا تۇرىدىغان سەنئەتكار بولۇپ، ئۇنىڭ «باھار يامغۇرىدىكى تاغ ـ داۋان» قاتارلىق ۋەكىللىك ئەسەرلىرى خان سارىيى مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

شىنجاڭ دۇنيادىكى ئۇچ چوڭ يېزىق سىستېمىسىنى مۇجەسسەملىگەن رايون بولۇپلا قالماي، دۇنيا بويىچە ئەڭ كۆپ يېزىق قوللىنىلغان رايونلارنىڭ بىرى، تۇرپاندىن تېپىلغان 24 خىل يېزىقتىكى يازما يادىكارلىقلار بۇ يەكۈننى تولۇق دەللەيدۇ. ئۇيغۇرلار ــ مەملىكىتىمىز بويىچە ئەڭ كۆپ يېزىق قوللانغان مىللەت بولۇپ، تارىختىن بۇيان ئومۇمىيۈزلۈك ياكى قىسمەن ھالدا ئورخۇن ـ يېنىسەي يېزىقى، قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى، بىراھمى يېزىقى، مانى يېزىقى، سوغدى يېزىقى، نېستورىيان يېزىقى، تۇبۇت يېزىقى، پاسپا يېزىقى ۋە ئەرەب يېزىقى قاتارلىق ئون نەچچە خىل يېزىقنى قوللانغان. ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدىكى مانا مۇشۇنداق يېگىلىققا ئىنتىلىدىغان، باشقا مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىگە كەڭ قورساقلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىدىغان ئالاھىدىلىك خەتتاتلىق ئىجادىيىتىدىكى بىر ئەۋزەللىكىگە ئايلىنىپ، شىنجاڭنىڭ خەتتاتلىق سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتىغا پۈختا ئاساس سېلىپ بەرگەن. شۇڭا شىنجاڭدا سوڭ دەۋرىدىن باشلاپلا ناھايىتى مەشھۇر خەتتاتلار يېتىشىپ چىققان. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئىچكى ئۆلكىلەردىمۇ داڭ چىقارغان ئۇيغۇر رەسساملىرىدىن شېڭ شىمىڭ، لىيەن شىشەن قاتارلىقلار بولۇپ، ئەڭ مەشھۇرى ئالتە خىل يېزىقتا ھۆسنىخەتنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ يازغان خەتتات شېڭ شىمىڭدۇر. شېڭ شىمىڭ يۈەن دەۋرىدە ياشىغان كۈسەنلىك ئۇيغۇر بولۇپ، 60 ياشلارغا كەلگەندە جياڭشىنىڭ نەنچاڭ دېگەن يېرىگە بېرىپ

ئولتۇراقلاشقان. ئۇ يۇەن سۇلالىسىنىڭ توقان تۆمۈرخان زامانىدا ئوردىدا پۇتۇكچى بەگ بولغان، سانسكرت، موڭغۇل، ئۇيغۇر، خەنزۇ، كۇسەن يېزىقلىرىدا خەتتاتلىق ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللانغان خەتتات ۋە ھۆسىنخەت نەزىرىيەچىسى بولۇپ، خەتتاتلىق نەزىيەسىگە ئائىت سەككىز تومۇق «خەتتاتلىق توغرىسىدا بايانلار» ۋە «ھەرقايسى دەۋرلەردىكى خەتتاتلىقنىڭ مەنبەلىرى ھەققىدە» قاتارلىق ئەسەرلەرنى خەنزۇچە يېزىپ قالدۇرغان.

شىنجاڭنىڭ رەسىم ۋە خەتتاتلىق سەنئىتى مانا مۇشۇنداق ئۇزۇن تارىخقا، مول تىندۇرمىغا ۋە ئېسىل ئەنئەنىگە ئىگە بولغاچقا، زامانىمىزدا غازى ئەھمەد، گوڭ جيەنشىن، ئابدۇكېرىم نەسرىددىن، دېڭ ژېيدوڭ، تۇردى ئىمىن، لى ياۋتىيەن ئەپەندىلەرگە ئوخشاش داڭلىق رەسساملار ۋە شى شىلۇ، تاۋ رەن، نىياز كېرىم شەرقىي، لى فاڭ، كېرىم خوجا ئەپەندىلەرگە ئوخشاش داڭلىق خەتتاتلار بارلىققا كەلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە غازى ئەھمەد، ئابدۇكېرىم نەسرىددىن، تۇردى ئىمىن ئەپەندىلەر دەل مۇشۇ قەشقەر دىيارىدا ئۆسۈپ يېتىلگەن.

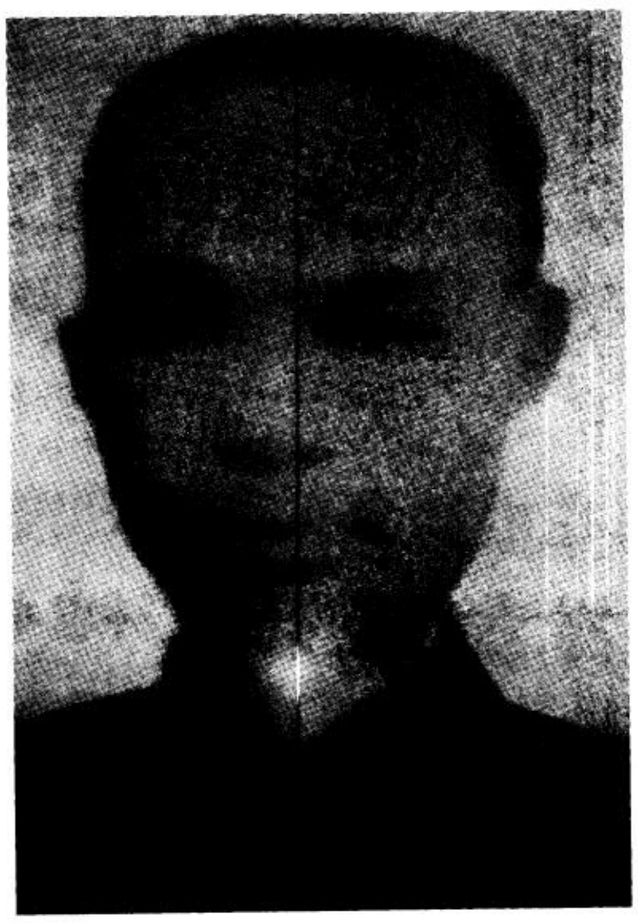
يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ غەمخورلۇقى ھەم زور كۈچ بىلەن قوللىشىدا شىنجاڭنىڭ رەسىم ۋە خەتتاتلىق سەنئىتى ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلىپ، مەملىكەتكەت، ھەتتا دۇنياغا يۈزلەندى. بىراق شۇنى ئېتىراپ قىلىش كېرەككى، رەسىم ۋە خەتتاتلىقتىن ئىبارەت بۇ نەپىس سەنئەت شەكىللىرى شىنجاڭدا تېخى خەلق ئارىسىغا ئومۇملاشمىدى، بولۇپمۇ ئازسانلىق مىللەتلەردە بۇ سەنئەت ئەسەرلىرىدىن زوقلىنىدىغان، ھوزۇرلىنىدىغان ئاڭ ۋە ئادەت تېخى يېتىلمىدى، ئۇلار گۈزەللىك ئېڭىنى يېتىلدۇرۇشكە ۋە زوقلىنىش سەۋىيەسىنى ئۆستۈرۈشكە مۇھتاج. شۇڭا رەسىم ۋە خەتتاتلىق سەنئىتىنى ھەرخىل پائالىيەتلەر ئارقىلىق خەلق ئارىسىغا يۈزلەندۈرۈش خەلقنىڭ گۈزەللىك ئېڭىنى يېتىلدۇرۇش، زوقلىنىش ئىقتىدارى ۋە سەۋىيەسىنى ئۆستۈرۈش، مەنىۋي تۇرمۇشنى بېيىتىشنىڭ ئۇنۇملۇك ۋاستىسىلا ئەمەس بەلكى كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا ئالاقىنى، چۈشىنىشىنى ۋە زوقلىنىشنى سەنئەت ۋاستىسى بىلەن ئەملگە ئاشۇرۇش ئارقىلىق ھەر مىللەت خەلقى ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاقلىق ۋە دوستلۇقنى كۈچەيتىشنىڭمۇ ئۇنۇملۇك ئۇسۇلىدۇر. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، بۇ قېتىمقى رەسىم. ھۆسىنخەت ۋە فوتو سۈرەت كۆرگەزمىسى سەنئەتكارلىرىمىزنىڭ قەشقەردىكى ھەر مىللەت خەلقىغە تەييارلىغان بىر قېتىملىق مەنىۋي زىياپىتى، مەدەنىيەت زىياپىتى ۋە دوستلۇق زىياپىتى بولۇپ قالغۇسى!

بۈگۈن ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى مەدەنىيەت ـ تارىخ تەتقىقات يۇرتىنىڭ ئەزالىرىدىن داڭلىق خەتتات تاۋ رەن ئەپەندى، نىياز كېرىم ئەپەندى، لى فاڭ ئەپەندى، داڭلىق رەسسام تۇردى ئىمىن ئەپەندى، لى ياۋتىيەن ئەپەندى، فوتوگراف يالقۇن ئابىت ئەپەندىلەر يولنى يېراق كۆرمەي، نەق مەيدانغا كېلىپ، كۆپچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشتى. ئۇلار سەنئەت ھەۋەسكارلىرىمىز بىلەن پىكىرلىشىدۇ ۋە نەق مەيداندا سەنئەت تالانتىنى نامايەن قىلىدۇ. شۇڭا ھەممىمىز قىزغىن چاۋاكلىرىمىز بىلەن ئۇلارنىڭ قۇتلۇق قەدەملىرىنى ئالقىشلايلى! ئاخىرىدا بۇ قېتىمقى كۆرگەزمىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇشىغا تىلەكداشلىق بىلدۈرىمەن. كۆپچىلىككە رەھمەت!

(2016 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى)

زىك ۋېنۇۇنىڭ تەرجىمھالى

دۇ شۆۋېي

1986 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق يەرلىك باش تەھرىر ئىشخانىسى زىك ۋېنۇۇنىڭ «جۇڭگونىڭ غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىش تارىخى»نى قايتا بېسىپ، ھەرقايسى جايلارنىڭ ئىچكى ماتېرىياللارغا بولغان ئېھتىياجنى قاندۇردى. 2000 يىل ئىلگىرىكى جۇڭگو غەربىي يۇرت تارىخى خاتىرىلەنگەن رەسىم كىشىلەرنىڭ كۆزىگە قايتا چېققاندا، كىشىلەر بىر تەرەپتىن ھەيۋەتلىك تارىخىي خاتىرىنى كۆرسە، يەنە بىر تەرەپتىن زىك ۋېنۇۇ كىم دېگەن سوئالنى قويماي تۇرالمايدۇ. ئەمەلىيەتتە شىنجاڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىدىغان ۋە بىلىدىغانلارنىڭ كۆپىنچىسى ئۇنىڭ كىملىكىنى بىلىدۇ. لېكىن، 1949 ـ يىلى يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلار ناھايىتى ئاز بولغانلىقتىن ۋە تەيۋەندىكى ئىلىمدارلار ئەينى يىللىرى ياش تۇرۇپلا شۇنداق شانلىق ئەسەرلەرنى يازغان زىك ۋېنۇۇنىڭ 1949 ـ يىلىدىن كېيىن ئىزدېرەكسىز غايىب بولۇپ كەتكەنلىكى توغرىسىدا كۆپ ئىزدەنگەن.

1936 ـ يىل 5 ـ ئاي، 36 ياشلىق زىك ۋېنۇۇ ئۆزىنىڭ ئۆلمەس ئەسىرى ـــ «جۇڭگونىڭ غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىش تارىخى»نى نەشر قىلدۇرغان. بۇ ئەسەر قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ياخشى باھالارغا ئېرىشىپ بىر مەھەل كەڭ تارقالغان. زىك ۋېنۇۇ ئىلگىرى تۇرپاننىڭ ھاكىمى بولغان بولۇپ، ئەمەل تۇتقان ۋاقتى قىسقا بولسىمۇ، يەرلىكلەرنىڭ قىزغىن ئالقىشقا ئېرىشكەن. ئۇ ھاياتىنىڭ ھەرقايسى دەۋرلىرىدە ھاياتىنىڭ ئاچچىق سىناقلىرىنى بېشىدىن كەچۈرگەن. ئۇ دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان بولۇپ، مەركىزىي ئۇنىۋېرسىتېتىنى پۈتكۈزگەن. كېيىن گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ گېنېرالى، كېيىن تۇرپاننىڭ ھاكىمى، ئوتتۇرا مەكتەپ مۇدىرى بولغان. ئەينى دەۋردىكى سىياسەتنىڭ قارا بورانلىرىدا تۇرمىگە قامالغان. ئاقلىنىپ چىققاندىن كېيىن خەلق دوختۇرى بولغان. ئۇ 24 يىللىق ھاياتىنى تۇرمىدە ئۆتكۈزگەن بولۇپ، بۇ ئۇنىڭ ھاياتىنىڭ ئەڭ گۈزەل ۋە قىممەتلىك ۋاقتلىرى ئىدى. ئۇنىڭ بېشىدىن كەچۈرگەن بۇ ئەگىرى توقاي تۇرمۇش سەرگۈزەشتىلىرى كىشىنى قاتتىق ھەسرەتلەندۈرىدۇ ۋە ھەيران قالدۇرىدۇ.

غەمسىز ئۆسمۈردىن ھۆكۈمەت مارشالى بولغۇچە

زىك ۋېنۇۇ (1900 ـ 1979) گۇاڭدۇڭنىڭ شىڭنىڭ ناھىيەسى، خۇاڭخۇي بازىرى خۇەيدۇڭ كەنتىدە تۇغۇلغان. ئۇ بۇ يەردە چىڭ سۇلالىسىنىڭ تۇڭگى يىللىرىغىچە تۇرغان. زىك ۋېنۇۇنىڭ دادىسى جاڭ خۇەيگۇڭ خېي فاملىلىك ئايال بىلەن تويلاشقان ۋە ئۇچ قىز، بىر ئوغۇللۇق بولغان. زىك ۋېنۇۇ ئۆيدىكى بىردىنبىر ئوغۇل پەرزەنت بولۇپ، كىچىك ئىسمى شۆ لەن ئىدى. كېيىنكىلار ئەزەلدىن مەرىپەتپەرۋەر ئائىلە بولۇپ، قەلەم ماھارىتىنى ئۆگىنىش ئەنئەنىسى بار ئىدى. ئۆيدىكى بىردىنبىر ئوغۇل پەرزەنت ـــ زىك ۋېنۇۇ ئائىلىسىنىڭ بۇ ئەنئەنىسگە ۋارىسلىق قىلىدىغان ۋە ئۇنى گۈللەندۈرۈشتىن ئىبارەت مۇشكۈل ئەمما شەرەپلىك ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالغانىدى.

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىرى ئاددىيسى

1904 ـ يىلى خۇاڭخۇا بازىرى خۇەيدۇڭ كەنتىدە تۇغۇلغان ئىككى ياشلىق لیۇ جاۋدى زېڭ ۋېنۇۋۇغا ئاسراندى كېلىن بولغان، شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار بىر ئائىلىدە ياشىغان. زېڭ ۋېنۇۋۇ ئالتە ياشقا كىرگەن يىلى دادىسى كېسەل سەۋەبى بىلەن 38 يېشىدا ۋاپات بولغان. ئانىسى خې خانىم پەقەت ئۈچ مو سۇلۇق ئېتىزغا تايىنىپ تۇرمۇشىنى قامدىغان ۋە بالىلارنى بېقىپ قاتارغا قوشقان. بۇ ئۈچ مۇ سۇلۇق يەر تاغ يانباغرىدا بولۇپ، خې خانىم قاتتىق جاپا تارتىش بىلەن بىرگە دائىم باشقىلارنىڭ بوزەك قىلىشىغا ئۇچرىغان. شۇنداق بولسىمۇ، خې خانىم چىشىنى چىشلەپ تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ بالىلارنى ياراملىق كىشىلەردىن قىلىپ تەربىيەلەشكە بەل باغلىغان. ئۇ ئوغلىغا دائىم «جاپا چەكمەي ھالاۋەت يوق» دەپ تەربىيە قىلغان. ئاپىسىنىڭ بۇ سۆزلىرى ئۇنىڭغا ئۆمۈرىبويى ھەمراھ بولغان.

گۇاڭدۇڭنىڭ شەرقىي شىمال قىسمىغا جايلاشقان شىڭنىڭ ناھىيەسى خۇاڭخۇەي كەنتى تۆت ناھىيەنىڭ تۇتاشقان قىسمىغا جايلاشقان بولسىمۇ، قاتنىشى قولايسىز بولغانلىقتىن ئۇستىگە مەكتەپمۇ يوق ئىدى. مۇشۇ سەۋەبتىن 10 ياشتىن ئاشقان زېڭ ۋېنۇۋۇ بىلىم ئېلىش پۇرسىتىغا ئىگە بولالمايلا، ئانىسىغا ياردەملىشىپ ئۆي ئىشلىرىنى قىلغان.

1912 ـ يىلى باھاردا، سىرتتىن كەلگەن بىر مۇئەللىم زېڭ ئائىلىسىنىڭ كونا ئۆيىدە شەخسىي مەكتەپ ئاچقان. 12 ياشقا كىرەي دەپ قالغان زېڭ ۋېنۇۋۇ شۇنىڭدىن باشلاپ خەت ئۆگىنىشنى باشلىغان. 1916 ـ يىلى يازدا، مەكتەپ تاقىلىپ قالغان. زېڭ ۋېنۇۋۇ ئوقۇشتىن چېكىنىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. 1918 ـ يىلى 18 ياشقا كىرگەن زېڭ ۋېنۇۋۇ پىكىيۇەن ناھىيەسىدىكى بىر شەخسىي ئوتتۇرا مەكتەپكە ئوقۇشقا كىرگەن ۋە مەكتەپتە يېتىپ ـ قوپۇپ ئوقۇغان.

1924 ـ يىلى يازدا، شەخسىي ئوتتۇرا مەكتەپ مۇدىرى شېن ئەپەندى ئەينى ۋاقتىتكى شىڭمىن ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ مۇدىرى لو شياڭغا بىر پارچە خەت يېزىپ، ئەقىللىق ۋە تىرىشچان زېڭ ۋېنۇۋۇنى شىڭمىن ئوتتۇرا مەكتىپىگە ئوقۇشقا تونۇشتۇرغان. شۇ يىلى زېڭ ۋېنۇۋۇ 24 ياش ئىدى. شىڭمىن ئوتتۇرا مەكتىپى 1903 ـ يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، ئامېرىكىچە ئوقۇتۇش تۈزۈلمىسىنى قوللانغان يېڭىچە مەكتەپ ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا زېڭ ۋېنۇۋۇ ئوقۇشنى زېڭ جەمەتىنىڭ ياردىمى بىلەن تەسلىكتە تاماملىغان.

لو يوۋشىيەن، ئىسمى ياڭ، 1920 ـ يىلىدىن 1924 ـ يىلىغىچە شىڭمىن ئوتتۇرا مەكتىپىنىڭ مۇدىرلىقىنى ئۇستىگە ئالغان ۋە شىڭمىڭ ناھىيەسىگە ھاكىم بولغان. لو يوۋشەننىڭ ئوغلى لو شياڭلىن بۇ تىرىشچان «يېشى چوڭ» ئوقۇغۇچىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەن. لو شياڭلىنمۇ زېڭ ۋېنۇۋۇنىڭ ئۆمۈرلۈك ئۇنتۇلماس ئۇستازىغا ئايلانغان.

1925 ـ يىلى 25 ياشلىق زېڭ ۋېنۇۋۇ شىڭمىن ئوتتۇرا مەكتىپىگە ئوقۇشقا كىرگەن. شۇ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى، سۈن جۇڭشەن بېيجىڭدا ۋاپات بولغان. 3 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى، شەرقە يۈرۈش قىلىش ئارمىيەسى شىمالىي قىسمىنىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن ھەرقايسى ساھە زاتلىرى شىڭمىڭنىڭ دابا مەيدانىدا سۈن جۇڭشەنگە ماتەم تۇتقان، مارشال جاڭ جېيشى نۇتۇق سۆزلىگەن، جوۋ ئېنلەي تەزىيەنامە ئوقۇغان. شىڭمىن ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى بولغان زېڭ ۋېنۇۋۇ بىرىنچى قېتىم بۇ سىياسىي رەھبەرلەر بىلەن ئۇچراشقان ھەم مۇشۇ يىلى جۇڭگو گومىنداڭ پارتىيەسىگە ئەزا بولغان.

1926 ـ يىلى، زېڭ ۋېنۇۋۇ شىڭمىن ئوتتۇرا مەكتىپىنى پۈتتۈرۈپ، جۇڭگو سىياسىي قانۇن ئۇنىۋېرسىتېتىغا ئوقۇشقا كىرگەن.

1928 ـ يىلى، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى نەنجىڭنى مەركەز قىلغان. شۇ يىلى كۈزدە، زېڭ ۋېنۇۋۇ گۇاڭجوۋغا بېرىپ مەملىكەتلىك ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش ئىمتىھانىغا قاتناشقان ھەمدە شۇ ۋاقىتتىكى جۇڭگودىكى ئەڭ ياخشى مەكتەپلەر قاتارىدىكى مەركىزىي ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ سىياسەت فاكۇلتېتىغا قوبۇل

قىلىنغان.

دۆلەتلىك مەركىزىي ئۇنىۋېرسىتېت مىنگو دەۋرىدىكى ئالىي بىلىم يۇرتى بولۇپ، ئوقۇتۇش ئەسلىھەلىرى تولۇق، كۆلىمى چوڭ مەكتەپ ئىدى. «مەركىزىي ئۇنىۋېرسىتېت» دېگەن بۇ نام 1928 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى جياڭسۇ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ نامىنى ئۆزگەرتىپ قويۇلغان. 1937 ـ يىلى مەكتەپ چۈڭچىڭ، چېڭدۇ قاتارلىق جايلارغا يۆتكىلىپ «چۈڭچىڭ مەركىزىي ئۇنىۋېرسىتېتى» دېگەن نام بىلەن ئاتالغان. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش غەلبە قىلغاندىن كېيىن، مەكتەپ يەنە نەنجىڭغا كۆچۈرۈلگەن. 1949 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى مەكتەپ نامى«دۆلەتلىك نەنجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى» دەپ ئۆزگەرتىلگەن. مەركىزى ئۇنىۋېرسىتېت قۇرۇلغان 20 يىلدا گۈللىنىش دەۋرىنى باشتىن كەچۈرگەن بولۇپ، ئومۇمىي ئىقتىدار جەھەتتە ئاسىيا بويىچە بىرىنچى ئورۇندا تۇرغان.

1930 ـ يىلى، 30 ياشقا كىرگەن زېڭ ۋېنۇۋ نەنجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا شۇ ۋاقىتتىكى بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ فاكۇلتېتىنىڭ مۇدىرى، جۇڭگو تارىخشۇناسلىق ئىلمىي جەمىيىتىنىڭ قۇرغۇچىسى پروفېسسور جۇ شىزۇنىڭ نۇتۇقىنى ئاڭلىغان. بۇ پروفېسسور جۇ شىزۇنىڭ مەركىزىي تەتقىقات يۇرتىدا ئىشلەۋاتقان ۋاقتى ئىدى. جۇ شىزۇ پروفېسسورنىڭ سۆزلىگەن نۇتۇقى زېڭ ۋېنۇۋغا كۈچلۈك تەسىر قىلغان بولۇپ، بۇ قېتىملىق نۇتۇق ئۇنىڭ غەربىي يۇرت مەسلىسىنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات يۆنىلىشى قىلىپ بەلگىلىشىدە مۇھىم رول ئوينىغان.

1931 ـ يىلى، 31 ياشلىق زېڭ ۋېنۇۋ نەنجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتنى پۈتكۈزگەن. شۇ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى، ئۇنىڭ ئۇستازى لو يوۋشەن 66 يېشىدا كېسەل سەۋەبى بىلەن ئۆز ئۆيىدە ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ «دۆلەت تارىخى ھەققىدە ئومۇمىي بايان» ، «ئاسىيا قىتئەسى تارىخى» ، «ئىنقىلابىي قۇربان جىشۇننىڭ تەرجىمھالى» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

1932 ـ يىلى، كەسكىن رىقابەتلەردىن كېيىن زېڭ ۋېنۇۋ مىللىي ھۆكۈمەت ئىشلىرى بۆلۈمىنىڭ ئىمتىھاندىن ئۆتۈپ ئەمگەكچىلەر بۆلۈمىدە پراكتىكا قىلغان. شۇ يىلى زېڭ ۋېنۇۋ نەنجىڭدا ئىككىنچى ئايالى خۇ خۈيىۋننى نىكاھلىغان. خۇ خۈيىۋن زېڭ ۋېنۇۋدىن 11 ياش كىچىك بولۇپ، نەنجىڭنىڭ گۈلو رايونىدىكى بىر باي ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ نەنجىڭ پوچتا مەكتىپىنى پۈتكۈزگەن بولۇپ، زېڭ ۋېنۇۋنىڭ كەسپىتىكى ياخشى ياردەمچىسى ئىدى.

زېڭ ۋېنۇۋ توي قىلغاندىن كېيىن ئۈچ قىز پەرزەنت كۆرگەن. يەنى، چوڭ قىزى تيەن شەن 1933 ـ يىلى تۇغۇلغان؛ ئىككىنچى قىزى سوڭ لىڭ 1935 ـ يىلى تۇغۇلغان؛ ئۈچىنچى قىزى چى شەن 1936 ـ يىلى تۇغۇلغان؛ زېڭ ۋېنۇۋن قىزلىرىغا قويغان بۇ ئىسىملارنىڭ مەنىسى خېشى كارىدورىدىكى چىلىيەنشەن تاغلاردىن تارتىپ، تەڭرىتېغىنىڭ چۆل باياۋانلىرىغىچە، ھەتتا پامىر ئېگىزلىكىگىچە باغلىنىشلىق بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭغا كېلىپ باقمىغان زېڭ ۋېنۇۋنىڭ قەلبىدىكى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب شىمالىغا بولغان تەلپۈنۈشىنى جانلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن.

1935 ـ يىلى، زېڭ ۋېنۇۋ «جۇڭگونىڭ غەربىي يۇرتىنى ئىدارە قىلىش تارىخى»نى يېزىپ تۈگىتەي دەپ قالغانىدى. بۇ ۋاقىتتا ۋۇ ئەيچىننىڭ «شىنجاڭغا ساياھەت» ناملىق ئەسىرى سودا باسمىخانىسى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغانىدى. بۇ ئەسەر بىلەن ۋۇ ئەيچىننىڭ «شىنجاڭدىكى ۋەقەلەر توغرىسىدا ئەسلىمە» ناملىق يەنە بىر ئەسىرى، زېڭ ۋېنۇۋنىڭ «جۇڭگونىڭ غەربىي يۇرتىنى ئىدارە قىلىش تارىخى» ناملىق كىتابىنىڭ ئىككىنچى بابى«شىنجاڭدىكى چوڭ مالىمانچىلىق ۋە ئۇنى تىنجىتىش»نى يېزىشتا مۇھىم خام ماتېرىيال بولغان. شۇ يىلى، زېڭ ۋېنۇۋنىڭ چوڭ خوتۇنى لىۋ فاملىلىك ئايالىدىن بولغان ئوغلى زېڭ لىندۇڭ تۇغۇلغان.

1936 ـ يىلى، زېڭ ۋېنۇۋۇ 36 يېشىدا مەركىزىي ئىقتىساد مىنىستىرلىقىنىڭ خىزمەتچى بولغان. 5 ـ ئايدا، «جۇڭگونىڭ غەربىي يۇرتىنى ئىدارە قىلىش تارىخى» نەشردىن چىققان ۋە ياخشى باھاغا ئېرىشىپ ئىككىنچى قېتىم نەشر قىلىنغان. بۇ ئەسەر جۇڭگونىڭ خەن سۇلالىسىدىن باشلاپ گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگىچە بولغان 2000 يىللىق تارىخقا باھا بەرگەن بولۇپ، تارىخشۇناس جۇ شىزۇ كىتابغا كىرىش سۆز يازغان. تارىخشۇناس لو شياڭلىن ئورگىنالنى سېلىشتۇرۇپ تۈزىتىپ بەرگەن. گومىنداڭنىڭ مۇيىسېپىتلىرىدىن جاڭ جى كىتاب نامىنى يېزىپ بەرگەن، موڭغۇل ـ تىبەت كومىتېتىنىڭ كومىتېت باشلىقى، گۇاڭدۇڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسى خۇاڭ مۇسوڭ بېغىشلىما يېزىپ بەرگەن. زېڭ ۋېنۇۋۇمۇ كىتابنىڭ كىرىش سۆزىدە:«ماتېرىياللارنى يىغىش، كىتاب ئورگىنالىنى تۈزىتىشتە نۇرغۇن ئاقىللارنىڭ ياردىمىگە نائىل بولدۇم» دەپ يازغان.

1936 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى، زېڭ ۋېنۇۋۇ شىنجاڭ، گەنسۇ، شىزاڭ كۆزىتىش ئۆمىكىگە قاتناشقان. بۇ ۋاقىت دەل «شىئەن ۋەقەسى» يۈز بەرگەن ۋاقىتقا توغرا كەلگەچكە، زېڭ ۋېنۇۋۇ يەرلىك ساقچى ئىدارىسى تەرىپىدىن تۇتۇپ قېلىنىپ ئىككى ئاي قاماقتا يېتىپ نەنجىڭغا قايتقان. شۇ يىلى قىشتا جاپاكەش ئاپىسى خېنىم كېسەل سەۋەبى بىلەن ئۆز ئۆيىدە ۋاپات بولغان. زېڭ ۋېنۇۋۇ باشقىلارنى تەكلىپ قىلىپ ئاپىسىنىڭ رەسمىنى سىزدۇرغان ۋە بېغىشلىما يازدۇرغان.

زېڭ ۋېنۇۋۇنىڭ ئۆيىدىن ئايرىلىپ ئىلىم ئۆگەنگەن مەزگىللىرىدە ئۇنىڭ بالا ۋاقتىدا تويلاشقان ئايالى ئۆزى يالغۇز زېڭ ئائىلىسىنى قامداپ كەلگەن.

1937 ـ يىلى 1 ـ ئاي، مەركىزىي ئىش باشقارمىسى ئەمگەك بۆلۈمىدە ئىشلەۋاتقان زېڭ ۋېنۇۋۇ بوش ۋاقىتلىرىدا نەنجىڭ چىگرا رايون تىل ئۆگىنىش ئورنىدا تىل ئۆگەنگەن، ئوقۇش پۈتكۈزگەندىن كېيىن، جۇڭخۇا مىنگو ھەربىي ئىشلار مىنىستىرلىكىدە تەتقىقاتچى بولۇپ ئىشلىگەن. شۇ ۋاقىتتىكى تەتقىقات ئورنىنىڭ باشلىقى جۇ شىزۇ ئىدى. شۇ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى، زېڭ ۋېنۇۋۇ گەنسۇ ـ شىنجاڭ خەلقئارا چوڭ يولىنى ئېچىش توغرىسىدا تەكلىپنامە يازغان ۋە مەركەزنىڭ قاراپ چىقىشىغا تاپشۇرغان.

1937 ـ يىلى 3 ـ ئاي، زېڭ ۋېنۇۋۇ ئۆيىگە بىر قېتىم قايتقان. شۇ يىلى ئۆزى يېزىپ پۈتكۈزگەن «جۇڭگو غەربىي يۇرت قاتناش تارىخى» ناملىق كىتابنىڭ ئارگىنالىنى ئېھتىياتسىزلىقتىن يۇتۇرۇپ قويغان. شۇ يىلى كۈزدە، زېڭ ۋېنۇۋۇ ئايالى، قېيىن ئانىسى، ئايالىنىڭ سىڭلىسى ۋە قىزىنى ئېلىپ قولدىن كېتىش ئالدىدا تۇرغان نەنجىڭ (1937 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى قولدىن كەتكەن) شەھىرىدىن چىقىپ، يۇرتىغا پاناھلانغىلى بارغان. ئۇ ئاۋۋال قېيىن ئانىسى ۋە ئايالىنىڭ سىڭلىسىنى مېيجوۋغا ئورۇنلاشتۇرغاندىن كېيىن، ئايالى ۋە قىزىنى ئېلىپ ئۆيىگە قايتقان. زېڭ ۋېنۇۋۇ مۇشۇ قېتىم دۆلەت ۋەيران بولسا ئائىلىنىڭ خارابلىشىدىغانلىقىدىن ئىبارەت ھەقىقەتنى چوڭقۇر تونۇپ يەتكەن.

1939 ـ (1938؟) يىلى ، زېڭ ۋېنۇۋۇ گۇڭدۇڭنىڭ شىڭنىڭ ناھىيەلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان ۋە ناھىيەلىك ھۆكۈمەتكە تەكلىپ بېرىپ، يۇرتى خۇاڭنىۋەننىڭ نامىنى خۇاڭخۇەيشياڭغا ئۆزگەرتىشنى ئىلتىماس قىلغان.

1940 ـ يىلى 8 ـ ئاي، زېڭ ۋېنۇۋۇ مېيشىيەن شىياڭگاڭ جەنۇبىي جۇڭگو ئىنستىتۇتىنىڭ پروفېسسورى بولۇپ ئىشلىگەن. ئەينى چاغدا، زېڭ ۋېنۇۋۇ بىلەن شىڭنىڭ ئوتتۇرا مەكتىپىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى خۇ يۈخۇەن بىلەن قەدىناسلاردىن بولۇپ ، ئۇ ئىلىم ساھەسىدە يۇقىرى مەلۇماتلىق ۋە بىلىملىك كىشى ئىدى.

كېيىن، مالىمانچىلىقلار سەۋەبىدىن زېڭ ۋېنۇۋۇ يازغان «جۇڭگونىڭ يېقىنقى زامان تارىخى» ناملىق كىتابنىڭ ئارگىنالىمۇ يوقاپ كەتكەن.

1942 ـ يىلى، زىلك ۋىنۇۇ خۇنەن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت مائارىپ كومىتېتىنىڭ مۇدىرى بولغان. كېيىن ئۇنىڭ قابىلىيىتى خۇنەن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت رەئىسى شۇ يۆ تەرىپىدىن بايقىلىپ، مەركەزگە تونۇشتۇرۇلۇپ ئۇرۇش ۋاقتىدا چۇڭچىڭدا ئىشلىگەن.

1943 ـ يىلى، زىلك ۋىنۇۇ دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىقى 2 ـ نازارىتى تەھرىر ئىشلىرى تەتقىقات ئىشخانىسىنىڭ گېنىرال دەرىجىلىك مۇدىرى بولغان ۋە گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ھەربىي ئىشلار كومىتېتى ئۈچۈن ئاخبارات توپلىغان. ئۇ گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە شىنجاڭنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى ئۆتكۈزۈۋېلىش ئومۇمىي پىلانىنى تۈزۈش تەكلىپىنى بەرگەن. شۇ ۋاقىتلاردا بىرى ئۇنىڭغا پارا بېرىش ئارقىلىق دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىقىنىڭ ئىلگىرى پېچەتلەنگەن 10 نەچچە پارچە ماددىي بۇيۇم پېچىتىگە ئېرىشمەكچى بولغاندا زىلك ۋىنۇۇ كەسكىنلىك بىلەن رەت قىلغان ۋە ئۇ كىشىگە تەرىبىيە قىلغان ھەمدە ئۇنىڭغا قايتا كەلسە يۈقىرىغا دوكلات قىلىدىغانلىقىنى ئەسكەرتكەن.

ھاكىملىقتىن ئوقۇتقۇچىلىققىچە.

1944 ـ يىلى 7 ـ ئاي، زىلك ۋىنۇۇنىڭ ئۇستازى پروفېسسور جۇ شىزۇ ئۆپكە كېسىلى بىلەن چۇڭچىڭدا ۋاپات بولغان، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى چوڭ تەزىيە مۇراسىمى ئۆتكۈزگەن. جۇ شىزۇنىڭ شاگىرتى ھېسابلانغان زىلك ۋىنۇۇمۇ ئۇستازىغا ئاتاپ تەزىيە مۇراسىمى ئۆتكۈزگەن ۋە لۇ شاڭلىن بىلەن يەنە بىر قېتىم كۆرۈشكەن. ئۇلار بىرلىكتە «مەدەنىيەت تارىخى» ژۇرنىلىنىڭ مەخسۇس سانىنى چىقىرىپ، جۇ شىزۇنىڭ ھايات ۋاقىتدىكى ئىش ـ ئىزلىرىنى تونۇشتۇرغان.

زىلك ۋىنۇۇ خىزمەتتىكى ۋاقىتدا قانداق قىلىپ چىگرا رايونىنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاش مەسىلىسى، بولۇپمۇ شىنجاڭ مەسىلىسى ئۈستىدە ئىنچىكە تەتقىقات ئېلىپ بارغان. ئۇ يەنە ئەينى ۋاقىتتىكى شېڭ شىسەينى تەختىتىن چۈشۈرۈشىنىڭ پۈتكۈل جەريانىغا قاتناشقان. 1944 ـ يىلى، شېڭ شىسەي خىزمەتتىن ئايرىلىشتىن بۇرۇن «8.11 قۇتراتقۇلۇق دېلوسى»نى تەشكىللىگەن، ئاخىرى مەجبۇرىي ھالدا شىنجاڭدىكى بارلىق ئەمەللىردىن ئايرىلىپ چۇڭچىڭغا بېرىپ ئورمانچىلىق ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولغان.

زىلك ۋىنۇۇ شىنجاڭنى ناھايىتى ياخشى چۈشىنىپلا قالماي، بەلكى شىنجاڭنىڭ ھاۋا كېلىماتىنىمۇ پىششىق بىلەتتى. ئۇ شىنجاڭنىڭ كېۋەز تېرىشقا ماس كېلىدىغان جاي ئىكەنلىكىنى ئوبدان بىلگەچكە، مەركەزگە شىنجاڭدا كەڭ كۆلەمدە كېۋەز تېرىپ ئۇرۇش يىللىرىدىكى ھەربىي كىيىم ـ كېچەك مەسىلىسىنى ھەل قىلىش تەكلىپىنى بەرگەن ۋە نۇرغۇن ئەمەلىي ئىشلارنى قىلغان.

ئۇ بىر ئۆمۈر سۆن جۇڭشەن ئەپەندىنىڭ «ياشلار چوقۇم چوڭ ھوقۇق تۇتۇشقا ئەمەس، بەلكى چوڭ ئىشلارنى ۋۇجۇدقا چىقىرىشقا بەل باغلىشى لازىم» دېگەن سۆزىنى يادىدىن چىقارمىغان. شۇڭا ئۇ گېنىراللىق ۋەزىپىسىدىن ۋاز كېچىپ دۆلەتلىك ئىمتىھانغا قاتنىشىپ مەملىكەت بويىچە يەتتىنچى بولۇپ ئىمتىھاندىن ئۆتۈپ ئۆز رازىلىقى بىلەن شىنجاڭغا كېلىپ خىزمەت ئۆتىگەن.

1944 ـ يىلى 10 ـ ئاي، موڭغۇل ـ تىبەت كومىتېتىنىڭ باشلىقى ۋۇ جۇڭشىن شىنجاڭنىڭ رەئىسلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن. 12 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى ئۇ ۋەزىپىگە تەيىنلەش كېلىشىمنامىسىنى ئىمزالاپ 44 ياشلىق زىلك ۋىنۇۇنى تۇرپان ناھىيەسىنىڭ ھاكىمى قىلىپ تەيىنلىگەن. زىلك ۋىنۇۇ كېيىن پارتىيە ياچېيكا شۇجىسى بولغان.

زىلك ۋىنۇۇ ئىلگىرى «جۇڭگونىڭ غەربىي يۇرتىنى ئىدارە قىلىش تارىخى» ناملىق كىتابىدا تۇرپاننى تەپسىلىي تەتقىق قىلغاندى. تۇرپان ئەينى ۋاقىتتىكى شىنجاڭنىڭ مەركىزى بولغان دىخۇا (ئۈرۈمچى)نى

قوغداشنىڭ توسۇقى بولۇپلا قالماي، جەنۇبىي شىنجاڭنى تۇتۇپ تۇرۇشنىڭ دەرۋازىسى بولۇپ، تارىختىن بۇيان بارچە ھۆكۈمدارلار تالىشىدىغان مۇھىم جاي ئىدى. لېكىن، تارىخ، مىللەت، دىن، سىياسەت قاتارلىق ئامىللارنىڭ تەسىرىدە شۇنداقلا، مىنگونىڭ باشلىرى ۋە ئوتتۇرلىرىدا شىنجاڭدا يۈز بەرگەن بىر قانچە قېتىملىق مالىمانچىلىقتا تۇرپان مۇھىم ئورۇن بولۇپ قالغانىدى.

قانداق قىلىپ سىياسەت، دىن، مىللەت، ئەمەلدارلار ئارىسىدىكى زىددىيەتنى ھەل قىلىش، دۆلەت چېگرىسىنى قوغداش، خەلقنى گۈللەندۈرۈش قاتارلىق ئېغىر ۋەزىپىلەر ئەينى چاغدا ھاكىملىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەۋاتقان زېڭ ۋېنۇۋۇنىڭ زىممىسىگە يۈكلەنگەن. ئۇ ئۇزاق مەزگىللىك تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە دىننىڭ رولىنىڭ مۇھىملىقىنى تونۇپ يەتكەچكە، تۇرپاننىڭ ھاكىمى بولۇپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا يەرلىك چوڭ ئاخۇنۇملارنى زىيارەت قىلغان ۋە ناھايىتى تېزلا خەلق ئارىسىغا ۋە جەمئىيەتكە سىڭىپ كەتكەن. زېڭ ۋېنۇۋۇنىڭ ئىش ـ ھەرىكىتى نۇرغۇنلىغان دىنىي زاتلار ۋە پۇقرالارنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشكەن. ئۇ يەنە قىسقا ۋاقىت ئىچىدە مائارىپنى، سىياسەتنى ياخشىلاپ، تۇرپاننى ئوبدان باشقۇرغان.

زېڭ ۋېنۇۋۇ يەنە تۇرپاندا سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، بۇز يەر ئاچقان بولۇپ، بۇ توغرىسىدا ئىلگىرى مۇنداق بىر ھېكايىمۇ تارقالغان: 1951 ـ يىلى ئەكسىلىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش ھەرىكىتى مەزگىلىدە شىڭنىڭ ناھىيەسى خەلق ھۆكۈمىتى ھەقىقەتەن ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش پرىنسىپى بويىچە تۇرپانغا ئادەم ئەۋەتىپ زېڭ ۋېنۇۋۇنىڭ ھاكىملىق خىزمىتىنى ئۆتۈگەن ۋاقتىدا ئۆتكۈزگەن خاتالىقى بار ـ يوقلۇقىنى تەكشۈرگەن. كېيىن تۇرپانغا تەكشۈرۈشكە بارغان تەكشۈرگۈچىنىڭ ئېيتىپ بېرىشچە، يەرلىك خەلقلەر زېڭ ۋېنۇۋۇنى قايتىدىن ھاكىم بولۇپ كېلىدىغان ئوخشايدۇ، دەپ ناھايىتى خۇشال بولغان ۋە ئۇنى قىزغىن قارشى ئالىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا زېڭ ۋېنۇۋۇ يەنە تۇرپاندا مەكتەپ تەسىس قىلىپ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مائارىپ ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلگەن. مىنگونىڭ 34 ـ يىلى (1945 ـ يىلى) كونا شەھەر رايونىدىكى بىر مەكتەپنى كونا شەھەر رايونىنىڭ جەنۇبىي بۇرجىكىگە كۆچۈرگەندە زېڭ ۋېنۇۋۇ مەكتەپ قىياپىتىنى يېڭىلاپ ۋە دائىرىنى كېڭەيتىپ، ئۇيغۇر سىنىپتىن ئىككىنى كۆپەيتىشكە بۇيرۇق قىلغان.

45 ياشلىق زېڭ ۋېنۇۋۇنىڭ تۇرپاندا ئىشلەۋاتقان مەزگىللىرىدە «شىنجاڭ گېزىتى»گە خەۋەرلىرى دائىم چىقىپ تۇراتتى. «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 4 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنىدىكى خەۋىرى: تۇرپان ناھىيەسى ئىنقىلابىي قەھرىمانلارنى داغدۇغىلىق خاتىرىلىدى. «29 ـ مارت» ئىنقىلابىي قۇربانلارنى خاتىرىلەش ۋە ياشلار بايرىمى كۈنى قىلىپ بېكىتىلدى. پارتىيە ئەزالىرى سەھەر سائەت 10 دا 20 ـ مەركىزي باشلانغۇچتا خاتىرىلەش چوڭ يىغىنى ئۆيۈشتۇردى. يىغىنغا قاتناشقۇچىلار ئىچىدە يەرلىك ئىدارە ـ ئورگانلاردىن، مەكتەپلەردىن، ھۆكۈمەت خادىملىرىدىن ۋە يەرلىك پارتىيە ئەزالىرىدىن بولۇپ 2000 دىن ئارتۇق ئادەم قاتناشتى. يىغىن ھەربىي ئوركېستىرنىڭ ياڭراق ئاۋازى بىلەن داغدۇغىلىق باشلاندى ۋە XX دېۋىزىيەنىڭ سىياسىي بۆلۈمىدىن خۇاڭ مۇدىر ئىنقىلابىي قۇربانلارنىڭ ئىش ـ ئىزلىرى ھەققىدە دوكلات بەردى. ئوقۇتقۇچى ۋە خىزمەتچىلەر ۋەكىلىدىن رېھىمجان، ئوقۇغۇچىلار ۋەكىلىدىن خېي شېڭخۇا، تەربىيىلەش يۇرتىنىڭ قىزلار ۋەكىلى جاڭ شيۇيىڭ قاتارلىقلار ئايرىم ـ ئايرىم سۆز قىلدى، يىغىن ئەھلىنىڭ كەيپىياتى ناھايىتى قىزغىن بولدى.

جۇڭگو ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە جاڭ جيېشى جاڭ جىڭگو، جاڭ ۋېيگو ئاكا ـ ئۇكىلارنى شىنجاڭغا ئەۋەتىپ غەربىي شىمالنىڭ ئەھۋالىنى كۆزدىن كەچۈردى. 1945 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى، زېڭ ۋېنۇۋۇ تۇرپاننى كۆزدىن كەچۈرۈشكە كەلگەن جاڭ جىڭگو ئاكا ـ ئۇكىلارنى كۈتۈۋالدى. ئۇلار بىلەن بىرلىكتە يەنە يېڭ دېۋىزىيە كوماندىرى، خۇ بۆلۈم باشلىقى قاتارلىقلار بىللە

كەلگەن بولۇپ، ئۇلار تۇن كېچە 12 دىن ئاشقاندا قايتقان. بۇ مەزگىلدە خەلق ئارىسىدا جاڭ جىڭگو شىنجاڭ ئۇلكىسىنىڭ رەئىسى بولىدىكەن، دېگەن گەپ ـ سۆزلەر تارقالغان.

مىنگونىڭ 34 ـ يىلى (1945 ـ يىلى) 4 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى، «شىنجاڭ گېزىتى» خەۋىرى:(تۇرپان خەۋىرى) تۇرپان ئىككى سائەتلىك نۇتۇق سۆزلەش يىغىن ئېچىلدى. ناھىيە باشقۇرۇشىدىكى مەركىزىي 2 ـ مىللىي مەكتەپنى ئۆسمۈرلەرنىڭ تىل قابىلىيىتىنى ئۆستۈرۈش ۋە خاسلىقىنى يېتىلدۈرۈش مەقسىتىدە نۇتۇق سۆزلەش مۇسابىقىسى يىغىنى ئورۇنلاشتۇردى. يىغىنغا 100 نەچچە ئوقۇتقۇچى ۋە ئوقۇغۇچى قاتناشتى. رەئىس يىغىنىڭ رەسمىي باشلانغانلىقىنى جاكارلىغاندىن كېيىن، گۈلدۈراس ئالقىشلار ئىچىدە مۇسابىقىگە قاتناشقان ئوقۇغۇچىلار نۇتۇقلىرىنى باشلىدى. يىغىن كەيپىياتى ناھايىتى قىزغىن بولدى. مۇسابىقە ئاخىرىدا مۇكاپاتقا ئېرىشكەن ئۇچەيلەننىڭ ئىسمى ئېلان قىلىندى. كاڭ شىرۇڭ بىرىنچىلىككە، خەن دۈنشىن ئىككىنچىلىككە، جيا ۋېنيۈەن ئۈچىنچىلىككە ئېرىشتى. يىغىن ئاخىرىدا مەكتەپ مۇدىرى سۆز قىلىپ، 1) تەشۋىقاتنىڭ مۇھىملىقى؛ 2)ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە نۇتۇق ئىقتىدارىنى كۈچەيتىشنىڭ مۇھىملىقى؛ 3) تەشۋىقات ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ خەلقنى ئويغىتىش؛ 4) ئۈچ مەسلەكنى تەشۋىق قىلىپ تۆت نۇقتىنى كىشىلەر قەلبىگە چوڭقۇر ئورنىتىش توغرىسىدا مۇھىم يوليورۇق بەردى.

1946 ـ يىل 5 ـ ئاي، شىنجاڭ ئۇلكىسى دىخۇا(ئۈرۈمچى)دا شىنجاڭ تىنچلىق بىتىمى چوڭ يىغىنى ئاچتى، زېڭ ۋېنۇۇ ھاكىملىق سالاھىيىتىدە تېلېگراما يوللىدى.

1946 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ باشلىرى، مەركىزىي تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ مەھكىمە باشلىقى يۈ يوۋرېن تۇرپانغا تەكشۈرۈشكە كەلدى. يۈ مەھكىمە باشلىقى تۇرپاندا ئىككى كۈن تۇردى، زېڭ ۋېنۇۇ باشتىن ـ ئاياق ئۇنىڭغا ھەمراھ بولدى.

«ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» پارتىلىغاندىن كېيىن، ئىلى تەرەپ ئۇلكىلىك ھۆكۈمەت بىلەن كېلىشكەنده، تۇرپان ۋە قەشقەرنىڭ مەمۇرىي ھوقۇقنى ئۆتكۈزۈۋېلىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئاخىرىدا جاڭ جىجۇڭ مۇناسىۋەتلىك ھوقۇقلارنى ئۆتكۈزۈپ بەردى. 8 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى جاڭ جىجۇڭ بىمەنە غۇلغۇلا سەۋەبىدىن زېڭ ۋېنۇۇنى ھاكىملىقىدىن قالدۇردى، ئەمما نەۋقىران گېنېرال سوك شىليەننىڭ كۈچلۈك قارشىلىقىغا ئۇچرىدى.

1947 ـ يىلى 1 ـ ئاي، 47 ياشلىق زېڭ ۋېنۇۇ شەنشى ئۇلكىلىك ھۆكۈمەت تەكشۈرۈش ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرى بولغان. 3 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى، گومىنداڭ ئارمىيىسى يەنئەن شەھرىگە بېسىپ كىرگەن. ئۇزۇن ئۆتمەي زېڭ ۋېنۇۇ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسى چېكىنىپ چىققان قىزىل پايتەخت يەنئەننى كۆزدىن كەچۈرگەنده ماۋزېدۇڭ تۇرغان ئۆيگە كىرىپ كۆزگە چېلىقارلىق ئورۇنغا قويۇپ قويۇلغان گۈل سېۋىتىنى كۆرۈپ ماۋزېدۇڭنىڭ مەقسىتىنى تولۇق چۈشەنگەن. بۇ سېۋەتنىڭ مەنىسى ‹بۈگۈندىن باشلاپ كومپارتىيە ھەقىقىي پىشىپ يېتىلدى، ئەمدى ئۇنىڭغا گۈللۈك سېۋەتنىڭ لازىمى يوق› دېگەنلىك بولۇپ، زېڭ ۋېنۇۇمۇ كومپارتىيىنىڭ بۇ قېتىمقى يەنئەندىن چېكىنىشى مەغلۇب بولغانلىقتىن ئەمەس بەلكى ئۇرۇش ئىستراتېگىيەسىنى ئۆزگەرتىشى ئىكەنلىكى ۋە ئۇلارنىڭ ھامان قايتىپ كېلىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدىغانلىقىنى چۈشىنىپ يەتكەن.

شۇ يىلى، زېڭ ۋېنۇۇ ئۆزى يېزىپ پۈتكۈزگەن «جۇڭگودىكى چوڭ ئۇرۇشلار تارىخى» ناملىق كىتابنىڭ قولىيازمىسىنمۇ ئېھتىياتسىزلىقتىن يۈتتۈرۈپ قويدى.

شۇ يىلى يازدا، شىنجاڭنىڭ ناھىيەسى، قارا يامغۇر ئاپىتىگە ئۇچراپ، تاغلار گۈمۈرۈلۈپ، نۇرغۇنلىغان ئادەم زىيان زەخمەتكە ئۇچرىدى ۋە ئىقتىسادىي زىيان ئېغىر بولدى. زېڭ ۋېنۇۇ يۇرتقا قايتقاندىن

كېيىن، جياڭلۇڭ ئوتتۇرا مەكتىپى (هازىرقى خۇاڭپۇ ئوتتۇرا مەكتىپى)نىڭ مۇدىرلىقىنى زىممىسىگە ئالدى. شۇ ۋاقىتتىكى خاتىرىلەردە «مەكتەپ يېڭى قۇرۇلغان مەزگىللەردە ھۆكۈمەتنىڭ تېزراق ئارخىپ تۇرغۇزۇشىغا ۋە تەستىقلىشىغا پايدىلىق بولۇش ئۈچۈن، نامى ۋە ئورنى بار بىرەرسىنى مەكتەپ مۇدىرى قىلماقچى بولغان ئىدى، ئاخىرىدا مۇدىرىيەت بىردەك زېڭ ۋېنۇۋۇنى مەكتەپ مۇدىرلىقىغا كۆرسەتتى. چۈنكى ئۇ ئىلگىرى نەنجىڭ مەركىزىي ئۇنىۋېرسىتېتىنى پۈتكۈزگەن بولۇپ، نەنخۇا ئىنستىتۇتىنىڭ پروفېسسورى، تۇرپان ناھىيەسىنىڭ ھاكىمى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن بولۇپ، ئەينى چاغدا تەسىرى بىر قەدەر چوڭ ئىدى».

جاپالىق مەزگىللەرنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن، لوڭجياڭ ئوتتۇرا مەكتىپى 1944 ـ يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى ئوقۇش مەۋسۇمىدە مۇۋەپپەقىيەتلىك ئوقۇش باشلىغان. مەكتەپتە تولۇقسىز بىرىنچى ۋە ئىككىنچى يىللىق تەسىس قىلىنغان بولۇپ، يۈز نەچچە ئوقۇغۇچى بار ئىدى. زېڭ ۋېنۇۋۇ مەكتەپ مۇدىرى بولغىنىغا قارىماي بۇ ئىككى سىنىپنىڭ تارىخ دەرسىنى ئۆزى ئۆتكەن.

1948 ـ يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمى شىڭنىڭ ئازاد بولغان. ئازادلىق ئارمىيە خۇاڭپۇ ئوتتۇرا مەكتىپىنى ئۆتكۈزۈۋالغان، شۇنىڭ بىلەن زېڭ ۋېنۇۋۇ خىزمەتتىن ئايرىلغان.

جنايەتچىدىن تۈرمە دوختۇرلۇقىغىچە

1951 ـ يىل 1 ـ ئايدىن 5 ـ ئايغىچە، زېڭ ۋېنۇۋۇ پىكىيۈەن ناھىيەسى شەجىڭ ئوتتۇرا مەكتىپىنىڭ ئوقۇتۇش بۆلۈمىنىڭ باشلىقلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن. شەجىڭ ئوتتۇرا مەكتىپى 1928 ـ يىلى 2 ـ ئايدا قۇرۇلغان بولۇپ، دەسلەپ پىكىيۈەن ناھىيەسى شەجىڭ كەنتىلىك لىن مەيفەن مەكتەپ مۇدىرى بولغان بولۇپ، ئۇ بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تەبىئىي پەنلەر ئىنستىتۇتى خىمىيە فاكۇلتېتىنى پۈتكۈزگەن. 1928 ـ يىل 2 ـ ئايدىن 1930 ـ يىلى 8 ـ ئايغىچە ۋە 1940 ـ يىلى 2 ـ ئايدىن 1958 ـ يىلى 8 ـ ئايغىچە ئىككى قېتىم شەجىڭ ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ مەكتەپ مۇدىرلىقىنى ئۆتىگەن. كېيىن مەكتەپ مۇدىرى بولغان شې لىيوژمۇ پىكىيۈەن ناھىيەسى شەجىڭ كەنتىلىك بولۇپ، دۆلەتلىك جۇڭشەن ئۇنىۋېرسىتېتى ئىجتىمائىي پەنلەر ئىنستىتۇتىنىڭ ئىنگلىز تىلى فاكۇلتېتىنى پۈتكۈزگەن. شەجىڭ ئوتتۇرا مەكتىپىنىڭ باشقا مەكتەپ مۇدىرلىرىدىن ۋاڭ رۇيتۇەن دۆلەتلىك بېيپىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنى، شې گېڭمىڭ بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ جۇڭگو ئەدەبىياتى فاكۇلتېتىنى، لىن سەيسەن بولسا ۋۇخەن ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ سىياسىي ـ قانۇن ئىنستىتۇتىنى پۈتكۈزگەن؛

1951 ـ يىلى 5 ـ ئاي، زېڭ ۋېنۇۋۇ شەجىڭ ئوتتۇرا مەكتىپىدە قولغا ئېلىنىپ، ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغان. كېيىن تەكشۈرۈش ئارقىلىق خۇن دەۋاسى بولمىغانلىقى ۋە تۇرپاندىكى ۋاقىتىدا نۇرغۇنلىغان ياخشى ئىشلارنى قىلغانلىقى، ھازىرغىچە خەلقنىڭ ئۇنى ياد ئېتىپ تۇرىدىغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ جازانى مۇددەتلىك 4 يىللىق قاماق جازاسىغا ئۆزگەرتكەن.

1953 ـ يىلى، تۈرمە ھاياتىنى بېشىدىن كەچۈرۈۋاتقان زېڭ ۋېنۇۋۇ «شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي جۇغراپىيەسى»نى يېزىپ شىنجاڭ قۇرۇلۇشىغا ياردەم قىلماقچى بولغاندا تۈرمە رەھبەرلىرى تەرىپىدىن رەت قىلىنغان. شۇنداق قىلىپ ئۇ تۈرمىدە ئېغىر جىسمانىي ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىپ جاپا مۇشەققەتلىك ئۈچ يىلنى ئۆتكۈزگەن.

1956 ـ يىلى، زېڭ ۋېنۇۋۇنىڭ جازا مۇددىتى توشۇپ قويۇپ بېرىلگەن ۋە شىڭنىڭ دۇڭگوۋ (شەرقىي جىلغا)دىكى ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانىغا كېلىپ ئىشچى بولغان. ئۇ بۇ جايدا نەچچە مىڭلىغان ئۆردەك ۋە توخۇلارنى بېقىشقا مەسئۇل بولغاچقا، باشقىلار تەرىپىدىن «ئۆردەك قوماندان» دەپ ئات قويۇلۇپ مازاق قىلىنغان.

زېڭ ۋېنۈۋ 57 ياشقا تولغان يىلى، بىر ئېغىز سۆز بىلەن ئوڭچىللىق قالپىقى كەيدۈرۈلگەن سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى لو يىچۈنگە ھېسداشلىقنى بىلدۈرگەن. زېڭ ۋېنۈۋ تۇرمىدىن چىقىپ بىر يىل بولغاندا، يەنى 1957 ـ يىلى 11 ـ ئايغا كەلگەندە ئەكسىلىنقىلابچى دېگەن بەتنام بىلەن قولغا ئېلىنغان.

1958 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى، زېڭ ۋېنۈۋ مۇددەتسىز قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنىپ، گۇاڭدۇڭ لېچاڭدىكى تۇرمىدە جازا مۇددىتى ئۆتىگەن.

بۇ جەريانىدا ئۇ ئېغىر جىسمانىي ئەمگەككە سېلىنغان. ئەمگەكنىڭ بوش ۋاقىتلىرىدا بولسا تىبابەتچىلىكنى قېتىرقىنىپ ئۆگەنگەن، تۇرمە دوختۇرخانىسىدىكى تېبابەت ئىلمىگە مۇناسىۋەتلىك بارلىق كىتابلارنى ئارىيەتكە ئېلىپ ئوقۇغان. جۇڭگىي تېبابىتى ۋە يېڭىنە سانجىش ئارقىلىق كېسەل داۋالاشنى نۇقتىلىق تەتقىق قىلغان ۋە بەدىنىدە سىناش ئارقىلىق تەجرىبە ـ ساۋاقلىرىنى يەكۈنلىگەن. كېيىنچە داۋالاش تېخنىكىسى كامالەتكە يېتىپ، مۇرەككەپ ۋە داۋالاش قىيىن بولغان بىمارلارنى داۋالاپ ساقايتقان. بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ داڭقى چىقىپ تۇرمە دوختۇرلۇقىغا تەكلىپ قىلىنغان. ئۇ شۇ تەرىقىدە 1959 ـ يىلدىن باشلاپ 74 يېشىغىچە تۇرمىدە جازا مۇددىتى ئۆتىگەن.

1975 ـ يىلى 1 ـ ئاي، جامائەت خەۋپسىزلىك ئورگانلىرى مۇددەتسىز قاماق جازاسى دەپ قىلىنغان ھۆكۈمنى مۇددەتلىك 16 يىللىق قاماق جازاسىغا ئۆزگەرتكەن. شۇ يىلى 12 ـ ئايدا، گوۋۇيۈەن زۇڭلىسى جوۋ ئېنلەي گومىنداڭ ھۆكۈمىتى دەۋرىدىكى ناھىيە، تۇەن دەرىجىلىكتىن يۇقىرى ئەمەلدارلار ۋە ئەكسىلىنقىلابچى دەپ قارىلىپ قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغان جىنايەتچىلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ جىنايىتىنى كەڭ قورساقلىق بىلەن كەچۈرۈم قىلىپ، چوڭ كەچۈرۈم بۇيرۇقىغا ئىمزا قويغان ھەمدە يۇرتىغا قايتىپ ئاخىرىقى ئۆمرىنى خاتىرجەم ئۆتكۈزۈشىنى ئويلايدىغانلارغا كىرا پۇلى ۋە بىر قېتىملىق تۇرمۇشنى ئورۇنلاشتۇرۇش پۇلى بەرگەن.

1975 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى، جىنايەتچىلەر قايتىدىن تېزىملىنىپ ئۇچۇرلىرى بىرقەدەر تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن. 1975 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى، گۇاڭدۇڭ ئۆلكىلىك جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسى زېڭ ۋېنۈۋغا قويۇپ بېرىلگەنلىك ئىسپاتىنى بەرگەن، شىڭنىڭ شەھەرلىك جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسى نوپۇسقا ئېلىش رەسمىيەتلىرىنى بېجىرگەن. زېڭ ۋېنۈۋ يامغۇردەك تۆكۈلۈۋاتقان خۇشاللىق ياشلىرى ئىچىدە ئائىلىسىدىكىلەر ۋە يۇرتداشلىرى بىلەن يۈز كۆرۈشكەن .

زېڭ ۋېنۈۋ ئۆيگە كەلگەندىن كېيىن نەۋرىلىرىنىڭ ئىسمىنى بىر ـ بىرلەپ سورىغان. ئەينى چاغدىكى يالغۇز ئوغلى ئۇچ قىز، بىر ئوغۇللۇق بولغان، بىر ئوغۇلنى بېقىپ تەربىيەلىگەن. ئۇ تۇرمىدە ئۆتكۈزگەن 25 يىل جەريانىدا قىزلىرى ياتلىق بولغان، ئوغلى ئۆيلەنگەن، بىر ئائىلە كىشىلىرىنىڭ سانى 20 دىن ئاشقان بەختلىك ئائىلىگە ئايلانغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە قىزى تەرەپتىن ئىككى ئوغۇل نەۋرە، يەتتە قىز نەۋرىلىك، ئوغۇل تەرەپتىن ئالتە ئوغۇل نەۋرە، ئىككى قىز نەۋرىلىك بولغان.

1976 ـ يىلى باھار بايرىمى، 76 ياشقا كىرگەن زېڭ ۋېنۈۋ ئەركىنلىككە ئېرىشكەندىن كېيىنكى تۇنجى قېتىملىق باھار بايرىمىنى ئۆيىدە كۈتۈۋالغان. ئۇ شۇ چاغدىكى ھېسسىياتىنى مۇنداق ئىككى جۈملە ئارقىلىق ئىپادىلىگەن:«كومپارتىيەنىڭ مېھىر ـ شەپقىتى دېگىزدىن كەڭدۇر، ماۋجۇشىنىڭ سۆزلىرى يۈرەككە ئەندۇر» .

زېڭ ۋېنۈۋنىڭ جىنايىتىنىڭ بىكار قىلىنغانلىق خەۋىرىنى گېزىتتىن كۆرگەن ئۇستازى خۇ يۈخۈەن ئۇنىڭغا تەبرىك خېتى يازغان ۋە خەت بىلەن بىرگە 10 يۈەن پۇل ئەۋەتكەن. زېڭ ۋېنۈۋ خەتنى كۆرۈپ قاتتىق تەسىرلەنگەن ۋە ئىختىيارسىز يىغلىۋەتكەن. شۇ يىلى باھار بايرىمىدا، زېڭ ۋېنۈۋ نەۋرە قىزى شۇ چۈەنلىندىن ئۆزى يازغان جاۋاب خەت بىلەن بىرگە ئۆز قولى بىلەن تۇزدا ھورداپ پىشۇرغان توخۇ گۆشىنى ئۇستازىغا ماڭدۇرغان.

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
www.uyghurkitap.com

شۇنىڭدىن كېيىن، زېلىڭ ۋېنۇۋۇ ئۆيىدە كەمبەغەللەرنىڭ كېسىلىنى كۆرۈش بىلەن بىرگە ئۇلارغا ياتاق ۋە تاماق ئېلىپ بەرگەن. شۇنداق قىلىپ ئۇنىڭ نامى تەرەپ ـ تەرەپلەرگە تارقالغان. ئۇ كۈندۈزى كېسەل كۆرۈپ ئاخشاملىرى يېڭى كىتابى «يېڭە سانجىشنىڭ يېڭى ئۇسۇلى»نى يازغان.

1977 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى، زېلىڭ ۋېنۇۋۇنىڭ ئىككىنچى ئايالى خوۋ خۈيىيۈن كېسەل سەۋەبى بىلەن 66 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. خوۋ خۈيىيۈن بىر ئۆمۈر زېلىڭ ۋېنۇۋۇ بىلەن ئىجىل ئۆتۈپ، ئۇنىڭ خىزمىتىدە بولغاچقا، ئۇنىڭ ئۆلۈمى زېلىڭ ۋېنۇۋۇغا قاتتىق تەسىر قىلغان ۋە ئۇنىڭغا روھىي جەھەتتىن زەربىگە بولغان.

1978 ـ يىلى، زېلىڭ ۋېنۇۋۇنىڭ 350 مىڭ خەتلىك ئەسىرى «يېڭە سانجىشنىڭ يېڭى ئۇسۇلى»نىڭ قولىيازما نۇسخىسى تاماملانغان. بۇ ئەسەر جۇڭشەن تېببىي ئۇنىۋېرسىتېت پروفېسسورىنىڭ يۇقىرى باھاسىغا ئېرىشكەن بولسىمۇ، ئەمما بىرقانچە نەشرىيات نەشر قىلىشنى رەت قىلىپ قايتۇرۇۋەتكەن.

1979 ـ يىلى باھار، زېلىڭ ۋېنۇۋۇ نەۋرىسى شى ئەننىنىڭ يارىدىمى بىلەن مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەش ئەزاسى سوڭ شىلىيەنگە خەت يېزىپ، 1936 ـ نەشرىدىن چىققان «جۇڭگونىڭ غەربىي يۇرتىنى ئىدارە قىلىش تارىخى»نى تېپىپ بېرىشنى ئىلتىماس قىلغان. كېيىن پىكىيۇەن ناھىيەسى شىجېڭ ئوتتۇرا مەكتىپىدىن 1937 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى، ئىلگىرى زېلىڭ ۋېنۇۋۇ ئۆزى بۇ مەكتەپكە سوۋغا قىلغان شۇ بىر پارچە كىتابى تېپىلغان. بۇ كىتاب ئۇنىڭ ئۆمرىدە نەشر قىلىنغان بىردىنبىر كىتابى بولۇپ، ئۇنىڭ تەقدىرىنى ئۆزگەرتكەن ۋە ھاياتىنىڭ ھەقىقىي قىممىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن.

1979 ـ يىلى 5 ـ ئاي، زېلىڭ ۋېنۇۋۇ باشقىلارنى تەكلىپ قىلىپ دادىسى جياڭ خۇەيگوڭنىڭ سۈرىتىنى ساپال كومزەككە سىزدۇرۇپ ۋە ئۇنى جىڭدې بازىرىغا ئاپىرىپ پىشۇرۇپ دادىسىغا بولغان سېغىنىش ھېسسىياتىنى ئىپادىلىگەن.

1979 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى، زېلىڭ ۋېنۇۋۇ ئۆز ئۆيىدە 79 يېشىدا ۋاپات بولغان. ئۇ قالدۇرغان ۋەسىيىتىدە، ھۆكۈمەتنىڭ چاقىرىقىغا ئاكتىپ ئاۋاز قوشۇپ، جوۋ ئېنلەينىي ئۈلگە قىلىشنى تاپىلىغان. زېلىڭ ۋېنۇۋۇنىڭ جەستى كۆيدۈرۈلگەن، ئۇنىڭ ماتەم مۇراسىمىگە كەلگەنلەر ناھايىتى كۆپ بولۇپ، مۇراسىم بەكمۇ تەسىرلىك ئۆتكۈزۈلگەن.

1984 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى، زېلىڭ ۋېنۇۋۇنىڭ گۆدەك ۋاقتىدا تويلاشقان بىرىنچى ئايالىمۇ ئۆز ئۆيىدە كېسەل سەۋەبى بىلەن 82 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇ بىر ئۆمۈر ئىقتىسادچانلىق بىلەن ئائىلە باشقۇرۇپ ۋە نۇرغۇن جاپا ـ مۇشەققەتلەرنى بېشىدىن كەچۈرۈپ يولدىشىنىڭ ئوقۇشىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك تاماملىشىغا ياردەم بەرگەن. ئۇ زېلىڭ ۋېنۇۋۇنىڭ ئىككىنچى ئايالى خوۋ خۈيىيۈن بىلەن ئاچا سىڭىللاردەك يېقىن ئۆتۈپ، پەرزەنتلەرنى بىرگە تەربىيىلىگەن. بالىلارمۇ ئۇنى ھۆرمەتلەپ چوڭ ئاپا دەپ چاقىرىشقان.

1986 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى، شىڭنىڭ شەھەرلىك خەلق سوت مەھكىمىسى زېلىڭ ۋېنۇۋۇنىڭ نامىنى تولۇق ئەسلىگە كەلتۈرگەن بولۇپ، بۇ نەتىجىمۇ زېلىڭ ۋېنۇۋۇ ئەۋلادلىرىنىڭ زور تىرىشچانلىقىدا قولغا كەلگەن. 1995 ـ يىلى، زېلىڭ ۋېنۇۋۇ ئىككى ئايالى بىلەن بىللە خۇاڭپۇ بازىرى خۇاڭلوڭسەيگە دەپنە قىلىنغان.

2000 ـ يىلى باھار، خوۋەيئېن راۋىقى زېلىڭ ۋېنۇۋۇنىڭ قەبرىسىنىڭ ئوڭ تەرەپ تۆۋەنكى قىسمىغا ئورنىتىلغان، بۇ پىكىرنى سوڭ شەن ئوتتۇرىغا قويغان بولۇپ، تىەن شەن، يى شەنلەر بۇ پىكىرنى قوللىغان ۋە راۋاقتا نەۋرىلىرىدىن تىەن دى، چۈن شياڭ قاتارلىقلار ئالاھىدە ياردەم بەرگەن.

زېلىڭ ۋېنۇۋۇ ئۆمرىدە «جۇڭگونىڭ غەربىي يۇرتىنى ئىدارە قىلىش تارىخى» ناملىق كىتابىنى قايتا تۈزىتىش ۋە «يېڭىچە يېڭە سانجىش ۋە داغلاش ئۇسۇلى» ناملىق كىتابنى نەشر قىلىشتىن ئىبارەت

ئىككى ئارزۇسىنى ريئاللىققا ئايلاندۇرالمىغان. زېلىڭ ۋېنۇۋۇ ئاددىي پۇقرا ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان بولسىمۇ، دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلۈدىغان، ئۆزىنىڭ خەلق ئۈچۈن كۆپ ئىشلارنى قىلىپ بېرەلمىگەنلىكىگە ئۆكۈنىدىغان مەسئۇلىيەتچان ۋە تەلەپچان كىشى ئىدى.

زېلىڭ ۋېنۇۋۇنىڭ ئارزۇ ـ ئارمانلىرى ئۇنىڭ ئوغۇل ـ قىزلىرىنىڭ ئىسىملىرىدا ئەكس ئەتكەن بولۇپ، قىزلىرى تىيەن شەن، سوڭ شەن، يى شەن؛ نەۋرىلىرى دا لۆ، دا با، دا جى، شى ئەن، يۈ ئەن، لى ئەن قاتارلىقلارنىڭ ئىسىملىرىدا، بولۇپمۇ ئۇنىڭ شىنجاڭنى ئىداره قىلىشتىكى مۇھىم نۇقتا «مائارىپ ۋە قانۇننى چەت ـ دېھقان رايونلاردا تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈزاق مەزگىللىك تىنچ ئامان تەرەققىياتنىڭ كاپالىتى» دېگەن سۆزلىرىده تېخىمۇ يارقىن ئەكس ئەتكەن.

ئىزاهلار:

①جۇشىزۇ (1879 ـ 1944) جېجىياڭ خەيىەنلىك، 17 يېشىدا ناهىيە ئىمتىهانىدىن ئەلا نەتىجە بىلەن ئۆتكەن. 1905 ـ يىلى هۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن ياپونىيەدىكى زاۋداۋتىيەن ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تارىخشۇناسلىق كەسپىده ئوقۇغان. 1908 ـ يىلى توكيودا لۇشۈن ۋە جاڭ تەيىەنلەر بىلەن بىرلىكته «سۆزلۈك ۋە خەتلەرنىڭ ئىزاهى»نى ئۆگەنگەن، 1909 ـ يىلى ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، لۇشۈن بىلەن بىرلىكته جېجياڭدىكى دارىلمۇئەللىمنده دەرس ئۆتكەن. جۇ شىزۇ جاڭ تەيىەننىڭ شاگىرتى ئىدى. جۇشىزۇ بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، بېيجىڭ پىداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى، چىڭخۇا ئۇنىۋېرسىتېتى، فۇرىن ئۇنىۋېرسىتېتى، جۇڭشەن ئۇنىۋېرسىتېتى ۋە مەركىزىي ئۇنىۋېرسىتېتى قاتارلىق مەكتەپلەردە دەرس ئۆتكەن. ئىلگىرى كېيىن بولۇپ، بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ۋە نەنجىڭ مەركىزىي ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تارىخ فاكۇلتېتىغا مۇدىر بولغان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ئۇ داڭلىق تارىخشۇناس هېسابلىناتتى. ئۇ خېلى ئىلگىرىلا جۇڭگو تارىخشۇناسلىق پىرىنسىپلىرى ۋە تارىخشۇناسلىق نەزەرىيەسى قاتارلىق دەرسلەرنى تەسىس قىلىشنى تەشەببۇس قىلىپ، جۇڭگو تارىخشۇناسلىقىنىڭ دەسلەپكى تەتقىقاتى جەهەتته مۇئەييەن رول ئوينىغان. 1932 ـ يىلى، گۇاڭجۇدىكى جۇڭشەن ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پىروفېسسورى هەمده تارىخ ـ مەدەنىيەت تەتقىقات ئورنىنىڭ باشلىقى بولغان ۋە «جەنۇبىي مىڭ سۇلالىسىنىڭ باش ـ ئاخىرى ۋە باشقا هاكىمىيەتلەر»، «جەنۇبىي مىڭ سۇلالىسى دەۋرىده گۇاڭجوۋدا ئۆزىنى دۆلەتكە بېغىشلىغان خانلار هەققىده مۇلاهىزه»، «جۇڭگونىڭ تەيۋەننى دەسلەپكى چاغلاردا ئىداره قىلىشى هەققىده مۇلاهىزه»، «چۇ داجۇن تەرجىمهالى»، «مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى گۇاڭدۇڭ دۇڭلىن پىرقىسى هەققىده قىسسه» قاتارلىق ئون نەچچە پارچە ئىلمىي ماقالىسىنى ئېلان قىلىپ، جەنۇبىي مىڭ سۇلالىسى تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى نوپۇزلۇق ئەربابقا ئايلانغان. 1936ـ يىلى زېلىڭ ۋېنۇۋۇنىڭ «جۇڭگونىڭ غەربىي يۇرتىنى ئىداره قىلىش تارىخى»غا كىرىش سۆز يازغان. 1944 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى، قاتتىق چارچاپ كەتكەنلىكتىن ئۆپكە ئۆسمىسى كېسىلى قوزغىلىپ، داۋالاش ئۈنۈم بەرمەي چۇڭچىڭدا ۋاپات بولغان.

②بۇ ماقالىنى يېزىشتا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق هۆكۈمىتى (تارىخ ـ مەدەنىيەت يۇرتى)تىن «گۇڭدۇڭلۇقلارنىڭ شىنجاڭدىكى يۈز يىللىق ئىشى ـ ئىزلىرىدىن خاتىره»دىن پايدىلاندىم.

تەرجىمه قىلغۇچى: ئادىلجان ئالىم (شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيه ئىنىستىتۇتى ئاسپىرانتى)
تەرجىمنى بېكىتكۈچى: ئابلەت نۇردۇن

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىرى ئادرىسى

سىيىت ئەھمەد غوجىنىڭ تەرجىمھالى

مۇھەممەد داۋۇت

سىيىت ئەھمەد كۇچادىكى غوجا ئەۋلادلىرىدىن بولۇپ، 1887ـ يىلى كۇچا ناھىيە ئىشخىلا يېزا كۆككۈمبەز مەھەللىسىدە ئىسلام دىنىدىكى غوجا ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 1947ـ يىلى 10ـ ئايدا ئاقسۇ مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ ۋالىيسى بولغان. 1951ـ يىلى 2ـ ئايدا ئاقسۇدا باستۇرۇلغان. 1983ـ يىلى ئاقلانغان. سىيىت ئەھمەد غوجا كۇچا، جۇملىدىن شىنجاڭ تارىخىدىكى مۇھىم شەخس. ئۇنىڭ ئارخىپىنى كۆرۈش مۇمكىن بولمىدى. شۇنداقتىمۇ ئاڭلىغان، بىلگەن ئەھۋاللارنى يېزىپ قالدۇرۇش يەرلىك تارىخنى تەتقىق قىلىشتا ۋە تارىخىي تېمىدا ئەسەر يېزىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

سىيىت ئەھمەد غوجا 1864ـ يىلى كۇچادا قۇرۇلغان راشىدىن خان ھاكىمىيىتىدە ھەربىي قوماندان بولغان ئىسھاق غوجىنىڭ چەۋرىسى (ئىسھاق غوجىنىڭ ئوغلى فەررۇھشاھ غوجا، ئۇنىڭ ئوغلى ئەينىدىن غوجا، ئۇنىڭ ئوغلى سىيىت ئەھمەد غوجا) ئىدى. سىيىت ئەھمەد غوجا ياش چاغلىرىدا كۇچادىكى مەدرىسلەردە ئىسلام دىنىي تەربىيەسىنى ئېلىپ «قۇرئام كەرىم» ۋە «ھەدىس شېرىپ» قاتارلىق دىنىي ئىلىملەرنى ياخشى ئۆگەنگەن ئىدى. ئاتىسى ئەينىدىن غوجىمۇ كۆزگە كۆرۈنگەن ئۆلىما بولۇپ، ئۇ ئوغلىنى تېخىمۇ چوڭراق ئۆلىما قىلىپ يېتىشتۇرۇش مەقسىتى بىلەن تەخمىنەن 1915 ـ يىلى سىيىت ئەھمەدنى قەشقەر خانلىق مەدرىسىگە ئوقۇشقا ئەۋەتىدۇ. سىيىت ئەھمەد غوجىنىڭ ئوغلى مىر مۇھەممەد غوجىنىڭ ئېيتىشچە، سىيىت ئەھمەد غوجا قەشقەرگە بارغاندىن كېيىن ئىمىن قازى ھاجى بىلەن ساۋاقداش بولۇپ، يېقىنقى زامان تارىخىدىكى كاتتا ئالىم ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ قولىدا سەككىز يىل تەربىيە ئالغان. ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ تەسىرى بىلەن سىياسىي ئىجتىمائىي مەسىلىلەرگە قىزىقىپ، ئابدۇقادىر دامۇللام باشچىلىق قىلغان يېڭىچە ئىسلاھات پائالىيەتلىرىگە ئاكتىپلىق بىلەن قاتناشقان. 1918 ـ يىلى 5 ـ ئايدا غوجىلار جەمەتىدىن مەمتىلىخان بىر قىسىم كىشىلەرنى توپلاپ ئىسيان كۆتۈرگەن ۋە تېزلا مەغلۇب بولغان. يەرلىك دائىرىلەر مەمتىلىخان قاتارلىق بىر قانچە كىشىنىڭ بېشىنى كېسىپ، كۇچا كوناشەھەردىكى سايكۆۋرۈكنىڭ ئىككى تەرىپىگە بىر يىلدىن ئارتۇق ئېسىپ قويغان. بۇ ئىش سىيىت ئەھمەد غوجىغا قاتتىق تەسىر قىلغان. شۇنىڭ بىلەن سىيىت ئەھمەد غوجا سىياسىي ئىشلارنى خەتەرلىك دەپ قاراپ، ئاتا ـ ئانىسىنىڭ تەلىپى بويىچە سىياسىي پائالىيەتلەردىن يىراقلىشىپ، زېھنىنى يىغىپ بىلىم ئېلىش ئۈچۈن تىرىشىپ، دىنىي ئىلىملەرنى چوڭقۇر ئىگىلەش بىلەن بىرگە ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ ئەسەرلىرىنى قېتىرقىنىپ تەتقىق قىلغان. ئابدۇقادىر دامۇللام سىيىت ئەھمەد غوجىنىڭ زېرەكلىكى ۋە ئىلىم ئىگىلەش روھىغا قايىل بولغان. سىيىت ئەھمەد غوجا تەخمىنەن 1923 ـ يىلى ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ رازىلىقىنى ئېلىپ، كۇچاغا قايتىپ كەلگەن. بىر يىلدىن كېيىن ئابدۇقادىر دامۇللام قەشقەردە قەتل قىلىنغان. سىيىت ئەھمەد غوجا بۇ قايغۇلۇق خەۋەرنى ئاڭلاپ، كۇچادىن قەشقەرگە بېرىپ، ئابدۇقادىر دامۇللامغا تەزىيە بىلدۈرۈپ، ئائىلە تاۋاباتلىرىدىن ھال سورىغان.

سىيىت ئەھمەد غوجا قەشقەردىكى ئوقۇشىنى تۈگىتىپ، كۇچاغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئالىقاغۇدا بىر قانچە يىل ئەئلەم بولۇپ تۇرغان. سىيىت ئەھمەد غوجىنىڭ ئىككى ئايالى بولۇپ، چوڭ ئايالى مەرھۇم مۇھەممەت غوجا تۇغۇلغان. كىچىك ئايالى ھاشىرخاندىن ئىككى قىز تۇغۇلغان. بىر قىزى دىنساخان لوپنۇر ناھىيەسىگە ياتلىق بولغان. كىچىك قىزى تۇنىساخان كۇچادا ئىشان غوجىنىڭ ئوتتۇرانچى ئوغلى ئىمىن غوجىغا ياتلىق بولغان.

1928 ـ يىلى ئالىقاغۇدىن كۇچاغا قايتىپ كېلىپ، مەھكىمە شەرئىدە ئەئلەم بولغان. بۇ مەزگىلدە كاتتا ئالىم ئىبراھىم قۇتلۇق بىننى شەۋقى كۇچا مەھكىمە شەرئىدە قازى قۇززات، ئابدۇۋايىت ھاجى قازى كالان

بولۇپ تۇرغان، ئۇ ئىككىسى ئىلگىرى قەشقەردە كاتتا ئۆلىما ئىسلام دامۇللامدا بىرگە ئوقۇغان. ئۇلار ئۆز ئەتراپىغا مىجىت قازى ئاخۇنۇم، بايىز قازى ئاخۇنۇم، موسايىپ دامۇللاھاجىم، قاسىم ئەئلەم ئاخۇنۇم، سايىم مۇپتى ھاجىم، ھاشىم قازى ئاخۇنۇم، سىيىت ئەھمەد غوجا قاتارلىق بىلىم ئەھلىلىرىنى ئۈيۈشتۈرۈپ، مەھكىمە شەرئىنىڭ ئىشلىرىنى ھەق ـ ئادالەت بىلەن باشقۇرغان. ئابدۇۋايىت ھاجى ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئىبراھىم بىننى قۇتلۇق شەۋقى قازى قۇزغاتلىق بىلەن قازى كالانلىقنى بىللە ئۈستىگەن. ئۇ چاغدىكى مەھكىمە شەرئىنىڭ ئورنى كۇچا قىغدۇڭ جامەسىنىڭ يېنىدا ئىدى. (كۇچادىكى مەھكىمە شەرئىي ھازىرغىچە شىنجاڭدا ساقلىنىپ قالغان بىردىنبىر مەھكىمە شەرئىي ئورنى بولۇپ، يېقىنقى يىللاردا پارتىيە ـ ھۆكۈمەتنىڭ كۆڭۈل بۆلۈشى بىلەن قايتا رېمۇنت قىلىندى) كۇچا مەھكىمە شەرئىدە ئىبراھىم قۇزغات بىننى قۇتلۇق شەۋقى 1930 ـ يىلى كۈزدە ۋاپات بولغاندىن كېيىن قايتا قۇزغات ۋە كالان قويۇلمىغان، موسايۇپ دامۇللاھاجىم باش قازى، قاسىم ئىلى ئاخۇنۇم ئەئلەم، ئىشخىللىق ئابدۇراھمان دامۇللام مۇپتى بولۇپ تۇرغان. قازى كالان بولۇپ مەھكىمە شەرئىنى باشقۇرغان. بۇ مەزگىللەردە سىيىت ئەھمەد غوجا يەنىلا مەھكىمە شەرئىدە ئەئلەم بولۇپ، ئاساسلىقى شايار، توقسۇ ۋە بايغا مۇناسىۋەتلىك دەۋالارنى باشقۇرغان.

1931 ـ يىلى 4 ـ ئايدا غوجا نىياز ھاجى باشچىلىق قىلغان قۇمۇل دېھقانلار ھەرىكىتى پارتىلىغاندىن كېيىن جاي ـ جايلاردا ھەر خىل ھەر تۈرلۈك ھەرىكەتلەر كۆتۈرۈلگەن. توقسۇ تېگىنلىك ھادى ئەئلەم توقسۇ ۋە شايادا ئىسيان كۆتۈرۈپ غەلبە قىلغاندىن كېيىن كۇچاغا يۈرۈش قىلغان. مەھپۇز ۋاڭ ھادى ئەئلەمنىڭ قىلغانلىرىنى قاتتىق ئەيىپلەپ، قوشۇنلىرىنى باشلاپ، ھادى ئەئلەمنى خانىقانىڭ ئالدىدا ئۆلتۈمگە ھۆكۈم قىلغان ۋە ئادەملىرىنى خەنزۇ ئاھالىلەرنى قۇتقۇزۇشقا ئۈيۇشتۇرغان. مەھپۇز ۋاڭ كۇچانىڭ شۇ ۋاقتىدىكى ھاكىمى جاڭ X ئائىلىسىنى قۇتقۇزغان ۋە بىر قىزىنى بېقىۋېلىپ، ئۇنىڭغا ئايخېنىم دەپ ئات قويۇپ، ئىككى يىلدەك تەربىيەلىگەن. (جاڭ ھاكىم ئىككى يىلدىن كېيىن بۇ قىزىنى ئېلىپ كەتكەن). ئۇزاق ئۆتمەي قاراشەھەردە تۇرۇۋاتقان ما شىمىن قىسملىرى بۈگۈرگە كېلىپ، بۈگۈر خەلقىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلغاندىن كېيىن كۇچاغا كەلگەن، بۇ چاغدا تۇرپانلىق ناسىربەگ كۇچادا ھاكىم، خۇيزۇلارنىڭ مۆتىۋىرى شەنبە ھاجىم مۇئاۋىن ھاكىمى ئىدى. ماشىمىن كۇچاغا كەلگەندىن كېيىن ماشىمىن ناسىربەگ ھاكىم بىلەن شەنبە ھاجى مۇئاۋىن ھاكىمنى ساقساقتىكى ئىسلامباينىڭ قورۇسىغا چاقىرتىپ ئاپىرىپ، ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ، بېشىنى ساي كۆۋرۈكىگە ئاسقان. 1933 ـ يىلى تۆمۈر ئېلى كۇچادا ئىسيان كۆتۈرۈپ غەلبە قىلغان. بۇ چاغدا كۇچا ۋاڭلىرىدىن مەھپۇز ۋاڭ مانجۇچە كىيىم ـ كېچەكلىرىنى سېلىپ تاشلاپ، قارا مەخمەلدىن ھەربىي فورما كىيىپ، 3000 دەك ئەسكەر ئېلىپ، تۆمۈر ئېلىنىڭ قوشۇنلىرىغا قاتناشقان ھەم سىجاڭ (دېۋزىيە باشلىقى) دېگەن ئۇنۋان بېرىلگەن. مەھپۇز ۋاڭ تۆمۈر ئېلى قوشۇنلىرى بىلەن بىرگە كورلا، قاراشەھەر، توقسۇن ۋە ئاغى بۇلاقنىڭ ئىچىدە ماجۇڭىنىڭ قىسملىرى بىلەن ئۇرۇش قىلغان ھەم ئۇرۇشتا يېڭىلىپ، كۇچاغا قايتىپ كەلگەن. تۆمۈر ئېلى باي، ئاقسۇ ئارقىلىق قەشقەرگە يۈرۈش قىلغان. مەھپۇز ۋاڭ كۇچانى ساقلاپ تۇرغان. بۇ چاغدا سىيىت ئەھمەد غوجا كۇچا مەھكىمە شەرئىدە ئەئلەم بولۇپ، ۋەزىيەتنى كۆزىتىپ تۇرغان. بىرەر تەرەپكە مايىل بولمىغان. تۆمۈر ئېلى قەشقەرگە كېتىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، غوجا نىياز ھاجى قوشۇنلىرىنى باشلاپ كۇچاغا كەلگەن. مەھپۇز ۋاڭ ۋە كۇچا بايلىرىدىن سادىق ھاجى، ئابدۇللەم باي قاتارلىقلار كۇچا خەلقىگە ۋاكالىتەن غوجا نىياز ھاجىنى كۈتۈۋالغان. سادىق ھاجى غوجانىياز ھاجىنى قوللاپ، ئۆزى باش بولۇپ، 30 مىڭ قوي (بەزىلەرنىڭ ئېيتىشچە 20 مىڭ قوي) تەقدىم قىلغان. باشقا بايلارنى ھەركەتلەندۈرۈپ، كۇچادىن 50مىڭ قوي ئىئانە قىلىنغان. غوجا نىياز ھاجى بۇ قويلارنى ئەركەشتامغا ئاپىرىپ، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن كېلىشىم تۈزۈپ 80 قوينى بىر مىلتىققا ئالماشتۇرغان. مۇشۇ جەريانداا سىيىت ئەھمەد غوجا رەسمىيەت يۈزىسىدىن غوجا نىياز ھاجىغا سالام بەرگىلى كېلىپ، بىر قانچە قېتىم كۆرۈشكەن بولسىمۇ، يەنىلا بىر تەرەپ ھالەتتە تۇرغان. بەزى گەپ سۆزلەرگە قارىغاندا سىيىت ئەھمەد خوجا بىلەن سادىق ھاجى ئوتتۇرىسىدا كېلىشىمەسلىك بولۇپ، سادىق ھاجى غوجا نىياز ھاجىغا قېينىئاتا بولغان ھەم 50 مىڭ تۇياق قوي ئىئانە قىلىشتا باشچىلىق

ئۇيغۇر كتاب نۇر بېكتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىرىنچى تورلىسى

قىلغاچقا، سىيىت ئەھمەد غوجا شەخسىي مۇناسىۋەت تۈپەيلىدىن غوجا نىياز ھاجىغا يېقىنلىششىنى خالىمىغان ئىكەن. غوجا نىياز ھاجى كۇچادىن كېتىش ئالدىدا سادىق ھاجىنى باي باھىيەسىنىڭ ھاكىملىقىغا تەيىنلىگەن. سادىق ھاجىنىڭ يەنە بىر ئىنىسى ئابدۇراخمان ھاجىنى شايار ناھىيەسىنىڭ ھاكىملىقىغا تەيىنلىگەن. لېكىن سىيىت ئەھمەد غوجىغا ھېچقانداق ئىلتىپات كۆرسەتمىگەن. غوجا نىياز ھاجىنىڭ قىسىملىرى كۇچادىن كېتىپ، ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى كۇچاغا كەلگەندە گاسىلىڭ سىيىت ئەھمەد غوجىنى شەھەر مۇھاپىزىت قوماندانلىقىغا بەلگىلەپ قويغان. سىيىت ئەھمەد غوجىنىڭ قۇزۇق نامىدىن باشقا قوشۇن ياكى ئەمەلىي ھوقۇقى بولمىغان. شېڭ شىسەي ۋاڭ جىدۇيجاڭ باشچىلىقىدىكى قىسىملارنى ما جۇڭيىڭغا زەربە بېرىشكە ئەۋەتكەن. ۋەڭ جىدۇيجاڭ قىسىملىرى بىلەن ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى شۇ چاغدىكى كارىز دېگەن جايدا بىر ھەپتە كەسكىن جەڭ قىلغان. ما جۇڭيىڭ قىسىملىرىغا گاسىلىڭ (ما جۇڭيىڭ) قوماندانلىق قىلغان. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى شېڭ شىسەينىڭ تەلىپىگە ئاساسەن ئايرۇپىلان ئەۋەتىپ، ما جۇڭيىڭ قىسىملىرىغا زەربە بەرگەن. ما جۇڭيىڭ قىسىملىرى ئېغىر زەربىگە ئۇچراپ، كۇچانى تاشلاپ شايار ئارقىلىق تارىم دەرياسىنى بويلاپ خوتەنگە قاچقان. ئۇرۇسلاردىن تەشكىللەنگەن پىيادە قىسىم كۇچاغا كېلىپ ئورۇنلىشىپ، سىيىت ئەھمەد غوجىنى شەھەر مۇھاپىزىت قوماندانلىقىدىن قالدۇرغان. سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ مۇرەككەپلىكىدىن گاڭگىراپ قالغان سىيىت ئەھمەد غوجا سىياسىي ئىشلاردىن باش تارتىپ، مەھكىمە شەرئىدىكى ئىشلارغىمۇ ئاكتىپ ئىشتىراك قىلماي، دىنىي كىتابلارنى ئوقۇش، تەتقىق قىلىش بىلەن بولۇپ، جەمئىيەتكە ئانچە كۆپ ئارىلاشمىغان.

غوجا نىياز ھاجى قەشقەرگە كەتكەن مەزگىلدە سىيىت ئەھمەد غوجا كۇچادا مەھكىمە شەرئىدە ئەئلەملىك قىلغاندىن باشقا سىياسىي ئىشلارغا ئانچە ئارىلاشمىغان. غوجا نىياز ھاجى شېڭ شىسەي بىلەن يارىشىپ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولۇشقا قوشۇلۇپ، قەشقەردىن ئاقسۇغا كېلىپ، ئۇرۇمچىگە بېرىشتىن ئىككىلىنىپ، ئاقسۇدا بىر مەزگىل تۇرغان. غوجا نىياز ھاجى سىيىت ئەھمەدنى ئاقسۇغا چاقىرتقان ۋە تۇرمىگە قامىغان. سىيىت ئەھمەدنىڭ ئوغلى مىرمۇھەممەد غوجا مۇناسىۋەتلىك دائىرىلەرگە پارا بېرىپ، نۇرغۇن پۇل خەجلىگەن. شۇنىڭ بىلەن سىيىت ئەھمەد تۇرمىدە ياتماي، ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ قورۇسى ئىچىگە نەزەربەند قىلىنغان. ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ قورۇسى ئىچىدە ئىختىيارىي يۈرەلەيدىغان بولغان. سىيىت ئەھمەد يەنە پارا بېرىپ پۇل خەجلىگەن. شۇنىڭ بىلەن ئاقسۇ شەھىرى ئىچىدە ئىختىيارى يۈرەلەيدىغان بولغان. توي - تۆكۈن، نەزىر - چىراغلارغا بارالايدىغان بولغان. لېكىن ئاقسۇ شەھەر ئىچىدىن سىرتقا چىقىشقا رۇخسەت قىلىنمىغان. ئاشۇ مەزگىلدە روس ئەسكەرلىرى كوناشەھەر (ئونسۇ)دە تۇرغان. روس ئەسكەرلىرىگە بىكتىيوپ دېگەن كىشى قوماندانلىق قىلغان. سىيىت ئەھمەد غوجا ئەرز يازغان. مىرمۇھەممەد غوجا ئەرزنى بىكتىيوپقا ئېلىپ چىقىپ بەرگەن. بىكتىيوپ ئەرزنى كۆرۈپ چىقىپ، سىيىت ئەھمەدنى قويۇپ بېرىش توغرىسىدا خەت قىلىپ بەرگەن. مىرمۇھەممەد غوجا خەتنى سالى دورغىغا ئاپىرىپ بەرگەن. سالى دورغا غوجا نىياز ھاجى بىلەن بىللە ئىسيان قىلغان كىشى بولۇپ، غوجا نىياز ھاجى تەرىپىدىن ئاقسۇنىڭ ۋالىيلىقىغا تەيىنلەنگەن ئىدى. سالى دورغا بىكتىيوپنىڭ خېتىنى يىرتىۋەتكەن. سىيىت ئەھمەد غوجا قاتتىق نازارى بولۇپ، بىكتىيوپقا يەنە ئەرز يازغان. بىكتىيوپ كوناشەھەردىن ئاقسۇغا كېلىپ، سىيىت ئەھمەد غوجىنى قويدۇرۇۋەتكەن. بۇ چاغدا غوجا نىياز ھاجى ئۇرۇمچىدە بولۇپ، تېخى ھەپسىگە ئېلىنمىغان ئىدى. سىيىت ئەھمەد غوجا شېڭ شىسەيگە ئەرز سۇنۇپ، غوجا نىياز ھاجىنىڭ ئۇستىدىن شىكايەت قىلغان. سىيىت ئەھمەد غوجا يەنىلا ئاقسۇدا نەزەربەند ھالىتىدە تۇرغان. سىيىت ئەھمەد غوجىنىڭ كۇچاغا قايتىپ كېلىشىگە ئاقسۇ كوناشەھەرگە بېرىشىغا رۇخسەت قىلىنمىغان. لېكىن ئاقسۇ شەھەر ئىچىدە ئەركىن يۈرەلەيدىغان بولغان ھەم مۇشۇ ھالەتتە ئاقسۇدا بىر مەزگىل ياتقان. سىيىت ئەھمەد غوجىنىڭ ئوغلى مىرمۇھەممەدغوجا شۇ چاغدىكى ئەھۋالنى ئەسلەپ مۇنداق دەيدۇ: «غوجا نىياز ھاجىدىن سىيىت ئەھمەد غوجا كۇچاغا قايتىشقا بولمايدۇ، دەپ تېلفۇن كېلىدۇ، شېڭ شىسەيدىن سىيىت ئەھمەد غوجا كۇچاغا قايتسا بولىدۇ، دەپ تېلفۇن كېلىدۇ. شۇ كۈنلەردە ئاتام شېڭ شىسەي

بىلەن يېقىنلىشىپ قالدى. لېكىن شېڭ شىسەي بىلەن يۈز كۆرۈشەلمىگەن. شېڭ شىسەي ئاتامنىڭ ئەرزىنى كۆرۈپ، ئاتامنى ياقتۇرۇپ قالغان ئىكەن».

غوجا نىياز ھاجى ھەپسىگە ئېلىنغاندىن كېيىن شېڭ شىسەي 1935ـيىلى 3ـنۆۋەتلىك قۇرۇلتاي ئېچىپ، سىيىت ئەھمەد غوجىنى قۇرۇلتايغا چاقىرتقان. سىيىت ئەھمەد غوجا ئۇرۇمچىدە تۇنجى قېتىم شېڭ شىسەي بىلەن كۆرۈشكەن. شېڭ شىسەي سىيىت ئەھمەد غوجىنى كۇچا مەھكىمە شەرئىيىنىڭ قازى قۇززاتلىقىغا تەيىنلىگەن ھەم شايار، توقسۇ، باي ناھىيىلىرىدىكى مەھكىمە شەرئىنى بېۋاستە باشقۇرۇدىغان بولغان.

شۇ زامانلاردا بىرەر كىشى ۋاپات بولسا، مىيىت نامىزىغا باشچىلىق قىلغان ئاخۇنلار سالات (نامار ھەققى) ئالىدىغان، بىرەر ئۆيدىن بىرەر كىشى ئۆلۈپ كەتسە مىيىت ئىگىلىرىنىڭ يەر ـ زېمىن ھەتتا ئۆي ـ بىساتلىرىنى سېتىپ، نامار ھەققى بېرىپ، مىيىتنى ئۇزىتىدىغان ئىشلار ئەۋج ئېلىپ كەتكەنىدى. 1936 ـ يىلى ئاتاغلىق دىنىي ئالىم، مەھكىمە شەرئىدىكى باش قازى موسايۇپ دامۇللاھاجىمنىڭ يۇرتى شوركۆل كەنتىدە بىر نامرات كىشى ئۆلۈپ كەتكەن. باللىرىنىڭ نامار ھەققى بەرگىدەك ئىقتىسادىي بولمىغاچقا، يەرلىك ئاخۇنلار مىيىت نامىزىنى چۈشۈرمەي، مىيىت بىر كۈن تۇرۇپ قېلىپ پۇراشقا باشلىغان. موسايىپ دامولا ھاجىم بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ، شور كۆل كەنتىگە بېرىپ، ھېلىقى مىيىتنىڭ نامىزىنى چۈشۈرۈپ، «ئىسقات سالات ھارام» دەپ جاكارلىغان. بۇ گەپ تېزلا شەھەرگە يېتىپ، موللا ئاخۇنلار ئىچىدە غۇلغۇلا پەيدا قىلغان. ھەتتا بەزىلەر موسايىپ دامۇللا ھاجىمنى باش قازىلىق ۋە ئاخۇنلۇقتىن ئېلىپ تاشلاشنى تەلەپ قىلغان. مۇسايىپ دامۇللا ھاجىم «ئىسقات سالات ھارام» دېگەن پەتۋاسىغا قۇرئان ۋە «ھەدىس»تىن نەزەرىيەۋىي ئاساس تېپىشى كېرەك ئىدى. بۇ مەزگىل ھامۇت مەۋلۇيى دامۇللامنىڭ ھىندىستاندىكى دارىلئۇلۇمنى پۈتكۈزۈپ، مەۋلۇىلىك ئۇنۋانىغا ئېرىشىپ، كۇچاغا قايتىپ كەلگىنىگە 3 ـ 4 يىل بولۇپ، بۇ ئالىمنىڭ يۈكسەك ئىلمىي ئىقتىدارى كۇچا ھەتتا قوشنا ناھىيەلەردىكى ئىلىم ئىگىلىرىنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشكەن ئىدى. ھامۇت مەۋلۇيى دامۇللام ئابدۇمىجىت قازى ئاخۇنۇم ئاچقان قىغدۇڭ مەدرىسىدە مۇددەرىس ھەم مەھكىمە شەرئىيدە قازى ئىدى. موسايىپ دامۇللا ھاجىم «قۇرئان» ۋە «ھەدىس»نى بىر مەزگىل چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ، «ئىسقات سالات ھارام» دېگەن پەتۋاسىغا نەزەرىيەۋىي ئاساس تاپتى ھەمدە ياش ئالىم مەۋلۇيى دامۇللام بىلەن مەسلىھەتلەشتى. بۇ مەزگىلدە تەجەللىنىڭ شاگىرتى، خوتەن گومبۇز ئىسراپىل دامۇللام كۇچادا تۇرىۋاتقان چاغ بولۇپ، ئىسراپىل دامۇللام بىلەن ھامۇت مەۋلۇيى دامۇللام موسايىپ دامۇللاھاجىمنىڭ تىرىشچانلىقىنى قىزغىن قوللاپ، پەتۋانى نەزەرىيە جەھەتتىن تېخىمۇ تولۇقلاش ئۈچۈن ياردەم بەردى. ھەم ئىشخىلىق ئوسمان دامۇللامنىڭ «بىز موللا بولۇش ئۈچۈن ئوقۇپ كۆپ جاپا تارتتۇق، ئىسقات سالات ئالساق ھالال» دېگەن سۆزىگە رەددىيە بەرگەن. موسايىپ دامۇللا ھاجىم پەتۋانى پۈتۈپ چىقىپ، كۇچا مەھكىمە شەرئىيدە قازى قۇززات بولۇپ تۇرۇۋاتقان سىيىت ئەھمەدكە يوللىدى. سىيىت ئەھمەد غوجا بىلەن موسايىپ دامۇللا ھاجىمنىڭ شەخسىي مۇناسىۋىتى ئانچە ياخشى ئەمەس ئىدى. ئىلگىرى دىنىي ئەقىدىلەرنى شەرھىلەش توغرىسىدىن گەپ تالىشىپ قېلىپ، موللىلار ئىككى تەرەپكە بۆلۈنۈپ، بىر تەرەپ سىيىت ئەھمەد غوجىنى قوللاپ، يەنە بىر تەرەپ موسايىپ دامۇللا ھاجىمنى قوللاپ، كالتەك كۆتىرىشىپ، ئۇرۇش چىدەل بولغان ئىدى. ناھىيەلىك ھۆكۈمەت بۇ ماجرانى سوراپ، سىيىت ئەھمەد غوجىنى 1 ـ ئاخۇنلۇققا، موسايىپ دامۇللا ھاجىمنى 4 ـ ئاخۇنلۇققا بەلگىلەپ، ماجرانى تىنجىتقان ئىدى. سىيىت ئەھمەد غوجا شەخسىي مۇناسىۋەت جەھەتتىن ئېيتقاندا موسايىپ دامۇللا ھاجىمنى قوللىمايتتى. بىراق سىيىت ئەھمەد غوجا موسايىپ دامولا ھاجىم يازغان پەتۋانى كۆرۈپ، ئۆز يېقىنلىرىنى چاقىرىپ، بۇ پەتۋانى مۇھاكىمە قىلدى. موسايىپ دامۇللا ھاجىم «قۇرئان» ۋە «ھەدىس»تىن كۆرسەتكەن نەزەرىيەۋىي ئاساسلارنى قايتا سىلىشتۇرۇپ كۆردى. موسايىپ دامۇللا ھاجىم يازغان پەتۋا «قۇرئان» ۋە «ھەدىس»كە ئۇيغۇن ئىدى. شۇنداقلا ئىجتىمائىي رېياللىقتىن قارىغاندىمۇ بىر خىل ئاكتىپ تەشەببۇس ئىدى. سىيىت ئەھمەد غوجا ئىلگىرى ئابلىمىت مەخسۇمنىڭ مائارىپ ئارقىلىق خەلقنى نادانلىقتىن قۇتقۇزۇش تەشەببۇسىنى ۋە شۇ چاغلاردا ئېچىلغان پەننى

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
www.uyghurkitap.com

مەكتەپلەرنى قىزغىن قوللىغان، ئابلىمىت مەخسۇمنىڭ كۇچا خانىقاسىغا يازغان ھۆسنىخەتلىرىدىن زوقلىنىپ، دارىلمۇئەللىمىن ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ كېرەكلىك ئادەم بولۇپ چىقىشىنى تەلەپ قىلغان ئىدى. بۇ قېتىممۇ سىيىت ئەھمەد غوجا موسايىپ داموللا ھاجىم بىلەن بولغان شەخسىي ئاداۋەتنى قايرىپ قويۇپ، مەھكىمە شەرئىيدىكى قازى قۇززاتلىق سالاھىتى بىلەن موسايىپ داموللا ھاجىمنىڭ «ئىسقات سالات ھارام» دېگەن پەتۋاسىنى كۆپەيتىپ كۆچۈرۈپ كۇچا، شايار، توقسۇ، باي ناھىيىلىرىدىكى ئۆلىمالارغا تارقىتىشنى بۇيرۇدى. ئۇ چاغلاردا سىيىت ئەھمەد غوجا مۇشۇ ناھىيىلەردە ئىمتىيازى ئەڭ چوڭ ئۆلىما ئىدى. قوشنا ناھىيىلەردە شەرئەتنى ئىزاھلاش، تەدبىقلاش ئىشلىرىدا ئىختىلاپ كۆرۈلسە كۇچادىكى مەھكىمە شەرئىنىڭ ھۆكۈم چىقىرىپ بېرىشىگە سۇناتتى. چوڭ ـ چوڭ ئىشلارنى مۇھاكىمە قىلىش ۋە قارار چىقىرىشتا سىيىت ئەھمەد غوجا بىۋاستە قاتنىشاتتى. بۇ قېتىم موسايىپ داموللا ھاجىم چىقارغان «ئىسقات سالات ھارام» دېگەن پەتۋانى سىيىت ئەھمەد غوجا قوللىغان بولغاچقا، ئىقتىسادىي مەنپەئەتنى كۆزلەپ، موسايىپ داموللا ھاجىمغا قارشى تۇرغان مۇتئەسسىپ موللا ـ ئاخۇنلارمۇ ئېغىز ئاچالمىدى. «ئىسقات سالات ھارام» دېگەن پەتۋا تېزلا كۇچا، شايار، باي، توقسۇ ناھىيىلىرىنىڭ شەھەر يېزىلىدىكى ئۇيغۇر ئامما ئىچىدە ئومۇمىي قوللاشقا ئېرىشىپ، «ئىسقات سالات» ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. (ھازىرمۇ بۇ ناھىيىلەردە ئۆلۈپ كەتكەن كىشى باي ياكى كەمبەغەل بولسۇن بىردەك ئىسقات سالات ئېلىنمايدۇ)

1936 ـ يىلى ئەتىيازدىن باشلاپ، شېڭ شىسەي ساختا نىقابىنى يىرتىپ تاشلاپ، ئالدى بىلەن كۇچادا تەتۇر يول تۇتۇشقا باشلىدى. شېڭ شىسەي بۇنىڭغا خېلى پۇختا تەييارلىق كۆرگەنىدى. ئۇ ئالدى بىلەن سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا تەربىيەلىنىپ، ستالىنىنىڭ بولشۇبكىلارنى تازىلاش ئۇچۇن ئېلىپ بارغان «تىروتىسكىچىلارنى باستۇرۇش ھەرىكىتى»دە چېنىقىپ خىزمەت كۆرسەتكەن زەپەر مۇناسىپوپ (تاتار)نى كۇچا ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقلىقىغا تەينىلىگەنىدى، ئۇ چاغدا كۇچا ساقچى ئىدارىسىنىڭ ئورنى كونا شەھەر ساقسانىڭ شىمالىدىكى ئابدۇللا دوببېگى (جادارىن)نىڭ شەخسىي تۇرالغۇسىغا جايلاشقان ئىدى. 1934 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كىرگەن بىر پولىك ئاتلىق قوشۇن 1935 ـ يىلى كۇچاغا كېلىپ ئورۇنلاشقان ئىدى. ئابدۇللا ئۆمەرۇپ قوماندانلىقىدىكى بۇ قوشۇن زەپەرنىڭ كۇچلۇك ئارقا تېرىكى ئىدى. زەپەرنىڭ تەينىلىشى بىلەن ساقچى ئىدارىسىدىن توقسۇلۇق ھوشۇر ھاجى، قەشقەرلىق ئۇبۇلقاسىم قاسىموپ، كورللىق ئۆمەر ساۋۇت قاتارلىق ساقچى ئوفېتسىرلار 2 ـ 3 ساقچىنى ئېلىپ بىرگە چىقاتتى. ئۇ چاغلاردا ئادەم تۇتسا كېچىسى كېلىپ تۇتاتتى. تۇتۇلغان كىشىنى «خائىن» دەپ ئاتايتتى. ئۇلار ئادەم تۇتقىلى قايسى ئۆيگە كىرسە، بىر روتا ئەسكەر شۇ ئۆينىڭ ئەتراپىنى قورشاپ تۇرغان. ئۇلار تۇتۇلغان كىشىنىڭ قولىغا كويزا سېلىپ ئاغزىنى لۆڭگە بىلەن ئېتىپ، خوتۇن ـ بالىلىرىنىڭ ھەممىسىنى بىر ئۆيگە قامىۋېتىپ، ئۆي ئىچىنى ئوڭتەي ـ توڭتەي قىلىپ ئاختۇرۇپ، خەت ـ چەك، پۇل ـ پۇچەك، ئالتۇن ـ كۈمۈشلەرنى تاغارغا تېقىپ، ئېلىپ كېتەتتى. ئەتىسى ئەتىگەندە بالا ـ چاقىلىرى تاماق، كىيىم ـ كېچەك ۋە يوتقان ـ كۆرپە ئېلىپ بارسا ساقچى ئىدارىسىدىكىلەر «بۇنداق ئىش يوق، بىز ئۇقمايمىز» دەپ ھەيدىۋېتىدۇ. 1936 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنىدىن 24 ـ كۈنىگىچە ئۈچ كېچە كۇچادا زور كۆلەملىك تۇتقۇن باشلىنىپ، 100 دەك ئادەم ھەپسىگە ئېلىنىپ كەتكەن. ھەپسىگە ئېلىنغانلار بايلار، يۇرت چوڭلىرى ۋە موللا ئاخۇنلار ھەم زىيالىلار ئىدى. شېڭ شىسەي «بۇ كىشىلەرنىڭ تەسىرى چوڭ، تەشكىللەش ئىقتىدارى بار، مۇشۇ كىشىلەرنى يوقاتقاندا قايتا كۆتۈرۈلۈشنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ» دەپ قارىغان بولسا كېرەك. ئۈچ كۈنلۈك تۇتقۇندىن كېيىن كۇچادىكى ھەممىلا ئادەم ئېغىر ۋەھىمگە چۈشكەن. تۇتقۇن قىلىش ئۇدا بىر قانچە يىل داۋاملاشقان. تۇتقۇن قىلىنغانلار كۇچا تۈرمىسىگە بىر ھەپتە قامىلىپ سوراق قىلىنغان. ئۇ چاغدا كۇچا تۈرمىسى ھازىرقى ئۇن زاۋۇدىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى سېپىلنىڭ ئىچىگە جايلاشقان ئىدى. بىرەر ھەپتىدىن كېيىن تۇتۇلغانلارنىڭ ئاز بىر قىسمى ئاقسۇ تۈرمىسىگە ئاپىرىپ قامالغان، كۆپىنچىسى ئۇرۇمچى تۈرمىسىگە ئاپىرىپ قامالغان. سىيىت ئەھمەد غوجا 1936 ـ يىلى ۋە 1937 ـ يىلىدىكى تۇتقۇندىن تىنچ ـ ئامان ئۆتكەن. بىراق 1938 ـ يىلى 7 ـ ئايدا سابىق سوۋېت

ئىنتىپاقىنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق كۇنسۇلخانىسىدىكى بىر رۇس قەشقەرگە ئۆتۈشىدە كۇچاغا چۈشۈپ، سىيىت ئەھمەد غوجىنى چاقىرتىپ كۆرۈشكەن. كۆرۈشۈشتە ئابدۇجاپپار ئەپەندى تەرجىمانلىق قىلغان. سىيىت ئەھمەد غوجا كۆرۈشۈشتىن خاپا ھالدا يېنىپ چىققان. ھېلىقى روس بىلەن سىيىت ئەھمەد غوجا ئوتتۇرىسىدا تالاش ـ تارتىش بولغانلىقى ئېنىق ئىدى. سىيىت ئەھمەد غوجا كۆرۈشۈشنىڭ مەزمۇنىنى ھەتتا ئوغلى مىرمۇھەممەدكىمۇ ئېيتمىغان. بىر ھەپتىگىچە ئۆيدىن تالاغىمۇ چىقماي يۈرگەن. بىر ھەپتىدىن كېيىنكى بىر كېچىسى كۇچا ناھىيەلىك ساقچى ئىدارسىنىڭ باشلىقى زەپەر مۇناسىپوپ ھۇشۇر ھاجى بىلەن بىر نەچچە ساقچىنى باشلاپ سىيىت ئەھمەد غوجىنىڭ كۆكگۈمبەزدىكى ئۆيىگە چىقىپ، سىيىت ئەھمەد غوجىنى تۇتۇپ كەتكەن. زەپەر يەنە شۇ كۈنى باشقا ساقچى ئوفىتسېرلارنى ئەۋەتىپ، سىيىت ئەھمەد غوجىغا تەرجىمانلىق قىلغان ئابدۇجاپپار ئەپەندىنىمۇ تۇتۇپ كەتكەن (كۇچادا 1936 ـ يىلىدىن باشلاپ ئېلىپ بېرىلغان چوڭ تۇتقۇنۇنىڭ تەپسىلاتىنى مەرھۇم ئەھمەت نايۇپنىڭ «كۇچا تارىخ ماتېرىياللىرى» 1994 ـ يىلى 3 ـ سانىغا بېسىلغان ماقالىدىن ۋە «شىنجاڭ تارىخ مەدەنىيىتى» 2012 ـ يىللىق سانىغا بېسىلغان ئەھمەد نايۇپ سۆزلىگەن، شېرىپ خۇشتار رەتلىگەن شېئىر شىسەي ھۆكۈمىتى 1936 ـ يىلىدىن باشلاپ كۇچادا ئېلىنىپ بارغان زور تۇتقۇن» ناملىق ماقالىسىدىن كۆرۈڭ). 1936 ـ يىلىدىن باشلاپ كۇچادىن تۇتۇپ كېتىلگەنلەرنىڭ بىر قىسمى ئاقسۇ ۋە ئۇرۇمچىدىكى تۈرمىدە قېيىن ـ قىستاق بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن. پەقەت سىيىت ئەھمەد غوجا قاتارلىق ئاز سانىدىكى كىشىلەر 1944 ـ يىلى ئاخىرىدا ۋۇ جۇڭشىن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى بولغاندىن كېيىن قويۇپ بېرىلگەن. سىيىت ئەھمەد غوجىنىڭ تۇرمە ھاياتىنى قانداق ئۆتكۈزگەنلىكى ئېنىق ئەمەس. سىيىت ئەھمەد غوجا ھەپسىدىن چىقىپ كۇچاغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن 5 ـ 6 ئايغىچە جەمئىيەت بىلەن ئالاقە قىلماي، ئۆيدىن چىقماي ياتقان. 1945 ـ يىلى كۇچا خەلقىنىڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنى تەبرىكلەش ئۆمىكى قۇرۇلغاندا سىيىت ئەھمەد غوجا ئۆمەككە باش بولۇپ، ئۇرۇمچىگە بېرىپ، ۋۇ جۇڭشىننىڭ ئۆلكە رەئىسى بولغانلىقىنى تەبرىكلىگەن ھەم گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە بولغان ساداقىتىنى بىلدۈرگەن. ۋۇ جۇڭشىن ناھايىتى خۇشال بولۇپ، جياڭ جېشىغا مەلۇمات يوللىغان. جياڭ جېشى سىيىت ئەھمەد غوجىنى مەملىكەتلىك كېڭەش پالاتاسىنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك مۇئاۋىن رەئىسى دەپ تەقدىرنامە ئەۋەتكەن ھەم شىنجاڭ ئۆلكىلىك كېڭەش پالاتاسىنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلىگەن.

1945 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى سۇۋۇرۇپ باشچىلىقىدىكى بىر قىسمىنى مۇزداۋاندىن ئۆتۈپ ئاقسۇنى ئىشغال قىلىپ، ئاقسۇدىكى گومىنداڭ قىسىملىرىنىڭ ئۇچ ۋىلايەت ئارمىيەسىگە ھۇجۇم قىلىشىنى تېزگىنلەپ، ئۇچ ۋىلايەت ئارمىيەسىنىڭ شىخوغا ھۇجۇم قىلىشىغا شارائىت يارىتىش ئۈچۈن ئەۋەتىدۇ. سۇپاخۇن قىسىملىرى زەربىدارلىق بىلەن ھۇجۇم قىلىپ، تېزلىكتە مۇز داۋاندىن ئۆتۈپ، باي ناھىيەسىنىڭ قېيىر يېزىسىنى ئازاد قىلىپ، ئاقسۇغا يۈرۈش قىلىپ، ئاقسۇنى ئىشغال قىلىدۇ. بىراق خەلقئارادىكى ئۆزگىرىش تۈپەيلى سۇپاخۇن باشچىلىقىدىكى ئۇچ ۋىلايەت قىسىملىرى ئاقسۇدىن چېكىنىپ چىقىدۇ. مۇشۇ پۇرسەتتە ئاقسۇدىكى گومىنداڭ دائىرلىرى 1945 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئابدۇللا داۋۇت، بىلال ئەزىزى، لۇتپۇللا مۇتەللىپ، مۇنىردىن غوجا، مەۋلانجان تۇردى قاتارلىقلارنى قەتل قىلىدۇ. ئاقسۇدا يېرىلىپ سەھنىگە ئېلىپ چىقىلغان «تەگرىتاغ ئوغلى» ناملىق دىرامىدا مۇشۇ پاجىئەلىك ۋەقە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. دىرامىدا «ئاببباس غوجا» ئاتلىق بىر پېرسۇناژ بار. دىرامىدا ئېيتىلىشىچە، ئاببباس غوجا كۇچالىق ھەم ئاقسۇنىڭ ۋالىسى بولۇپ، لۇتپۇللا مۇتەللىپ قاتارلىق ئىنقىلابىي ياشلارنى ۋەھشىلىك بىلەن ئۆلتۈرۈشكە ئاكتىپ ئىشتىراك قىلغان. دىرامىدا سىيىت ئەھمەد غوجىنىڭ ئىسمىنى بىۋاستە يازماي «ئاببباس غوجا» دېگەن يالغان ئىسىم ئىشلىتىلگەنلىكى ئېنىق. ئېھتىمال ئاپتورلار شۇ دەۋردىكى ئاقسۇنىڭ سىياسىي ئىجتىمائىي ئەھۋالىنى پىششىق تەتقىق قىلمىغان بولسا كېرەك. مېنىڭ ئەشۇ مەزگىلدىكى ئاقسۇنىڭ ئەھۋالىنى ياخشى بىلىدىغان مەتتىمىن بايىز، ئەھمەت نايۇپ قاتارلىق پىشقەدەم زىيالىلار ۋە شۇ ۋاقىتتىلاردا ئاقسۇ ۋىلايەتلىك مەمۇرى مەھكىمىدە تەرجىمان بولغان تاشپولات (شى باۋسەن) قاتارلىقلاردىن ئىگىلەپ كۆرۈشۈمچە، 1929 ـ

1931 ـ يىللىرى جۇ فامىلىلىك بىر كىشى ئاقسۇغا ۋالىي بولغان. بۇ كىشى جىن شۇرېننىڭ قېينىئاتىسى ئىكەن. 1932 ـ 1933 ـ يىللىرى ئىنقىلاب مەزگىلى بولۇپ، تۆمۈر ئېلى ئاقسۇنى ئىگىلىگەندىن كېيىن ئاقسۇلۇق سادىق دېگەن كىشى ۋالىيلىققا بەلگىلەنگەن، مۇئاۋىنى بولمىغان. 1934 ـ 1935 ـ يىللىرى غوجا نىياز ھاجى بىلەن بىللە كەلگەن نىياز دورغا دېگەن كىشى ئاقسۇغا ۋالى بولغان، مۇئاۋىنى بولمىغان. نىياز دورغا ھەپسىگە ئېلىنىپ كەتكەندىن كېيىن 1936 ـ 1937 ـ يىللىرى غوجانىياز ھاجى بىلەن بىرگە ئىسيان قىلغان قۇمۇللۇق كىشى سالى دورغا ئاقسۇغا ۋالىي بولغان، مۇئاۋىنى بولمىغان. 1937 ـ يىلى 8 ـ ئايدا سالى دورغا ھەپسىگە ئېلىنغاندىن كېيىن 1937 ـ يىلى 9 ـ ئايدىن باشلاپ خوجاڭ مەنپو ئاقسۇغا ۋالى بولغان. خوجاڭ مەنپو ئاقسۇغا ۋالى بولۇپ بىر مەزگىلدىن كېيىن لىن جىلۇ ئاقسۇ ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولغان. ئېيتىلىشچە، خوجاڭ مەنپو كوممۇنىست بولۇپ، 1940 ـ يىلى ئۇرۇمچىدىكى جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۈيۈشمىسى (反帝会)غا باش كاتىپ بولۇپ يۆتكىلىپ كەتكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن سۇنچىڭلىن گارنىزۇن قوماندانى قوشۇمچە ئاقسۇنىڭ ۋالىسى بولغان. بۇ كىشىنى 1941 ـ يىلى ئايرۇپىلان بىلەن ئۇرۇمچىگە ئاپىرىپ قولغا ئالغان. بۇ كىشى كوممۇنىست ئىكەن دېگەن گەپلەر بولۇنغان. 1941 ـ يىلىدىن كېيىن لىيۇ خەنشىڭ ۋالى بولۇپ، 1944 ـ يىلى ئۇرۇمچىدىكى يۇقىرى سوتقا باشلىق بولۇپ يۆتكىلىپ كەتكەن. 1944 ـ 1946 ـ يىللىرى چاۋ گىن دېگەن كىشى ۋالىي بولغان، مۇئاۋىنلىرى بولمىغان. لۇتپۇللا مۇتەللىپ قاتارلىقلار ئۆلتۇرۇلگەندە چاۋگىن ۋالى بولۇپ تۇرغان. لۇتپۇللا مۇتەللىپ قاتارلىقلارنى سوراق قىلىشتىن ئامانلىق ساقلاش قوماندانلىق شتابىنىڭ باشلىقى جاۋ خەنچى، ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ۋۇ شياۋبىڭ قاتارلىقلار ئۆزلىرى بىۋاستە تۇتقان. ئۇيغۇرلاردىن پەقەت تەرجىمان زومىڭلا قاتناشقان. زومىڭ ئاقسۇلۇق ئۇيغۇر بولۇپ، ئەسلى ئىسمى توختىنىياز ئىكەن. دىرامىدىكى ئاببباس غوجا پۇتۇنلەي توقۇلما پېرسۇناژ بولۇپ، تارىخىي ئەسەرلەردىكى مۇھىم تارىخى شەخسلەر مەيلى ئىجابىي شەخس ياكى سەلبىي شەخس بولۇشىدىن قەتئىينەزەر توقۇلما قىلىنماسلىقى كېرەك. لۇتپۇللا مۇتەللىپ قاتارلىق ئىنقىلابىي ياشلار ئۆلتۇرۇلگەندە سىيىت ئەھمەد غوجا تېخى كۇچادا بولۇپ، ئاقسۇغا ۋالى بولمىغان ئىدى. سىيىت ئەھمەد غوجا 1945 ـ يىلى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئۇرۇمچىدىكى يىغىنغا چاقىرتسا يىغىنغا بارغاندىن باشقا چاغلاردا كۇچا خانىقاسى يېنىدىكى ئۆيدە ئولتۇرۇپ، مەھكىمە شەرئىنى باشقۇرۇش بىلەن ئۆتكەن. سىيىت ئەھمەد غوجىنىڭ لۇتپۇللا مۇتەللىپ قاتارلىق ئىنقىلابىي ياشلارنىڭ ئۆلتۇرۇلۇشى بىلەن مۇناسىۋىتى يوقلۇقى تارىخىي پاكىت. تارىخىي تېمىدا ئەسەر يازغۇچىلار يالغان تارىخىي پاكىت پەيدا قىلماسلىقى كېرەك.

سىيىت ئەھمەد غوجىنىڭ باشتىن-ئاخىر گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تەرەپتە تۇرغانلىقىمۇ تارىخىي پاكىت. بولۇپمۇ گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ۋاقتىلىق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىرى ئۇرۇمچىدە سۆھبەت ئۆتكۈزگەندە سىيىت ئەھمەد غوجا گومىنداڭ تەرەپتە تۇرۇپ سۆزگە چىقىپ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي رەھبەرلىرىنىڭ سىياسىي تەشەببۇسلىرىغا رەددىيە بېرىپ، گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ياقتۇرىشىغا ئېرىشكەن. گومىداڭنىڭ گېزىتلىرى سىيىت ئەھمەد غوجىنىڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قارشى سۆزلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى سۆككەن. شۇڭا 1946 ـ يىلى جياڭ جېشى سىيىت ئەھمەد غوجىنى نەنجىڭگە بېرىپ، مەملىكەتلىك كېڭەش پالاتاسىنىڭ يىغىنىغا قاتنىشىشقا تەكلىپ قىلغان ھەم 6 ـ مۇئاۋىن رەئىسلىككە بەلگىلىگەن. لېكىن سىيىت ئەھمەد غوجا يىغىنغا بارمىغان. بۇ مەزگىلدە نىمشېھىت ئارمىيە دامواللام ئۇچ ۋىلايەت ۋاقتىلىق ھۆكۈمىتىنىڭ ئورگان گېزىتىدە مۇھەررىر بولۇپ، سىيىت ئەھمەدنىڭ سۆزلىرىگە قاتتىق غەزەپلىنىپ، سىيىت ئەھمەدنى ئەيىپلەپ 1946 ـ يىلى 11 ـ ئايدا بىر پارچە شېئىر يېزىپ گېزىتتە ئېلان قىلغان. سىيىت ئەھمەد نىمشېھىت ئارمىيە دامواللامنىڭ شېئىرىنى كۆرۈپ، ئۆزىنىڭ گومىنداڭغا چاپارمەنلىك قىلىشتا بەك ئېشىپ كەتكەنلىكىنى ھېس قىلغان، ھەم نىمشېھىت دامولامغا بىر پارچە خەت بىلەن 50 سەر پۇل ئەۋەتىپ، ئارمىيە دامواللامنىڭ ئەپۇ قىلىشىنى ئۆتۈنگەن.

گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىلى جاڭ جىجۇڭ بىلەن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ۋاقتىلىق ھۆكۈمىتى

سۆھبەت ئارقىلىق 11 ماددىلىق بېتىم ھاسىل قىلىپ، «سىياسىي پروگراما» 1946 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن باشلاپ يولغا قويۇلۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە دېموكراتىك سايلام ئېلىپ بېرىش قارار قىلىنغان. 1946 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ 11 ماددىلىق بېتىمنىڭ ئىجراسىنى تەكشۈرۈش ئۆمىكى كۈچاغا كەلگەن. ھۆكۈمەت دائىرلىرى سىيىت ئەھمەد غوجىنى خەلق ۋەكىلى قىلىپ كۆرسەتكەن. خەلق ئاممىسى موسايۇپ دامۇللا ھاجىمنى خەلق ۋەكىللىككە كۆرسەتكەن. خەلق ئاممىسى شۇئار توۋلاپ سىيىت ئەھمەد غوجىنى جازالاپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان. ھۆكۈمەت تەرەپنىڭ مەخپىي خادىملىرى سىيىت ئەھمەد غوجىنى ھمايە قىلىپ مەيداندىن ئېلىپ چىقىپ كەتكەن.

1946 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى كۈچادىكى ھورۇنباغ دېگەن يەردە ئومۇمىي سايلامغا سەپەرۋەرلىك قىلىش چوڭ يىغىنى ئېچىلغان. يىغىنغا 10 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم قاتناشقان. يىغىندا گومىنداڭ ئارمىيەسى خەلق ئاممىسىغا ئوق چىقىرىپ، قانلىق ۋەقە پەيدا قىلغان. ۋەقەدە غۇپۇر ناۋاي قاتارلىق ئۈچ كىشى ئوق تېگىپ ئۆلگەن. 5 ـ 6 ئادەم يارىلانغان. گومىنداڭ دائىرىلىرى ئېزىز يۈسۈپ، ئابلىز ھامۇت ھاجى، ھامىدىن ئېزىز، بېشىر نامان، مۇھەممەت نىياز ناسروپ قاتارلىق 20 نەچچە ئىنقىلابىي ياشنى قولغا ئالغان. بۇ مەزگىلدە سىيىت ئەھمەد غوجا ئۇرۇمچىگە يىغىنغا بارغان بولۇپ، قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئېزىز يۈسۈپ قاتارلىق ئىنقىلابىي ياشلارنى سوراق قىلىشقا قاتناشقان. ئاخىرىدا كۈچادا تۇرۇشلۇق قىسمىنىڭ باشلىقى لیۇ چىڭشۇي، كۈچانىڭ ھاكىمى دېڭ لىنەن قاتارلىقلار بىلەن كۆرۈشۈپ، كېپىل بولۇپ، ئېزىز يۈسۈپ قاتارلىق ئىنقىلابىي ياشلارنى تۇرمىدىن قۇتۇلدۇرۇپ چىققان. (تەپسىلاتىنى ئېزىز يۈسۈپ ۋە سابىر بەكرىلەرنىڭ «كۈچا تارىخ ماتېرىياللىرى» دىكى ماقالىسىدىن كۆرۈڭ)

1946 ـ يىلى گومىنداڭ تەرەپ بىلەن ئۈچ ۋىلايەت تەرەپ رەھبەرلىرى ئۇرۇمچىدە سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندىن كېيىن ۋىلايەت ـ ناھىيەلەردە خەلقچىل سايلام ئېلىپ بېرىلىپ، شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتى نىسپىي ھالدا تىنچلانغان. ئاقسۇغا ئابلىز مەخسۇم ۋالى، توختامىش (قىرغىز) مۇئاۋىن ۋالى، شايۇپ قارىھاجى مۇئاۋىن ۋالى بولغان. بۇ مەزگىلدە سىيىت ئەھمەد غوجا ئابلىز مەخسۇم بىلەن ياخشى مۇناسىۋەتتە بولغان. سىيىت ئەھمەد غوجا ياش چېغىدا ئابدۇقاردىر دامۇللامدا ئوقۇغان بولغاچقا، ئابلىز مەخسۇم بىلەن ياخشى تونۇشاتتى. ئابدۇقاردىر دامۇللام قەتل قىلىنغاندىن كېيىن ئابلىز مەخسۇم بىر قانچە قېتىم ئۇرۇمچىگە ئەرز قىلغىلى بارغان. ھەر قېتىم سىيىت ئەھمەد غوجىنىڭ ئۆيىگە چۈشۈپ، بىر قانچە كۈن تۇرۇپ ئۆتكەن. تەخمىنەن 1930 ـ يىلى ئابلىز مەخسۇم كۈچادا بىر مەھەل تۇرماقچى بولغان. بۇ چاغدا سىيىت ئەھمەد غوجا ئىگىدارچىلىق قىلىپ، ناسىر موللامنىڭ قىزى ئاينۇرخاننى ئابلىز مەخسۇمغا نىكاھلاپ ئېلىپ بەرگەن ھەم ئۆز قورۇسىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ ئۆي بەرگەن. كېيىن ئابلىز مەخسۇم ئاينۇرخاننى قويۇپ بېرىپ، ئەرز قىلىش ئۈچۈن ئۇرۇمچىگە كەتكەن. 1945 ـ 1946 ـ يىللىرى سىياسىي مەسلەك مەسلىسىدە سىيىت ئەھمەد غوجا ئابلىز مەخسۇم بىلەن كېلىشەلمىگەن. لېكىن ئۆز ئارا بېرىش ـ كېلىش ئۇزۇلۈپ قالمىغان. ئابلىز مەخسۇم ئاقسۇغا ۋالى بولغاندىن كېيىنمۇ كۈچاغا كەلسە سىيىت ئەھمەد غوجا بىلەن كۆرۈشۈپ ماڭغان. ئۇرۇمچىگە ئۆتۈش ۋە ئۇرۇمچىدىن يېنىشتىمۇ سىيىت ئەھمەد غوجىنىڭ ئۆيىگە چۈشۈپ ئۆتكەن. گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن ئۈچ ۋىلايەت ۋاقتىلىق ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدىكى بېتىم بۇزۇلغاندىن كېيىن گومىداڭ ھۆكۈمىتى ئابلىز مەخسۇمغا قاتتىق بېسىم ئىشلەتكەن. زۇلۇم ـ سىتەمگە چىدىمىغان ئابلىز مەخسۇم ئاقسۇنىڭ ۋاللىقىدىن ئىستىپا بەرگەن. ئۇرۇمچىگە ماڭغاندىمۇ سىيىت ئەھمەد غوجىنىڭ ئۆيىگە چۈشۈپ ئۆتكەن.

گومىنداڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتى 1947 ـ يىلى 9 ـ ئايدا سىيىت ئەھمەد غوجىنى ئاقسۇنىڭ ۋاللىقىغا تەيىنلىگەن. سىيىت ئەھمەد غوجا 10 ـ ئايدا ئۆزى يالغۇز ئاقسۇغا بېرىپ ۋاللىقنى تاپشۇرۇپ ئالغان. ئۇزاق ئۆتمەي ئەھەت نايۇپ، مەمتىمىن بايىز، روزى تۇردى، ئابدۇراخمان سەيپى، داۋۇت موللام، زوھۇرىدىن شېرىپ (زوھۇرىدىن كاتىپ)، نىياز راشىي قاتارلىقلارنى كۈچادىن يۆتكەپ ئاپىرىپ، ئۇلارنى مۇھىم ئورۇنلارغا قويغان. مۇھىم ئىشلارنى ئۇلار بىلەن كېڭىشىپ قىلغان.

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
www.uyghurkitap.com

ئەھمەت نايۇپ (1906 ـ 1990) 1923 ـ يىلى ھامۇت ھاجى كۇچادا ئاچقان پەننىي مەكتەپتە ئوقۇغان. 1935 ـ يىلى كۇچا 2 ـ قارار دارىلمۇئەللىمىندە ئوقۇپ، شۇ مەكتەپكە مۇئەللىم بولغان. 1940 ـ يىلى شىنجاڭ ساقچى ئوفىتسېرلار مەكتىپىنىڭ 1 ـ قارارىدا ئوقۇغان. بۇ مەكتەپنى پۈتكۈزگەندىن كېيىن قەشقەر ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىگە تەقسىملەنگەن. قەشقەردىن ئۆيلەنگەن. 1946 ـ يىلى خىزمەتتىدىن ئىستېپا بېرىپ، كۇچاغا قايتىپ كەلگەن. سىيىت ئەھمەد غوجا ئاقسۇغا ۋالى بولغاندىن كېيىن ئەھمەت نايۇپنى ئاقسۇ ۋالىي مەھكىمىسى قاتناش باشقارمىسىنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلىگەن. كېيىن گومىنداڭنىڭ ئاقسۇدا تۇرۇشلۇق بېرىگادىسى قوشۇمچە ئارمىيە ئاشلىق يۆتكەش باشقارمىسىنىڭ شياڭشياۋ دەرىجىلىك مۇئاۋىن باشقارما باشلىقلىقىغا تەيىنلىگەن. ئەھمەت نايۇپ خەنزۇ تىلىنى ياخشى بىلىپلا قالماي، چاغاتاي دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلى ۋە پارس تىلىنىمۇ ياخشى بىلەتتى. چوڭقۇر بىلىملىك، مول تەجرىبىلىك، زېرەك ھەم قابىل كىشى ئىدى.

مەمتىمىن بايىز (1917 ـ 1986) 1917 ـ يىلى كۇچا شەھىرىدىكى قىغدۆڭ مەھەللىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ ئاتىسى ئۆز زامانىسىدىكى ئاتاقلىق شائىر، تارىخچى ھەم جامائەت ئەربابى بايىز قازى ئاخۇنۇم بولۇپ، 1938 ـ يىلى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىنىپ، 1939 ـ يىلى ئاقسۇ تۈرمىسىدە ئۆلتۈرۈلگەن. مەمتىمىن بايىز 1925 ـ يىلدىن 1934 ـ يىلىغىچە مەدرىسته ئوقۇپ، قارى بولغاندىن تاشقىرى ئەدەبىياتقا قىزغىن ئىشتىياق باغلاپ، غوجا ھاپىز، نەۋايى، سەئىدى، مەشرەپ قاتارلىق شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىنى پۇختا ئۆگەنگەن. شۇنىڭ بىلەن بىرگە چاغاتاي دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلى ۋە پارس، ئەرەب تىللىرىنىمۇ ياخشى ئۆگەنگەن. 1934 ـ يىلدىن 1936 ـ يىلىغىچە كۇچا دارىلمۇئەللىمىنده ئوقۇغان. 1936 ـ يىلدىن 1948 ـ يىلىغىچە كۇچا ۋە توقسۇدا مۇئەللىم ۋە مەكتەپ مۇدىرى بولغان. 1939 ـ يىلى لىن جىلۇ كۇچاغا ھاكىم بولۇپ كەلگەندىن كېيىن مەمتىمىن بايىزنىڭ ئاتىسى بايىزقازى ئاخۇنۇمنىڭ شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قەتل قىلىنغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، ئالاھىدە مەمتىمىن بايىز ئائىلىسىگە كېلىپ، ئۇلارنىڭ ئائىلىسىدىن ھال سورىغان. خىزمەت جەريانىدا مەمتىمىن بايىز مۇدىرلىق قىلىۋاتقان مەكتەپكە بېرىپ، مەمتىمىن بايىز بىلەن ھال ئەھۋاللىشىپ، ئەل ـ مىللەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن چوقۇم مائارىپنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ زۆرۈرلىكىنى تەكىتلىگەن. مەمتىمىن بايىز لىن جىلۇنىڭ تەشەببۇسلىرىنى قىزغىن قوللىغان. 1944 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا مەكتەپ مۇدىرى قوشۇمچە سانايى نەپسەنىڭ مۇدىرى بولۇپ، كۆزگە كۆرۈنگەن. مەمتىمىن بايىزنىڭ تارىخي بىلىمى ناھايىتى چوڭقۇر بولۇپ، شۇ زاماندا تاپقىلى بولمىغان نۇرغۇن تارىخي كىتابلارنى ئوقۇپ مۇھاكىمە قىلغان ھەم بىر قىسىم تارىخي تېمىدىكى ماقالىلەرنى يازغان. ئۇ كۇچا ۋە ئاقسۇ ۋىلايىتىدىكى يەر ـ جاي ناملىرىنى ۋە بۇ يۇرتتا بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەرنى پىششىق بىلەتتى. سىيىت ئەھمەد غوجا مەمتىمىن بايىزنىڭ بىلىم ئىستىداتىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇنى 1947 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئاقسۇغا يۆتكەپ ئاپارغان، ئۇ مائارىپ باشقارمىسىنىڭ بۆلۈم باشلىقى، «ئاقسۇ گېزىتى»نىڭ مۇھەررىرى، ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى مائارىپ بۆلۈمىنىڭ باش كاتىپى قاتارلىق ۋەزىپىلەردە بولغان.

روزى تۇردى (1923 ـ 2004) 1923 ـ يىلى كۇچا ناھىيە ئوچا يېزا پىلاڭ كەنتىده تۇغۇلغان. كۇچادا باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتكۈزگەندىن كېيىن ئاقسۇدا ئېچىلغان ئوقۇتقۇچى تەربىيەلەش كۇرسىدا ئوقۇغان ۋە 1938 ـ يىلىدىن باشلاپ كۇچا ھۆكۈمەت باشقۇرىشىدىكى مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچى ۋە مەكتەپ مۇدىرى بولغان. 1943 ـ يىلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىنىڭ يۇقىرى سىنىپىدا، 1944 ـ يىلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ساقچى مەكتەپنىڭ تەرجىمانلىق سىنىپىدا، 1945 ـ يىلى گومىنداڭ مەركىزي ساقچى مەكتىپىنىڭ لەنجۇدىكى كۇرسىدا ئوقۇغان. روزى تۇردى تىل ئۆگىنىشنىڭ مۇھىملىقىنى چوڭقۇر تونۇپ يېتىپ، خەنزۇتىلىنى قېتىرقىنىپ ئۆگىنىپ، ياش چېغىدىلا قابىل تەرجىمان بولۇپ يېتىشىپ چىققان. 1947 ـ يىلى 11 ـ ئايدا سىيىت ئەھمەد غوجا روزى تۇردىنى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ۋالى مەھكىمىسى مائارىپ باشقارمىسىنىڭ بۆلۈم باشلىقى، ۋالى مەھكىمە ئىشخانىسىنىڭ كاتىپى قوشۇمچە تەرجىمانى قاتارلىق ۋەزىپىلەرگە تەيىنلىگەن،

كېيىن شنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى ژۇرناللار نەشرىياتىدا كاندىدات ئالىي مۇھەررىر بولغان.

ئابدۇراخمان سەيپى (1915 ـ 1968) 1915 ـ يىلى كۇچا ناھىيە ئوچا يېزا ئوچا كەنتىدە تۇغۇلغان. ئۆسمۈرلۈك دەۋرىدە دىنىي مەكتەپتە ئوقۇغان. 1933 ـ يىلىدىن 1935 ـ يىلىغىچە كۇچا شەھەر ئىچىدە ئېچىلغان پەننىي مەكتەپتە ئوقۇغان. 1936 ـ يىلىدىن 1939 ـ يىلىغىچە ئوچا يېزىسىدا ئوقۇتقۇچى بولغان. لىن جىلۇ كۇچاغا ھاكىم بولغان مەزگىلدە ئابدۇراخمان سەيپى كۇچا ناھىيەلىك مائارىپ ئىدارىسىدە بۆلۈم ئەزاسى بولغان ھەم لىن جىلۇنىڭ چوڭقۇر تەسىرىگە ئۇچرىغان. لىن جىلونىڭ ماختىشىغا ئېرىشكەن. لىن جىلۇ كۇچادىن ئايرىلغاندىن كېيىن ئابدۇراخمان سەيپى ئوچا، قارۇقا قاتارلىق مەكتەپلەردە مەكتەپ مۇدىرى بولغان. ئابدۇراخمان سەيپىنىڭ بوۋىسى كېرەم مىراپ كۇچادىكى ئاتاغلىق كىشى بولۇپ، سىيىت ئەھمەد غوجا بىلەن ئاغىنىدارچىلىقى بار ئىدى. (كېرەم مىراپ 1938 ـ يىلى شېكى شىسەي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىنغان) سىيىت ئەھمەد غوجا ئاقسۇغا ۋالى بولغاندىن كېيىن ئابدۇراخمان سەيپىنى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ۋالى مەھكىمىسىگە يۆتكەپ ئاپىرىپ، مائارىپ مۇپەتتىشلىكىگە تەينىلىگەن.

داۋۇت موللام (1912 ـ 1994) 1912 ـ يىلى كۇچا ناھىيە ياقا يېزا توقۇناي كەنتىدە تۇغۇلغان. دىنىي مەكتەپتە ئوقۇپ چوڭقۇر بىلىم ئىگىلىگەن، چاغاتاي تىلى، ئەرەب ـ پارس تىللىرىنى پۇختا ئۆگەنگەن. ئەبجەد ھېسابىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلغان. ياقا يېزىسىدا قازى بولغان، كېيىن كۇچا مەھكىمە شەرئىدە كاتىپ بولغان، سىيىت ئەخمەت ئاقسۇغا ۋالى بولغاندا داۋۇت موللامنى ئاقسۇغا ئاپىرىپ، شەخسىي كاتىپ ۋە مەسلىھەتچىلىككە تەينىلىگەن.

زوھۇرىدىن شېرىپ (1923 ـ 2000) 1923 ـ يىلى كۇچا ناھىيە چىمەن يېزىسىنىڭ ئاربوز كەنتىدە تۇغۇلغان. ئۆسمۈرلۈك دەۋردىلا ئائىلىسى بىلەن شەھەرگە كۆچۈپ كىرىپ، ئولتۇراقلاشقان. ھەم دىنىي مەكتەپكە كىرىپ قارى بولغانىنىڭ سىرتىدا چاغاتاي دەۋرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋە پارس، ئەرەب تىللىرىنى ياخشى ئۆگەنگەن. 1933 ـ 1935 ـ يىلىغىچە كۇچادا ئېچىلغان دۆلەت باشقۇرۇشىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ يۇقىرى سىنىپىدا ئوقۇغان. مەكتەپ پۈتكۈزگەندىن كېيىن مەھكىمە شەرئىيگە كاتىپ بولۇپ، ئەل ئىچىدە زوھۇردىن كاتىپ دەپ شۆھرەت قازانغان. كېيىن تىجارەت ۋە مەتبۇئاتچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. زوھۇرىدىن كاتىپنىڭ خېتى ناھايىتى چىرايلىق بولۇپ، ئۆز زامانىسىنىڭ ھۆسنىخەت ئۇستىلىرىدىن بىرى بولغان ئابلىمىت مەخسۇمدىن خۇشخەت ئۆگەنگەن ئىدى. ئۇ زامانلاردا مەتبۇئات تەرەققىي قىلمىغان بولۇپ، كۆپىنچە باسما بۇيۇملار سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلتۈرۈلەتتى. زوھۇرىدىن كاتىپ مەتبۇئاتچىلىققا ھەۋەس قىلىپ، تىجارەت بىلەن قازان شەھىرىگە بېرىپ، كەرىمولار نەشرىياتىدا شاگىرت بولۇپ ئىشلەپ، تاش ئويما، ياغاچ ئويما ۋە ئەينەك باسما تېخنىكىلىرىنى ئۆگىنىپ، باسما ماشىنىلىرىنى سېتىۋېلىپ ئەكىلىپ، كۇچادا مەتبەئە تېخنىكىسىنى يولغا قويۇپ، نەشرىياتچىلىقنى راۋاجلاندۇرغان. باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ دەرسلىكى، ھەپتىيەك، ئىسچوت ـ تالۇن قاتارلىقلارنى بېسىپ تارقىتىپ خېلى ئوبدان بازار تاپقان. زوھۇرىدىن كاتىپ كۆپىنى كۆرگەن، كۆپىنى بىلىدىغان، بىلىمى چوڭقۇر، تەسەۋۋۇرى كۈچلۈك، پىكرى راۋان، زېھنى سۈزۈك كىشى ئىدى. سىيىت ئەھمەد غوجا ئاقسۇغا ۋالى بولغاندىن كېيىن زوھۇرىدىن كاتىپنى ئاقسۇغا يۆتكەپ ئاپىرىپ، ۋالى مەھكىمە ئىشخانىسىنىڭ كاتىپلىقىغا تەينىلەپ، ئۆزىنىڭ مەسلىھەتچىسى قىلغان ئىدى.

نىياز راشى (1926 ـ 2002) 1926 ـ يىلى كۇچا ناھىيە چىمەن يېزىسىنىڭ توققۇزتوما كەنتىدە تۇغۇلغان. 1933 ـ 1935 ـ يىللىرى كۇچا دارىلمۇئەللىمىندە ئوقۇغان. توققۇزتوما باشلانغۇچ مەكتەپتە مۇئەللىم بولغان. 1940 ـ يىلى شنجاڭ ساقچى ئوفىتسېرلار مەكتىپىگە كىرىپ ئوقۇغان. بۇ مەكتەپنى پۈتكۈزگەندىن كېيىن كۇچا ساقچى ئىدارىسىدە ساقچى بولغان. كېيىن كۇچا ۋاڭ ئوردىسىدا داۋۇت ۋاڭنىڭ شەخسىي مۇھاپىزەتچىسى بولغان. سىيىت ئەھمەد غوجا ئاقسۇغا ۋالىي بولغاندا نىياز راشىنى بىللە ئېلىپ كېتىپ، شەخسىي مۇھاپىزەتچىلىككە قويغان. نىياز راشى ئېگىز، سالاپەتلىك، زېرەك ئادەم ئىدى. سىيىت ئەھمەد غوجىنىڭ ئوغلى مىرمۇھەممەد غوجىنىڭ ئېيتىشچە، سىيىت ئەھمەد غوجا نۇرغۇن قېتىم ئۇرۇمچىگە بارغاندا

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
www.uyghurkitap.com

نىياز راشىنى بىللە ئېلىپ بارغان. ئاقسۇدا تۇرغان مەزگىلدە نىياز راشى ھەرۋاقىت سىيىت ئەھمەد غوجىنى قوغداش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلىگەن.

سىيىت ئەھمەد غوجا ئاقسۇغا ۋالى بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە كۇچادىن يۆتكەپ ئاپارغان ئەھەت نايۇپ قاتارلىق زىيالىلارنىڭ كۇچىدىن ياخشى پايدىلىنىپ، مۇھىم ئىشلارنى بىرلىكتە مۇھاكىمە قىلغان. ئۇلاردىن مائارىپنى راۋاجلاندۇرۇپ، ياراملىق كىشىلەرنى كۆپرەك يېتىشتۇرۇپ چىقىشنى تەلەپ قىلغان.

1949 ـ يىلى 9 ـ ئايدا جۇڭخۇا خەلق ئازادلىق ئارمىيەسى غەربىي شىمالغا يۈرۈش قىلىپ، لەنجۇنى ئېلىپ، شىنجاڭغا قاراپ ماڭغان. گومىنداڭ ئارمىيەسىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قىسىملىرىنىڭ قوماندانى گېنىرال تاۋسيۆ بىلەن گومىنداڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى بورھان شەھىدى ئىككىسى مەسلىھەتلىشىپ، ھەقىقەتكە قايتىپ، كومپارتىيەنى ھمايە قىلىپ، ئازادلىق ئارمىيەنى قارشى ئېلىشنى قارار قىلىپ، پۈتۈن شىنجاڭدىكى ۋىلايەت ـ ناھىيىلەرگە تېلىگرامما ئەۋەتىپ، ۋالى، ھاكىملارنىڭ تېزلىكتە پوزىتسىيە بىلدۈرۈشنى تەلەپ قىلغان. سىيىت ئەھمەد غوجا ئاقسۇنىڭ ۋالىيلىق سالاھىيىتى بىلەن تاۋ سيۆ گېنىرال بىلەن رەئىس بۇرھان شەھىدىنىڭ قارارىنى ھمايە قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، ئۆزى ئىمزا قويۇپ، تېلېگراممىا ئەۋەتكەن. شۇ كۈنلەردە مەمتىمىن ھەزرەت، ئەيسا ئالىپتېكىن قاتارلىقلار چەتئەلگە چىقىپ كەتمەكچى بولۇپ، كۇچاغا كەلگەندە شامالباغ كەنت قىزىل كۆۋرۈك يېنىدىكى ھەسەن سوغۇق دېگەن كىشىنىڭ ئۆيىگە چۈشكەن. ھەسەن ئەسلى خوتەندىن بولۇپ، مەمتىمىن ھەزرەتنىڭ يېقىنى ئىكەن. مەمتىمىن ھەزرەت، ئەيسا ئالىپتېكىنلەر كۇچادىكى ھەر ساھەنىڭ يۇقىرى تەبىقە زادلىرىنى قىزىل كۆۋرۈكتىكى ھەسەن سوغۇقنىڭ ئۆيىگە چاقىرىتىپ، ئۇلار بىلەن ئايرىم ـ ئايرىم سۆھبەتلىشىپ، ئۆزلىرىنىڭ چەتئەلگە چىقىپ كەتمەكچى بولغانلىقىنى ئېيتىپ، ئۇلارنى چەتئەلگە چىقىپ كېتىشكە دەۋەت قىلغان. سىيىت ئەھمەد غوجا ئۇلارغا «مەن ئەسلى بىر دىنىي زات، سىياسىي ئادەم ئەمەس، مېنى شېڭ شىسەي بىلەن گومىنداڭ ئۆز يېنىغا تارتىپ، يۆلەپ سىياسىي سەھنىگە چىقاردى. مەن گېنىرال تاۋ سيۆ بىلەن رەئىس بۇرھان شەھىدىنىڭ «ھەقىقەتكە قايتىش خىتابنامىسى»گە قول قويدۇم. رەئىس بۇرھان شەھىدى بىزدىن ھاكىمىيەتنى كومپارتىيەگە ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى، ياخشى ئىشلىشىمىزنى، بىزنىڭ ھاياتىمىزغا كاپالەتلىك قىلىدىغانلىقىنى، كومپارتىيەنىڭ بىرلىكسەپ سىياسىتى بويىچە بىزنى ياخشى ئورۇنلاشتۇرىدىغانلىقىنى ئېيتتى. مەن چەتئەلگە چىقىپ مۇساپىر بولۇشنى خالىمايمەن، مەن بىر ئاخۇن، مەن تەقدىرگە ئىشىنىمەن، مەن يۇرتۇمدا تۇرۇپ، پىشانەمگە پۈتۈلگەننى كۆرەي»، دەپ جاۋاب بەرگەن ھەم مەمتىمىن ھەزرەت، ئەيسا ئالىپتېكىنلەرنى يولغا سېلىۋەتكەن.

1949 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى سىيىت ئەھمەد غوجا كىچىك قىزى نۇرنىساخانىنىڭ تويىنى قىلىش ئۈچۈن ئاقسۇدىن كۇچاغا كەلگەن. كۇچا، شايار، توقسۇ، باي ناھىيىلىرىدىكى ئەمەلدارلار سىيىت ئەھمەد غوجىدىن ھال سوراپ كۆكگۈمبەزگە چىققان. 10 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنىدىن 6 ـ كۈنگىچە ئۈچ كۈن توي ئۆتكۈزۈشنى بېكىتكەن. كۇچا ناھىيەسىدىكى ئارمىيەنىڭ باشلىقى لیۇ چىڭشۇي، ھاكىم دېڭ لىنەن، مۇئاۋىن ھاكىم ئابدۇقېيۇم بىر قانچە ئەمەلدارلار بىلەن بىرگە سىيىت ئەھمەد غوجىنى يوقلاپ چىققان. بۇ ۋاقىت جياڭ جېشى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تەيۋەنگە قاچقان، شىنجاڭدا تاۋ سيۆ بىلەن بۇرھان شەھىدى ئارمىيە ۋە ھۆكۈمەت نامىدىن ھەقىقەتكە قايتىش تېلېگراممىسى ئەۋەتكەن. كۇچادىكى ئارمىيەنىڭ باشلىقى لیۇ چىڭشۇي، ھاكىم دېڭ لىنەن قاتارلىقلار تىنچلىق تېلېگراممىسىغا قول قويۇپ، ئارمىيە ۋە ھۆكۈمەت تارماقلىرىنىڭ يىغىنىنى ئېچىپ، ھاكىمىيەتنى تىنچ ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە مۇناسىۋەتلىك ئىشلارنى ئورۇنلاشتۇرغان ئىدى. گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئەسكەرلەرنىڭ تەمىناتىنى ئۈزۈپ قويغاچقا ئەسكەرلەر خەلقنى بۇلىغان. بۇ ۋەقە 1949 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى (قۇربان ھېيتىنىڭ 3ـكۈنى) يۈز بەرگەن بولۇپ، 1094 ئائىلە بۇلاڭچىلىققا ئۇچرىغان. 42 ئادەم ئۆلتۈرۈلگەن، 199 ئادەم يارىدار بولغان. (تەپسىلاتىنى ئابلىمىتخان نىيازنىڭ «كۇچا تارىخ ماتېرىياللىرى»نىڭ 3 ـ سانىغا بېسىلغان «ئازادلىقتىن بۇرۇن كۇچادا

يۈز بەرگەن بىر قانچە ۋەقە توغرىسىدا ئەسلىمە» ناملىق ماقالىسىدىن كۆرۈڭ) سىيىت ئەھمەد غوجا ئاقسۇنىڭ ۋالىيسى بولۇپ تۇرۇقلۇق گومىنداڭنىڭ كۈچادا تۇرۇشلۇق قىسمدىكى مۇئاۋىن پولىك كوماندىرى گې بىتىيەننىڭ بىر قىسىم ئەسكەرلەرنى باشلاپ، بۇلاڭچىلىق قىلغانلىقىنى توسۇپ قالالمىغانلىقىدىن ئۆكۈنگەن. خەلۋ ئاممىسى سىيىت ئەھمەد غوجا قىزىنىڭ تويىدىن پايدىلىنىپ، بايلىق توپلاشنىلا ئويلاپ، خەلق بىلەن كارى بولمىدى. گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنىڭ بۇلاڭچىلىقىنى توسۇپ قالالمىدى، دەپ نارازى بولغان.

1949 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقى تەنتەنىلىك جاكارلاندى. 1949 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ ئالدىن ئەۋەتكەن تەشۋىقات ئەترىتى شې كېجاڭ، چىڭ گەنسى باشچىلىقىدا «ئۇچ چوڭ ئىنتىزام، سەككىز دىققەت»نى ئوقۇپ كۈچاغا كەلدى. سىيىت ئەھمەد باشلىق يۇرت مۆتىۋەرلىرى ۋە سابىق گومىنداڭ ئارمىيەسىنىڭ كۈچادا تۇرۇشلۇق ئوفىتسىرلىرىدىن لىيۇ چىڭشۇي قاتارلىقلار تەشۋىقات ئەترىتىنىڭ ئالدىغا چىقىپ، ئۇلارنى داغدۇغا بىلەن قارشى ئالدى ۋە ئۇلارنىڭ خىزمەتلىرىگە ئاكتىپ ماسلاشتى. كەڭ خەلق ئاممىسىمۇ تەشۋىقات ئەترىتىدىكىلەرنى قىزغىن قارشى ئالدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئاقسۇ ۋىلايىتىدە 1950 ـ يىلى 4 ـ ئايدىن باشلاپ ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش ئېلىپ بېرىلغان. 1951 ـ يىلى 2 ـ ئايدا سىيىت ئەھمەد غوجا «ئەكسىلئىنقىلابچى» دېگەن جىنايەت بىلەن ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىپ 64 يېشىدا ئاقسۇدا باستۇرۇلغان. 1983 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى سىياسەتنى ئەمەلىيلەشتۈرۈشتە ھەقىقەتكە قايتقانلىق سالاھىتى بىلەن ئاقلانغان. ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئوتتۇرا خەلق سوت مەھكىمىسى سابىق شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ئەدلىيە مەھكىمىسى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك شۆبە مەھكىمىنىڭ 1951 ـ يىلى 2 ـ ئايدىكى (51) چىقىش 3 ـ نومۇرلۇق ھۆكۈمنى كۈچتىن قالدۇرۇشنى ھۆكۈم قىلغان.

مەن 1980 ـ يىللارنىڭ ئالدى كەينىدە تارىخي تېمىدا بىرەر نەرسە يازاي دېگەن ئوي بىلەن كۈچانىڭ تارىخى ۋە تارىخي شەخسلىرىگە ئائىت ماتېرىيال توپلىغان ئىدىم. بۇ ماتېرىياللار ئىچىدە سىيىت ئەھمەد غوجىنىڭ ئوغلى مىرمۇھەممەد غوجا ۋە سىيىت ئەھمەد غوجا ئاقسۇدا ۋالى بولغاندا بىللە ئىشلىگەن ئەھەت نايۇپ، مەمتىمىن بايىز، تاشپولاتلارنىڭ سۆھبەت خاتىرىسى بار ئىدى. كۈچادىكى داۋۇت ۋاڭمۇ نۇرغۇن تارىخي ۋەقەلەرنى سۆزلەپ بەرگەن ئىدى. كېيىن بىكار بولغىلى بولمايدىغان تەرجىمانلىق ۋە باشقا مەمۇرىي خىزمەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ، ېېزىقچىلىق ئۇچۇن ۋاقىت چىقىرالمىدىم. ئارامغا چىققاندىن كېيىن دەسلەپتە تىرىكچىلىك ئۇچۇن تىرىشتىم. كېيىنچە ياشىنىپ ماغدۇرۇمدىن كەتكەنلىكىمنى ئويلىغانلىرىمنى يازغۇچىلىك مادارىمنىڭ يوقلىقىنى ھېس قىلىپ، بۇ ماتېرىياللارنى تاشلاپ قويغان ئىدىم.

مەن پېنسىيەگە چىققاندىن كېيىن قولۇمدىكى سۆھبەت خاتىرىلىرى ۋە كۈچادىكى داۋۇت ۋاڭ ھاجىمنىڭ سۆزلەپ بەرگەنلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، سىيىت ئەھمەد غوجىنىڭ قىسقىچە تارىخىنى ېېزىشقا تۇتۇش قىلدىم. بۇ جەريانىدا كۈچادىكى ۋەقەشۇناس ھېكىم مىجىت ئەپەندى ئۆزى ېېزىپ ساقلىغان ماتېرىيالنى تەمىنلەپ بەردى. ماقالە پۈتكەندىن كېيىن 90 ياشقا ېېقىنلاشقان داۋۇت ۋاڭ ھاجىمنىڭ ۋە ھېكىم مىجىت ئەپەندىنىڭ پىكرىنى ئېلىپ، يەنە بىر قېتىم تەۋزىتىش كىرگۈزدۇم. سىيىت ئەھمەد غوجىنىڭ ئارخىپىنى كۆرۈش مۇمكىن بولمىدى. يازغانلىرىمدا تارىخقا ئويغۇن بولمىغان ھەتتا خاتا كەتكەن جايلار بولۇشى مۇمكىن. بىلىم ئىگىلىرىنىڭ تەۋزىتىش بېرىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

(ئاپتور: كۈچا ناھىيەلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ پېنسىيونېرى)

ئۇيغۇر كتاب نۇر بېكتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرشۇناسلىق بىلىك نادىرسى

ئىسمايىل مەمەت ھەققىدە ئەدەبىي خاتىرە

ئابدۇراخمان سادىق

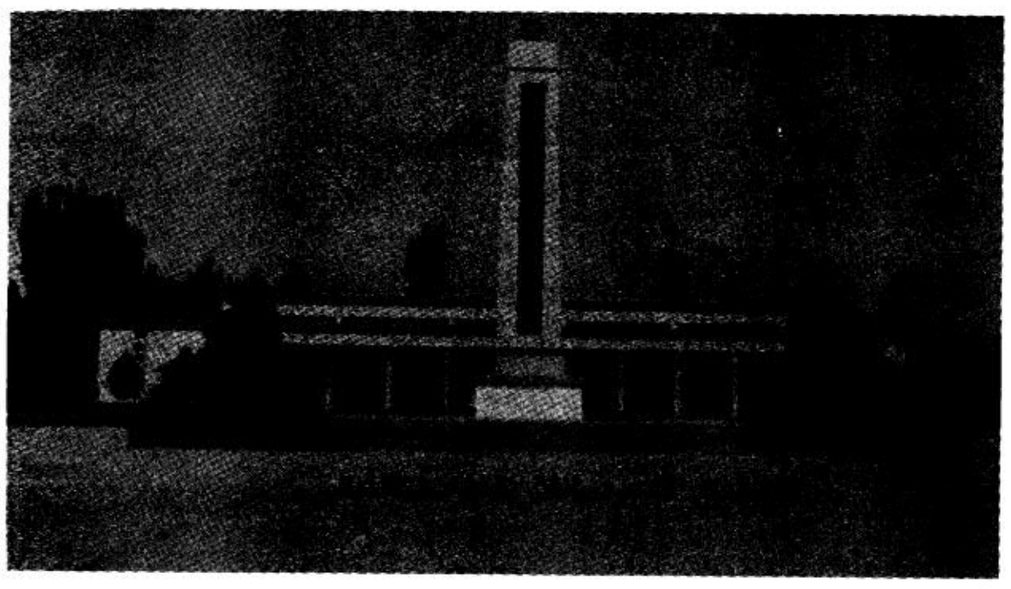
ئاپتورنىڭ ئىزاھى :

مەن 1970 ـ يىلى ئارمىيەگە قاتنىشىپ كۆرەش قەھرىمانى ئىسمايىل مەمەت ھايات ۋاقتىدا تۇرغان قىسمىغا تەقسىم قىلىنىدىم. بۇ مېنى بەكلا خوشال قىلدى.

مەن 3 ـ ئوتتۇرىنىيە كىرىپ بىرىنچى بولۇپ ئاڭلىغان دەرسىم ئىسمايىل مەمەتنىڭ ئۇلۇغ ئىش ـ ئىزلىرى بولدى، ئۇنىڭ ئىش ـ ئىزلىرى قەلبىمگە خۇددى مۆھۈر باسقاندەك ئورنىغان ئىدى.

مەن 1970 ـ يىلىدىن 1975 ـ يىلى مايغىچە قەھرىمان تۇرغان 3 ـ ئوتتۇرىنىيەدە ئوچ يىل جەڭچى، ئىككى يىل ئوتتۇرىنىيە كوماندىرى بولۇپ ئىشلىدىم. يەلكەمدىكى يۈكمۇ ئېغىرلىدى، مەن زور تىرىشچانلىق بىلەن ئىسمايىل مەمەتنىڭ ئىزىنى بېسىپ ئۇنىڭ ئىنقىلاۋىي روھىنى جارىيي قىلدۇرۇپ، بۇرۇنقىدەكلا روتا، باتالىيون، پولك دەرىجىلىك ئىلغار ئورۇن، ھەم كوللېكتىپ 3 ـ دەرىجىلىك خىزمەت كۆرسەتتى، دەپ ئەنگە ئېلىشقا نائىل بولدۇم.

دېمەك 1962 ـ يىلىدىن قەھرىمان تۇرغان روتىدىكى 3 ـ ئوندىنىيەدىكى بارلىق كوماندىر ـ جەڭچىلەر، قەھرىمانىنىڭ ئىزىنى ئىزچىل بېسىپ، ئۇ قىلىپ بولالمىغان ئىشلارنى داۋاملاشتۇرۇپ قىسىم قۇرۇلۇشى، «تۆت»نى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى، مۇقىملىقنى ساقلاش جەھەتلەردە ئۆز كۈچىنى نامايان قىلىپ، ۋەتەنگە تېگىشلىك تۆھپىلەرنى قوشۇپ كەلمەكتە.

پارتىيىمىز تەربىيەلىگەن ئۇلۇغ جەڭچىدىن پەخىرلىنىپ، ئۇنىڭغا بولغان ھۆرمىتىم، سېغىنىشىم سەۋەبىدىن 2012 ـ يىلى ئاۋغۇستتا ئۇرۇمچىدىن قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ قاغىلىق ناھىيەسىدىكى قەھرىمانلار قەبرىستانلىقىغا بېرىپ، دۆلەتلىك «كۈرەش قەھرىمانى»، «1ـ دەرىجىلىك كۈرەش قەھرىمانى» ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئوغلانى، كوممۇنىستىك پارتىيەنىڭ مۇنەۋۋەر ئەزاسى ئىسمايىل مەمەتنىڭ قەبرىگاھىنى زىيارەت قىلدىم، قاغىلىقتىن قايتىشىمدا قەشقەر ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىدىن دەم ئېلىشقا چىققان، مەرھۇم ئىسمايىل مەمەتنىڭ سەبدىشى، جەڭگاھلاردا قان كېچىپ جەڭ قىلغان ھايات قەھرىمان ئابدۇرېھىم ئابدۇۋايىت ئاكىنى يوقلاپ ئۆتتۇم، ئۇ ناھايىتى تەمبەل كىشى بولۇپ، ھېلىمۇ ھەربىيلەرگە خاس جەسۇرلۇقىنى يوقاتماپتۇ، مەن ئابدۇرېھىم ئاكىغا كېلىشتىكى مەقسىدىمنى ئېيتقاندىن كېيىن، ئۇ ناھايىتى خوشال بولۇپ «بەك ئوبدان بوپتۇ، رەھمەت سىزگە» دەپ ئىككى قولۇمنى چىڭ تۇتۇپ، ئىسمايىل مەمەت بىلەن ئۆگىنىش، خىزمەت، جەڭ مەيدانىدىكى قەھرىمانلىق ئىش ـ ئىزلىرىنى، بىرمۇ ـ بىر سۆزلەپ بەردى. مەن بۇ پىشقەدەمنىڭ ھېكايىسىنى ئاڭلاپ ئىلگىرىكى ئىشلار خۇددى كىنو لېنتىسىدەك كۆز ئالدىمدىن كەچتى. ئۇ قەشقەر ۋىلايەتلىك مۇقىملىق خىزمىتىنىڭ پىدائىيسى بولۇپ ئالدىراش ئىشلەۋاتقان بولسىمۇ ۋاقىت چىقىرىپ مېنى قىممەتلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىگىنىگە رەھمەت ئېيتىمەن ھەمدە ئۇنىڭ ئاخىرىقى كۈنلىرىنىڭ بەختلىك، ئۆمرىنىڭ ئۇزۇن بولۇشىنى تىلەيمەن.

«مىكماخۇن سىزىقى»

1914 ـ يىلى ئەنگلىيە دائىرىلىرى داڕۇي مىكماخۇننىڭ مەسئۇللىقىدا ھىمالايا تېغىنىڭ تۆتاش جايىنى چىگرا پاسىلى قىلىپ بېكىتكەن، بۇ پاسىلنى «مىكماخۇن» چىگرا پاسىلى دەۋالغان. بۇ جۇڭگو ـ ھىندىستان چىگراسىدىكى جەبۇب تەرەپ تەخمىنەن 90 مىڭ كۋادىرات كېلومېتر بولۇپ، شىزاڭنىڭ جەنۇبى، يەنى جۇڭگو زېمىنىغا تەۋە ئىدى. مىكماخۇن ئويدۇرۇپ چىقارغان قانۇنسىز چىگرا پاسىلى ئىككى دۆلەتكە بالايى ـ قازا ئېلىپ كەلدى.

جۇڭگو ـ ھىندىستان ئۇرۇشىنىڭ كېلىپ چىقىشى

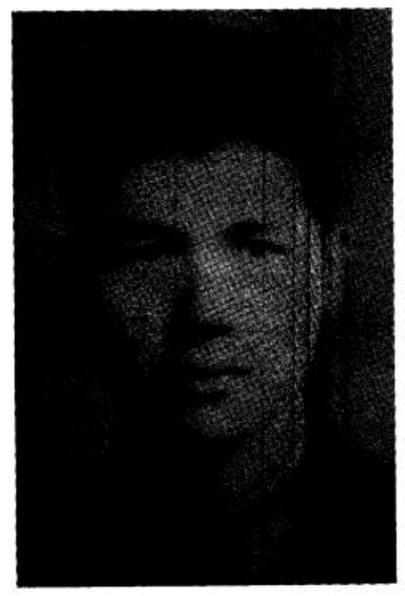
1962 ـ يىلى ھىندىستان ئارمىيەسى ئامېرىكا ھۆكۈمىتىنىڭ يېقىندىن قوللاپ ياردەمدە بولۇشى بىلەن ۋەتىنىمىزگە بېسىپ كىردى، شۇ چاغدا ئامېرىكا ھۆكۈمىتى ھىندىستانغا يانتاياق بولۇپ «بۇركۇت چۈجىسى» ناملىق ئاۋىئاماتكىنى بېنگال قولتۇقىغا ئەۋەتىپ ھىندىستاننىڭ جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشىنى قوللىغان، ئامېرىكىنىڭ شۇ چاغدىكى زۇڭتۇڭى كىننىدى ھىندىستانغا يار ـ يۆلەك بولغاچقا ھىندىستانلىقلارنىڭ قەلبىدىكى ئەڭ مۇھىم شەخسكە ئايلانغانىدى. ئەمما ئۇلارنىڭ جۇڭگونى ئوڭايلا بويسۇندۇرۇمىز، دېگەن خىيالى جۇڭگو ـ ھىندىستان ئۇرۇشىدا ناھايىتى تېزلا بەرپات بولدى. بۇ ھەقتە ئەينى چاغدىكى ھىندىستان قۇرۇقلۇق ئارمىيەسىنىڭ سابىق باش شتاب باشلىقى گېنېرال ۋ ك سىنگى «بىز ئۇرۇش ھازىرلىقىمىزنىڭ ناچارلىقى، جۇڭگو ئارمىيەسىنىڭ يۆنىلىشىنى ئىگەللەشتە خاتالاشقانلىقىمىز ئۈچۈن 1962 ـ يىلدىكى ئۇرۇشتا مەغلۇب بولدۇق» دېگەن.

كۆرەڭلەپ كەتكەن ئامېرىكا، ھىندىستان رەھبەرلىرى ئۇرۇشتىن كېيىن بىشىنى كۆتۈرەلمەي قالغان.

ھىندىستان ھۆكۈمىتى «مىكماخۇن» چىگرا پاسىلىنى دەستەك قىلىپ، زېمىنىمىزنى نەچچە ئون يىل بېسىۋالدى، ھەم شۇ يەرگە مۇداپىئە قاراۋۇلى قۇرۇپ 70 نەچچە مىڭ ئەسكەر تۇرغۇزدى. ئۇلار ئاچكۆزلۈك بىلەن قاراقۇرۇم ئالىي رايونىنىڭ ئايرىم جايلىرىنغىچە تاجاۋۇز قىلىپ كىردى.

دۆلىتىمىز سوغۇق قانلىق بىلەن قايتا ـ قايتا سىياسىي يول ئارقىلىق ھەل قىلىشنى تەۋسىيە قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار بارغانچە ئەسەبىيلىشىپ يامان نىيىتىدىن يانماي ئەسلى بېسىپ ياتقان زېمىنىمىزدىن ئىچكىرلەپ كىرگەندە ئارمىيىمىز ئامالسىز «باشقىلار بىزگە چېقىلمىسا بىزمۇ باشقىلارغا چېقىلمايمىز، باشقىلار بىزگە چېقىلسا بىزمۇ قاراپ تۇرمايمىز» دېگەن پىرىنسىپ بويىچە 1962 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى ئومۇمىيۈزلۈك قايتارما زەربە بېرىشكە ئۆتىدۇ.

ئىنسانىيەتكە، خەلققە بەخت ياراتقان، ۋەتەنگە تۆھپە قوشقان، ئۇلۇغ كىشىلەرنى تىلغا ئالغىنىمىزدا، ئۇلارنى ئەسلىگىنىمىزدە، ئۇلارغا بولغان ھۆرمىتىمىز ھەسسىلەپ ئاشىدۇ ئەلۋەتتە. ئەنە شۇ ئۇلۇغ كىشىلىرىمىزدىن بىرى بولغان، جۇڭگو كوممونىستىك پارتىيەسىنىڭ مۇنەۋۋەر ئەزاسى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ پەخرىلىك ئوغلانى، مەملىكەتلىك كۆرەش قەھرىمانى ئىسمايىل مەمەتنى ئەسلىمەي تۇرالمايمىز.

1

ـــ كۆرەش قەھرىمانى ئىسمايىل مەمەت

ئىسمايىل مەمەت ئارمىيەمىز، خەلقىمىز، پارتىيەمىز ئۈزى بىر قوللۇق تەربىيەلەپ يېتىشتۇرگەن خەلقىمىز قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغان ئۇلۇغ جەڭچى.

ئىسمايىل مەمەت 1941 ـ يىلى 6 ـ ئايدا قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يېڭسار ناھىيە ئوچا يېزا ياۋاغ كەنتىدە دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن.

1955 ـ يىلى ئىسمايىل مەمەت باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتكۈزگەندىن كېيىن ئۆيىگە قايتىپ ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن بىرگە ئالىي كوپراتسىيەگە كىرىپ ئەمگەك

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
www.uyghurkitap.com

قىلىدۇ، ئۇ ئوقۇۋاتقان چېغىدا ئوقۇتقۇچىسى قەھرىمانلار ھەققىدە ھىكايە سۆزلەپ بېرىۋېتىپ، قەھرىمان، دونسۇڭرۇينىڭ ئۆز ھاياتى ئارقىلىق غەلبە يولى ئاچقانلىقىنى ئېيتقاندا كىچىكىنە ئىسمايىل ئورنىدىن دەس تۇرۇپ مۇنداق دېگەن:«مەنمۇ چوڭ بولغاندا جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيەسىگە قاتنىشىپ پارتىيە، ۋەتەن ـ خەلقنى قوغدايمەن، بىزنىڭ قەھرىمان ئەجداتلىرىمىزنىڭ قېنى بەدىلىگە كەلگەن بۇگۈنكى بەختىيار دەۋرنى قوغدايمەن».

ئۇ ئەنە شۇنداق ئۇماق، سەبىي ۋە مەردانە سۆزلىرى بىلەن مىڭلىغان سەبىيلەرنىڭ قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالىدۇ، ئوقۇتقۇچىسىمۇ ئۇنىڭ سۆزىدىن تەسىرلىنىپ ئۇنىڭ بېشىنى سىلاپ تۇرۇپ:«ئەزمەت يىگىت، سىز ئۆزىڭىزنىڭ يۈرەك سۆزىڭىز ئارقىلىق بىزنىڭمۇ يۈرەك سۆزىمىزنى ئىپادىلىدىڭىز. بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ ئىسسىق قېنى، ياشلىق ھاياتى ئارقىلىق بىزنىڭ مۇشۇنداق بەختىيار دەۋرىمىزگە يول ئېچىپ بەردى. بىزلەرمۇ ھەم شۇ ئەجدادلاردەك ۋەتەننى جان تىكىپ قوغدايدىغان، ۋەتەن خەلقنى، پارتىيەنى سۆيۈدىغان ئىز باسارلاردىن بولۇشىمىز كېرەك»، دېگەنىدى.

ئىسمايىل مەمەت ئۆزىنىڭ مەسۇم قەلبىگە مەھكەم ئورناپ كەتكەن ئوقۇتقۇچىسىنىڭ بۇ سۆزلىرىنى ھەردائىم جۇملىمۇ جۇملە تەكرارلايتتى.

ئىسمايىل مەمەت كوپېراتسىيە قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنى مۇستەھكەملەش جەريانىدا ئۇلگىلىك رول ئوينىغانلىقى ئۈچۈن 1955 ـ يىلى جۇڭگو كوممونىستىك ياشلار ئىتتىپاقىغا ئەزا بولۇپ كىردى. شۇ چاغدا ئۇ ئون بەش ياشتا ئىدى.

گۈڭشىلاشقاندىن كېيىن ئۇ ئاممىنىڭ قىزغىن ھىمايە قىلىشى ۋە قوللىشى ئارقىلىق ئۇ كەنتنىڭ بوغالتىرلىقىنى ئۈستىگە ئالىدۇ. ئىسمايىل مەمەت بۇ خىزمەتنى سۆيۈپ ئەستايىدىل ئىشلەيدۇ. ئۇ بوغالتىرلىق خىزمىتىنى ئىشلەش جەريانىدا كېچىسى ھېسابات قىلىپ، كۈندۈزى ئاممىا بىلەن بىرگە دېھقانچىلىق ئىشلىرىغا قاتنىشىپ ئاممىنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشىدۇ.

1958 ـ يىلى، ئۇ كەنت خىزمىتىگە مەسئۇل بولىدۇ، ئۇ ئۆزىنىڭ يېشىنىڭ كىچىكلىكىگە قارىماي دادىللىق بىلەن خىزمەت قىلىدۇ. ئۇ كەنتنىڭ رەھبەرلىك خىزمىتىگە چىققان ۋاقىت، دەل پولات ـ تۆمۈر تاۋلاش دولقۇنى باشلانغان جىددىي مەزگىل ھەم كۈزلۈك زىرائەتلەرنى يىغىۋېلىش پەيتى بولۇپ، ۋاقىتنى چىڭ تۇتۇلمىسا بىر يىللىق ئەمگەك بىكار بولۇپ كېتەتتى. يېزىدا بىر قىسىم قېرىلار ۋە بەزى ياشلار قالغان بولۇپ، ئەمگەك كۈچى بەكلا ئاز ئىدى، لېكىن ئىسمايىل مەمەت بۇ ئەھۋالدىن قىلچە قايغۇرمىدى. ئۇ قېينىچىلىق ئالدىدا ۋايسىماي، كۆكرەك كېرىپ چىقىپ ئەمگەك كۈچىنى مۇۋاپىق تەڭشەپ كۈزلۈك يىغىۋېلىشنى ھەم پولات ـ تۆمۈر تاۋالاش ۋەزىپىسىنى غەلبىلىك ئورۇنلىدى، ئۇنىڭ خىزمەت ئىقتىدارى كەنت ۋە ناھىيە رەھبەرلىرىنى ھەيران قالدۇردى.

قەھرمانىنىڭ ئاپىسى 3 ـ ئىدىلكومدىكى جەڭچىلەرگە ئاددىي ـ سادىدى تۇرمۇش ئۇتكۈزۈپ، قىسسم قۇرۇلۇشىغا تۆھپە قوشۇش توغرىسىدا تەربىيە بەرمەكتە.

2

1960 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ئىسمايىل مەمەت سوتسىيالىستىك ۋەتەنىمىزنى قوغداشتىن ئىبارەت ئۇلۇغ غايىسى بىلەن جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيەسىگە شەرەپ بىلەن قاتنىشىدۇ. ئۇ ماشرەڭ ھەربىي كىيىمىنى كىيىپ مەيدىسىگە قىزىل گۈلنى تاقاپ ئانىسى گۈلنارخان ۋە تۇغقانلار بىلەن خاتىرە سۈرەتكە چۈشىدۇ، ئوغلى ئىسمايىلنى ئۇزىتىش ئالدىدا گۈلنارخان ئوغلىغا:«ئوغلۇم سېنىڭ ھەربىي بولۇشۇڭ ئائىلىمىز ھەم كەنتىمىز ئۈچۈن شەرەپ.

ئەگەر ياۋلار ۋەتەنگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرسە، باتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىل، ئەگەر جەڭدە كەينىگىدىن ئوق تەگسە بەرگەن سۈتۈمگە رازى ئەمەسمەن، ئالدىگىدىن ئوق تەگسە ئىككىلا دۇنيادا سەندىن رازى، قورقۇنچاق قاچقۇنلارغا ئارقىسىدىن ئوق تېگىدۇ، سەن ئۇلارنى دوراپ قالما، سەن بىزنىڭ پەخرىمىز، باتۇر بولغىن، بالام!» دەپ ئۇزىتىپ قۇيغاندى. ئۇ ئۆز ۋاقتىدا ئانىسىنىڭ نەسىھتى بويىچە جەڭدە ياۋلار بىلەن جەڭ قىلىپ مىللىتىمىزنىڭ پەخرى بولدى.

ئىسمايىل مەمەت قىسمىغا كىرىپ، ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇ تۇرغان قىسىم تاشيول ياساش ۋەزىپىسىنى تاپشۇرۇپ ئالىدۇ. بۇ ۋەزىپىنى ئاڭلىغان ئىسمايىل مەمەت ناھايىتى خۇشال بولۇپ، پارتىيە ياچەيكىسىغا قايتا - قايتا ئۆز ئىرادىسىنى بىلدۈرۈپ، شىزاڭ تاشيول ياساش قۇرۇلۇشىغا بېرىشقا ئىپادە بىلدۈرىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇ سەبداشلىرى بىلەن جاپالىق تاشيول ياساش جېڭىگە ئاتلىنىدۇ، بىر كۈنى تاش چوقۇپ ئىشلەۋاتقاندا، بىر يولداشنىڭ پۇتىغا تاش چۈشۈپ كېتىپ ناھايىتى ئېغىر يارلىنىدۇ. ئەھۋال ئېغىر بولۇپ، قان كۆپ ئېقىپ كېتىدۇ. ئىسمايىل مەمەت سەبدىشىنىڭ يارسىنى تېڭىپ قانىنى توختىتىپ دەرھال ئۆزىنىڭ ھېرىپ - چارچىشىغا قارىماي، سەبدىشىنى يۈدۈپ تاغ - جىلغىلاردىن ئېشىپ جاندىن ئۆتىدىغان مۇزلۇق سۇلارنى كېچىپ دوختۇرخانىغا ئېلىپ بارىدۇ. ئۇ يول ياساش قۇرۇلۇشىدا قەيەر جاپالىق بولسا شۇ جايغا بېرىپ ئىشلەيدۇ. ھەرگىز ھاردىم - تالدىم دېمەيدۇ. بۇ قېتىمقى دۆلەت مۇداپىئە قۇرۇلۇشى ھەرمىللەت ئوفتسىبر - جەڭچىلەرنىڭ جاپالىق كۈرەش قىلىشى نەتىجىسىدە ۋەزىپە مۇددەتتىن بۇرۇن ئۇرۇندىلىدۇ.

يۇقىرى دەرىجىلىك رەھبەرلەر ئىسمايىل مەمەتنىڭ تاشيول قۇرۇلۇشىدىكى ئىلغار ئىش - ئىزلىرىنى پۈتۈن قىسمىدا تەشۋىق قىلىدۇ ھەم ئۇنى 2 - دەرىجىلىك خىزمەت كۆرسەتتى، دەپ ئەنگە ئالىدۇ. قىسىم تاشيول ياساش ۋەزىپىسىنى ئۇرۇنداپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسىنى تاپشۇرۇپ ئالىدۇ. بۇ دەل 12 - ئاي مەزگىل بولغاچقا، ھاۋا ئىنتايىن سۇغۇق ئىدى. بۇ ۋاقىتتا ئىشلەپچىقىرىش مەيدانىدا ئەڭ ئىغىر ئىش سۇ توشۇش ئىدى. ئىسمايىل مەمەت پارتىيە ياچەيكىسىغا ئىپادە بىلدۈرۈپ، بۇ ۋەزىپىنى ئۆزىگە بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ، پارتىيە ياچەيكىسى قايتا - قايتا مۇزاكىرە قىلىش ئارقىلىق ئۇنىڭ تەلىپىگە قوشۇلىدۇ.

قەھرىتان قىشىنىڭ ئاخىرىقى كۈنلىرىدىكى سۇغۇق ئەڭ قاتتىق بولغان بىر كۈنى ئىسمايىل مەمەتنىڭ گۇرۇپپىسىدىكى بىر يولداش سۇ تۇتۇۋاتقاندا ئۆستەڭنى يار ئېلىپ كېتىدۇ. ئۇ يارنى ئېتىش ئۈچۈن ھەر خىل ئامالالارنى قىلغان بولسىمۇ، ئېتىش ئۈياقتا تۇرسۇن يار ئېلىپ كەتكەن يەر تېخىمۇ كېڭىيىپ كېتىدۇ. بۇ چاغدا ئىسمايىل مەمەت ياردەمگە كېلىپ، ئەھۋالنىڭ ئېغىرلىقىنى، ئەگەر سۇنى ئۆز ۋاقتىدا كونترول قىلمىسا دېھقانلارنىڭ ئۆيلىرى ۋە ئېتىز - ئېرىقلار خەۋپ ئاستىدا قالىدىغانلىقىنى تونۇپ يېتىپ، قىلچە ئىككىلەنمەستىن، «مەن بىلەن كارىڭلار بولمىسۇن، دەرھال مېنىڭ ئۈستۈمگە شاخ - شۇمبا ۋە توپا تاشلاڭلار» دەپ يار ئېغىزغا ئۆزىنى ئېتىپ، قەھرىتان قىشىنىڭ جاندىن ئۆتىدىغان مۇز سۇيى ئىچىدە تۇرۇپ سوغۇق بىلەن ئېلىشىدۇ. يار بارغانچە كېڭىيىپ تاشلانغان توپا - شاخلارنى ئېقىتىپ كېتىدۇ. ھېلقى جەڭچى ئىسمايىل مەمەتنىڭ روھىدىن تەسىرلىنىپ باشقىلارغا:«تېزدىن شاخ - شۇمبۇلارنى

تاشلاڭلار!» دېگىنىچە سۇغا سەكرەپ چۈشىدۇ، ئىككەيلەن يار ئېلىپ كەتكەن ئېغىزدا قانچە كۈرەش قىلىپمۇ بەك چوڭىيىپ كەتكەن ئېغىزنى ئېتىشكە ئامالسىز قېلىپ باشقا چارە قوللانماقچى بولىدۇ. دەل شۇ چاغدا چوڭ بىر دولقۇن ھېلقى جەڭچىنى ئېقىتىپ كېتىدۇ. ئىسمايىل مەمەت دەرھال سەبدىشى ئاققان تەرەپكە قاراپ ئۈزىدۇ، تېز ئېقىۋاتقان سۇ قاينام ھاسىل قىلىپ ئىسمايىلنى بىرقانچە رەت چۆكۈرۈېتىدۇ. سەبدىشى بەش ـ ئالتە مېتىر يىراقلىقتا بىردە چۆكۈپ، بىردە لەيلەپ، «قۇتقۇزۇڭلار!» دەپ توۋلايدۇ. ئىسمايىل مەمەت بار كۈچىنى ئىشقا سېلىپ ئۈزىدۇ، مۇز پارچىلىرى كېسىۋەتكەن بەدەنلىرىدىن قېنىقىزىل قانلار ئاقىدۇ، شۇنداقتىمۇ ئۇ ئاغرىقنى ئۇنتۇپ غەيرەتكە كېلىپ سەبدىشىنى قىرغاققا ئېلىپ چىقىپ ئۇنۇملۇك ئۇسۇللار ئارقىلىق ئۇنى ھۇشىغا كەلتۈرىدۇ. 3 ـ ئوتدىلنىيەدىكى جەڭچىلەر ئىسمايىل مەمەتنىڭ بەدىنىدىكى يارا ئېغىزىدىكى قانلارنىڭ قېتىشىپ قالغىنى ھەم جالاقلاپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ كىيىملىرىنى سالدۇرۇپ، قۇرۇق كېيىملەرنى كېيدۈرۈپ تېزلىك بىلەن دوختۇرخانىغا ئېلىپ بارىدۇ. ئۇ دوختۇرخانىدا بىركېچە ـ كۈندۈز ھۇشسىز ياتىدۇ. ھۇشىغا كېلىپ:«سۇ يار ئالغان. . . سۇ قانداق بولدى؟» دەپ ئورنىدىن تۇرۇشقا تەمشىلىدۇ. رۇتا كوماندىرى ئۇنىڭ ئىككى مۆرىسىدىن ئاستا بېسىپ كارۋاتقا ياتقۇزۇپ:«خاتىرجەم ياتقىن، ئاخشام پۈتۈن روتىدىكى كادىر ـ جەڭچىلەر يار ئېغىزىنى ئېتىپ، ئاپەتنىڭ ئالدىنى ئالدۇق. سەن خاتىرجەم داۋالان» دەيدۇ. قىسىم بۇ قېتىم ئىسمايىل مەمەتكە 1 ـ دەرىجىلىك خىزمەت كۆرسەتتى دەپ نام بېرىدۇ، ھەم پۈتۈن قىسمىدىكى كوماندىر جەڭچىلەرنى ئۇنىڭدىن ئۆگىنىشكە چاقىرىدۇ. ئىسمايىل مەمەت باشقا جەڭچىلەرگە دائىم ئۆزىنىڭ سەۋىرچانلىقى، ياخشى سۆزلىرى ۋە ئەمەلىي ھەرىكىتى ئارقىلىق تەربىيە بېرىپ ئۇلارنى قايىل قىلىش بىلەن بىرگە، ئۆگىنىش، تۇرمۇش، ھەربىي مەشقىلەردە قاتتىق تەلەپ قۇيىدۇ. جەڭچىلەرنى يالغان سۆز ۋە ھەركەتلەردىن قاتتىق توسىدۇ. قورالنى ئوقلاش مەشىقىنى ئىشلىگەندە جەڭچىلەرنىڭ ھەركىتىنىڭ تېز بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئۇ ئۆز ئىدىلكومدىكى جەڭچىلەرنى تەلەپچانلىق بىلەن تەربىيلىگەنلىكى ئۈچۈن 10 ـ چازىدا بولغان ئۇرۇشتا ئوق توشۇغۇچىلار باشتىن ـ ئاياغ ئوق دورىلارنىڭ تولۇق تەقسىم قىلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ. بەزى جەڭچىلەر مىنۇتىغا 50 تالدىن ئۇشۇق ئوق قاچىلاش سۈرئىتى بىلەن ئېغىر پىلىموتنىڭ ئۇزۇكسىز ۋە تېز ئېتىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىپ دۈشمەن ئوت ـ كۈچىنى باستۇرىدۇ.

ئۇ جەڭچىلەرگە قاتتىق تەلەپ قويۇپلا قالماستىن، يەنە ئۆزىگىمۇ ھەرۋاقىت قاتتىق تەلەپ قويۇپ، باشلامچىلىق بىلەن جاپاغا چىداپ مەشىق قىلىدۇ. ئۇ ئادەتتە ئېغىر پىلىمۇتنى كۆزىنى ئېتىپ قويۇپ چۈۋۈپ قوراشتۇراتتى ھەم لىنتىغا ئوق قاچىلاشنى مەشىق قىلاتتى، گىرانات ئېتىش مەشىقىدە بىلەكلىرى ئىششىپ كەتسە تۇز سۈيى بىلەن يۇيۇپ مەشىقنى داۋاملاشتۇراتتى، شورلۇق قاتتىق يەردە تاكتىكا مەشىقنى ئۆلچەم تېزلىگى بويىچە مەشىق قىلىپ، بەدەنلىرى ئاغرىپ تېز ـ جەينەكلىرى سۈرۈلۈپ، قاناپ كەتسىمۇ مەشىقنى قەتئىي داۋاملاشتۇراتتى. ئىسمايىل مەمەتنىڭ ئالاھىدە چىنقتۇرۇپ تەربىيەلىشىنىڭ نەتىجىسىدە ئەسكەرلەر ئومۇمىي ھەربىي مەشىق ۋە مۇسابىقىلەردە روتا، باتالىيون، پولك دەرىجىلىك ئالاھىدە تەقدىرلەشكە ئېرىشكەن. ئىسمايىل مەمەت تەربىيلىگەن ئوتدىلنىيە ئالاھىدە چىنىقىش، ئالاھىدە مەشىقنىڭ نەتىجىسىدە جىددىي پەيتلەردە كۆپ خىل ماھارەتلەرنى ئىشقا سېلىپ دۈشمەن ئۈستىدىن غەلبە قىلغان. 1962 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ئىسمايىل مەمەتنىڭ ھاياتىدىكى ئۇنتۇلماس بىر كۈن بولۇپ، ئۇ شۇ كۈنى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيە ئەزالىقىغا قوبۇل قىلىنغانىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ پارتىيەگە كىرىش ئىلتىماسىغا شەخسىي مەنپەئەتىنى ئۈمۈمنىڭ مەنپەئەتىگە شەرتسىز بويسۇندۇرىمەن تاكى ئاخىرىقى بىر تامچە قېنىم قالغىچە ۋەتەننى قوغدايمەن، خەلق ئۈچۈن ساداقەتمەنلىك بىلەن ئىشلەيمەن، دەپ يازغان ھەم ۋەتەنگە، خەلقە بولغان قەلبىنى ئىپادىلگەن. قىسىم رەھبەرلىرى ئىسمايىل مەمەتنى ئۇرۇشقا مېڭىشتىن بۇرۇن يېڭىسارغا بېرىپ ئائىلىسىنى يوقلاپ كېلىشكە ئەۋەتىدۇ. ئۇ ياشىنىپ قالغان ئانىسى، ئايالى ۋە ئەمدىلا ئىككى ياشقا توشقان ئوغاق قىزىنى كۆرگىلى بارىدۇ، ئۇ ئائىلىسى

بىلەن جەم بولغان ئىككىنچى كۈنى قىسمىنىڭ ئۇرۇشقا مېڭىش بۇيرۇقىنى تاپشۇرۇۋالىدۇ، بىرىنجى ۋىزۋۇت قەشقەردىن يېڭىسارغا كىرىپ ئىسمايىل مەمەتنى ئىلىپ ئۆتۈپ كېتىش ئۈچۈن ئۇنىڭ ئۆيىگە بارىدۇ، گۈلنەرخان ئانا ئۇغلىغا «بارغىن بالام، ياۋلارنى ۋەتەندىن قوغلاپ چىقار» دەپ رازىلىق بىرىدۇ، ئەمما ئايالى ئۇنىڭ ئۇرۇشقا بېرىشىغا زىنھار قوشۇلمايدۇ، قىزى ئانارگۈلنى كۆتۈرتىپ قۇيۇپ ئۆزى پۇتىغا ئېسىلىۋالىدۇ، ئىسمايىل مەمەت قايتا ـ قايتا تەربىيە بەرسىمۇ جايىللىق قىلىپ تۇرۇۋالىدۇ، مەيدانى مۇستەھكەم ئىسمايىل مەمەت قىزىنىڭ پىشاينىسىگە سۆيۈپ ئانىسىغا بىرىپ ئاكىسىغا: «ئاكا، سەن مېنىڭ ئورنۇمدا ئايالىمنىڭ خېتىنى ئېلىش رەسمىيەتلىرىنى بىجىرىپ بەر» دەپ جەڭگە ماڭىدۇ.

ئۇ جەڭدە پارتىيەگە كىرىش ئىلتىماسىدىكى قەسمى بويىچە، ۋەتەننى قوغداش جېڭىدە دۈشمەن بىلەن بىر تامچە قېنى قالغۇچە جەڭ قىلىدۇ.

3

1958 ـ يىلىدىن 1961 ـ يىلغىچە شىنجاڭ ـ شىزاڭ تاشيولىنى ياساش قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلىپ، قىسىم تاش چوقۇش، تاغ پارتىلىتىش بىلەن شۇغۇللانغان. ھاۋا شارائىت ناچار ئەھۋال ئاستىدا ئارمىيەمىزنىڭ جاپاغا چىداپ كۆرەش قىلىشتىن ئىبارەت ئېسىل ئەنئەنىسىنى جارىيې قىلدۇرۇپ، ۋەزىپىنى مۇددەتتىن بۇرۇن ئۇرۇنلاپ، شىنجاڭ ـ شىزاڭ تاشيولىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ياساپ، تۆگە بىلەن يۈك توشۇشقا خاتىمە بېرىلىپ، تۆگە باتالىيونىنى ماشىنلاشقان باتالىيونغا ئۆزگەرتتى، تىرانسپورت ئىشلىرى ئىلغارلاشتى. شۇ چاغدا ئارمىيەمىز بىر قولىدا قورال، بىر قولىدا گۈرجەك ئېلىپ، دۆلەت مۇداپىيە تاشيولى ۋە چىگرا ـ پونكىت يوللىرىنى ياساپ ھەرقايسى پونكىتلارغا ئاپتوموبىل تېز ۋە بىمالال بارالايدىغان بولدى. جەڭچىلەر بىر ياقتىن يول ياساپ، بىر ياقتىن دالاينىڭ باندىتلىرىنى تازلاش ئۇرۇشى ئېلىپ بارىدى. قىسىم ياسىغان دۆلەت مۇدپىئە لىنىيەسىدە مىڭ كىلومېتردىن ئارتۇق، چىگرا لىنىيەسىدە يەتمىشتىن ئارتۇق چېگرا قوغداش پونكىتلىرىغا ئاپتوموبىل بىمالال بارالايدىغان بولدى. ئۇ ئورۇن دېڭىز يۈزىدىن بەش مىڭ مېتىردىن سەككىزمىڭ مېتىرغىچە ئېگىز بولغانلىقى ئۈچۈن ھاۋاسى شالاڭ، نەپەس ئېلىش قېيىن ئىدى، سەككىز مىڭ مېتىر ئېگىزلىكتىكى كۆڭخۇاسەنكو دېگەن جايدىن تىيەنۇنتىيەن دېگەن جايغىچە بولغان ‹ئادەم ياشاش چەكلەنگەن رايون› دەپ نام بەرگەن جايدا دۆلەت مۇداپىيە جەڭچىلىمىز يول ياساش، باندىن تازلاشتىن ئىبارەت شەرەپلىك ۋەزىپىلەرنى ئۈستىگە ئېلىپ، جاپالىق ئىشلەپ ۋەزىپە ئۆتىگەن. ھىندىستان ھۆكۈمىتى چىگرا مۇداپىئە قوشۇنىنى كۆپەيتىپ مىڭ كىلومېتردىن ئارتۇق چىگرا لىنىيەسىدە 70 مىڭ كىشىلىك قوشۇن توپلاپ ھەركۈنى چىگرا مۇداپىيە قىسمى پوستا تۇرۇۋاتقان جايغا كېلىپ ئوق چىقىرىپ، ئىككى دۆلەت چېگراسىدا جىددىي ۋەزىيەت پەيدا قىلدى. 1962 ـ يىلى 6 ـ ئايغا كەلگەندە ھىندىستان ئەسكەرلىرى پوستا تۇرۇۋاتقان چىگرا جەڭچىلىرىمىزگە ئوق ئېتىپ، چېگرادا قوراللىق ئېغۋاگەرچىلىك پەيدا قىلىپ كەسكىن ۋەزىيەت شەكىللەندۈردى. يېقىن كېلىپ چىگرا قوغداش جەڭچىلەرگە ئوق چىقىرىپ ئۈچ ئەسكەرنى ئۆلتۈرۈپ، سەككىز ئەسكەرنى ئېغىر يارلاندۇردى. ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان چىگرا مۇداپىيە ئوفتسېر ـ جەڭچىلەر سەۋرىچانلىق بىلەن تەربىيە بەرسىمۇ قىلچە تەپتارتماستىن بارغانچە ھەددىدىن ئېشىپ كەسكىن ۋەزىيەت پەيدا قىلدى. ھۆكۈمىتىمىزنىڭ كۆپ قېتىم سىياسىي يول بىلەن ھەل قىلىش تەلىپىگىمۇ پىسەنت قىلماي ئارقا ـ ئارقىدىن قانلىق ۋەقە تۇغدۇرۇپ، جىددىي ۋەزىيەپ پەيدا قىلدى.

ھىندىستان ھۆكۈمىتىنىڭ چىگراغا توپلىغان 70 مىڭ ئەسكىرى بىز بىلەن ئۇرۇش قىلماقچى بولدى، بىزنىڭ تەييارلىقىمىز ئۇلاردىن ئۈستۈن بولۇپ ئۇلارنىڭ ئەسكىرى كۈچىدىن ئىككى ھەسسە كۆپ قوشۇن

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىرىنچى تورلۇق بېكى

قاغىلقىنىڭ كۆك ياردىن شىزاڭ ئالىي رايونىغىچە ئۇرۇنلاشتۇرۇلۇپ بۇيرۇق كۈتۈپ تۇردى. 1962 ـ يىلى 10 ـ ئايغا كەلگەندە ھىندىستان قوشۇنى تېخمۇ ئەسەبىيلەشتى، ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان چىگرا مۇداپىئە جەڭچىلەرنى ئۆلتۈردى ۋە يارلاندۇردى، تىەنۋېنتىيەن، كۇڭخۇاسەنكودىن ئىبارەت شىزاڭ ئالىي رايونىدىكى مىلىتسىيەدىن ئارتۇق ئۇچ رايونغا ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇم قىلدى. بىز ئۆزىمىزنى قوغداپ، قايتۇرما زەربە بېرىپ ئۇرۇشنى ئومۇمىيۈزلۈك باشلاپ 1962 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى تاڭ ئېتىشتىن بۇرۇن 70 نەچچە پولىك ئۇرۇنلىرىدىن بىر ۋاقىتتا قايتۇرما زەربە بېرىشنى باشلاپ ئۇلارنىڭ بىر ـ بىرى بىلەن ئالاقىسىنى ئۈزۈپ ھەممىسنى ئۆز ۋاقتىدا ئومۇمىيۈزلۈك مەغلۇب قىلدى، ئۇرۇش باشلىنىپ ئىككى سائەتكە يەتمىگەن ۋاقىتتا ئۇلارنىڭ ئۇرۇنلاشقان جايلىرىغا بېسىپ كىرگەندە ئۇلار نېمە قىلارىنى بىلەلمەي قالدى. 70 نەچچە پونكىت ئىككى سائەتتىلا قولغا چۈشتى، ئۆلگەن ھىندىستان ئەسكەرلىرى يىگىرمە مىڭغا يېقىن يارىدار بولغىنى ئالتە مىڭدىن ئارتۇق بولۇپ، ئەسىرگە چۈشكىنى يىگىرمە نەچچە مىڭ ئىدى.

ھىندىستان ئەسكەرلىرى بىرىنچى قېتىملىق ئۇرۇشتا مەغلۇب بولغاندىن كېيىن، يىراق جايدا پوستا تۇرغانلار ئۆز ئۆيلىرىگە ئوت قۇيۇپ قېچىپ كەتتى، ئۇلارنىڭ نەچچە ئون يىللىق تەييارلىقى ئىككى سائەتكە بەرداشلىق بېرەلمىدى، كېيىنكى قېتىملىق ئۇرۇش ئاساسەن قوغلاپ قورشاپ يوقىتىش ۋە ئەسىرگە ئېلىش بولدى، بىرىنچى باسقۇچلۇق ئۇرۇش دېگىز يۈزىدىن 5273 مېتىر ئىگىزلىكتە ئېلىپ بېرىلغان بولۇپ، ھىندىستان ئارمىيەسى زېمىنىمىزغا كىرىپ ئون يىلدىن ئارتۇق بېسىپ ياتقان، ئۇلار شۇ مەزگىلدە ئۆزلىرىنى قوغداش شارائىتىنى ياخشىلاپ ئۇرۇنلاشقان جايلىرىغا يول ياساپ ھەربىي ئەشيالارنى ئاپتوموبىل بىلەن تۇشۇپ بەزى خەتەرلىك، يول يوق جايلارغا ماددى ئەشيالارنى ئايروپىلان بىلەن تاشلاپ مۇداپىيە رايونىنى مۇستەھكەملىگەن، مەسىلەن: دۇشمەن ئىشغال قىلىۋالغان تىەنۋېنتىيەن دېگەن جايغا 6ـ چازىدىن بىرنى قۇرۇپ، ئۇلار جايلاشقان 12 جازىغا 6 ـ جازىدىن ھەربىي قوراللارنى يەتكۈزۈپ بەرگەن، دۇشمەننىڭ 6 ـ جازىسى بىزگە ئىنتايىن قولايسىز بولۇپ 6 ـ چازىنى ئىنتايىن مۇستەھكەم قىلىپ مۇداپىيەلەنگەن، قىسىم دۇشمەنگە يېقىنلىشىدىغان ئالتە يەتتە كىلومېتىر جايلارنىڭ ھەممىسىگە مىنا كۆمۈپ قىسمىنىڭ ئىلگىرلەش يولىنى توسۇپ قويغان. بىزنىڭ چىگرا قىسىملىرىمىز تەپسىلىي تەكشۈرۈپ، بىزگە پايدىسىز شارائىتتىنى ئۈزۈل ـ كېسىل ھەل قىلمىسا، بىزدىن چىقىم كۆپ بولاتتى. بىزنىڭ مىناموت، زەمبىرەك قىسىملىرىمىز دۇشمەنىڭ مىنا كۆمگەن جايلىرىغا مەزكەزلەشتۇرۇلۇپ توپ ئوقى ئارقىلىق بىز ماگىدىغان يولنى تازىلىدى، شۇنىڭ بىلەن قىسىم تېزلىك بىلەن ئىلگىرلەپ تاڭ ئاتقۇچە دۇشمەن ئۇرۇنلاشقان جايىنى نۇقتا قىلىپ، ھەممە جايىنى مۇھاسىرىگە ئىلىپ ئۇلار ماگىدىغان لېنىيەنىڭ ھەممىسىنى ئىگەللەپ بولدى. زەمبىرەك قىسمىمىز دۇشمەن بىلەن بىزنىڭ ئارلىقىمزنى توغرا ھىسابلاپ ئۇچ تەرەپتىن توپقا تۇتۇپ بىر سائەتكە يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە دۇشمەن ئىستىھكامىنى ۋەيران قىلۇەتتى، دۇشمەنىڭ يەتمىش پىرسەنتى توپ ئوقىدا ۋەيران بولدى، قالغىنى پىيادە قىسىملارغا ئەسىرگە چۈشتى، ھىندىستان ئارمىيەسى ئون يىل بېسۋالغان زېمىنىمزنى ئىككى سائەتكە يەتمىگەن ۋاقىتتا پۈتۈنلەي قايتۇرۇالدۇق، ئەسىرگە چۈشكەنلەر ئىچىدە ئېغىر ـ يېنىك يارىلانغانلارنى داۋالاپ ساقايتتۇق.

مەرھۇم ئوبۇل مۇسا مۇئاۋىن لىيەنجاڭ

ئۇرۇش ئاخىرلاشقاندىن كېيىنمۇ جەڭچىلەر ھۇشيارلىقنى يوقىتىپ قويمىدى. مۇناسىۋەتلىك رەھبەرلەر بىرىنچى قېتىملىق ئۇرۇشنىڭ ئاخىرلاشقانلىقنى ئېلان قىلدى ھەم ئىككىنچى باسقۇچلۇق ئۇرۇش شىزاڭ ئالىي رايونىدا بولىدۇ، قىسىم ئالىي رايونغا ئۇرۇشقا بارىدۇ، دەپ بۇيرۇق چۈشۈردى. شۇنىڭ بىلەن قىسىم ئىككى كۈن تۇرۇپ قورال ـ ياراغلارنى تولۇقلاپ،

ئاپتوموبىل بىلەن ئالىي رايون تەۋەسىگە مېڭىپ بەنگۆگۆغا قاراپ ئون سائەت مېڭىپ رىيتۇ ناھىيەسى بىلەن ئالى رايون ئارلىقىدىكى چاڭشاڭكۇ دېگەن تاغ ئارسىغا ئۇرۇنلىشىپ بۇيرۇق كۈتۈپ تۇردى. روتا ئۇرۇنباساری ئوبۇل مۇسا كىلىپ ۋەزىپىنىڭ ئۆزگەرگەنلىكنى ئېيتتى، بۇ قىسىم چاڭساكۇدا تۇرۇۋاتقان مەزگىل ئىدى. ئىزىزۇپ قاسىم سىياسىي كومىسسار يو فۇگۇڭ كىلىپ جەڭچىلەر بىلەن قىزغىن قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈپ سەمىمي ئەھۋال سورىدى ۋە ئارقا سەپتىن ئېلىپ كەلگەن ھەرخىل ئېسىل يىمەكلىكلەرنى بەردى، جەڭچىلەر ناھايىتى تەسىرلەندى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئىككى كىچىك ئاپتوموبىل كەلدى. ماشىنىدىن ئەزەلدىن كۆرۈپ باقمىغان بىر كىشى چۈشتى، ئالدى بىلەن پولىك باشلىقى سىياسىي كومىسسار بىلەن قىسقىلا پاراڭلىشىپ ئۈچىنچى ئوتتۇرىلنىيەگە كىلىپ جەڭچىلەر بىلەن قىزغىن قول ئېلىشىپ كۈرۈشتى ھەم:«جاپا چەكتىڭلار، قەھرىمانلاچە ئۇرۇش قىلدىڭلار، پارتىيە خەلق سىلەرگە رەھمەت ئېيتتىدۇ» دېدى. بۇ چاغدا:«سىلەرنىڭ قوماندانلىق شتابىتا قانچە ئادەم بار، تاماقنى قانداق قىلدىڭلار؟»دەپ سوراۋاتاتتى، روتا كوماندىرى:«بىر قوغدىغۇچى بىر ئوتتۇرىلنىيە، ئىككى ئاشپەز بار» دېگەندە:«بۇ سىلەرگە ئازلىق قىلىدۇ. ئېغىر يېلىموت ئوتتۇرىلنىيەدىن بىرنى تولۇقلاڭلار» دېگەندە رەھبەرلەر ئۈچىنچى ئونتۇرىلنىيەنى قوماندانلىق شتابىنى قوغداشقا بەلگىلىدى. يېڭى ۋەزىپىگە بەلگىلەنگەندىن كېيىن ئوتتۇرىلنىيەدىكى جەڭچىلەردە ھەر خىل ئىنكاس پەيدا بولدى، باشلىقلار بىلەن بىرگە يۈرۈپ دۈشمەن بىلەن تىغمۇ - تىغ ئېلىشقان بولساق دېسە، بەزىلەر باشلىق بىلەن يۈرۈپ دۈشمەنگە زەربە بېرەلمەيدىغان بولدۇق، دەيتتى، ئىسمايىل مەمەت:«يولداشلار بىز ھازىر جەڭ مەيدانىدا جەڭ قىلىۋاتىمىز، رەھبەرلەر بىزگە نېمىلا خىزمەت تەقسىم قىلسا ئوخشاشلا شەرەپلىك ھەم مۇھىم ۋەزىپە، شۇڭا كۆپ دىلغۇل بولماي، بۇ شەرەپلىك ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن ياخشى چىقىشىمىز كېرەك» دەپ ئىدىيەۋي خىزمەت ئىشلىدى. ئىسمايىل مەمەت قوماندانلىق شتابىنىڭ ۋەزىپىسىنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن ئالدىنقى سەپنىڭ مەسلىھەتچىسى كىلىپ سىلەر بىرىنچى قېتىملىق ئۇرۇشتا باتۇرلۇق بىلەن ئۇرۇش قىلدىڭلار، قوماندانلىق شتابىنى قوغداش ناھايىتى شەرەپلىك، مۇھىم ۋەزىپە. بىز ھازىر ئۇرۇش سېپىدە تۇرۇۋاتىمىز، بىزمۇ ئالدىنقى سەپتىكىگە ئوخشاش بۇاستە ئۇرۇشقا دۇچ كىلىشىمىز مۇمكىن، سىلەر ئالاھىدە ھۇشيار تۇرۇشۇڭلار كېرەك، دەپ جەڭچىلەرنى خاتىرجەم قىلدى.

چۈشلۈك تاماقتىن كېيىن جەڭچىلەر 30 كىلومېتىردىن ئارتۇق يولنى مېڭىپ بىر داۋاندىن ئاشتى. يول بويى قارلىق تاغ - داۋان، ئاپئاق قار، كۆك مۇزلارنى بويلاپ مېڭىپ ئەتىسى سائەت ئۈچ بولغاندا بىر جىرانىڭ قېشىغا ئورۇنلاشتى.

پولىك كوماندىرى ئىزىزۇق قاسىم

پولىك باشلىقى ئىزىزۇق قاسىم ۋە پولىك سىياسىي كومىسارى بىرىنچى ۋە ئۈچىنچى روتىنىڭ باشلىقىنى چارقىرىپ ۋەزىپە تاپشۇردى، «دۈشمەن تەخمىنەن ئالتە كىلومېتىر ئالدىمىزغا ئۇرۇنلاشقان، ئۇ يەردە دۈشمەننىڭ ئالتىنچى چازىسى بولۇپ، ئۇرۇنلاشقان جايلىرى ناھايىتى مۇستەھكەم، ئاكۇپ - پوتەيلەر بىر قەدەر كۈچلۈك، ئەسكەرلەر ئىستىھكامدا مۇكۈپ مۇداپىئەدە تۇرىدۇ، ئۇلار بۇ يەرنى بېسىپ ياتقىلى يەتتە سەككىز يىل بولدى، مۇداپىيە شارائىتى كۈچلۈك بىزنىڭ ھۇجۇم قىلىشىمىزغا قۇلايسىز، تاكتىكا قوللىنىپ دۈشمەننى قايمۇقتۇرۇش، ئالداش ئۇسۇلنى قوللىنىپ پايدىلىق شارائىتنى تاللاپ يۇشۇرۇنۇپ مېڭىپ دۈشمەننى قورشۇالغاندىن كېيىن ئامال بار ئەسىرگە ئىلىڭلار!» دەپ سەھەر سائەت ئۈچتە ئۇرۇشقا مېڭىشقا بۇيرۇق بەردى.

ئۇيغۇر كىتاب ئورنىتىش www.uyghurkitap.com ئۇيغۇرچە كىتابلارنى بىكى تاپسىز

يۇقىرىنىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن 10 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ غەلبە لېنىيە ئالدىنقى سېپىدىكى بۇيرۇق كۈتۈپ تۇرغان، چىگرا مۇداپىيە ۋە دالا ئارمىيە قىسىملىرى ئۆزىمىزنى قوغداپ قايتارما زەربە بېرىش جېڭىگە ئاتلاندۇق، بىزنىڭ روتا سابىق ئاتلىق ئۇچىنچى پولكنىڭ ئېغىر پىلىمۇت روتىسى بولۇپ 1 ـ قېتىملىق جەڭگە دېگىز يۈزىدىن 5000 مېتىر بولغان تېخنىكىلىق رايونىدىكى شىگشياۋەندە قاتناشتى. شۇ چاغدا ئىسمايىل مەمەت ئوتىدىلنىيە كوماندىرى بولغان، ئابدۇرېھىم ئابدۇۋاھىت كوماندىر ئورۇن باسار بولغان. باشقا جەڭچىلەرنىڭ ھەممىسى ئاز سانلىق مىللەتتىن ئىدى، ئىدىلكومدىكى جەڭچىلەرنىڭ يېشى 17ـ22 ياش ئارلىقىدا بولۇپ، ئىسمايىل مەمەت قاتارلىق ئىككى نەپەر پارتىيە ئەزاسى ئابدۇرېھىم ئابدۇۋاھىت قاتارلىق ئۈچ نەپەر ئىتتىپاق ئەزاسى بار ئىدى. تېخنىكىلىق رايونىدىكى ئۈچ كېچەـكۈندۈزگە سوزۇلغان جەڭنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئاخىرلاشتۇرۇپ، دۈشمەننى مەغلۇب قىلغاندىن كېيىن، جەڭدە غەنىمەت ئالغان نەرسىلەر ئارقاسىدىن خادىملىرىغا تاپشۇرۇلدى. قىسىم شۇ كۈنى چۈشلۈك تاماقنى يەپ تۇرۇشىغا جىددىي سىگنال چېلىندى، روتا كوماندىرى يېگى خىزمەتكە ئاتلىنىدىغىنىمىزنى ئوقتۇردى. جەڭچىلەر ئاپتوموبىلغا ئولتۇرۇپ ئۈچ كېچە ـ كۈندۈز جاپالىق يول يۈرۈپ، ئالىي رايوننىڭ دېيتۇزۇن ناھىيەسىنىڭ بەنكوگخۇاغا يېتىپ كەلدى. تاماقتىن كېيىن ئىسمايىل مەمەت ئوتىدىلنىيە ئۇرۇن باساری «ئەھۋالدىن قارغاندا يەنە داۋاملىق ئالدىغا ماڭىدىغان ئوخشايمىز، سوغۇق بارغانسىرى كۈچىيىۋاتىدۇ، ھەرقانداق ئەھۋالدا جەڭچىلەر سۇغۇقتا ئۇششۇپ ياكى مۇزلاپ قالمىسۇن» دېدى. سىگنال چېلىندى، جەڭچىلەر يىغىلىپ ئاپتوموبىلغا چىقتى ۋە يەنە ئەللىك كىلومېتىر يول يۈرۈپ دېيتو ناھىيەسى بىلەن سىچۈنغى ئارلىقىدىكى رىنچو رايونىغا يېتىپ كەلدى. 10ـ ئاينىڭ 26ـكۈنى تاڭ سەردە يەنە يولغا چىقىپ، 30 كىلومېتىردەك يول يۈرۈپ چاڭسەنكو دەيدىغان بىر قارلىق چوققىنىڭ ئالدىدا جەڭچىلەر ئاپتوموبىلدىن چۈشتى، چۈنكى، ماڭىدىغان يول ئىگىز ـ پەس، تىك قىيا ۋە تاغ جىلغىلىرى بولغانلىقتىن، ئاپتوموبىل بىلەن مېڭىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى، باشلىق قالغان يەتتە ـ سەككىز كىلومېتىر يولنى پىيادە مېڭىشقا بۇيرۇق چۈشۈردى. ماڭغان يولنىڭ كۆپ قىسمى تىك قىيا ۋە تاغ جىلغىلىرى بولغانلىقتىن ئۇستىگە، ئاق قار، كۆك مۇز بىلەن قاپلانغان، جەڭچىلەر ئېغىر قوراللارنى كۆتۈرگەن بولۇپ، ئۈچ ـ تۆت سائەت يول يۈرۈپ، بەلگىلەنگەن جايغا بىرىپ غىزالاندى، قۇلايلىق يول بىلەن مېڭىپ كېلىشكە ئۇرۇنلاشتۇرغان ھەربىي ئاپتوموبىللارمۇ يېتىپ كەلدى، تاماقتىن كېيىن جەڭچىلەر ئاپتوموبىلغا ئولتۇرۇپ ئون كىلومېتىردەك يول مېڭىپ تۈزلەڭ بىر سايدا ماشىنىدىن چۈشۈپ يوتقان ـ كۆرپە، قورال ـ ياراق ۋە ئوق ـ دورىلارنى يۈدۈپ يەنە ئالغا ئىلگىرلىدى، كەچ سائەت بەش ـ ئالتە بولاي دېگەندە مۇئاۋىن روتا كوماندىرى ئۇبۇل موسا ئۈچىنچى ئوتىدىلنىيەگە كەلدى. جەڭچىلەر ئوتىدىلنىيە كوماندىرى ئىسمايىل مەمەتنىڭ بۇيرۇقى بىلەن دەرھال يىغىلدى. مۇئاۋىن روتا كوماندىرى جەڭچىلەرگە:«ئىنتايىن جىددىي ۋە مۇھىم ۋەزىپە بار، سىلەرنىڭ ئوتىدىلنىيە بۇ ۋەزىپىنى ئۇرۇندايدۇ» دېدى، ئىسمايىل مەمەت:«ۋەتەننى قوغداش يولىدا بۇ يەرگە كەلدۇق، دۈشمەننى يوقىتىپ، ۋەتەننىڭ زېمىنىنى قوغداش بىز ئۈچۈن شەرەپ، رەھبەرلىكنىڭ ھەرقانداق ئۇرۇنلاشتۇرۇشىنى ئىجرا قىلىپ، دۈشمەن بىلەن قەتئىي ئېلىشىپ ۋەتەننىڭ ھەربىر سۇمۇ يېرىنى قەتئىي قوغدايمىز!» دېدى. ئاندىن جەڭچىلەر ئىسمايىل مەمەت بىلەن تەڭ توۋلاپ قەسەم بېرىپ ئىپادە بىلدۈردى. شۇ چاغدا پولىك باشلىقى ئىزىزۇپ قاسىم، سىياسىي كۇمىسسار يۈ جىمىڭ، ئۇرۇش بۆلۈمىنىڭ باشلىقى مەمەت قاسىملار كېلىپ:«سىلەر ھازىردىن باشلاپ قوماندانلىق شىتابىنى قوغداشقا مەسئۇل» دېدى. شۇنداق قىلىپ

قوماندانلىق شىتابنى بىر ئالاقە ئوتدىلنىيە، بىر رادىئوزۇسى 3 ـ روتىنىڭ، بىرىنچى ئوتدىلنىيە ۋە ئۇچىنچى ئوتدىلنىيە قاتارلىقلار قوغداشقا مەسئۇل بولدى. جەڭچىلەر گەرچە قوماندانلىق شىتابنى قوغداشتىن ئىبارەت شەرەپلىك ۋەزىپىنىڭ بىرگە تاپشۇرۇلغانلىقدىن خۇشال بولغان بولسىمۇ، يەنە بىر تەرەپتىن بىزمۇ باشقا يولداشلارغا ئوخشاش ئالدىنقى سەپكە بېرىپ جەڭ قىلىپ، ھىچبولمىغاندا بىردىن بولسىمۇ دۇشمەننى يوقاتساق نېمە دېگەن ياخشى بولاتتى، دەپمۇ ئويلىدى. شۇ ئەسنادا تۇيۇقسىزلا بىر چوڭ ئاپتوموبىل، بىر كىچىك ئاپتوموبىل كەلدى ۋە ئاپتوموبىلدىن بىر مۇنچە كىشىلەر چۇشۇپ ھەممىمىز بىلەن قول ئىلىشىپ كۆرۈشتى ۋە پولىك باشلىقى ۋە سىياسىي كومىسسار بىلەن چېدىرغا كىرىپ كەتتى، بۇ كىشىلەر جەنۇبى شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ شتاب باشلىقى ئەن جىمىڭ قاتارلىق رەھبەرلەر بولۇپ، ئۇلار جىددىي پولىك رەھبەرلىرىگە دۇشمەننىڭ چاڭساتكو رايونىغا ئۇرۇنلاشقان 10 ـ نومۇرلۇق چازىسنى يوقىتىش ۋەزىپىسىنى تاپشۇرۇپتۇ، قىسىم بۇيرۇقنا ئاساسەن 10 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۇنى كەچ ئالتىدىن كېيىن يولغا چىقىدۇ. تېز يولىۇرۇپ ئەتىسى سەھەر سائەت ئىككىلەردە دۇشمەننىڭ 10 ـ نومۇرلۇق چازىسغا تەخمىنەن ئالتە ـ يەتتە كىلومېتر كېلىدىغان يات بىر تاغ جىلغىسىغا كېلىپ ئۇرۇنلاشتى. ئۇرۇنلىشىپ بولغاندىن كېيىن پولىك جىددى يىغىن ئېچىپ، دۇشمەننىڭ 10 ـ نومۇرلۇق چازىسىنىڭ ئەھۋالى، ئەسكەرىي كۇچى، قورال ـ ياراغ ئەھۋالى، پايدىلىق ۋە پايدىسىز ئامىللارنى تۇنۇشتۇرۇپ دۇشمەننىڭ 10 ـ نومۇرلۇق چازىسنىڭ تەخمىنەن يەتتە ـ سەككىز كېلومېتر ئالدىمىزدا ئىكەنلىكىنى، ئالدىمىز تۇزلەڭ ساي بولۇپ، دۇشمەننىڭ تاغ باغرىغا ئۇرۇنلاشقانلىقى، ئۇلارنىڭ ئاكۇپ ـ پوتەيلىرى مۇستەھكەم بولۇپ يۇشۇرۇنۇش شارائىتىنىڭ ئەۋزەللىكى، شۇڭا بىرىنچى روتا ئوڭدىن، ئىككىنچى روتا سولدىن مېڭىپ دۇشمەننى ئىككى تەرەپتىن قورشاپ قارشىلىق كۆرسەتكەنلىردىن باشقىلارنى ئامال بار تىرىك ئەسىرگە ئېلىش لازىملىقى، بىرەر جىددىي ئەھۋال بولسا بەلگە ئوقى ئېتىپ سىگنال بېرىشنىڭ لازىملىقىنى ئوقتۇردى. ئۇنىڭدىن باشقا ھەرقانداق ئەھۋال ئاستىدا دۇشمەننى يوقاتقاندىن كېيىن ياكى دۇشمەن چازىسنى تاشلاپ قاچسا بەلگە ئوقى ئارقىلىق سىگنال بېرىشنى ئۇرۇنلاشتۇردى. يىغىن ئاخىرلاشقاندىن كېيىن يولغا چىقىش بۇيرۇقىنى بەردى، شۇ چاغ 10 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۇنى ئىدى، سەھەر سائەت ئۇچ يېرىم بولغان ۋاقىت بولۇپ، شۇنىڭغان چىقىپ قاتتىق قار يېغىۋاتاتتى، بىردەمدىن كېيىن قار توختىدى، لىكىن سوغۇق جاندىن ئۆتەتتى، تېمپېراتۇرا نۆلدىن تۆۋەن 38 سىلتسىيە گىرادۇسقا چۇشكەن بولۇپ، كىيگەن پاختىلىق جۇۋا، كىيىملەر ھېچنىمگە دالدا بولمايتتى. تاڭ ئېتىشقا ئاز قالدى، لېكىن ئالدى تەرەپتىن خەۋەر يوق ئىدى، پولىك باشلىقى ئىزىزنوپ قاسىم تىت ـ تىت بولۇپ تۇرالماي قالدى، سائەت بەش بولاي دېگەندە بەشتال سىگنال ئوقى ئېتىلدى، بۇ ھىچقانداق غەيرىي ئەھۋال يوق، دېگەن مەنىنى بىلدۇرەتتى، شۇنىڭ بىلەن بىز بىر كىلومېتر يولنى ناھايىتى تېزلىكتە بېسىپ، تۇزلەڭ بىر سايدا ئاپتوموبىلغا چىقىپ مېڭىشقا تەييارلاندۇق. ئۇچىنچى ئوتدىلنىيە روتا كوماندىرى ئۇبۇل موسا ۋە ئىسمايىل مەمەت يېتەكچىلىكىدە ئالدىغا ماڭدى. جەڭچىلەر دۇشمەننىڭ 10 ـ نومۇرلۇق چازىسغا قاراپ بەش ئالتە كىلومېتر ماڭغاندىن كېيىنمۇ ھىچقانداق ئەھۋال كۆرۈلمىدى، جەڭچىلەر داۋاملىق يۇرۇش قىلىپ دۇشمەن چازىسغا 700 مېتر قالغاندا ئالدى تەرەپتىن، ئۇچ ئادەمنىڭ قارىسى كۆرۈندى. ئىسمايىل مەمەت دەرھال شوپۇرغا بۇيرۇق بېرىپ ماشىنىنىڭ سۇرئىتىنى تېزلىتىپ، ئالدىدا كىچىك ماشىنىدا كېتىۋاتقان پولىك باشلىقى، سىياسىي كۇمىسسارنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ ئۇلارغا ئەھۋال ئىنكاس قىلدى. پولىك باشلىقى ئىزىزوپ قاسىم ئۇلارنى تىرىك تۇتۇپ كېلىشنى بۇيرىدى. جەڭچىلەر تېزلىكتە ئۇلارغا يېقىنلاشقاندا ئۇلار سول تەرەپتىكى ئىگىزلىكتىن چۇشۇپ كۆزدىن غايىپ بولدى، ئالدىمىزدا زاڭزۇ قېرىنداشلارنىڭ تۇرالغۇسىغا ئوخشايدىغان بىر نەچچە چىدىر ئۆي كۆرۈندى، ئۆينىڭ ئەتراپىدا قوي ـ

ئۇيغۇر كىتاب توربېكتى
www.uyghurkitap.com

ئۆچكىلەر، تانىغا يېيىپ قۇيۇلغان كىيىم ـ كېچەكلەر تۇراتتى، 50 مېتىردەك مېگىشىمىزغا ئېغىر ـ يېنىك قوراللاردىن بىرگە يامغۇردەك ئوق ئېتىلىشقا باشلىدى، ئەسلىدە جەڭچىلەر دۈشمەننىڭ پىستىرما چەمبىرىكە يېقىنلاپ قالغان ئىكەن. ھېيلىگەر دۈشمەنلەر بۇ جايغا سىرتتىن كۆرۈنمەيدىغان، ئۆزلىرى ئەپچىل ھەركەت قىلالايدىغان يۇشۇرۇن ئاكۇپلارنى قېزىپ ئالدىدىن ئۇرۇنلىشىۋالغاچقا، ئۇلارنى ئالدىن سىزىش قىيىن بولغان. شۇ چاغدا ئۈچىنچى ئوتدىلىنىيە بىلەن دۈشمەننىڭ ئارلىقى 50 مېتىرلا كېلەتتى، ۋەزىيەت ئىنتايىن جىددىي بولۇپ، مۇداپىيەلەنگىدەك ھېچقانداق ئورۇن يوق ئىدى، دۈشمەن غالجىرلارچە ئوق ياغدۇرۇاتاتتى، ئاپتوموبىلنىڭ چاقلىرىغا ئوق تېگىپ تېشىلىپ كەتتى. ئاپتوموبىل كوزۇپىدىكى سۇ ئېدىشلىرى جەڭچىلەرنىڭ مۇداپىئەلىنىشىگە ئىنتايىن قولاي بولدى ۋە سۇ ئېدىشىنى دالدا قىلىپ، دۈشمەنگە زەربە بەردى. شۇ چاغدا يا چىكىنىشكە يا دەرھال پەسكە چۈشۈپ يۇشۇرۇنۇشقا ئىمكانىيەت يوق ئىدى. دۈشمەن كۆپ بىر ئاز، دۈشمەن ئاكۇپ ـ پوتەيلەردە ئىدى، ئۈچىنچى ئوتدىلىنىيەدە ئۈچ ئادەمنىڭ قورالى بار بولۇپ ئۇلارغىمۇ ئاپتوموبىلدىن چۈشۈشكە ئىمكانىيەت يوق. مۇشۇنداق ھايات ـ ماماتلىق جىددىي پەيتتە، ئوتدىلىنىيە كوماندىرى ئىسمايىل مەمەت بىرگە قاراپ:«يولداشلار ۋاقىت قىس، ۋەزىيەت جىددىي، دۈشمەن بىلەن بولغان ئارلىقىمىز ناھايىتى يېقىن، يەگە چۈشۈپ ئېتىششقا ئىمكانىيەت يوق، شۇڭا ئىغىر پىلىموتنى ماشىنىنىڭ ئۈستىگە قۇرايلى، قالغان قۇرللارنى پىلىموتقا ماسلاشتۇرۇپ ئېتىڭلار!» دېدى ـ دە، قۇلدىكى ئاپتوماتتىن دۈشمەنگە قارىتىپ ئوت ئاچتى، لېكىن دۈشمەن ئاكۇپ ـ پوتەيلەردە بولغانلىقتىن بىزنىڭ ئاتقان ئوقلىرىمىز زايا كېتىۋاتاتتى، بىزنىڭ ئوت كۈچىمىزنى زورايتىدىغان قورالىمىز، ئابدۇرېھىم ئابدۇۋاھىت بىلەن يەنە بىر جەڭچى ئەكبەر ئوسمان ئاتىدىغان ئېغىر پىلىموت بولۇپ، ئوق جىق كېتەتتى، ئىسمايىل مەمەت دۈشمەنىڭ جانلىق كۈچلىرىنى يوقاتماي تۇرۇپ ئوق تۈگەپ كېتىشتىن ئەنسىرەپ:«دۈشمەن نەدە بولسا، نەدە كۆرۈنسە شۇ يەرگە ئېتىڭلار، بىر تال ئوقنىمۇ زايا قىلىشقا بولمايدۇ» دەپ ۋاقىرايتتى. شۇ ئارلىقتا دۈشمەن جەڭچىلەرگە ئۈچ قېتىم ھۇجۇم قىلدۇ. جەڭچىلەر داۋاملىق قايتۇرما زەربە بېرىدۇ ۋە دۈشمەن توپلاشقان يەرلەرگە، پوتەيلەرگە، پوتەي تۆشۈكلىرىگە قارىتىپ ئوق ئاتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن دۈشمەن بىرئاز پەسكويغا چۈشدۇ- يۇ، لىكىن ئاساسلىق ئوت كۈچىنى ئاپتومات بىلەن شىدەتلىك ئوق ياغدۇرۇۋاتقان ئىسمايىل مەمەتكە مەركەزلەشتۇرىدۇ. كۈتۈلمىگەندە دۈشمەنىڭ بىر پاي ئوقى ئىسمايىل مەمەتنىڭ سول بىلىكىگە تېگىدۇ، ئابدۇرېھىم ئابدۇۋاھىت شۇ چاغدا بۇرۇلۇپ قاراپ، ئىسمايىل مەمەتنىڭ سول بىلىكىنىڭ سوڭىكى چېقىلىپ ساڭگىلاپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ جەڭچى سۇلايمان ئىمىنى ئوتدىلىنىيە كوماندىرىنىڭ بىلىكىنى تېڭىشقا بۇيرۇيدۇ. دەل شۇ چاغدا ئابدۇرېھىم ئابدۇۋاھىت ئېتىۋاتقان پىلىموتنىڭ ستۇلىغا مشەك تۇرۇپ قالدۇ، ئوت كۈچىنىڭ پەسەيگەنلىكىنى، ھەتتا پىلىموتنىڭ توختاپ قالغانلىقىنى سەزگەن دۈشمەن يەنە غالجىرلاچە ئوت ئېچىشقا باشلايدۇ. مۇشۇنداق جىددىي پەيتتە ئىسمايىل مەمەت جەڭچىلەرگە قاراپ:«يولداشلار، پىلىموتنىن كاشىلا چىقتى، ماڭا ئوق تەگدى، شوپۇرىمىز يارىلاندى، بىرىمىز قالساقمۇ جەڭنى داۋاملاشتۇرايلى، دېدى ـ دە، قولىنى تېخى تېڭىپ بۇلالمىغان سۇلايمان ئىمىنى ئىتتىرىۋېتىپ، قولىغا ئاپتوماتنى ئېلىپ ئاپتوماتنىڭ تاسمىسىنى بوينىغا ئاسقىنىچە دۈشمەنگە قارىتىپ شىدەت بىلەن ئوت ئېچىشقا باشلايدۇ، دۈشمەن قايسى تەرەپتىن ئوق چىقارسا شۇ تەرەپكە قارىتىپ ئېتىپ ئۇلارنى باش كۆتۈرەلمەس قىلىپ قويىدۇ. ئۇ ئاپتوماتنى ئۈستىكى بەدىنىنى ئاپتوموبىلنىڭ كۈزۈپىدىن چىقىرىپ ئېتىۋاتقاچقا ئۇنىڭغا يەنە ئارقا ـ ئارقىدىن ئىككى پاي ئوق تېگىدۇ، ئوقنىڭ بىرى ئۆپكىسىنى تېشىپ ئۆتۈپ كېتىدۇ، يەنە بىرى جىگەرگە تەككەچكە قان جىق ئىقىپ كېتىپ بولالماي ئولتۇرۇپ قالىدۇ. گەرچە ئۈچ پاي ئوق تەككەن ئىسمايىل مەمەت گەرچە ھالىدىن كەتكەن بولسىمۇ، بار كۈچى بىلەن بەرداشلىق

بېرىپ دۇشمەنگە قارىتىپ داۋاملىق ئوق ئۇزىدۇ. قان جىق ئېقىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن ماغدۇرسىزلىنىپ كۇزۇپ ئىچىگە ئاستا يىقىلىدۇ. جەڭچىلەر ئۇنىڭغا قاراپ:«كوماندىر، كاماندىر!» دەپ ۋاقىراپ كېتىشىدۇ، ئىسمايىل مەمەت ھەممىمىزگە تەكشى قاراپ:« يولداشلار، مەن بۇلالمايۋاتىمەن، دۇشمەن بىلەن باتۇرلارچە ئېلىشايلى، ۋەتەننىڭ بىر سۇڭ يىرىنىمۇ ئىسسىق قېنىمىز بىلەن قوغدايلى، مەن بىلەن كارىڭلار بولمىسۇن، دۇشمەننى يۇقۇتۇڭلار!» دەپ جان ئۇزىدۇ. جەڭچىلەر بارلىق كۈچىنى مەركەزلەشتۇرۇپ، قەھرىمانلىق جاسارىتىنى داۋاملاشتۇرۇپ شىدەتلىك ھۇجۇم قىلىپ، دۇشمەننى بېسىقتۇرىدى. دۇشمەننىڭ ئاساسىي كۈچى يوقتىلغاندىن كېيىن، روتا كوماندىرى ئۇبۇل مۇسا ئاپتوموبىلدىن چۈشۈپ يارلانغان شوپۇرنى بىخەتەر جايغا ئاپىرىپ ئۇرۇنلاشتۇرۇپ، يېنىپ كېلىپ ئاپتوموبىلغا چىقىۋاتقاندا، دۇشمەننىڭ قالدۇق قىسىملىرى جەڭچىلەرگە يەنە بىر قېتىم ھۇجۇم قوزغايدۇ، جەڭچىلەر دۇشمەنگە قايتۇرما زەربە بېرىۋاتقاندا يەنە بىر شوپۇرنىمىز قۇربان بولىدۇ، مۇئاۋىن روتا كوماندىر ئۇبۇل مۇساغا ئوق تېگىپ يارىلىنىدۇ. جەڭچىلەر دۇشمەن نەدە بولسا، شۇ يەرگە ئوق ئېتىپ ئۇلارنى باش كۆتۈرەلمەس قىلىۋېتىدۇ، ھەمدە ئۇلارنى تەسلىم بولۇشقا ئۇندەيدۇ.

بۇ قېتىمقى جەڭدە دۇشمەننىڭ ئون يەتتە ئادىمنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈلۈپ، ئالتە ئادىمى ئەسىر ئېلىنىدۇ. جەڭچىلەردىن تۆت ئادەم يارادار بولۇپ، ئىككى ئادەم قۇربان بولىدۇ. ئابدۇرېھىم ئابدۇۋاھىتقا ئۇچ پاي ئوق تەگكەن بولسىمۇ بەختكە يارىشا ئىككى پاي ھەربىي جۇۋىنىڭ پېشىغا، بىر پاي قورال مايلايدىغان ماي قۇتىسىغا تېگىپ تۇرۇپ قالىدۇ. بۇ جەڭدە تاجىك جەڭچى قادىر رۇزى ئاكۇپتىن قاچقان ئىككى ھىندى ئەسكەرنى ئېتىپ دەل تەككۈزۈپ خىزمەت كۆرسىتىدۇ. ئۇرۇشتىن كېيىن، دۆلەت مۇداپىيە مىنىستىرلىكى يولداش ئىسمايىل مەمەتكە مەملىكەتلىك ئۇرۇش قەھرىمانى، شىنجاڭ ھەربىي رايونى پارتكومى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ياخشى پەرزەنتى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ مۇنەۋۋەر ئەزاسى دېگەن بىر قاتار شەرەپلىك ناملارنى بېرىدۇ، ئۇبۇل مۇسا بىلەن ئابدۇرېھىم ئابدۇۋاھىت ۋە ئەكبەر ئوسمانىنى ئىككىنچى دەرىجىلىك خىزمەت كۆرسەتتى دەپ ئەنگە ئالىدۇ، قادىر رۇزى، سۇلايمان ئىمىن، كۇجى ئەخمەت قاتارلىق ئۇچ جەڭچىنى ئۈچىنچى دەرىجىلىك خىزمەت كۆرسەتتى، دەپ ئەنگە ئالىدۇ، ئۇرۇشتىن كېيىن ئابدۇرېھىم ئابدۇۋاھىت جەڭ مەيدانىدا پارتىيىگە قۇبۇل قىلىنىدۇ، قادىر رۇزىنى ئىتتىپاق ئەزالىقىغا قوبۇل قىلىدۇ، ئابدۇرېھىم ئابدۇۋاھىت ئاتقان پىلىموتنى، ئىسمايىل مەمەت ئاتقان ئاپتوماتنى ۋە ئۇنىڭ كىيىملىرىنى بېيجىڭغا ئېلىپ كېتىپ ھەربىي مۇزېيغا قويىدۇ. بۇ تەۋەرۈكلەر تا ھازىغىچە ھەربىي مۇزېيدا ساقلانماقتا.

ئابدۇراخمان سادىق

ئابدۇراخمان سادىق

ئابدۇراخمان سادىق 1951 ـ يىلى 18 ـ مايدا غۇلجا شەھىرىدە ئۆزبېك ئائىلىسىدە دۇنياغا كۆز ئاچقان. ئۇ باشلانغۇچ 3 ـ سىنىپقىچە ئوقۇغان.

ئابدۇراخمان سادىق 1970 ـ يىلى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيەسىگە قاتنىشىپ 70 ـ يىلىدىن 75 ـ يىلى ئاپرىلغىچە سابىق 8028 ـ قىسىم 6 ـ روتىدا ھەربىي ۋەزىپە ئۆتىگەن. ئۇ بەش يىللىق ھەربىيلىك ھاياتىدا 1962ـيىلىدىكى جۇڭگو ـ ھىندىستان ئۇرۇشىدا يەنى «ئۆزىمىزنى قوغداپ قايتارما زەربە بېرىش» ۋەتەن ئۇرۇشىدا قۇربان

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
www.uyghurkitap.com

بولغان ئىسمايىل مەمەت هايات ۋاقتىدا تۇرغان 3 ـ ئوتتۇرىلىنىيەدە جەڭچى هەم كوماندىر بولغان، ئۇ بەش يىل جەريانىدا ئۆزىگە قاتتىق تەلەپ قويۇپ مەدەنىيەت سەۋىيەسىنى ئۆزۈكسىز ئۆستۈرۈپ، كونا ئەسكەرلەرنى ئۇستاز تۇتۇپ جاپاغا چىداپ مەشىق قىلىپ، هەر جەهەتتە ئالاهىدە كۆزگە كۆرۈنۈپ هەر يىلى يۇقىرىنىڭ «ئالاهىدە ئىلغار جەڭچى» دېگەن نامغا نائىل بولغان.

1972ـيىلى سابىق 8028 ـ قىسىم ئىتتىپاق قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ قۇرۇلتايدا ئىتتىپاق كومىتېتىنىڭ دائىمىي تەشكىلى هەيئەت ئەزاسى، 2 ـ باتالىيۇن ئىتتىپاق كومىتېتىنىڭ دائىمىي تەشكىلى هەيئەت ئەزاسى، روتا ئىتتىپاق ياچىيكسىنىڭ يارده‌مچى شۇجىسى بولغان.

ئابدۇراخمان سادىق 1976 ـ يىلى ئۆكتەبىرده ئۇرۇمچى تۆمۈر يولغا خىزمەتكە قاتناشتى 1976 ـ يىلى ئۆكتەبىردىن 1982 ـ يىلى ئاپرىلغىچە ئۇرۇمچى پويىز ئىشلار ئۇچاستىكسىدا ئاچال باشقۇرغۇچى بولۇپ ئىشلىدى. 1982 ـ يىلى ئاپرىلدىن پېنسىيىگە چىققىچە مېهمانسارای، ئۆي ـ زېمىن باشقۇرۇش ئۇچاستىكسىدا پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمىده، خەلق قوراللىق بۆلۈمىده، كارخانا باشقۇرۇش بۆلۈمىده، ئۆي باشقۇرۇش بۆلۈمىده، ماتېرىيال باشقۇرۇش بۆلۈمىده، پېنسىيونېرلارنى باشقۇرۇش بۆلۈمىده مۇدىرلىق ۋەزىپىلىرىنى ئۆتىگەن، هەم (سىياسىي خادىم) ئۇنۋان ئالغان. ئۇ 2012ـيىلى ئىيۇلدا دەم ئېلىشقا چىقتى.

3ـ ئىدىلكوم جەڭچىلىرى قەھرمانلىك خاتىرە سارىيى ئالدىدا

ئىسمايىل مەمەت هايات ۋاقتىدا تۇرغان ئالتىنچى روتا هەم ئىسمايىل مەمەت ئۆزى تۇرغان ئۇچۇنچى ئوتتۇرىلىنىيە ئەللىك يىلدىن بۇيان قەهرمانلىك روهىنى راۋاجلاندۇرۇپ، قەهرمانلىك ئىزىنى بېسىپ، ئۇ قىلىپ بولالمىغان ئۇلۇغ ئىشلارنى داۋاملاشتۇرۇپ، قىسىم قۇرۇلۇشى، تۆتىنى زامانىۋىيلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئۇلۇغ ئىشلاردا ئۆز رولنى جارىيي قىلدۇرۇپ، نۇرغۇنلىغان «ئىسمايىل مەمەت»لەرنى يېتىشتۇرۇپ، جەمئىيەتكە، قىسمغا زور توهپىلەرنى قوشتى. قىسمدا قوماندانىدىن يۇقىرى، يەرلىككە باشقارمىدىن يۇقىرى ئىختىساسلىق خادىملارنى تەربىيەلەپ چىقاردى. ئەللىك يىلدىن بىرى ئىزچىل هالدا قەهرمانلىك ئىزىنى بېسىپ ئۇنلىك كۆتۇرگەن بايرىقنى جەۋلەن قىلدۇرۇپ كەلمەكتە ئىسمايىل مەمەت هايات ۋاقتىدا تۇرغان مەلۇم قىسىم، 6 ـ رۇتىدىكى ئىسمايىل مەمەت تۇرغان 3 ـ ئوتتۇرىلىنىيە ئىسمايىل مەمەتلىك ئورنىنى بېسىپ شىنجاڭلىك مۇقىملىق قۇرۇلۇشى هەم ۋەتەنىمىزلىك غەربىي دەرۋازىسىنى قوغداشتا ئىسمايىل مەمەتلىك ئىزىنى بېسىپ گىگانت قەدەملەر بىلەن ئالغا باسماقتا، ئىسمايىل مەمەت قەلبىمىزده مەڭگۈ هايات.

ئۇيغۇرلاردىن چىققان تۇنجى ئۇچقۇچىلار مەشقاۋۇلى ـــ دادام ئەخمەت نىيازبەگنى ئەسلەيمەن

مېردىيان ئەخمەت

دادام ئەخمەت نىيازبەگ جۇڭگو ئۇيغۇرلىرىدىن چىققان تۇنجى ئۇچقۇچى ھەم ئۇچقۇچىلار مەشقاۋۇلى بولۇپ، 1910 ـ يىلى يازدا خوتەنده تۇغۇلغان. بوۋام نىيازبەگ خوتەندە خېلى كۆزگە كۆرۈنگەن، ھۆرمەتكە سازاۋەر باي ھەم مەرىپەتپەرۋەر كىشى بولغاچقا، دادامنى دىنىي مەكتەپتە ئۇچ يىل ئوقۇتۇپ ساۋادىنى چىقارغاندىن كېيىن، خوتەن شەھىرىدە ئېچىلغان شۆتاڭدا (خەنزۇچە مەكتەپتە) ئوقۇتقان ئىكەن. دادام مەكتەپنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، بوۋامنىڭ قوللىشى ۋە مەكتەپنىڭ تەۋسىيەسى بىلەن ئۈرۈمچىگە كېلىپ ئوقۇغان ئىكەن. دادام 1928 ـ يىلى ئۈرۈمچىگە كېلىدىغان بىر سودا كارۋىنى بىلەن گاھىدا ئېشەكلىك، گاھىدا ھارۋىلىق يول يۈرۈپ، ئىككى يېرىم ئايدا تەكلىماكاننى كېسىپ ئۆتۈپ، ئۈرۈمچىگە كەلگەن ئىكەن ھەم ئۈرۈمچى شۆتاڭدا، يەنى ھازىرقى بېيمېندىكى 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئورنىدا ئوقۇغان ئىكەن.

دادام خوتەن ۋە ئۈرۈمچىدە ئوقۇۋاتقان چاغلاردا شىنجاڭغا ياڭ زىڭشىن ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان بولۇپ، 1924 ـ يىلى قاتناش مىنىستىرلىقىغا شىنجاڭ بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەر ئوتتۇرىسىدا ھاۋا يولى ئېچىش توغرىسىدا تەكلىپ بەرگەن ئىكەن. گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بۇ تەكلىپنى قوبۇل قىلىپ، ياۋروپا ـ ئاسىيا ھاۋا يولى ئېچىش توغرىسىدا گېرمانىيەدىكى داڭلىق دونكى ئاۋىئاتسىيە شىركىتى بىلەن كېلىشىم ھاسىل قىلغان. كېلىشىم بويىچە ھاۋا يولى نەنجىڭدىن باشلىنىپ لەنجۇ، قومۇل، ئۈرۈمچى، چۆچەك شەھەرلىرىدىن ئۆتۈپ، سوۋېت ئىتتىپاقى ئارقىلىق بېرلىنغا بارىدىغان بولغان. شۇنىڭ بىلەن، ئۈرۈمچى، قومۇل، چۆچەكلەردە ئايرودۇرۇم ياساش قۇرۇلۇشى باشلانغان.

1931 ـ يىلى مايدا جۇڭگو ـ گېرمانىيە ياۋروپا ـ ئاسىيا ئاۋىئاتسىيە شىركىتى رەسمىي قۇرۇلۇپ، ئۈرۈمچى ئىش باشقارمىسى تەسىس قىلىنغان. 1932 ـ يىلى نويابىردا ئۇچقۇچى لى چىڭسۇڭ ھەيدەپگەن «ياۋروپا ـ ئاسىيا دونكى 5» ماركىلىق يولۇچىلار ئايروپىلانى سىناق تەرىقىسىدە بېيجىڭدىن ئۇچۇپ، ئۈرۈمچىدىكى كونا ئايرودۇرۇمغا مۇۋەپپەقىيەتلىك قونغان. بۇ ئاۋىئاتسىيە يولىنىڭ ئېچىلىشى ۋە ئايرودۇرۇمنىڭ ياسىلىشى بىلەن شۇ چاغدىكى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى جىن شۇرېن ئۈرۈمچىدە ئاۋىئاتسىيە مەكتىپى قۇرۇشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، 1932 ـ يىلى 1 ـ مارتتا شىنجاڭ ئاۋىئاتسىيە مەكتىپىنىڭ ئۈرۈمچىدە قۇرۇلغانلىقىنى ۋە مەكتەپنىڭ مۇدىرلىقىنى ئۆزى قوشۇمچە ئۆتەيدىغانلىقىنى ئېلان قىلغان.

شۇ چاغدا دادام مەكتەپنى يېڭىلا پۈتتۈرگەن بولۇپ، شىنجاڭ ئاۋىئاتسىيە مەكتىپىنىڭ 1 ـ قارارلىق ئۇچقۇچىلار سىنىپىغا تېزىملانغان ئىكەن. نەتىجىدە دادام ئەخمەت نىيازبەگ (خەنزۇچە ئىسمى لى خۇەنجاڭ)، ۋاڭ سوڭ، ۋاڭ يىڭچى، خې جۇنشېڭ، كۇك شياڭفۇ، رېن جاۋشياڭ، سۇن شۇچاڭ قاتارلىق

ئۇيغۇر كتاب نۇر بېكتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىرى نادىرسى

16 كۈرسانت قوبۇل قىلىنىپتۇ . بۇ سىنىپقا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن تەكلىپ قىلىنغان ئاۋىئاتسىيە مۇتەخەسسىسلىرىدىن ئورۇنچىك، نازالوف، چىكالوۋ، سېرگىي قاتارلىقلار ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان ئىكەن. ئوقۇش داۋامىدا دادام تەبىئىي پەن دەرسلىرىدە ئانچە قىينىلىپ كەتمىگەن بولسىمۇ، دەرس روس تىلىدا ئۆتۈلگەچكە، مەلۇم قىينچىلىقلارغا يولۇققان ئىكەن. 60 ـ يىللىرى دادامنىڭ ساقلىنىپ قالغان خاتىرە دەپتىرىدىن نۇرغۇنلىغان روسچە ئاتالغۇلارنى خاتىرىلىگەنلىكىنى كۆرگەن ئىدىم. ئاپامنىڭ دېيىشىچە، دادام روسچىنى تىرىشىپ ئۆگىنىپ، مەكتەپنى پۈتكۈزگىچە روس تىلىنى ئاڭلاپ چۈشىنەلەيدىغان ۋە روس ئوقۇتقۇچىلار بىلەن بىۋاستە سۆزلىشەلەيدىغان سەۋىيەگە يەتكەن ئىكەن.

1933 ـ يىلىدىكى «12ـ ئاپرىل ۋەقەسى»دىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ ھەربىي ـ مەمۇرى ھوقۇقىنى شېڭ شىسەي ئىگەللەپ، شۇ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى جىددى ھەربىي ئىشلار يېغىنى چاقىرغان ۋە «12ـ ئاپرىل ۋەقەسى»دە ئاۋىئاتسىيە مەكتىپىنىڭ ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان لى شاۋتيەن، گارنىزون شتابىنىڭ ئەقلىچىسى چېن جۇڭ، ئۇرۇمچى ناھىيەسىنىڭ ھاكىمى تاۋ مىڭيۆلەرنى «دۈشمەن بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ئاسىيلىق قىلدى» دېگەن بەتنام بىلەن نەق مەيداندا ئېتىۋەتكەن ھەم ئاۋىئاتسىيە مەكتىپىنى قايتىدىن تەشكىللەپ، ئۆزىنى مەكتەپ مۇدىرى دەپ ئېلان قىلغان.

شنجاڭ ئاۋىئاتسىيە مەكتىپىنىڭ 1 ـ قارارلىق كۆرسانتلىرىنىڭ 1936 ـ يىلى يازدا چۈشكەن كوللېكتىپ رەسىمى. (ئىككىنچى رەت، ئوڭدىن ئىككىنچى كىشى ئەخمەت نىيازبەگ(تۇنجى ئۇيغۇر ئۇچقۇچى ۋە ئۇچقۇچىلار مەشقاۋۇلى، ئۇچقۇچىلار ئوتتۇرا ئەترىتىنىڭ باشلىقى بولغان، ئۇ تەربىيەلىگەن ئۇچقۇچىلاردىن بەزىلىرى، ئالايلۇق، لۇ لىپىڭ، فاڭ زىيى، شيا بوشۇنلەر يېڭى جۇڭگو ھاۋا ئارمىيەسىنىڭ گېنىرالى بولغان)، سولدىن بىرىنچى كىشى رېن جاۋشياڭ (ئۇچقۇچىلار يېتەكچىسى)، ئىككىنچى كىشى گاۋ جيەنجۇڭ).

شىنجاڭ ئاۋىئاتسىيە مەكتىپىنىڭ 1 ـ قارارلىق ئۇچقۇچىلار سىنىپىدىكى ئوقۇغۇچىلار ئۆگىنىش جەريانىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كاشىلا كۆپرەك چىقىدىغان P-1 تىپلىق ۋە Y-2 تىپلىق بىر نەچچە ئايروپىلانىدا مەشىق قىلغاچقا، 1936 ـ يىلى 5 ـ ئايدا 16 ئوقۇغۇچىدىن 11 كىشىلا ئوقۇش پۈتتۈرۈپ، قالغان بەشى ھادىسىگە ئۇچراش، ئاغرىقتا گىرىپتار بولۇش قاتارلىق سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن ئوقۇش پۈتتۈرەلمىگەن. دادام ئەخمەت نىيازبەگ ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئاۋىئاتسىيە مەكتىپىگە ئوقۇتقۇچىلىققا ئېلىپ قېلىنغان. شۇ يىلى 7 ـ ئايدا ئاۋىئاتسىيە مەكتىپىنىڭ 2 ـ قارارلىق ئۇچقۇچىلار سىنىپىغا يېڭىدىن 14 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنغان.

1936 ـ يىلى 5ـ ئايدا شېڭ شىسەي ئاۋىئاتسىيە مەكتىپىدە چىگىرا مۇداپىيە مەھكىمىسىنىڭ ئۇچقۇچىلار چوڭ ئەترىتىنى قۇرۇپ، ياۋ شيوڭنى ئەترەتنىڭ دائىمىي ئىشلارغا مەسئۇل باشلىقلىقىغا تەينىلەپ، تەشكىلىي ئاپپاراتلارنى مۇكەممەللەشتۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن، ئۇچقۇچىلار چوڭ ئەترىتىدە ئۇچ ئوتتۇرا ئەترەت تەسىس قىلىنىپ، دادام بىرىنچى ئوتتۇرا ئەترەتنىڭ باشلىقلىقىغا تەينىلەنگەن ۋە 1936ـ يىلى 7 ـ ئايدا ئۇچقۇچىلار سىنىپىغا قوبۇل قىلىنغان 2 ـ قارارلىقى ھەر مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنى تەربىيەلەشكە مەسئۇل بولغان. بۇ قارارلىقى ما يۇچېڭ، ئابدۇراخمان، ئىسمايىل قاتارلىق 13 ئوقۇغۇچى

1938 ـ يىلى ئوقۇش پۈتكۈزگەن.

دادام ئۇرۇمچى شۆتاڭدا بىللە ئوقۇغان ساۋاقدىشى ئەكبەر جېلىل بىلەن يېقىن ئارلىشىپ، ياخشى ئۆتكەن ئىكەن ھەم ئۆزئىڭ چوڭ بولۇپ قالغانلىقىنى، ئۇرۇمچىدە ھېچ قانداق تونۇش-بىلىشى يوقلۇقى توغرىسىدا پاراڭلاشقان ۋە ئۆيلىنىۋېلىش ئارزۇسىنىڭ بارلىقىنى ئېيتقان ئىكەن. ئاپام تۇرسۇنخان كەنجىنىڭ ئاتا-ئانىسى ئەكبەر جېلىلنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن شەرەم تۇغقان بولۇپ، ھازىرقى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى كۆل بويىغا جايلاشقان قورودا قوشنا بولۇپ ئولتۇرغان ئىكەن. دادام ئەكبەر جېلىللارنىڭ ئۆيىگە دائىم بېرىپ تۇرىدىكەن. شۇنىڭ بىلەن، ئەكبەر جېلىل ئاكىنىڭ تونۇشتۇرۇشى نەتىجىسىدە دادام 1936 ـ يىلى ئاپام تۇرسۇنخان بىلەن شۇ قورودا تۇرۇۋاتقان ئۆتكۈزۈپ، ھازىرقى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى بىناسىنىڭ كەينىدىكى ساقى ئاخۇن بايىنىڭ قوروسىدا ئۆي ئىجارە ئېلىپ ئولتۇرغان ئىكەن.

1937 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ھەدەم رەئىسە تۇغۇلۇپتۇ، 1940 ـ يىلى مەن تۇغۇلۇپتىمەن. شۇ مەھەللىدە ئولتۇرىدىغان چوڭلاردىن باقاخۇن، ھاجى ئاخۇن، ساقى ئاخۇن بايلارنىڭ ئېيتىشىچە، دادام بەكمۇ كىچىك پېئىل، چىقىشقاق بولۇپ، مەھەللىدىكىلەر بىلەن ناھايىتى ئىناق ئۆتكەن ئىكەن، بەزىدە ئۇلارغا «ئەتە چۈشتە جەنۇبىي قۇۋۇق (نەنمىڭ) ئاسمىنىدا ئۇچۇپ، سىلەرگە ئالاھىدە ماھارەت كۆرسىتىمەن» دەپ قويۇپ، ئەتىسى دېگەن ۋاقىتتا ئايروپىلاننى ئېگىز ـ پەس، تىك ـ يانتۇ ئۇچۇرۇپ ۋە موللاق ئاتقۇزۇپ، ئۇچۇش ماھارىتىنى ئۇلارغا نامايەن قىلىپ بېرەر ئىكەن.

دادام ئەخمەت نىيازبەگ تۇيۇقسىز خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن، پۈتۈن زېھنىنى كەسپىگە بېغىشلاپ، شىنجاڭنىڭ ئاۋىئاتسىيە ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن جان كۆيدۈرۈپ ئىشلىگەن ئىكەن. 2 ـ قارارداكى كۇرسانتلارنىڭ ئاۋىئاتسىيە بىلىملىرىنى ئىگەللەپ، ماھىر ئۇچقۇچىلاردىن بۇلۇشنا ئالاھىدە كۈچ چىقارغان ئىكەن. كىچىك ئاپام مەرىيەم كەنجى شۇ چاغدا ھازىرقى 8 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ ئورنىدىكى قىزلار مەكتىپىدە ئوقۇۋاتقانلىقى ئۈچۈن كۆپىنچە بىزنىڭ ئۆيدە تۇرار ئىكەن. كىچىك ئاپامنىڭ ئېيتىشىچە، دادام ئەخمەت نىيازبەگ كەسىپكىلا بېرىلىپ قالماستىن، ئۆيدە ئاپام ۋە بىزگىمۇ ناھايىتى كۆيۈمچان بولۇپ، ئاپامنى مەركىزىي مەكتەپتە (ھازىرقى 5 ـ باشلانغۇچ مەكتەپتە) ئوقۇتقان ئىكەن. ئۆزىمۇ ئۇيغۇر يېزىقىنى بىللە ئۆگىنىپ، ساۋادىنى چىقىرىۋالغان ئىكەن.

1936 ـ يىلى 10 ـ ئايدا 25 مىڭ يوللۇق ئۇزۇن سەپەرنى تاماملىغان قىزىل ئارمىيەنىڭ 4 ـ يۆنىلىش ئارمىيەسىدىكى 218 مىڭ ئەسكىرى خۇاڭخې دەرياسىدىن ئۆتۈپ، غەربىي يۆنىلىش ئارمىيەسىنى تەشكىللىگەن ۋە خېشى كارىدورى ئارقىلىق شىنجاڭغا قاراپ ئىلگىرىلىگەن. جياڭ جېشى ما بۇفاڭ ۋە ما بۇچىڭلارنى 122 مىڭ ئەسكىرى بىلەن خېشى كارىدورىغا ئىچكىرىلەپ كىرگەن غەربىي يۆنىلىش ئارمىيەسىنى قورشاپ يوقىتىشقا بۇيرىغان. غەربىي يۆنىلىش ئارمىيەسىدىكى ئوفېتسىر ـ جەڭچىلەر جان تىكىپ ئۇرۇشقان بولسىمۇ، تايانچ بازىسى بولمىغاچقا ۋە ماددىي تەمىناتقا ئېرىشەلمىگەچكە، دۈشمەنگە تەڭ كېلەلمەي مەغلۇب بولغان. دۈشمەننىڭ قورشاۋىنى بۆسۈپ چىققان ئوفېتسىر ـ جەڭچىلەر مەركەزنىڭ يولۇرۇقى بويىچە ئەنشى ئارقىلىق شىنجاڭغا چېكىنگەن. 1937 ـ يىلى 7 ـ ئايدا قىزىل ئارمىيەنىڭ لى جورەن، لى شيەننيەن، لى تيەنخۇەن، چېڭ شىسەي قاتارلىقلار باشچىلىقىدىكى 400 نەچچە ئوفېتسىر-جەڭچىسى ئۇرۇمچىگە كېلىپ، شەرقى دەرۋازا سىرتىدىكى ئارقا كوچىغا، يەنى كىشىلەر كېيىن «يېڭى ئەسكەرلەر گازارمىسى» دەپ ئاتىغان جايغا ئورۇنلاشقان. قىزىل ئارمىيەنىڭ بۇ ئوفېتسىر ـ جەڭچىلىرى

ئۇيغۇر كىتاب توربېكتى
www.uyghurkitap.com

ئورۇنلىشىپ بولغاندىن كېيىن، لى جورەن، لى شىيەننيەن، لى تيەنخۇەن قاتارلىق رەھبەرلەر يەنئەنگە قايتىپ، شۇ چاغدا ئۇيۇمچىدە تۇرۇۋاتقان پارتىيە ۋەكىلى چېن يۈن ئۇلارغا مەسئۇل بولغان. شۇ يىلى 8-ئايدا يولداش چېن يۈن شېڭ شىسەيگە قىزىل ئارمىيە ئۈچۈن بىر قىسىم ئاۋئاتسىيە خادىملىرىنى تەربىيەلەپ بېرىشنى ئۆتۈنگەن، لېكىن شېڭ شىسەي ئاۋئاتسىيە ئەترىتىنىڭ كۆلىمى كىچىك، 2-قارار ئوقۇغۇچىلار تېخى ئوقۇش پۈتكۈزمىدى، ئۆگىنىش قوراللىرى كەمچىل دېگەندەك باھانىلەرنى كۆرسىتىپ بۇ ئىشنى كېيىنرەك ئويلاشساق، دەپ تۇرۇۋالغان. يولداش چېن يۈن قايتا ـ قايتا سۆزلىشىش ئارقىلىق شېڭ شىسەينى ئاخىرى ماقۇل كەلتۈرۈپ، 3 ـ قارار ئۇچقۇچىلار سىنىپى بىلەن 2 ـ قارار مېخانىكا (ئايروپىلان رېمونتى) سىنىپىغا يېڭىدىن قۇبۇل قىلىۋاتقان يەرلىك كۇرسانتلارنىڭ ئورنىدا قىزىل ئارمىيە جەڭچىلىرىنى قوبۇل قىلىش توغرىسىدا شېڭ شىسەي بىلەن كېلىشىم تۈزگەن. كېلىشىمگە ئاساسەن، «يېڭى ئەسكەرلەر گازارمىسى» ۋە يەنئەندىن ئەۋەتكەن جەڭچىلەر ئىچىدىن تېنى ساغلام، ساۋادى بار 60 نەچچە كىشى ئاۋئاتسىيە مەكتىپىگە قوبۇل قىلىنغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە لۇ لىپىڭ، فاڭ زىيى، فاڭ خۇەي، فاڭ خۇا، شيا بوشۇن، چېن شى، ئەن جىمىن، ۋاڭ دېشياڭ، جاڭيى، يۇەن بىن، لىيۇ جوڭخۇي، خۇاڭ مىڭخۇاڭ، ياڭ يىدې، جاۋ چۈن، لى مىڭ، گۇڭ تىڭشۇۇ، خۇ زىكۇن، ۋاڭ دوڭخەن، يۇ تىيەنجاۋ، دېڭ مىڭ، لى كۇي، شې چىگۇاڭ، ياڭ گۇاڭياۋ، ۋاڭ جۇكۇي، پىڭ خاۋ قاتارلىق 25 كىشى ئۆچقۇچىلىق سىنىپىغا قوبۇل قىلىنىپ، 1938 ـ يىلى مارتتا رەسمىي دەرس باشلىغان. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق ۋەكىلى چېن يۈننىڭ ئورنىغا ئالماشقان يولداش دېڭ فا كۇرسانتلارنى ئوقۇشقا ئۇزىتىش مۇراسىمىدا سۆزلەپ، «سىلەر پارتىيىمىزنىڭ بىرىنچى تۇركۇمدىكى ئۆچقۇچىلىرى بولۇپ قالسىلەر، بۇنىڭ بىلەن جۇڭگو كوممونىستىك پارتىيەسىنىڭ تۇنجى ئۆچقۇچىلار ئەترىتى قۇرۇلىدۇ. شۇڭا پارتىيىمىزنىڭ ئۈمىدىنى يەردە قويماي، جاپاغا چىداپ، تىرىشىپ ياخشى ئۆگىنىڭلار» دەپ سەپەرۋەر قىلغان ئىكەن. دەرۋەقە، بۇ كۇرسانتلارنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيەسى ئومۇمىيۈزلۈك تۆۋەن بولۇپ، بەزىلەر ئۇرۇش داۋامىدا ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىپ ساۋادىنى چىقارغان. شۇڭا ئاۋئاتسىيە بىلىملىرىنى ئۆگەنگەن دەسلەپكى مەزگىللەردە ئۇلار ناھايىتى زور قىينىچىلىقلارغا ئۇچراپ، بەزىلىرى ھەتتا ئوقۇشتىن ۋاز كەچمەكچىمۇ بولغان ئىكەن. لېكىن پارتىيە ۋەكىلى دېڭ فانىڭ سۆزلىرىنى ئېسىدا چىڭ تۇتۇپ، ھەر كۈنى ئون سائەتلەپ دەرس ئوقۇپ، بىر ئايدىن كۆپرەك ۋاقىتتا ئاۋئاتسىيەگە دائىر ئاساسىي بىلىملەرنى ئىگەللىۋالغان ۋە 1938 ـ يىلى 8 ـ ئاپرىلدىن باشلاپ ئۇچۇش مەشىقىگە كىرىشكەن ئىكەن. شۇ چاغلاردا دادام ئەخمەت نىيازبەگ كېچە ـ كۈندۈز دەم ئالماي ئىشلەپ كەتكەن ئىكەن. ئاپام تۇرسۇنخان دادامدىن نېمە ئۈچۈن بۇنداق قىلىدىغانلىقىنى سورىغاندا، دادام «ھازىر ئوقۇۋاتقان قىزىل ئارمىيە جەڭچىلىرىنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيەسى بەك تۆۋەن ئىكەن، ئۇلارغا كۆپرەك تەكرار قىلىپ بەرمىسەم، ئۇچۇش ئۆتكىلىدىن ئۆتەلمەيدۇ» دېگەن ئىكەن.

ئۇچۇش مەشىقى باشلانغاندا ئۇچقۇچىلار سىنىپىدىكى 26 كۇرسانت (25 نەپەر قىزىل ئارمىيە جەڭچىسىدىن باشقا، ئۇچقۇچىلار چوڭ ئەترىتىنىڭ سابىق باشلىقى ياۋ شيوگۇنىڭ ئوغلى ياۋ ۋېيتاۋنى ھېسابلىغاندا جەمئىي 26 كۇرسانت) ئۈچ گۇرۇپپىغا بۆلۈنۈپ، ئۈچ مەشىقاۋۇلنىڭ يېتەكچىلىكىدە مەشىق قىلغان ئىكەن. 1-گۇرۇپپىدا لۇ لىپىڭ، شيا بوشۇن، جاۋ چۈن، ۋاڭ دېشياڭ، خۇاڭ مىڭخۇاڭ، ياڭ گۇاڭياۋلاردىن ئىبارەت ئالتە كۇرسانت بولۇپ، ئۇلارغا ئوتتۇرا ئەترەت باشلىقى دادام ئەخمەت نىيازبەگ (خەنزۇچە ئىسمى لى خۇەنجاڭ) ئۇچۇش يېتەكچىسى بولغان ئىكەن. 2 ـ گۇرۇپپىدا ئون كىشى بولۇپ، ئۇچقۇچىلار يېتەكچىسى ربن جاۋشياڭ مەسئۇل بولغان، 3 ـ گۇرۇپپىدا ئون كىشى بولۇپ، بۇنىڭغا ئۇچقۇچىلار يېتەكچىسى ياڭ جاۋروك مەسئۇل بولغان ئىكەن. شۇ سىنىپىدا ئوقۇغان، كېيىن 8 ـ ئارمىيە باش شتابىنىڭ ئاۋئاتسىيە چوڭ ئەترىتىگە باشلىق، بەشىنچى ئاۋئاتسىيە مەكتىپىنىڭ مۇدىرى، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيەسى ئاۋئاتسىيە قىسمىغا قاراشلىق 4 ـ كورپۇسنىڭ كوماندىرى، بېيجىڭ ۋە

گۇاڭجوۋ ھەربىي رايونىنىڭ ھاۋا ئارمىيەسىگە مۇئاۋىن باش قوماندان بولغان گېنېرال پولكوۋنىك فاڭ زىيى ئۆزىنىڭ «قارلىق تاغ، ساسلىق يەر، كۆك ئاسمان» ناملىق ئەسلىمىسىدە دادام ھەققىدە توختىلىپ، «ئوتتۇرا ئەترەت باشلىقى لى خۇەنجاڭ (دادام ئەخمەت بەگنى دېمەكچى) ئۇيغۇر مىللىتىدىن بولۇپ، سىياسىي پوزىتسىيەسى روشەن، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن جۇڭگو كومپارتىيەسىگە دوستانە مۇئامىلە قىلغان، بىزگە ناھايىتى قىزغىن، ئۇچۇش مەشىقلىرىدە ناھايىتى مەسئۇلىيەتچان كىشى ئىدى» دەپ يازغان.

1940 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن «ئىر 16» تىپلىق كۆرەشچى ئايروپىلانىدىن ئۇچى، «ئىر 5» تىپلىق قوش قاناتلىق بومبارديمانچى ھەم رازۋېتكا ئايروپىلانىدىن ئالتىسى كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن، ئۇچۇش مەشىقلىرى تېخىمۇ جانلانغان. ئوقۇتقۇچى ـ مەشىقاۋۇللارنىڭ ۋە سوۋېت مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە كۇرسانتلار جاپاغا چىداپ مەشىق قىلىپ، 1941 ـ يىلى 2 ـ ئايدا يالغۇز ئۇچۇش ئۆتكىلىدىن غەلبىلىك ئۆتكەن. لېكىن بۇ جەريانداا كۈتۈلمىگەن ھادىسىلەرمۇ كۆرۈلگەن، يەنى 1941 ـ يىلى ئەتىيازدا ۋە 1942 ـ يىلى يازدا ئۇچ قېتىم ھادىسە كۆرۈلۈپ، كونا ئۇچقۇچىلاردىن ئىككىسى، ئۇچۇش يېتەكچىسىدىن بىرى ۋە ئىككى مېخانىك بەختكە قارشى قازا قىلغان.

3 ـ قارارداكى كۇرسانتلار تۆت يىللىق ئوقۇشنى غەلبىلىك تاماملاپ، 1942 ـ يىلى 12 ـ ئاپرىل كۈنى مەكتەپ پۈتتۈرگەندىن كېيىن، يولداش چېن يۈن بىلەن شېڭ شىسەي ئوتتۇرىسىدىكى كېلىشىمگە ئاساسەن، ھەممىسى شىنجاڭ ئاۋىئاتسىيە ئەترىتىنىڭ ئۇچقۇچىلىرى بولۇپ قالغان.

1942 ـ يىلى 7 ـ ئايدا شېڭ شىسەي تۇيۇقسىز پەرمان چۈشۈرۈپ، بۇ قىزىل ئارمىيە ئۇچقۇچىلىرىنى ئاۋىئاتسىيە مەكتىپىدىن نەيگىدىكى بىر شەخسنىڭ قوروسىغا يۆتكىۋەتكەن، كېيىن شەھەر ئىچىدىكى لىيۇ قەسىرىگە نەزەربەنت قىلغان. 1943 ـ يىلى 19 ـ ئاۋغۇستتا شېڭ شىسەي تەختتىن چۈشۈپ، ۋۇ جىڭشىن شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى بولغان. 1944 ـ يىلى 6 ـ نويابىر شىنجاڭ ئاۋىئاتسىيە ئەترىتىدىكى قىزىل ئارمىيە ئۇچقۇچىلىرى ۋە ئۇرۇمچىدىكى كومپارتىيە خادىملىرى 2 ـ تۈرمىگە قامىلىپ، 1946 ـ يىلى 10 ـ ئىيۇندا 131 كىشى قويۇپ بېرىلگەن. ئۇلار 11 ـ ئىيۇل يەنىگە قايتىپ بارغاندىن كېيىن ماۋ زېدوڭ، جۇ ئېنلەي، جۇ دې قاتارلىق رەھبەرلەر ئۇلار چۈشكەن ئورۇنغا كېلىپ ھال سورىغان. ماۋ زېدۇڭ ئۇلار بىلەن بىرمۇ ـ بىر قول ئېلىشىپ، «يولداشلار، جاپا ـ مۇشەققەتكە باش ئەگمىدىڭلار، يارايسىلەر» دېگەن ئىكەن. 1946 ـ يىلى 29 ـ ئاۋغۇست 8 ـ ئارمىينىڭ باش قوماندانى جۇ دې ئۇلارنى 8 ـ ئارمىيەنىڭ باش قوماندانلىق شىتابى تۇرۇشلۇق ۋاڭجياپىڭغا چاقىرتىپ يىغىن ئاچقان ۋە «8 ـ ئارمىيە باش شىتابىنىڭ ئاۋىئاتسىيە ئەترىتى» قۇرۇلغانلىقنى تەنتەنىلىك جاكارلاپ سۆز قىلغان. جۇ دې سۆزىدە مۇنداق دېگەن: «سىلەر يەنىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، يەنئەندىكى ئارمىيە ۋە خەلق سىلەرگە بەكلا قىزىقۋاتىدۇ، ئۇلار سىلەرنى شىنجاڭ ئاۋىئاتسىيە ئەترىتى دەپ ئاتاپتۇ، يەنئەندە قانداق قىلىپ شىنجاڭ ئاۋىئاتسىيە ئەترىتى بولسۇن؟ بۇ ئىسىم جىسمىڭلارغا تازا لايىق بولماپتۇ، 8 ـ ئارمىيە ئاۋىئاتسىيە ئەترىتى دەپ ئاتسا مۇۋاپىق بولىدۇ. دەرۋەقە، 8 ـ ئارمىيە قۇرۇقلۇق ئارمىيەگە ماسلىشىپ ئۇرۇش قىلىدىغان ئاۋىئاتسىيە ئەترىتىگە ئېھتىياجلىق بولۇۋاتىدۇ. مەركىزىي كومىتېت ۋە ھەربىي ئىشلار كومىتېتى سىلەردىن زور ئۈمىد كۈتۈۋاتىدۇ، سىلەرنىڭ ئۇچۇش تېخنىكاڭلارنى بالدۇراق ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ئۇرۇشقا ئاتلىنىشىڭلارنى ئارزۇ قىلىۋاتىدۇ. لېكىن يەنئەندە تېخنىكاڭلارنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ئىمكانىيەت يوق، شۇڭا شەرقىي شىمالغا بېرىشىڭلار كېرەك، چۈنكى ئۇ يەردە ئولجا ئالغان بىرمۇنچە ئاۋىئاتسىيە سايمانلىرى ۋە تەسلىم بولغان بىر تۈركۈم ياپونىيە ئاۋىئاتسىيە خادىملىرى ئاساسىدا بىر ئاۋىئاتسىيە مەكتىپى قۇردۇق. ئەمما تېخنىك خادىملار ئاساسەن ياپونلار بولۇپ، مەشىقلەندۈرۈش ئىشلىرىنى شۇلار قىلىۋاتىدۇ. مۇشۇ ئەھۋاللارغا ئاساسەن، مەركەز سىلەرنىڭ دەم ئېلىشنى بالدۇر ئاخىرلاشتۇرۇپ، ئاۋىئاتسىيە ئەترىتى قۇرۇشنى، شەرقىي

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
www.uyghurkitap.com

شىمالغا بېرىپ مەشىق قىلىشقىلارنى، تېخنىكاقىلارنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ئۇرۇشقا تەييارلىنىشقىلارنى قارار قىلدى. 8 ـ ئارمىيەنىڭ باش قوماندانلىق شتابى سىلەردىن بىر ئاۋئاتسىيە ئەترىتى تەشكىللەشنى ۋە بۇ ئەترەتنى 8 ـ ئارمىيە باش قوماندانلىق شتابىغا قاراشلىق ئاۋئاتسىيە ئەترىتى دەپ ئاتاشنى قارار قىلدى». شۇنىڭ بىلەن ئۇچقۇچىلار 1946 ـ يىلى 20 ـ سىنتەبىر يولغا چىقىپ، 1947 ـ يىلى يانۋاردا شەرقىي شىمال ئاۋئاتسىيە مەكتىپى تۇرۇشلۇق مۇدەنجياڭغا يېتىپ بارغان (باش شتاب دوكئەندە ئىكەن). شىنجاڭ ئاۋئاتسىيە ئەترىتىدىن بارغان ئوچقۇچىلار ئايروپىلانىڭ قېشىغا بارمىغىنىغا تۆت يىلچە بولغاچقا، دەسلەپكى بىرنەچچە ئايدا تېخنىكسىنى ئەسلىگە كەلتۈرىدىغان مەشغۇلاتلارنى ئىشلەپ، سوۋېت ۋە يېپونىيەدە ئىشلەنگەن ئايروپىلانلارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن تونۇشقان. كېيىن ئۇلار شەرقىي شىمال ئاۋئاتسىيە مەكتىپىنىڭ ئاساسلىق ئۇچقۇچىلىرى، يېتەكچىلىرى، مېخانىكلىرى ۋە ئوتتۇرا قاتلام رەھبەرلىرىدىن بولۇپ قالغان.

1990 ـ يىلى دادام ئەخمەت نىيازبەگنىڭ ئىككى قارار ئۇچقۇچىلارنى تەربىيەلەپ يېتىشتۇرگەنلىكىنى گېزىتتىن كۆرۈپ، ماقالىنىڭ ئاپتورى، 7335 ـ ھاۋا ئارمىيە قىسمىنىڭ تەشۋىقات خادىمى جاڭ يوڭخۇاڭنى تېپىپ پاراڭلاشتىم. ئۇ دادام توغرىسىدىكى ماتېرىياللارنى ئارخىپلاردىن تاپقانلىقىنى ۋە شىنجاڭ ئاۋئاتسىيە مەكتىپىدە تەربىيەلەنگەن ئۇچقۇچىلارنىڭ شەرقىي شىمال ئاۋئاتسىيە مەكتىپىگە بارغاندىن كېيىن 8 ـ ئارمىيە ئۇچۇن نۇرغۇن ئۇچقۇچىلارنى يېتىشتۇرگەنلىكىنى، ئاۋئاتسىيە مەكتىپىدە ۋە ئەترىتىدە رەھبەرلىك خىزمىتى ئۆتىگەنلىكىنى، ئازادلىق ئۇرۇشى ھەم چاۋشىيەنگە يارەم بېرىش ئۇرۇشىغا قاتناشقانلىقىنى، ئازادلىقتىن كېيىن ئاۋئاتسىيە قىسمىلىرىدا ۋە مەكتەپلىرىدە رەھبەرلىك خىزمەتلىرىنى ئۆتىگەنلىكىنى سۆزلەپ بەردى.

مەن جەنەن ھەربىي رايونىغا قاراشلىق ھاۋا ئارمىيەسىنىڭ مۇئاۋىن باش قوماندانى، گېنېرال پولكوۋنىك لۇ لىپىڭنى، ھاۋا ئارمىيەسىنىڭ شىئەندىكى بازىسىنىڭ مۇئاۋىن كورپۇس كوماندىرى دەرىجىلىك باشلىقى، گېنېرال پولكوۋنىك جاڭ يى قاتارلىق رەھبەرلەرنى زىيارەت قىلغىنىمدا، بۇلار مېنى قىزغىن قارشى ئېلىپ، ناھايىتى ئوبدان كۈتۈۋالدى، شۇنداقلا دادام ئەھمەت نىيازبەگنى چىن مېھرى بىلەن چوڭقۇر ئەسلىشىپ، دادامنىڭ ئىش ـ ئىزلىرىنى سۆزلەپ بەردى. 1998 ـ يىلى گېنېرال پولكوۋنىك جاڭ يى ئۈرۈمچىگە كېلىپ، مەن بىلەن كۆرۈشكەندە بىر ھۆججەتلىك فىلىم ئىشلىمەكچى بولغانلىقىنى ئېيتىپ، ئەينى چاغدىكى ئاۋئاتسىيە مەكتىپى، ئايرودرۇم ۋە قىزىل ئارمىيە جەڭچىلىرى قامالغان تۈرمىنىڭ ئورنىنى تېپىشقا يارەملىشىشمنى ئۆتۈندى. مەن شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ سابىق مۇدىرى جاڭ دوگيۈنى تېپىپ، گېنېرال جاڭ يى ۋە ئۇنىڭ مۇھاپىزەتچىسى بىلەن بىللە 5 ـ 6 كۈن ئىزدىگەن بولساقمۇ، ئاۋئاتسىيە مەكتىپى، ئايرودرۇم ۋە تۈرمىنىڭ قارىسىنمۇ تاپالماي، ئەينى ۋاقتتا لى شىيەننيەن تۇرغان چاسا قورۇنىڭ (ھازىرقى بىڭتۈەن 2 ـ ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئۇدۇلدا) ئورنىنلا تاپالىدۇق. جاڭ يى (لى شيەننيەننىڭ مۇھاپىزەتچىسى بولغان) ئۈرۈمچىدىن قايتىدىغان چاغدا، دادامنىڭ قىزىل ئارمىيە ئۇچۇن ئۇچقۇچى تەربىيىلىگەنلىكىنىڭ ئىسپاتى سۈپىتىدە ئۆز قولى بىلەن بىر ئىسپاتنامە يېزىپ بەرگەن ئىدى. ئۇنىڭ تېكىستى مۇنداق:

يولداش مېردىيان ئەخمەت:

شۇ خۇسۇستا ئىسپات بېرىمەنكى، 1932 ـ يىلى ئاپرېلدا پارتىيىمىز ئۇچقۇچىلارنى تەربىيەلىتىش ئۈچۇن شىنجاڭ ئاۋئاتسىيە ئەترىتىگە ئەۋەتكەن 25 ئوقۇغۇچى 3 ـ ئوتتۇرا ئەترەتتە مەشىقلەندۈرۈلگەن ئىدى. ئەترەت باشلىقى لى خۇەنجاڭ ئۇيغۇر مىللىتىدىن بولۇپ، خەنزۇچە ۋە رۇسچە سۆزلەيتتى، پارتىيىمىز ئەۋەتكەن ئوقۇغۇچىلارنى بۋاستە مەشىقلەندۈرگەن ئىدى. ئۇ پارتىيىمىزگە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىغا ناھايىتى دوستانە مۇئامىلە قىلغان ئىلغار ياشلاردىن ئىدى. كېيىن شېڭ شىسەي كوممۇنىستىك

پارتىيەگە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى ۋەقە تۇغدۇرغاندا تۇرمىگە تاشلىنىپ، شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قەتل قىلىنغان.

جاڭ يى

1999 ـ يىلى 30 ـ فېۋرال

جاڭ يى، لۇ لىپىڭ، شيا بوشۇن قاتارلىق گېنېراللار بىلەن سۆھبەتلىشىش داۋامىدا، ئەينى ۋاقىتتىكى شىنجاڭ ئاۋئاتسىيە مەكتىپىدە ئوقۇغان قىزىل ئارمىيە كۇرسانتلىرىدىن ھازىرغىچە ياشاۋاتقىنى 100ياشلىق فاڭ خۇەي بىلەن 96 ياشلىق فاڭ زىيىنىڭ ھازىرمۇ ھايات ئىكەنلىكىنى، مىلىتارىست شېڭ شىسەينىڭ جۇڭگو كومپارتىيەسى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بىر مەزگىل يالغاندىن دوستانە مۇناسىۋەت ئورناتقان بولسىمۇ، 1939 ـ يىلىدىن ئېتىبارەن ئىككى يۈزلىمىلىك ماھىيىتىنى ئاشكارىلاپ، شىنجاڭدا خىزمەت قىلىۋاتقان كومپارتىيە خادىملىرىغا قارىتا سىياسىي پوزىتسىيەسىنى ئۆزگەرتكەنلىكىنى ۋە ئۇلارنىڭ خىزمەتلىرىگە كۆپ توسقۇنلۇقلار قىلغانلىقىنى، 1940 ـ يىلىغا كەلگەندە ھەتتا ئاۋئاتسىيە مەكتىپىدىكى قىزىل ئارمىيە كۇرسانتلىرىنىڭ ئوقۇشىغىمۇ توسقۇنلۇق قىلىپ، ھە دېگەندىلا دەرس توختۇتۇشقا مەجبۇرلىغانلىقلىرىنى، شۇنداقلا قىزىل ئارمىيە ئۇچقۇچىلىرى ۋە «يېڭى ئەسكەرلەر گازارمىسى»دىكى جەڭچىلەر يەنئەنگە قايتىپ كەتكەندىن كېيىن، شېڭ شىسەينىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى بىلەن تىل بىرىكتۇرۇپ، كوممونىستلارغا ھېسداشلىق قىلغان ۋەتەنپەرۋەر كىشىلەرنى ھەرخىل باھانە ـ سەۋەبلەر بىلەن قامىغانلىقى ھەم ۋەھشىلەرچە ئۆلتۈرگەنلىكىنى ئوقتۇم. ئاپام تۇرسۇنخان كەنجى ۋە تاغاملارنىڭ ئېيتىشچە، 1941 ـ يىلىدىكى كۈنلەرنىڭ بىرىدە دادام خىزمەتكە كەتكىنىچە ئۆيگە قايتماپتۇ. ئاپاملار ھەرخىل يوللار بىلەن كۆپ قېتىم سۈرۈشتۈرگەن بولسىمۇ، دادامنىڭ دېرىكىنى ئالالماپتۇ. ھاۋا ئارمىيەسى 7335 ـ قىسمىنىڭ تەشۋىقات كادىرى جىاڭ يۇڭخۇاڭنىڭ «ئۇرۇمچى ئاۋئاتسىيە تەزكىرىسى»دە خاتىرىلىشىچە، 1941 ـ يىلى شېڭ شىسەي «دۇ جوڭيۈەن توپىلاڭ كۆتەرمەكچى بولدى» دېگەننى باھانە قىلىپ، ئاۋئاتسىيە چوڭ ئەترىتىنىڭ باشلىقى جاڭ تيەنشاۋ، مۇئاۋىن باشلىقى جا شۇيەن، ئوتتۇرا ئەترەت باشلىقى ۋاڭ جېن ۋە ئەخمەتلەرنى قولغا ئالغان ئىكەن.

مەن شىنجاڭ ئاۋئاتسىيە مەكتىپىنىڭ 3 ـ قارارلىق ئۇچقۇچىلار سىنىپىغا باشلىق بولغان لۇ لىپىڭنى شېنياڭغا بېرىپ زىيارەت قىلغىنىمدا، ئۇ دادامغا ناھايىتى يوقىرى باھا بەرگەندىن كېيىن، «1941 ـ يىلى بىز بىلەن تۇتقۇن قىلىنغانلار ئارىسىدا دادىڭىزمۇ بار ئىدى »دېدى. ئۇ يەنە بىزنىڭ ئۆيگە بارغانلىقىنى دەپ كېلىپ، ئانام بىلەن ھەدەمنى سوردى. سۆھبەتتىن كېيىن، ئۇ مېنى ئۆيىدە تاماق يەپ كېتىشكە دەۋەت قىلدى ـ يۇ، «ئاپىلا، ئۇنتۇپ قالغىنىمنى قاراڭ، سىلەر بىزنىڭ تاماقنى يېمەيسىلەر» دەپ، مۇھاپىزەتچىسى بىلەن مېنى باشلاپ، بىر مۇسۇلمانچە ئاشخانىغا ئېلىپ باردى ۋە شېنياڭدىكى خان سارىيى مۇزېيىنى ئايلاندۇردى.

گېنېرال لۇ لىپىڭ زىيانكەشلىك قىلغانلىقى ئەسلىمىسىدە دادام ئەخمەت نىيازبەگ توغرىسىدا مۇنداق يازغان:« بىز 26 كۇرسانت ئۈچ گۇرۇپپىغا بۆلۈندۇق. بىزنىڭ 1 ـ گۇرۇپپىغا لى خۇەنجاڭ مەسئۇل بولدى. ئۇ ئۇيغۇر مىللىتىدىن بولۇپ، ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە ھەم روسچە سۆزلەيتتى، سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە پارتىيەمىزگە دوستانە مۇئامىلە قىلغان تەرەققىيپەرۋەر ياش ئىدى. كېيىن ئۇقسام، شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە پارتىيەمىزنىگە قارشى ھەرىكەت قوزغىغاندا تۇرمىگە تاشلىنىپ، قەتل قىلىنىپتۇ». گېنېرال لۇ لىپىڭ ئەسلىمىسىدە يەنە مۇنداق دەپ يازغان:«ئوتتۇرا ئەترەت باشلىقى لى خۇەنجاڭ ماڭا ئۇچۇشنى تۇنجى قېتىم ئۆگەتكەنده، مېنى ئايروپىلانىڭ كەپىنكىسىگە باشلاپ چىققان ئىدى، مەن ھاياجىنىمنى زادىلا باسالماي، يۈرىكىم قاتتىق سېلىپ كەتكەن ئىدى. ئەترەت باشلىقى ماتورنى قوزغىتىپ، ئايروپىلانىنى سېرىلدۇرۇپ ماڭغۇزدى. بىر دەمدىن كېيىن سۈرئەتنى تېزلىتىپ، ھەش ـ پەش دېگۈچە

ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىرىنچى تارقىتىش

ئايروپىلاننى ئاسمان پەلەكىكە كۆتۈردى. مەن ئارقا بۆلمىدە ئولتۇرۇپ، ئىككى تەرەپكە قاردىم ۋە ئايروپىلاننىڭ كۆزنى يۇمۇپ ئاچقىچە كۆككە كۆتۈرۈلۈپ بولغانلىقىغا ئىشەنگۈم كەلمەيلا قالدىم. ئەتىرەت باشلىقى كەپىنكىنىڭ ئالدى ۋە ئارقا بۆلمىسىگە تۇتىشىدىغان، سۆزلىشىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان بىر رېزىنكە شلانكىغا ئاغزىنى توغرىلاپ، رولنى ئالدى ـ كەينىگە ۋە ئوڭ ـ سول ھەرىكەتلەندۈرۈشۈمنى ۋارقىراپ بۇيرىدى، ئارقىدىنلا ئايروپىلاننى ھاۋادا بىرنەچچە قېتىم چۆرگىلەتتى. مەن ئايرودرۇم ئەتراپىنى ئېنىق كۆرۈپ بولغىچە، ئۇ ئايروپىلاننى يەرگە يېنىك قوندۇرۇپ بولغاندى».

دادام ئۆز خىزمىتىنى پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن بېرىلىپ ئىشلەپ، قىزىل ئارمىيە جەڭچىلىرى بىلەن ئاسماندا پەرۋاز قىلىشنىڭ پەيزىنى سۈرىۋاتقان مەزگىللەردە، يەنى 1941 ـ يىلى گېرمانىيە فاشىستلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىغا شىددەت بىلەن ھۇجۇم قوزغاپ، دەستلەپتە بىرئاز ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن. بۇنىڭدىن قورقۇپ كەتكەن شېكى شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقى تۈگىشىدىغان بولدى دەپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يۈز ئۆرۈپ، سوۋېت كوممونىستلىرى بىلەن ئالاقە قىلغان كىشىلەرگە ۋە جۇڭگو كومپارتىيە ئەزالىرىغا زىيانكەشلىك قىلىشقا باشلىغان. دادام روس مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ قولىدا ئوقۇغانلىقى، سوۋېت مۇتەخەسسىسلىرى ۋە جۇڭگو كومپارتىيە خادىملىرى بىلەن دوستانە مۇناسىۋەت باغلىغانلىقى، ئۈرۈمچىدىكى روس كونسۇلخانىسىنىڭ زىياپىتىگە بىرنەچچە قېتىم تەكلىپ بىلەن قاتناشقانلىقى، شۇنداقلا بىر قېتىملىق ھاۋا مانۇېرىدا دادام ئايروپىلاننى ھەيدەپ، شېكى شىسەي ئولتۇرغان سەھىنىنىڭ ئۇدۇلىغا يېقىن كېلىپ، يەنە تېز كۆتۈرۈلۈپ ئۇچقانلىقى ۋە شېكى شىسەينى چۆچۈتىۋەتكەنلىكى ئۈچۈن، «خەۋپلىك كىشىلەر» قاتارىدا قولغا ئېلىنغان ئىكەن. دادام قولغا ئېلىنغاندىن كېيىن، تاغاملار دادامنىڭ دېرىكىنى قىلىپ، تۈرمىلەرگە نۇرغۇن قېتىم ئىزدەپ بارغاچ، كىيىم ـ كېچەك ئېلىپ بارغان. لېكىن ساقچىلار كىيىم ـ كېچەكنى ئېلىپ قېلىپ، دادامنى ئۇلار بىلەن كۆرۈشتۈرمىگەن.

1945 ـ يىلى، ئەينى ۋاقىتتا شېكى شىسەي تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىنغان سىياسىي جىنايەتچىلەرنى قويۇپ بەرگەندە، ئاپام مېنى ۋە ھەدەم رەئىسەنى يېتىلەپ جەنۇبىي قوۋۇققا ئاپارغان ئىدى. جەنۇبى قوۋۇق(نەنمىن)تا يوغان ئىككى قاناتلىق قارا دەرۋازا بولۇپ، ئىككى تەرىپى ئۇزۇن كەتكەن سېپىل ئىدى. بىز شۇ يەردە دادامنى چىقىپ قالارمىكىن دەپ خېلى ئۇزۇن تۇرغان بولساقمۇ، ھېچقانداق خەۋەر بولمىدى. قويۇپ بېرىلگەنلەردىن سۈرۈشتۈرسەك، دادام قولغا ئېلىنىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا قەتل قىلىنغان ئىكەن. شۇنىڭ بىلەن نەگە دەپنە قىلىنغانلىقىنى بىلىش ئۈچۈن، تاغلىرىم قۇربان كەنجى، خەمىت كەنجىلەر ساقچىخانىغا بېرىپ سۈرۈشتۈرگەندە، ئۇلار بىلمەيدىغانلىقىنى، كۆپىنچە ئەھۋاللاردا قىزىل كۆڭۈلۈك ياكى لېيۇداۋان تەرەپلەرگە كوللېكتىپ كۆمۈلدىغانلىقىنى ئېيتقان، ھەم ئۆز ۋاقتىدا دادامغا ئېلىپ بارغان كىيىم ـ كېچەكلەرنى شۇ پېتى قايتۇرۇپ بەرگەن. نەتىجىدە دادامنىڭ جەسىتىنى تېپىشقىمۇ ئامالسىز قېلىپ، خالىس نەزىر ـ چىراق قىلدۇق. شۇنداق قىلىپ، بىز قىزىل ئارمىيەنىڭ تۇنجى ئۇچقۇچىلار ئەترىتىنىڭ دۇنياغا كېلىشى ئۈچۈن ئۆن ـ تىنسىز ئەجىر قىلغان، ئۇيغۇرلار ئىچىدىن يېتىشىپ چىققان تۇنجى ئەۋلاد ئۇچقۇچىلار مەشقاۋۇلى ــ دادام ئەھمەت نىيازبەگدىن ئاتا مېھرىگە قانماي تۇرۇپلا مەڭگۈلۈك ئايرىلىپ قالدۇق. مەن دادام ئەھمەت نىيازبەگنىڭ تەربىيىسىدە بولغان لۇ لىپىڭ، شىيا بوشۈن، جاۋچۈن قاتارلىق كىشىلەرنىڭ كېيىن جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىكى ۋە تەربىيىسىدە ئازادلىق ئۇرۇشى ۋە چاۋشىيەنگە يارەدەم بېرىش ئۇرۇشلىرىدا باتۇرلارچە جەڭ قىلىپ قەھرىمانلىق كۆرسەتكەنلىكىنى، ئېلىمىز ھاۋا ئارمىيەسىنىڭ گېنېرالللىرى ۋە ئاۋئاتسىيە مەكتەپلىرىنىڭ مۇھىم رەھبەرلىرىدىن بولۇپ يېتىشكەنلىكىنى ئوقۇپ، چەكسىز پەخىرلەندىم. بۇ يىل قىزىل ئارمىيەنىڭ ئۇزۇن سەپەردە غەلبە قىلغانلىقىنىڭ 80 يىللىقى، مەن مۇشۇ بايانلىرىم بىلەن قىزىل ئارمىيە ئۈچۈن جان

كۆيدۇرۇپ ئىشلىگەن مەرھۇم دادامنى چوڭقۇر مېھرىم بىلەن ئەسلەيمەن ۋە قىزىل ئارمىيەنىڭ ئۇزۇن سەپەردە غەلبە قىلغانلىقىنىڭ 80 يىللىقىنى خاتىرىلەيمەن!

قوشۇمچە: شىنجاڭ ئاۋىئاتسىيە مەكتىپىدە دادامدىن نەزىرىيەۋي بىلىم ھەم ئەمەلىي تەلىم ئالغان ۋە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ تەربىيىسىدە ئېلىمىز ھاۋا ئارمىيەسىنىڭ گېنېراللىرىدىن بولۇپ يېتىشكەن بىر نەچچە كىشىنىڭ قىسقىچە تەرجىمىھالى:

لۇ لىپىڭ(1917 ـ 2001) جىياڭسۇلىق، شىنجاڭ ئاۋىئاتسىيە مەكتىپىنىڭ 3 ـ قارارلىق ئۇچقۇچىلار سىنىپىدا سىنىپ باشلىقى ۋە ياچېيكا شۇجىسى بولغان؛ كېيىن ھاۋا ئارمىيەسىنىڭ 4 ـ ئاۋىئاتسىيە مەكتىپىگە مۇدىر، جۇڭگو ـ چاۋشيەن بىرلەشمە ھاۋا ئارمىيەسىنىڭ دەندوڭدىكى قوماندانلىق شىتابىنىڭ ئۇرۇش قوماندانى، ھاۋا ئارمىيەسى 1 ـ كورپۇسنىڭ قوماندانى، شېنياڭ ھەربىي رايونى ھاۋا ئارمىيەسىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. 1961 ـ يىلى گېنېرال پولكوۋنىك ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن ۋە مۇستەقىللىق، قىزىل يۇلتۇز، ئازادلىق ئوردېنلىرىغا تۆت قېتىم نائىل بولغان. ئۇ 2001 ـ يىلى 84 يېشىدا ۋاپات بولغان.

فاڭ زىيى(1917 ـ 2015) ئەنخۇيلۇق، شىنجاڭ ئاۋىئاتسىيە مەكتىپىنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، شەرقى شىمال بىرلەشمە ئارمىيەسىنىڭ ئاۋىئاتسىيە مەكتىپىدە مەشقىلەندۈرۈش بۆلۈمىنىڭ باشلىقى، ئۇچقۇچىلار چوڭ ئەترىتىنىڭ سىياسىي كومىسسارى، ئۇچقۇچىلار باشقارمىسىنىڭ باشلىقى بولغان؛ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھاۋا ئارمىيەسى 5 ـ ئاۋىئاتسىيە مەكتىپىنىڭ مۇدىرى، ھاۋا ئارمىيەسىنىڭ پولك كوماندىرى، بىرىگادا كوماندىرى ۋە جۇڭگو خەلق پىدايى قىسىملىرى ھاۋا ئارمىيەسىنىڭ دىۋىزىيە كوماندىرى، خەلق ئازادلىق ئارمىيەسى ھاۋا ئارمىيەسىنىڭ كورپۇس كوماندىرى، بېيجىڭ ھەربى رايونى ھاۋا ئارمىيەسىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانى، گۇاڭجوۇ ھەربى رايونى ھاۋا ئارمىيەسىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. 1955 ـ يىلى گېنېرال پولكوۋنىك ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن، ئۇ 2015 ـ يىلى 98 يېشىدا بېيجىڭدا ۋاپات بولغان.

شىيا بوشۇن شىنجاڭ ئاۋىئاتسىيە مەكتىپىنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، شەرقىي شىمال بىرلەشمە ئارمىيەسى ئاۋىئاتسىيە مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچى، 2 ـ چوڭ ئەترەتنىڭ سىياسىي كومىسسارى، خەلق ئازادلىق ئارمىيەسى شەرقىي شىمال ئاۋىئاتسىيە مەكتىپىنىڭ ئوتتۇرا ئەترەت باشلىقى، ھاۋا ئارمىيەسى 6 ـ ئاۋىئاتسىيە مەكتىپىنىڭ مەشقىلەندۈرۈش باشقارمىسىدا باشقارما باشلىقى، مۇئاۋىن مۇدىر، ھاۋا ئارمىيەسىدە بىرىگادا كوماندىرى، دىۋىزىيە كوماندىرى، مۇئاۋىن كورپۇس كوماندىرى، فۇجوۇ ھەربى رايونى ھاۋا ئارمىيەسىنىڭ باش قوماندانى، جەنەن ھەربىي رايونى ھاۋا ئارمىيەسىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. 1964 ـ يىلى گېنېرال پولكوۋنىك ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن ۋە ئازادلىق، مۇستەقىللىق ھەم قىزىل يۇلتۇز ئوردېنلىرىغا تۆت قېتىم نائىل بولغان.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. «لۇ لىپىڭنىڭ ئەسلىمىسى»، جۇڭگو يېزا ئىگىلىكى پەن ـ تېخنىكا نەشرىياتى، 2002 ـ يىل نەشرى؛
2. فاڭ زىيى: «قارلىق تاغ، ساسلىق يەر، كۆك ئاسمان»، جۇڭگو خەلقارا ئاخبارات نەشرىياتى، 2010 ـ يىل نەشرى؛
3. شېرىپ خۇشتار: «شىنجاڭ ئاۋىئاتسىيەسى توغرىسىدا»، ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى تارقىتىش

يېڭىچە مائارىپ ۋە سەنئەت تەشەببۇسكارى شېرىپ ئەيسا ھەققىدە ئەسلىمە

نىجادجان شېرىپ، غەيرەتجان ئوسمان ئۇتۇغۇر

شېرىپ ئەيسا (1905 ـ 1941)، شېرىپ ئاخۇن، تولۇق ئاتىلىشى شېرىپ ئاخۇن ئەيسا ھاجىم، يەنە چوڭ دادىسىنىڭ نام شەرىپىدىن ئۇدۇم ئېلىپ شېرىپبەگ دەپمۇ ئاتالغان ــ ئوقۇمۇشلۇق بىر مەرىپەتپەرۋەر، كۆپنى كۆرگەن، سوۋېت ئىتتىپاقى، رۇسىيە، ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرى ھەتتا ياۋروپاغىچە قەدىمى يېتىپ قەشقەر ئارىسىدا قاتناپ تىجارەت قىلىدىغان خەلقئارا سودىگەر ئائىلىسى ـ ئەيسا شېرىپ (ئەيساھاجىم شېرىپبەگ) ئائىلىسىدە، تاشكەنتدە دۇنياغا كۆز ئاچقانكەن. كېيىن ئۆزبېكستان (ھازىرقى قىرغىزستان)نىڭ ئاتىبېشى رايونىدىكى ئۆزلىرىنىڭ باغ ـ ھويلىلىق قورۇ ـ جايىدا چوڭ بولغانكەن.

شېرىپ ئاخۇننىڭ دادا تەرەپ جەمەتى قەشقەرنىڭ بەشكېرەم يېزىسى(بۇ يېزا كېيىنچە قوغان يېزىسىغا، ھازىر نەزەرباغ يېزىسىغا تەۋە بولغان) چۇمبۇس كەنتىدىن بولۇپ، چوڭ دادىسى ئەيساھاجىم، ئۇلۇغ بوۋىسى شېرىپ بەگ، بۇزرۇك بوۋىسى نۇرمۇھەممەدىن بەگ (نۇرمۇھەممەدىن بەگ)، ئۇنىڭ دادىسى غوجىشاخاخۇنۇم، ئۇنىڭ دادىسى تۇردىشاھخاخۇنۇم قاتارلىقلار ئەۋلادتىن ـ ئەۋلاد چۇمبۇس كەنتىنى ئاتا ماكان قىلىپ، بۇ يەردىكى بۇزرۇكۋار بوۋىسى ئوسمان بۇغراخانىنىڭ مازىرىنى نەسەبىي مازار قىلىپ، ئۆلگەنلەرنى ئۇنىڭ ئەتراپىغا دەپنە قىلىپ، ئاتا يۇرتنى چۆرىدەپ، جاھاندارچىلىق قىلىپ ياشاپ ئۆتكەن جەمەتتىن بولغان.

شىرۋاخۇن ئالتە ـ يەتتە ياشقا كىرگەندە دادىسى، ئانىسى بىلەن قەشقەرگە قايتىپ كەلگەن ھەم بۇ يەردە بىر تەرەپتىن ئاتا ـ ئانىسىدىن تەربىيە ئالسا، يەنە بىر تەرەپتىن، قەشقەر شەھىرىدىكى مەكتەپتەپلەردە ئوقۇپ تەربىيەلەنگەن. جۈملىدىن كىچىكىدىن باشلاپ، ئۆزبېكستانلىق ئانىسى ئۇلۇغخېنىمدىن ۋە ئاكىسى مۆمىنئاخۇندىن پەننىي بىلىملىرىنى، ئەرەب تىلى، پارس تىلى، روس تىلى، چاغاتاي تىل ـ يېزىقىنى، دۇتار چېلىش، ناخشا ئېيتىشنى ئۆگەنگەن. تەكلىپلىك مەشىقاۋۇللارنىڭ يېتەكچىلىكىدە جامبازلىق ماھارەتلىرىنى ئىگىلىگەن.

شېرىپ ئاخۇن ئاكىلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن تاشكەنتكە چىقىپ، 1924 ـ 1928 ـ يىللىرى ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇنىۋېرسىتېتى(بەزىلەرنىڭ ئېيتىشىچە بۇ ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ شۆبىسىگە) قوبۇل قىلىنىپ، بىر تەرەپتىن ئوقۇپ، بىلىم تەھسىل قىلىپ، يەنە بىر تەرەپتىن ئاساسىي قاتلام سوۋېت ھاكىمىيىتىنى قۇرۇش، مۇستەھكەملەش، قوغداش قاتارلىق پائالىيەتلەرگە ئاكتىپ قاتناشقان. بۇ جەريانىدا قىرغىز يېگىت ئىسھاقبەگ مونۇنۇپ بىلەن تونۇشۇپ، ئۇنىڭ بىلەن دوستلاشقان. 1928 ـ يىلى مەكتەپنى ئەلا نەتىجە بىلەن تاماملاپ سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە تاشكەنت، سەمەرقەنت، بېشكەك، ئوش، ئاتىبېشى قاتارلىق جايلاردا ئىلگىرى ـ ئاخىر ئىجتىمائى خىزمەت، ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەرگە پائال قاتنىشىپ خىزمەت ئىشلىگەچكە، سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ كۆپ قېتىم مۇكاپاتلىشىغا ئېرىشكەن.

شېرىپ ئاخۇن 1932 ـ يىلى باھار پەسلىدە، ئۆزبېكستاندىن ئالغان ئايالى بەھرىنىساخان ئابدۇلخەيرى قىزى (1914 ـ 1992)نى ۋە سەككىز ئايلىق قىزى ئۇلۇغلىنىسانى ئېلىپ، ئانا ۋەتىنگە قايتىپ كەلمەكچى بولۇپ يولغا چىققان. ئەمما مەلۇم سەۋەب تۇپەيلىدىن چىگىرىدا بىر يىلدەك تۇرۇپ قېلىپ، 1933 ـ يىلى قەشقەر شەھىرىگە كىلەلىگەن. قەشقەر شەھىرىگە كېلىپ، خام بازىرى تۆرەيارباغ ئارىلىقىغا جايلاشقان كوچىدىكى ھېكىم ھاجىم يارباغنىڭ قوش قەۋەتلىك ھەم ئىچكەركى ـ تاشقارقى ھويلىلىق قورۇ ـ جايىنى ئىجارىيگە ئېلىپ ئولتۇراقلىشىپ، ئەڭ ئاۋۋال تىجارەتچى قىياپىتىدە ئوتتۇرىغا چىققان. يەنى ئالدى بىلەن خەلق ئارىسىغا چوڭقۇر چۆكۈپ، ۋەزىيەتنى كۆزىتىپ، تەكشۈرۈپ ئۆگىنىپ،

ئۆزىنىڭ خوشئاۋازلىقى، كىلىشىملىگى، ناتىقلىقى، سەنئەت تالانتى بىلەن خەلق ئارىسىغا تېزلا سىڭىپ، ئۇلار بىلەن دوستلىشىپ، ئۇلارنى ئۆز ئەتراپىغا جەلپ قىلىپ، پەيدىنپەي سىناپ كۆپەيتىپ، يېڭىلىق تەرەپتارلىرى، ھەرساھە، ھەركەسىپتىكى تەرەققىياتچى زاتلار، كۆتۈرەڭگە روھلۇق ياشلار، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا تىجارەت ۋە ئىشلەمچىلىككە چىقىپ كەلگەن كىشىلەرنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ئەتراپىغا ئويۇشتۇرۇپ، ئىشەنچىلىك، دەۋرىنىڭ سىنىقىدىن ئۆتكەن بىر قىسىم كىشىلەر بىلەن دەسلىپىدە، «ماركسزمنى ئۆگىنىش گورۇپپىسى» قۇرۇپ، ماركسزم ـ لېنىنزم تەلىماتلىرىنى، «ئۆكتەبىر ئىنقىلابى» تەجرىبىلىرىنى ئۆگىنىپ، تونۇشتۇرۇپ، مۇشۇ ئاساسىدا ئەڭ مۇنەۋۋەر كىشىلەر بىلەن قەشقەر ۋە پەيزىۋات ناھىيەلىرىدىن «ماركسزمنى ئۆگىنىش ئۇچقۇنلار ئىتتىپاقى» (كېيىنچە قىسقارتىلىپ «ئىتتىپاق» دەپ ئاتالغان) دىن ئىبارەت دەسلەپكى تەشكىلات، يەنى «ئۇچقۇن»نى بارلىققا كەلتۈرۈشنىڭ ئاساسىنى سېلىپ، پەيدىنپەي باشقا ناھىيەلەرگىچە كېڭەيتىش قەدىمىنى باشلىغانىكەن.

شېرىپ ئاخۇن دەسلەپكى قەدەمدىكى تەكشۈرۈپ ئۆگەنگەنلىرىگە ئاساسەن، ئىزىلىۋاتقان جاپاكەش خەلق ئاممىسىنى جاھالەتتىن قۇتقۇزۇپ، ئازادلىققا، ئەركىنلىككە، بەخت سائادەتكە ئېرىشتۈرۈش ئۈچۈن، كەڭ خەلق ئاممىسىنى ئويغىتىپ ھەم ئىتتىپاقلشتۇرۇپ، ئۇيۇشتۇرۇپ، ئىنقىلاب يولىغا باشلىيالايدىغان جەڭگىۋار بىر تەشكىلاتنىڭ بولۇشى ئىنتايىن زۆرۈر، شۇنىڭ ئۈچۈن، مەدەنىي ئاقارتىش (مائارىپ)نى يولغا قويۇپ، يېڭىچە مەكتەپلەرنى ئېچىپ، پائال راۋاجلارندۇرۇشمىز كېرەك، دېگەن ئۇلۇغۋار نىشاننى ئىنىق بەلگىلەپ، قەتئىي ئىرادە بىلەن ئۆز قەلبىگە چوڭ ئىشلارنى پۈكۈپ ــ 1934 ـ يىلى قەشقەر ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ تەكلىپى بىلەن بۇ ئۇرۇنغا ئىشقا چۈشۈپ، مەدەنىي ئاقارتىش (مائارىپ) ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان. بۇ پايدىلىق پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۆز نىشان ۋە ئارزۇسىنى ئىشقا ئاشۇرۇش يولىدا ئۆز مەنپەئەتىنى كۆزلىمەي، جاپالىق ئىزدىنىپ، باش چۆكۈرۈپ، بارلىق قارشىلىق ـ توسالغۇلارنى بىر ـ بىرلەپ يېڭىپ، ئۆز ھاياتىنىڭ خەۋپىگە ئۇچرىشىغا پىسەنت قىلماي ھەم تېز پۈگمەي، قارشىلاشقۇچىلارغا تاقابىل تۇرۇپ، ئويۇشما ۋە جەمئىيەتتىكى يېڭىلىق تەرەپدارلىرى، تەرەققىياتچى زاتلار، بايلار، يېڭىلىققا ئىنتىلگۈچى ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەر (ياشلار)، ئەڭ مۇھىمى كەڭ خەلق ئاممىسى، ھەتتا بىر قىسىم تەرەققىياتچى ئەمەلدارلارنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئاكتىپلىق بىلەن ئۇيۇشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ قىزغىن قوللىشى، مەدىتى، ھەتتا ئىشتىراك قىلىشى، «ئۇچقۇنلار ئىتتىپاقى» ئەزالىرىنىڭ يادرولۇق رول ئويناپ، ئاكتىپ خىزمەت ئىشلىشى، سابىق سوۋېتلەر ئىتتىپاقى، تۈركىيە قاتارلىق جايلاردا، ئۆز دىيارىمىزدا ھەرخىل بىلىم تەھسىل قىلىپ كەلگەن بىر قىسىم بىلىملىك، ئوقۇمۇشلۇق، ئالغار يىكىرلىك كىشىلەرنى قېزىپ، تەشكىللەپ، ئۇيۇشتۇرۇپ، ئوقۇتقۇچىلىق، باشقۇرۇش-يېتەكچىلىك قىلىش ئىشلىرىنى ئۆز ئۈستىلىرىگە ئىلىشىلرى بىلەن، ئامما ئىچىدە تەشۋىقاتنى كەڭ قانات يايدۇرۇپ، مەبلەغ توپلاپ، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەشقەردىكى كونسولخانىسىنىڭ ئەمەلىي قوللىشى بىلەن، قەشقەر شەھىرىدە خانلىق مەدرىسەنى، ئوردا ئىشكىدە يېڭىچە مەكتەپنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، يېڭىچە مائارىپنى قەشقەر دىيارىدا جانلاندۇرۇشقا كۈچ چىقىرىپ، ئۆزى بىللە ئىلىپ كەلگەن «شەرق ھەقىقىتى» ۋە «يېڭى ھايات» نەشرىياتلىرى نەشر قىلغان، دەرسلىك ۋە باشقا قوللانمىلارنى ئاساس قىلىپ، ئالتە يىللىق تۈزۈمدە، يەنى تۆت يىللىق باشلانغۇچ، ئىككى يىللىق ئوتتۇرا دەرىجىلىك سىنىپ (دەسلىپىدە ئوقۇتقۇچى يېتىشتۈرۈش نىشانى بىلەن) قىلىپ باشقۇرۇپ، باللارنى ئانا تىلدا ۋە پەن ـ مەدەنىيەت بىلەن تەربىيەلەشنى باشلاش بىلەن، بۇ مەكتەپدە كۇرس ئىچىپ تايانچ ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيەلىگەن. بۇ مەكتەپ باشقا مەكتەپلەر بىلەن بىرگە پۈتۈن قەشقەر، ھەتتا جەنۇبىي شىنجاڭ مەدەنىي ئاقارتىش ئىشلىرىنىڭ باشلامچىسى، بايراقدارى كېيىنچە، قەشقەر دارىلمۇئەللىمىنىڭ ئۇلى بولۇپ قالغان. بۇ مەكتەپتە ئوقۇش باشلىغان كۈنى شەھەر ئىچى بايرام كەيپىياتىغا تولۇپ، ھەممە يەر تەنتەنە، داغدۇغلۇق مەنزىرىگە تولغان بولۇپ، قارشىلىق قىلغۇچى بىر تۈركۈم جاھىل كۈچلەرنىڭ ھەيۋىسى يەنە

بىر قىتىم يەرگە ئورۇلغان. تۇنجى قارارلىق ئوقۇغۇچىلار ئوقۇغان، جەڭگىۋار ناخشىلار ئۇلارنىڭ يۈرىكىگە خەنجەر بولۇپ سانچىلغان. شېرىپ ئەيسا بۇ مەكتەپ قۇرۇلىشىدا ئاساسلىق تەشۋىقاتچىلىق، تەشكىللەش، ئويۇشتۇرۇش، يىتەكلەش ئىشلىرىدا بەلگىلىك ياكى مۇھىم ھەم ئەمەلىي رول ئوينىغان. شۇ ئاساسىدا شەھەر ئىچىدە يەنە ئارقىمۇ ـ ئارقا نوربىشى، قوناق بازىرى، تۇمەن بويى قاتارلىق مەكتەپلەرنىڭ بارلىققا كىلىشىگە تۈرتكىلىك رول ئويناش بىلەن، كەڭ دېھقانلار ئارىسىدا مەدەنىي ـ ئاقارتىش ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئۇلارنى ئويغىتىش، باشلامچىلاردىن قىلىش ئۈچۈن ئۇ ئالدى بىلەن ئانا يۇرتى بولغان بەشكېرەم يېزىسىغا تەۋە چۇمبۇس، بۇچا، شامپاشا، قارا ساقال، تۆۋەنكى قازئېرىق قاتارلىق كەنتلەرگە ئوتتۇرا بولىدىغان، قەشقەر ـ ئۈرۈمچى، قەشقەر ـ ئۈستىن ئارتۇچ ـ ئەركەشتام چوڭ يولىنىڭ تۇغىنىگە جايلاشقان، قەدىمدىن باشلاپ بەشكېرەم بەگلىكىنىڭ دىنىي مائارىپ مەركىزى، بەشكېرەم يېزىسىنىڭ مەمۇرىي ئورگىنى ـ بەگلىك ئىدارە جايلاشقان كەنت بولۇپ كەلگەن يۇقىرىقى قازئېرىق كەنتىنى تاللاپ بۇ يەرگە مەكتەپ قۇرۇشنى پىلانلىغان. شېرىپ ئاخۇن ئاكىسى مۆمىنبەگ بىلەن ئالدى بىلەن ئۆزلىرى باشلامچىلىق بىلەن پۇل چىقىرىشىپ، يەنە قەشقەر ج خ ئىدارىسىنىڭ سابىق مۇئاۋىن باشلىقى، يۇقىرىقى قازىقلىق ھەم موسكۇۋادا ئوقۇپ كەلگەن ئابدۇقادىرھاجى(ئابدۇقادىر ھاشىم)نىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ھەم ئۇنى ئىش بېشى قىلىپ يېزا خەلقىنىڭ ئاڭ ـ سەۋىيەسىنى يەنمۇ ئۆستۈرۈش، قىزلار يېڭىچە مائارىپ بىلەن تەربىيەلىنىشى، پەننىي بىلىملەر، يېڭىچە تەلىم ـ تەربىيە بىلەن ئوقۇشىغا كاپالەتلىك قىلىشنىڭ ئاساسىنى تۇرغۇزۇشقا تۇتۇنغان. دادام قاتارلىقلار پىلانلىغان بۇ مەكتەپ بىر قوڭغۇراق بىلەن دەرسكە كىرىپ ـ چىقىدىغان، بىر تۇتاش باشقۇرۇلىدىغان، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى قۇرۇلۇش ئۇسلۇبى بويىچە لاھىيەلەنگەن بولۇپ، قۇرۇلۇش يەر يۈزىدىن كۆتۈرۈلۈپ، ئاستى بىر قەۋەت بوش قالدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە تاختاي (پول) ياتقۇزۇلۇپ، ئىككى سىنىپ بىلەن كاربىدۇر ئارىلىقىغا ئوت قالاش ئوچاق ئېغىزى كاربىدۇرغا قارىتىلغان ئېگىز تام مەش، ياغاچ راملىق، ئەينەكلىك كەڭ دېرىزە ئورۇنلاشتۇرۇلغان سىنىپلاردىن تەركىب تاپقان. ئوقۇتۇش بىناسىنىڭ شەرقىگە 500 ئادەم سىغىدىغان قىشلىق كىنو ـ تىياتىرخانا، غەرب تەرىپىگە يازلىق كىنو ـ تىياتىرخانا، شىمالىغا مەكتەپنىڭ ئىشخانا ـ ئىسكىلات ئۆيلىرى، جەنۇبىغا ئىككى قەۋەتلىك دۇكان ـ ساراي قاتارلىقلار سېلىنغان. مەركىزىي مەكتەپنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 50 مېتىر يىراقلىققا، ئارىسىنى قەشقەر ـ ئۈرۈمچى چوڭ يولى ئايرىپ تۇرىدىغان يەرگە قىيپاش ھالەتتە قىزلار مەكتەپ سېلىنىپ، ئوغۇللاردىن ئايرىپ ئوقۇتۇش يولغا قويۇلغان. بۇ مەكتەپنىڭ كۆلىمى چوڭ بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى قوللايدىغان، يېتەكچىلىك قىلىدىغان، ئۇنىڭغا مەدەت قىلىدىغان ئادەملەرنىڭ كۆپ بولۇشى لازىم بولغان. كېتەرلىك يەر، ئىقتىسادنى جەم قىلىش ئۈچۈن، كۆپ تىرىشچانلىقلار كۆرسىتىلگەن، بەشكېرەم يېزىسىدىن باشقا، قەشقەرنىڭ باشقا يېزا ـ ناھىيەلىرىدىكى ھاللىق كىشىلەر، ھۆكۈمەت خادىملىرى، ئاقسۇ ئۈچتۇرپان، ئونسۇ ناھىيەلىرىدىكى يۇرتداشلار، مەرىپەتپەرۋەر زاتلار، ھاللىق كىشىلەر ياردەم قولىنى سۇنغان. قۇرۇلۇش ۋاقتى 1934 ـ 1935 ـ يىللىرى بولۇپ ئىككى يىل داۋاملاشقان. ئەمەلىيەتتە ئوقۇتۇش 1934 ـ يىلى كۈزدىلا باشلانغان. شۇنىڭغىچە، بۇ يىلنىڭ ئالدىنقى يېرىم يىلىدا قوبۇل قىلىنغان بالىلار يۇقىرىقى قازئېرىق كەنتىنىڭ تېرەك تۈۋى مەھەللىسىدىكى چوڭ جامە يېنىدىكى قارىخانىدا ئوقۇپ تۇرغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە بۇ مەكتەپنىڭ ئەتراپىدىكى چۇمبۇس، بۇچى، شامپاشا، تۆۋەنكى قازئېرىق كەنتلىرىدىمۇ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى قۇرۇلۇشى پوسۇنىدا شۆبە مەكتەپ قۇرۇلۇپ، مەركىزىي مەكتەپنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. يۇقىرىقى قازئېرىق مەكتەپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇزۇن ئۆتمەي ھۆكۈمەت باشقۇرىشىدىكى مەكتەپ دائىرىسىگە كىرگۈزۈلۈپ «شەنلى مەكتەپ» دەپ ئاتالغان. بۇ مەكتەپكە قەشقەر دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى، ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلاردىكى مەكتەپلەردە ئوقۇغان قابىل مۇئەللىملەر تاللىنىپ ھەم سەپلىنىپ ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. بۇ مەكتەپتە بەش كەنتنىڭ

بالىلىرى ئوقۇشتىن باشقا يۇقىرى يىللىقلىرىدا، ھەتتا بەشكىرەم، ئاۋات، يېڭىئۆستەڭ يېزىلىرى، پەيزىۋات، قارغىلىق، ئونسۇ ناھىيەلىرىدىن بالىلار، بولۇپمۇ، ھاللىق كىشىلەر، سودىگەرلەرنىڭ بالىلىرىمۇ كېلىپ ئوقۇغان. ئۇنىڭدىن باشقا نامرات بالىلارغىمۇ يارەم بېرىلىپ، ئۇلارنىڭ ئوقۇشىغا ئىمكانىيەت يارىتىلغان. شۇندىن كېيىن يەنە قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى ھەزرەت كەنتىدە بىر مەكتەپ قۇرۇشقا يېتەكچىلىك ۋە ھەيدەكچىلىك قىلغان. 1934 - يىلىدىن باشلاپ شېرىپ ئاخۇنۇمنىڭ ئاكىسى مۆمىنبەگ ئۇستۇن ئارتۇش بەگلىكىگە بەگ بولۇپ تەيىنلەنگەن ۋە ئىككى نەپەر دوغىسىنى ئەگەشتۈرۈپ، ئون يىلغا يېقىن ئۇستۇن ئارتۇشتا بەگلىك قىلغان. يەنە بىر ئاكىسى سىدىق بەگ ئاستىن ئارتۇچ بەگلىكىگە بەگ بولغان. مانا مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئاكىلىرى بىلەن ھەمكارلىشىپ، ئۇستۇن ئارتۇش ۋە ئاستىن ئارتۇشلارنىڭ مائارىپىنىڭ، بولۇپمۇ مەمتىلى تەۋپىق يېتەكچىلىكىدىكى ئاستىن ئارتۇشنىڭ يېڭىچە مائارىپىغا ۋە ئۇستۇن ئارتۇشتىكى ئىكساق مائارىپىنىڭ قايتىدىن جانلىنىشىغا ئالاھىدە كۈچ قوشقان. تارىخي ئەھۋاللاردىن مەلۇمكى، كونا جەمئىيەتتە، بولۇپمۇ، مىنگو - جۇمھۇرىيەت دەۋرىدە بىرەر يېڭىلىق، بولۇپمۇ دىنى ئىشلار، ئوقۇتۇش - مەكتەپ ئىشلىرىنىڭ يۈرۈشىشىدە يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ قوللىشى بولمايدىكەن، ئۇنىڭ مەۋجۇد بولۇشى، تەرەققي قىلىشى ئەسلا مۇمكىن بولمايدىغان ئىش ئىدى. مۆمىنبەگ، سىدىق بەگلەر ياش چېغىدا قەشقەر شەھىرىدكى مەدرىسلەردە ئوقۇپ، ئۇنىڭدىن كېيىن، تاشكەنت قاتارلىق شەھەرلەردىكى پەننى مەكتەپتە ئوقۇپ، بەلگىلىك پەن - مەدەنىيەت سەۋىيەسىگە ئىگە بولغان، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا بىر مەزگىل تۇرۇپ، ئۇ يەردىكى يېڭىلىقلارنى، يېڭىچە مائارىپ تەرەققىياتىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن، ئۇ يەردە خىزمەت، تىجارەت قىلغان بولغىنى ئۈچۈن، دەبدەبىلىك بولمىسىمۇ، تەرەققىيپەرۋەر، ئىلغار ئاڭنى يېتىلدۈرگەن، يېڭىلىققا ئىنتىلگەن، يېڭىچە پەننى مائارىپىنىڭ ئاڭلىق تەشەببۇسچىلىرى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىققان. مانا مۇشۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، شېرىپئاخۇن ۋە ئاستىن ئارتۇچ، ئۇستۇن ئارتۇشتىكى تەرەققىيپەرۋەر كىشىلەر بىلەن ھەمكارلىشىپ، كەڭ دائىرىدە سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈلۈپ، ئاستىن ئارتۇش ۋە ئىكساقنى مەركەز قىلغان يېڭىچە مەكتەپ مائارىپىنىڭ تەرەققي قىلىشىنى يەنمۇ تېزلتىشكە تىگىشلىك ھەسسىسىنى قوشقان. ئوقۇتقۇچىلارنى تەڭشەپ ئىشلىتىپ، كەسىپ قۇرۇلمىسىنى ئۇيغۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئەينى چاغدا يۇقىرىقى قازىئېرىق مەكتەپتە ئوقۇغانلاردىن ئىكساق، ئاستىن ئارتۇچنىڭ تەجەن قاتارلىق مەكتەپلىرىگە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىشقا سەپەرۋەر قىلغان. مەسىلەن، يۇقىرىقى قازىئىرىقلىق ئېلى جامال (1920 ـ 1991) 1939 ـ يىلى ئىكساق مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچى بولغان (بۇ كىشى كېيىن ئونسۇ ناھىيەسىگە يۆتكىلىپ كېلىپ، شۇ يەرنىڭ مائارىپ ئىشلىرىغا ئالاھىدە ھەسسىسىنى قوشقان، يەنە يۇرت مۆتىۋىرى بولۇپ، جامائەتنى توغرا يولغا يېتەكلەشتە باشلامچىلاردىن بولۇپ ئالەمدىن ئۆتكەن، ئۇنىڭ بالا - چاقىلىرى ھازىر ئونسۇ، قاراماي قاتارلىق جايلاردا ياشىماقتا). يەنە يۇقىرىقى قازىرىقلىق ھامۇد ئابدۇللا (1918 ـ 1979) 1938 - 1944 - يىللىرى تىجەن شيەنلى مەكتەپنىڭ تەرتىپ مۇدىرى، ئىلمي مۇدىرى بولۇپ ئىشلىگەن (ش ئۇ ئا ر جامائەت خەۋپسىزلىك نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرى دەرىجىلىك ئىقتىدارلىق كادىرى مامۇتجان ئىمىن ھامۇد ئابدۇللا مۇئەللىمنىڭ ئەينى يىللىرىدىكى تىرىشچان، ئىقتىدارلىق ئوقۇغۇچىسى ئىدى). شېرىپئاخۇننىڭ ئاستىن ئارتۇشتىكى مەمتىلى تەۋپىقنىڭ يېڭىچە مائارىپىلىق ھەركىتىنى زور كۈچ بىلەن قوللىغانلىقى، مەدەت بەرگەنلىكىنىڭ تارىخي ئەھمىيىتىمۇ زور بولغان دېيىشكە بولىدۇ. بولۇپمۇ، ئۇ قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى نامىدىن قوللاشنى ئەمەلىيلەشتۈرگەن، مەمۇرىي ۋە سىياسىي كاپالەتكە ئىگە قىلغانلارنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىناتتى.

شېرىپ ئاخۇن قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ مەسئۇللىرىدىن بىرى بولۇپ، كۈندىلىك ئىشلارغا يېتەكچىلىك قىلىۋاتقان مەزگىلدە، بىر تەرەپتىن ئۆزىنىڭ ئارزۇسى، يەنە بىر تەرەپتىن ئەمەلىي ئەھۋالنىڭ تەقەززاسى، بولۇپمۇ تەشكىلىنىڭ تەلىپى بىلەن پەيزىۋات ناھىيەسىگە بېرىپ،

ئۇيغۇر كتاب نۇر بېكتى
www.uyghurkitap.com

ئـۇ ناھىيەنـىڭ مەدەنـي ئاقـارتىش ئۇيۇشمىسـىنىڭ ئىشـلىرىنى يۈرۈشتۈرۈشـكە ھەيـدەكچىلىك قىلـىش خىزمىتىگە تەيىن قىلىنغان. بۇنىڭدىكى يەنە بىر سەۋەپ، ئەينى يىللىرى ياركەنـت (يەركەن) ئايرىم ۋىلايەت، پەيزىۋات ناھىيەسـى قەشقەرنىڭ چوڭ ناھىيەسـى ھېسابلىنىپ، ئاستىن ئارتۇچ يېزىسـىمۇ بـۇ ناھىيەگە قاراشلىق بولغان. مۇشۇنداق بىر قاتار سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، پەيزىـۋات ناھىيەسـىدە مەدەنـي ئاقارتىش خىزمىتىنى تېز راۋاجلاندۇرۇش ۋە بۇ جەھەتتە ۋىلايەتنىڭ ئۈلگىسى قىلىپ تىكلەش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلغان. شۇنىڭ بىلەن كۆڭلىگە ئۇلۇغۋار ئارزۇلارنى پۈككەن شېرىپ ئاخۇن 1938 ـ يىلى كـۈزدە بـۇ نـاھىيەگە قەدەم بېسـىپ، ئۆزىنىـڭ مـول تەجرىبىسـى ئاساسـىدا خـىزمەتكە كىرىشـكەن، جۈملىـدىن بـۇ ناھىيەنىڭ ئۇيغۇر مەدەنـي ـ ئاقارتىش ئىشىنىڭ مەسئۇللىرىدىن بىرى بولغان سـەيپىدىن مەخسـۇم بىلەن يېقىندىن ھەمكارلىشىپ، كونكرىت ئىشلارنى ئورۇنلاشـتۇرۇپ ھەم ئەمەلـي يېتەكچىلىـك قىلـىپ، قـول تىقـىپ ئىشـلەپ، دۇچ كەلـگەن مەسـىلىلەرنى ۋاقتـىدا ھەل قىلـىپ، خىلمـۇ ـ خىـل توسـالغۇلارنى يېڭىپ، قولايلىق شـارائىت يارىتـىپ، جەمئىيەتتىكـى ھەرسـاھە تەرەققىيـپەرۋەر، يېڭىلىـق تەرەپـدارلىرىنى سـەپەرۋەر قىلـىپ، جۈملـىدىن «ئىتتىپـاق تەشـكىلى» ئەزالـىرى ۋە كەڭ ياشـلارنى تايـانچ قىلـىپ، كەڭ ئاممىنـىڭ قوللىشـى بـىلەن، يـول ئېچـىپ ئىلگـىرىلەپ، «ئۇيغـۇر مەدەنـي ئاقـارتىش ئۇيۇشمىسـى» ۋە سەيپىدىن مەخسۇم قاتارلىق ئىلغار كۆچلەر ئارقىلىق تەشۋىقاتنى كەڭ قانات يايدۇرۇپ، ئاممىنى ئويغىتـىپ ھەم ئاممىنى سەپەرۋەر قىلىپ، خىلمۇ ـ خىل توسالغۇ ۋە قارشىلىقلارنى يۇرەكلىك ھالدا يېڭىپ، جاپالىق خىزمەت ئىشلەش نەتىجىسىدە ناھىيە بازىرى، شاپتۇل يېزىسى، بـۇ نـاھىيەگە قاراشـلىق ئاسـتىن ئـارتۇش يېزىلىرىدا يېڭـىچە مەكتەپلەرنـىڭ داۋاملىـق ئـارقىمۇ ـ ئارقـا قۇرۇلۇشـى، كېڭىيىشـىنى ئىلگـىرى سـۈرۈپ، ئۇلارنىـڭ داۋاملىق تەرەققـي قىلىشـىغا زور ھەسسـىسـىنى قوشـقان. شـۇنىڭ بـىلەن بـىرگە بـۇ يەرلەردىكـى يېڭىچە مائارىپ ئىشلىرى ئالاھىدە جانلىنىپ تۇرۇلغان.

شېرىپ ئاخۇن داۋاملىق تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، ئانا يـۇرتى چۇمبۇسـتىكى دېھقـان پەرزەنتلىرىنىـڭ بىلىم ئىلىشىغا تېخمۇ قولايلىق يارىتىپ بېرىش ئۈچۈن، 1939 ـ يىلنىڭ ئاخىرى ئـۆز خىراجىتـى بـىلەن چۇمبۇس كەنتىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى، بىر تەرىپى ئىككى يېقى چىلانلىق باغ بـىلەن قورۇشـالغان چـوڭ كۆل بويى، بىر تەرىپى سۇپەت سەلەي غوجام مازىرى (چوڭ گۈمبەزلىك)، ئالدى تەرىپى بىر چـوڭ ئېرىقـدا سۇ ئېقىپ تۇرىدىغان چوڭ يول، ئىككى تەرىپى ھەرەمباغ ئارقا مەھەللە يوللىرى بىلەن قورشالغان شـەھەر يولىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، ھاۋالىق، مەنزىرىلىك يەرنى مۇۋاپىق كۆرۈپ سېتىۋېلىپ، ئالدى كەڭ مەيـدان، كەينى تەرىپىنى باغچە قىلىپ، ئۆزى پىلانلاپ ۋە يېتەكچىلىك قىلىپ، ئالدىنى قەشقەر ۋە ياۋرۇپا پوسونى بىرلەشتۈرۈلگەن پول (تاختا)لىق كۆتۈرمە قىلىنغان، ئالتە سـىنىپلىق بىنـانى ئـۆز ئىچىـگە ئالغـان مەكـتەپ قۇرۇپ، ئۇنى چۆرە تام بـىلەن قورشـاپ، دەرۋازا بېكـىتكەن ۋە يېنىغـا بـاغ بەرپـا قىلـىپ، ئەسـلىھەلىرىنى تولۇقلاشـقا ئۈلگـۈرمەي تـالاپەتكە ئۇچرىغـان. ھېچقانـداق كىرىمـى يـوق، مۇسـاپىر ھېسـابلىنىدىغان ئايـالى بەھرىنىسـاخان كـۆپتىن كـۆپ تىرىشـچانلىق كۆرسـەتكەن بولسـىمۇ، مـادارى يەتـمەي مەكتەپنىـڭ قالـدى ئىشلىرى توختاپ قالغانىكەن، مەكتەپ ئارقـا تەرىپىـدىكى بـاغلىق يەرنـى تىرىـپ تـۇرۇش نىقـاۋبى بـىلەن سۈرۈشتۈرۈشـىگە (ئىككىنچـى بالىسـى ئـۈچ يـاش، چـوڭ قـىزى توققـۇز يـاش) مـادارى يەتـمەي، كېيىـنچە ئىگەللىنىـپ كېتىـپ، پەقەت مەكـتەپ بىناسـى ۋە ئالدىـدىكى كەڭ سەيناسـى ساقلىنىپ قېلىنغـانىكەن. سىنىپلىرى بىر مەزگىل يۇقىرىقى قازئېرىق مەكتىپىنىڭ شۆبىسى بولـۇپ 1 ـ سـىنىپلىرى ئىچىلىـپ، مۇشـۇ يـۇرت ئوغـۇل ـ قىزلـىرى، بـۇ يەردە ئوقۇغـان. يېڭـى جۇڭگـو قۇرۇلغانـدىن كېيىن، خەلـق ھۆكـۈمىتى ۋە كومپـارتىيە رەھبەرلىكىـدە ھەربىـر كەنتـتە مەكـتەپ بولـۇش يېتەكچـى كۆرسەتمىسـى بـويىچە بـۇ مەكـتەپ چۇمبۇسنىڭ مۇستەقىل مەكتىپى بولۇپ پەيدىنپەي كېڭىيىپ، بىر مەزگـىل شـېرىپ ئـاخۇن بـاش بولـۇپ سالغان ئالتە سىنىپ يېتىشمەي، 1960 ـ يىللاردا بەھرىنىساخان مەكـتەپ ئالدىـدىكى ئـۆيىنى سـىنىپ قىلـىپ ئىشلىتىشـكە ھەقسـىز بەرگەن، دۆلەتنـىڭ قوللىشـى بـىلەن ئىچىملىـك سـۇ تۇربىلاشـتۇرۇلغاندىن

كېيىن، مەكتەپ يېنىدىكى چوڭ كۆلنىڭ ۋەزىپىسى ئورۇنلىنىپ بولۇنغاچقا، تىندۇرۇپتىلىپ، ئورنىغا بىنالار سىلىنىپ، مۇكەممەل باشلانغۇچ مەكتەپ بولۇپ، شېرىپ ئاخۇن قاتارلىق مەرىپەتپەر كىشىلەرنىڭ غايىسى ۋە ئارمىنى ريئاللىققا ئايلاندى!

شېرىپ ئاخۇننىڭ يەنە بىر مۇھىم تۆھپىسى خەلق ئاممىسىنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىشلىرىنى يۈكسەلدۈرۈشكە كۈچ قوشقانلىقىدا ئىپادىلەنگەن. ئاۋام خەلقنى غەپلەت ئۇيقۇسىدىن ئويغىتىپ مەنىۋي تۇرمۇشنى بېيىتىش، فىئوداللىق ئاسارەتتىن قۇتقۇزۇشنىڭ يەنە بىر ئاساسى بولغان مەدەنىيەت ئىشلىرىنى يۈكسەلدۈرۈشنى كۆڭلىگە پۈككەن شېرىپ ئاخۇن ئۆزىنىڭ سەنئەت سۆيەرلىكى، ماھىر دۇتارچى، ئۇسسۇل ـ ناخشىدىكى ئالاھىدىلىكلىرىنى جارىي قىلدۇرۇپ، ئۆزى ئۈلگە بولۇپ، مەدەنىي ـ ئاقارتىش ئىشلىرىغا بولغان مەسئۇللىقىدىن ئىبارەت ياخشى پۇرسەتتىن ئۇنۇملۈك پايدىلىنىپ، بىر قولىدا مائارىپ ـ ئاقارتىش ئىشلىرىنى چىڭ تۇتۇش بىلەن بىر چاغدا، يەنە بىر قولىدا مەدەنىيەت، تەنتەربىيە ئىشلىرىنى تەڭ تۇتۇپ، جەمئىيەتنى ئەستايىدىل كۆزىتىش ئاساسىدا، خەلق ئىچىدىكى سەنئەتكە قىزىقىدىغان تالانتلىق، جۇشقۇن ياشلارنى بايقاپ، ئىمتىهان ئېلىش، سىناش ئۇسۇلى ئارقىلىق، ئۇلاردىن مۇنەۋۋەرلىرىنى تاللاپ ھەم تەشكىللەپ، مەدەنىي ـ ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى قارمىقىدا، دەسلەپ قەشقەر شەھىرىدە (ۋىلايەت دەرىجىلىك)، ئۇنىڭدىن كېيىن پەيزىۋات ناھىيەسىدە سانايى نەفىسە قۇرۇشقا يېتەكچىلىك قىلىپ، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ يولىنى ئېچىشقا كۈچ چىقارغان. ئۇنىڭدىن كېيىن، ھەرقايسى ناھىيەلەردە ئاممىۋي خاراكتېرلىك ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىشلىرى كېڭىيىشكە مۇمكىنچىلىك تۇغۇلغان. جۈملىدىن، قەشقەرنىڭ ھەرقايسى ناھىيە، يېزىلىرىدە ئارقىمۇ ـ ئارقا «سانايى نەفىسە»لەر ۋۇجۇدقا كېلىپ، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا، خەلق ئىچىدىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت، مۇقام ـ مەشرەپلەر، ئىغىز ئەدەبىيات دۇردانىلىرىنى قىزىش ـ توپلاش ئىشلىرىنىڭ قېزىلىپ، رەتلىنىشى ۋە سەھنىلەرگە ئېلىپ چىقىلىشىغا ئاساس سېلىنغان.

شېرىپ ئاخۇن سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا كۆرگەنلىرى ئاساسىدا، سانايى نەفىسىلەرگە ماھارەت كۆرسىتىش سەھنىسى بەرپا قىلىش ئۈچۈن سەھنە بولۇش كېرەك، دېگەن پىلاننى كۆڭلىگە پۈكۈپ، قەشقەر شەھىرىدىكى جامائەت ئەربابلىرىنى يەنە بىر قېتىم سەپەرۋەر قىلىپ، قەشقەر شەھىرىدە چوڭراق كۆلەمدىكى كىنو ـ تىياتىرخانا قۇرۇپ چىقىش ئىشىغا تۇتۇش قىلغان. بۇنداق ئورۇن ئۈچۈن ئورۇن تاللاشتا مۇنداق بىر پايدىلىق ئىش بولغان. يەنى 1937 ـ يىلى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ساقچى ئورۇنلىرىنى ئىشقا سېلىش ئارقىلىق، كوچا ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىپ، ھىيتگاھ مەيدانى ئەتراپىدىكى ئۆتۈك بازىرى، تۇماق بازىرى، خام بازىرى، تۆمۈر ـ تەسەك بازىرى قاتارلىق ئالتە بازار ۋە ئۆستەڭبويى، ئەلچىخانا، قاراڭغۇ رەستىدىن ئىبارەت ئۈچ رەستىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى، شۇنداقلا تىللا ساريىي، خاممال ساريىي، سابىرئاخۇنباي ساريىي قاتارلىق ئالتە سارايمۇ پۈتۈنلەي چېقىلىپ، ئورنى تۈپتۈز قىلىۋېتىلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا، «دېڭزا» دەپ ئاتالغان بەگلىك ئىداره ئورنى، چوڭ ـ كىچىك ئىككى ھاممام، ئىككى مەسچىت ۋە 500 دىن ئارتۇق شەخسىنىڭ ئۆي ـ جايى چېقىلىپ، ئورنى ھېيتگاھ مەيدانىغا قوشۇۋېتىلگەن. بۇنىڭ بىلەن مەيدان تېخىمۇ كېڭەيگەن. لېكىن، چېقىۋېتىلگەن باشقا جايلارنىڭ ئورنى بىر تەرەپتىن، 1937 ـ يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا جەبۇبتا پارتىلىغان «ئىسيان» تۈپەيلىدىن، يەنە بىر تەرەپتىن، كوچا ئىسلاھاتىنى شۇنچىۋالا كەڭ ئېلىپ بارغان ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ كېيىنكى تۈزەش ئۈچۈن مەبلەغ چىقارمىغانلىقى تۈپەيلىدىن خېلى بىر مەزگىل ۋەيرانە ھالەتتە تۇرغان ئىكەن. كېيىنچە بەزى جايلارغا ئايرىم كىشىلەر خالىغانچە ئۆي ـ جاي سېلىۋېلىشقان. مۇشۇنداق بىر ئەھۋالدا، قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىدىكى باشقا مەسئۇللار بىلەن ئەستايىدىل كېڭىشىپ، ئۇيۇشما مەبلىغىنى ئاساس قىلىپ، جەمئىيەتتىكى تەرەققىياتپەرۋەرلەر، يەرلىكىلەر باشقۇرۇشىدىكى سودا شىركەتلىرى (جۈملىدىن

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
www.uyghurkitap.com

«ئىتتىپاق شىركىتى»گە ئوخشاش)نىڭ كەڭ دائىرىدىكى قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ھۆكۈمەت خادىملىرىنى يەنمۇ يېقىندىن ماسلاشتۇرغۇزۇپ، سوۋېت كونسۇلخانىسىدىكى خادىملارنىڭ لاھىيەلەپ بېرىشىنى قولغا كەلتۈرۈپ، يەرلىك داڭلىق ئۇستىلارنىڭ، ئىشلەمچىلەرنىڭ بۇاستە قول سېلىپ ئىشلىشىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، داڭلىق بولغان «خەلق كۇلۇبى»نى تەمىر قىلدۇرۇشقا يېتەكچىلىك قىلغان ئىدى. جۈملىدىن شېرىپ ئاخۇن ئۆزىمۇ خېلى كۆپ مەبلەغ جەملىگەن ئىدى. شۇنداق قىلىپ، بۇ كۇلۇپ 1000 دىن ئارتۇق ئادەم سىغدىغان قىلىپ لاھىيىلەنگەن بولۇپ، جەبۇب تەرىپىدە يازلىق ئويۇن ـ كىنو قويۇش مەيدانى تەييارلانغان، كۇلۇبنىڭ سەھنىسى ئايلىنىپ تۇرىدىغان قىلىپ لاھىيەلەنگەن. چوڭ زالنىڭ ئەتراپىغا ئىگىز، يوروق ئايلانما كارىدۇر چىقىرىلغان، كاربدور بويلاپ كىتابخانە ـ قىرائەتخانا ئورۇنلاشتۇرۇلغان. ئارتىسلارنىڭ مەشىق نومۇرى تەييارلاش ئۆيلىرى، كۆزنەكلىك كىنو قويۇش بالكۇنى، ئويۇنخانا، كۆرگەزمىخانا، ئارامخانا، ئىشخانا، چايخانا، ھەتتا ھاجەتخانە قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئايرىم ـ ئايرىم خانىلەر بار بولۇپ، بۇ بىر چوڭ قۇرلۇش توپىنى شەكىللەندۈرگەن. كۇلۇپنىڭ شىمالغا قارىتىپ ئىچىلغان ئاساسىي ئىشىكى چوڭ، كۆركەم، تولىمۇ نەپىس بولۇپ، ئۇنىڭ يان تەرىپىدە مەيدانغا قارىتىلىپ، ئېگىز سەھنىلىك ھەم ۋادەكلىك راۋاق (شىفاك) ياسالغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە بىرقانچە يۈز ئادەم چىقىپ تۇرۇپ، مەيداندىكىلەرنى بىمالال كۆرۈشكە، ھەمدە، مەيداندىكىلەرنىڭ خېلى كۆپ كىشىلەرنىڭ مەيدان ئۈستىدە بىرەر مەشغۇلات ياكى پائالىيەت (ياكى ئويۇن، دىراما قويۇش دېگەندەك) قىلغىنىنى كۆرەلەيدىغان ھالەت بارلىققا كەلتۈرۈلگەن. بۇ قۇرۇلۇش توپىنىڭ ئۈستى غەرب، بولۇپمۇ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قۇرلۇش پوسۇنى بويىچە بىر تۈتاش يېپىلغان، يەنى ئۈستى كونۇسسىمان ھالەتتە كۆك رەڭلىك قاڭالتىر بىلەن يېپىلغان بولۇپ، سىرتتىن ياكى يىراقتىن تولىمۇ نەپىس ھەم كۆركەم كۆرۈنەتتى. شۇنداقلا، ئەينى يىللىرى، ھەتتا قۇرلۇش چېقىۋېتىلگەن، 1980 ـ يىللارغىچە قەشقەر شەھىرىدىكى ئەڭ كۆركەم، چوڭ كۆلەملىك، بەلگە خاراكتېرلىك قۇرۇلۇش توپى ھىسابلىنىپ كېلىنگەن. قۇرۇلۇشنىڭ ئاساسلىق ماتېرىيالى توپا، تاش، كېسەك، خىش، قۇم، شېخىل، ياغاچ ـ تاختاي، تۆمۈر، قاڭالتىر، قەلەي قاتارلىق يەرلىك ماتېرىياللارنى ئاساس قىلىپ، قىسمەنلىرى چەتتىن كەلتۈرۈلۈپ سېلىنغان. چوڭ زال، يازلىق مەيدان، بارلىق خانە ـ ئىشخانىلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئاستىغا تاختاي ـ پول ياتقۇزۇلغان. پەلەمپەي ـ شوتا، رىشاتكا، ۋادەك، زەگۈندە، زەدىۋاللىقجاي، ئىشىك، كىشەك ـ پەنجىرە، تەكچە، ئىشكاپ ـ جاۋەن، راۋاق، تۈۋرۈك، كۈنگۈرە، قوزۇق، ئىلغا قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ياغاچ تاختايدىن ياسالغان. بۇ قۇرۇلۇش 1939 ـ 1940 ـ يىللىرى ئىچىدە ئېلىپ بېرىلغان. «خەلق كۇلۇبى» قەشقەرنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا چوڭ رول ئويناغان. قۇرۇلۇش پۈتۈپ تاكى 1980 ـ يىللارغىچە قەشقەردە ئېلىپ بېرىلىدىغان ھەر تۈرلۈك ئاممىۋي پائالىيەتلەرنىڭ كۆپچىلىكى مۇشۇ يەردە ئېلىپ بېرىلغان. جۈملىدىن ئۇنىڭ رولى كۆپ تەرەپلىمە جارىي قىلدۇرۇلغان. مەسىلەن، قىشلىق زال، يازلىق مەيدانلاردا چوڭ يېغىنلار ئېچىلغان، كىنو ـ تىياتىر، ئويۇنلار قويۇلغان، سىرتقى مەيدانغا قارىتىلغان راۋاق ئۈستىمۇ مەيدانىدا ئېلىپ بېرىلىدىغان ھەر تۈرلۈك پائالىيەتلەر، يېغىلىشلار، تەبرىكلەش پائالىيەتلىرى، بايراملارنىڭ يىتەكلەش سەھنىسى بولغان. جۈملىدىن، 1950 ـ يىلى قەشقەر شەھىرىدە ئېلىپ بېرىلغان يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغانلىقنى، يەنى ئازادلىقنى تەبرىكلەش پائالىيەتلىرى مۇشۇ يەردە ئېلىپ بېرىلغان. ئەنە شۇ كۈنلەردە دۆلىتىمىزنىڭ ئازادلىق بايرىمىنى تەبرىكلەشكە كەلگەن ئۆزبېكىستان دۆلەتلىك سەنئەت ئۆمىكىنىڭ ئاتاقلىق ئارتىسلىرى ھال سوراش ئويۇنلىرىنى مۇشۇ سەھنە ـ مەيداندا كەڭ قەشقەر خەلقىگە قويۇپ بەرگەن ئىدى. 1952 ـ يىلى جۇڭگو ئازادلىق ئارمىيە پىدائىي قىسمى بىلەن چاۋشيەن خەلق ئارمىيەسى سىئولنى ئازاد قىلغانلىقنى تەبرىكلەش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان نەچچە ئون مىڭ كىشىلىك چوڭ يىغىنمۇ مۇشۇ مەيداندا بولغان. ئەنە شۇ چاغدا، شېرىپ ئاخۇن كەڭ مەيداننى ئۆز ئىچىگە ئالغان مىللىي پوسۇن ھەم ياۋروپاچە پوسۇن بىرلەشتۈرۈلگەن بۇ كاتتا قۇرلۇشنى پىلانلاش ۋە قۇرلۇشقا

يىتەكچىلىك قىلغان، جۈملىدىن، پەيزىۋات ناھىيەسى مەركىزىدىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش كۇلۇبنى قۇرۇشقا يىتەكچىلىك قىلغان، شۇ ئارقىلىق ئەينى زاماندىكى قەشقەرنىڭ بىناكارلىق مەدەنىيىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان كۆزنەك قۇرلۇشلارنى ۋوجۇتقا چىقىرىشقا ئاساسلىق تەشەببۇسكار بولغان. كېيىنچە، بۇ ئىككى قۇرۇلۇشنىڭ قىزىقتۇرىشى بىلەن قەشقەرنىڭ ھەرقايسى ناھىيە ـ يېزىلىرى، ھەتتا بەزى كەنتلىرىدىمۇ ئارقىمۇ ـ ئارقا كۇلۇبلار قۇرۇلغاندى.

قەشقەر «خەلق كۇلۇبى» قۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ كۇلۇبدا دەسلەپ قىلىپ، ۋىلايەتلىك «سانايىي نەفسە» تەييارلىغان «غىرىپ ۋە سەنەم» دىرامىسى ئوينىلىپ، قەشقەر شەھرىنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈپ، ئاجايىپ داغدۇغا پەيدا قىلغان. شۇنىڭ بىلەن ھەرقايسى ناھىيەلەر، ھەتتا مەكتەپلەردە بۇ دىراما ئارقىمۇ ـ ئارقا ئوينالغان، يۇقىرىقى قازئېرىق مەكتەپ سەنئەت كۇرزۇكىدىكىلەر بۇ دىرامىنى سەھنىگە ئېلىپ چىققانىدا زور قىزىقىش بولغان. ئەينى يىللىرى، قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر مەدەنىيي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى، جۈملىدىن قەشقەر«خەلق كۇلۇبى»نى مەركەز قىلغان «سانائىي نەفسە»نىڭ ناھىيە ـ يېزىلار ئارا مۇددەتلىك سەنئەت مۇسابىقىلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇشقا يىتەكچىلىك قىلىپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ مەنىۋي تۇرمۇشىنى بېيىتىش، نادىر نومۇر، نادىر ئورۇنلىغۇچىلارنى مۇكاپاتلاش، رىغبەتلەندۈرۈش خىزمىتىنى پائال قانات يايدۇرۇشتا شېرىپ ئاخۇننىڭ ئىشلىگەن خىزمەتلىرى بىر قەدەر گەۋدىلىك بولغان ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، شېرىپ ئاخۇن سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا تۇغۇلغان، تاشكەنتتە ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن، روس تىلىنى ئوبدان ئىگىلىگەن بولغانلىقى ئۈچۈن، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىدىكىلەر بىلەن ئالاقىلىشىپ ھەم ئۇلارنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈپ، جۈملىدىن ئۇلارنىڭ ياردىمى ئارقىلىق، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن گېنراتور (ئۇ چاغلاردا قەشقەردە تىخى توك يوق ئىدى)، كىنو ئاپپاراتى قاتارلىق ئۈسكۈنە ـ زاپچاسلارنى، مېخانىكلارنى، شۇنداقلا «لېنىن 18 ـ يىلىدا»، «چاپايوف»، «بىرلىنىڭ تەسلىم بولۇشى»، «پاقا چوكان» قاتارلىق فىلىملەرنى كىرگۈزۈپ، دەسلەپتە ھېيتگاھ «خەلق كۇلۇپ»دا، ياباغ سوۋېت گىراژدانلار كۇلۇبىدا قويۇلۇشنى قولغا كەلتۈرگەن. شۇنىڭدىن باشلاپ، يەرلىك كىنو مېخانىكلىرىنى يىتىشتۈرۈش، قەشقەردە كىنوچىلىق ئىشلىرىنى بارلىققا كەلتۈرۈش، ئومۇملاشتۇرۇش، ئۇلىنى مۇستەھكەملەش قاتارلىق ئىشلار تېز ھەم كەڭ يۈرۈشلەشكەن.

شېرىپ ئاخۇن ئەينى يىللىرى تەنتەربىيە ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغمۇ كۈچ چىقارغان. ئۇ مەكتەپنى ئاساسىي گەۋدە قىلىپ، جەمئىيەتتىكى بىر قىسىم قىزىقىدىغان، تالانتلىق تەنھەرىكەتچىلەرنى تەشكىللەپ، ئۆزىنىڭ مەشقاۋۇللىقى بىلەن بىر قىسىم ئوقۇتقۇچى ـ ئوقۇغۇچى، ياشلارنى تەربىيەلەپ تايانچلارنى يىتىشتۈرۈپ مەكتەپ، جەمئىيەتتە پۈتبۇل، ۋالىبول ۋە ۋاسكىتبول كامانىدىلىرىنى قورۇشقا يېتەكچىلىك قىلىپ، مۇددەتلىك مۇسابىقىلەرنى ۋە سىنىپ مەكتەپلەر ھەم مەھەللىلەر ئارا مۇسابىقىلارنى ئۇيۇشتۇرۇش ئاساسىدا شەھەر (ناھىيە) بويىچە تۈرلىرى، ئارقان تارتىش، يېنىك ئاتلىتىكا، جانبازلىق، ئات مەشىقى قاتارلىق تۈرلەر بويىچە داغدۇغىلىق مۇسابىقىلەرنى ئۇيۇشتۇرۇلۇپ، نەتىجىگە ئىرىشكەنلەرنى مۇكاپاتلاپ ئۇلارنى رىغبەتلەندۈرۈپ، كەسپى تەنھەرىكەتچىلەر بىلەن دېھقانلار ئومۇمى خەلق تەربىيەسىنى تەڭ تۇتۇپ ھەم راۋاجلاندۇرۇپ، دەسلەپكى قەدەمدە بەلگىلىك تەرەققىياتلارنى قولغا كەلتۈرۈشىدە مۇھىم رول ئوينىغان. ئۇ ئىجارە ئېلىپ ئولتۇرىۋاتقان ھېكىم ھاجىم يارباغنىڭ ئۆيىنىڭ كۆزگە كۆرۈنىدىغان يېرىگە تەنتەربىيە ئاسما مايكىلىرىنى كىيىشكەن تەنھەرىكەتچىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئاسما مايكا كىيگەن ھالدا ئولتۇرۇپ چۈشكەن رەسمىنىڭ چوڭايتىلغان بىر پارچە نۇسخىسى مەقسەتلىك ھالدا ئىسىپ قويغان. بۇ ئايالار چۈمبەل پەرەنجىگە بەنت قىلىنغان شۇ دەۋردە، ئەمەلىيەتتە فېئودالىق ئاسارەتكە قارشى ئىلان قىلىنغان بىر قىتىملىق جەڭ ئىدى.

شېرىپ ئاخۇن يېڭىچە تۇرمۇشقا ئىنتىلىپ، تۇغقانلىرى ۋە ئەتراپتىكىلەرگە خىزمەت ئىشلەپ،

ئۇيغۇر كتاب نۇر بېكتى
www.uyghurkitap.com

نەۋرىنى ـ نەۋرىگە چىتىشقا، كۆپ خوتۇنلۇق بولۇشقا، ئاياللار روپاش بولۇپ پەرەنجە، چۈمبەل ئارتىشىغا قەتئىي قارشى تۇرغان. بۇ ئىشلارغا ئۆزى ئۈلگە بولۇپ، يەڭگىلىرى، قېرىنداشلىرى، تۇغقانلىرىنى پەرەنجە تاشلىشىغا يىتەكلىگەن. يېڭى يىل بايرىمى، ماي بايرىمى ۋە باشقا بايراملاردا ئۇيۇشتۇرۇلغان ھەرخىل زىياپەت ـ مېھماندارچىلىقلارغا ئايالىنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئېلىپ بېرىپ، زىياپەتتىكى قەدەھ سوقۇشتۇرۇشتا ئايالىنىڭمۇ رۇمكا ـ پىيالە ئېلىشىغا يول قويغان. شېرىپ ئاخۇن قەشقەر شەھىرىدە ئۆي تۇتۇپ ئولتۇرغان كۈنلەردە ئۆي ئىچىنىڭ سەرەمجانلاشتۇرۇلۇشىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. ئۆيىنىڭ تۆرىدە تەنھەركەت كىيىمىنى كىيىشكەن قىز ـ ئوغۇللار ئوتتۇرىسىدا ئولتۇرۇپ چۈشكەن، چوڭايتىلغان خاتىرە رەسىم ئېسىلغان، شىرە ـ ئورۇندۇق، كارۋات، كىتاب ـ ژۇرنال، كېيىم ـ كىچەك ئىشكاپلىرى تېزىلغان، رادىسى (ئاكومولياتورلىق) گىرمانپو (پاتىفون) ۋە «ئۆكتەبىر ئىنقىلابى»نىڭ جەڭگىۋار ناخشا ـ مۇزىكىلىرى ۋە ئۆزبېك، ئۇيغۇر ناخشا ـ مۇزىكا پىلاستىنكىلىرى قاتارلىقلار (بولار 1956 ـ يىلغىچە ئايالى، چوڭ قىزى تاكى بىيجىڭگە كۆچۈپ كەتكىچە بار بولۇپ، ھەقەمسايىلەر يىغىلىشىدا ئاڭلىشىپ تۇرۇلغان) بىلەن جاھازىلانغان. شۇ دەۋردە (30 ـ يىللاردىلا) شېرىپ ئاخۇننىڭ ئۆيىدە ۋېلىسىپىت (ئۇ كۈنلەردە شەيتانچاق دېيىلگەن) بار ئىكەن.

شېرىپ ئاخۇن باللىرىنىڭ يېڭىچە مائارىپ تەربىيەسى ئېلىشىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ، ئايالىغا: قىزىم ئۇلۇغنىسا، ئوغلۇم نىجاتجانلارنى ئەسلى ۋەسلىگىدىن ئايرىلىپ قالساڭمۇ چەتئەلدە، موسكۋادا، تاشكەنتتە ياكى يۇرتىمىزدىكى مەكتەپلەردە بولسىمۇ چوقۇم ئوقۇت، دەپ ۋەسىيەت قىلغان

ئۆز غايىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش شۇنداقلا خەلقىنى ياخشى ئىشلارنى قىلىپ بېرىشنى كۆڭلىگە پۈككەن ۋە بۇ يولدا ئۆزىنى ئۇنتۇغان ھالدا كېچە ـ كۈندۈز ئىنتايىن جاپالىق ئىشلەپ كەلگەن شېرىپ ئاخۇن 1942 ـ يىلى، دېكابىرنىڭ ئاخىرىقى بىر كېچىسى ھۆكۈمران دائىرلىرىنىڭ زىيانكەشلىكى بىلەن 36 يېشىدا بۇ دۇنيا بىلەن ۋىدالاشقان.

بۇ ماقالىنى يېزىشتا ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىگۈچىلەر:

شېرىپ ئەيسانىڭ بىۋاستە تۇغقانلىرىدىن: بەھرىنىسا ئوبۇلخەيرى، ئۇلۇغنىسا شېرىپ، نىجادجان شېرىپ.

يۇقىرىقى قازىرىق كەنتلىك تۇغقانلىرىدىن: ئابدۇرېھىم ئەيسا، ئايشەمخان مىرسىيت، ھاشىخان مىرسىيت، ئوسمان قاسىم، تۇرغۇن قۇربان، ياقۇتخان يۇنۇس، بېلىقنىز ئابدۇرېھىم، مۇختەر ئوسمان.

چۈمبۇس كەنتلىك تۇغقانلىرىدىن: ئابلىز سىدىق، ھاۋاخان ئىمىن، داۋۇت كېرەم، نۇرمۇھەممەت ئايۇپ.

باشقىلار: ئابدۇرىشىت يۈسۈپ (ئابدۇرېشىت ھاكىم، ياركەنت ناھىيەسىدىن، كېيىنچە ئۇرۇمچىدە ئولتۇراقلاشقان)، شېرىپ خۇشتار، ئابلەت مەخسۇم (قەشقەر شەھەرلىك ئوقۇمۇشلۇق تىجارەتچى)، مۇھەممەت يۈسۈپ (شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ فاكۇلتېتىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى)، ئۆمەر ھامىد (يۇقىرىقى قازىرىقلىق مائارىپچى).

نىجادجان شېرىپ (1938 ـ) قەشقەر ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ پىنسىيونېرى
غ. ئو. ئۇتغۇر:شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنىستىتۇتىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى

بېزەكلىكتىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇرچە «تۇزۇن ئۆلگۈلەنچىسىز ئۆز ياش ئاتلىغ ئۇلۇغ كۆلۈنگۈ سۇدۇر»نىڭ باسما نۇسخىسىنىڭ پارچىسى ئۈستىدە تەتقىقات

ئابدۇرېشىت ياقۇپ

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە ئاساسلىقى بېزەكلىكتىن قېزىۋېلىنغان «تۇزۇن ئۆلگۈلەنچىسىز ئۆز ياش ئاتلىغ ئۇلۇغ كۆلۈنگۈ سۇدۇر» («جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى»نىڭ ئۇيغۇرچە نۇسخىسىدا هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «چەكسىز ئۆمۈر سۈتراسى» دەپ ئېلىنغان، بۇ ماقالىدە تەتقىق قىلىنىدىغىنى قەدىمكى ئۇيغۇرچە نۇسخىسى بولغاچقا، قەدىمكى ئۇيغۇرچە ئاتىلىشى بويىچە تەرجىمە قىلىندى، تەرجىمانداىن) نىڭ قاتلىما شەكىلدىكى باسما نۇسخىسىنىڭ ئۈچ پارچە فراگمېنتى (پۇچۇلغان ۋاريقى) تىرانسلىتراتسىيەسى، تىرانسكرىپسىيەسى بىلەن بېرىلىپ، خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلىندى هەم مەزمۇن جەهەتتىن قەدىمكى ئۇيغۇرچە پارچىلارغا توغرا كېلىدىغان سانسكرىتچە، خەنزۇچە، زاڭزۇچە ئەسلىي تېكىستكە سېلىشتۇرۇش ئاساسىدا بەزى چىگىچ نۇقتىلارغا فىلولوگىيەلىك ئىزاهات بېرىلدى. بەزى پاكىتلار شۇنىڭدىن بېشارەت بېرىدۇكى، «تۇزۇن ئۆلگۈلەنچىسىز ئۆز ياش ئاتلىغ ئۇلۇغ كۆلۈنگۈ سۇدۇر»نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىدە پەقەت زاڭزۇچە نۇسخىلا ئاساس قىلىنغان ئەمەس، تەرجىمە قىلىش جەريانىدا تەرجىمان بۇ نومنىڭ سانسكرىتچە ئەسلىي نۇسخىسىدىن ۋە خەنزۇچە تەرجىمىسىدىنمۇ پايدىلانغان.

«تۇزۇن ئۆلگۈلەنچىسىز ئۆز ياش ئاتلىغ ئۇلۇغ كۆلۈنگۈ سۇدۇر»نىڭ خەنزۇچە ئاتىلىشى «大乘无量» 寿宗要经» بولۇپ، قىسقارتىلىپ «大乘无量寿经» دەپمۇ ئېلىنىدۇ. (سانسكرىتچىسى ـ Ārya ـ aparamitāyur ـ jnāna ـ nāma ـ mahāyāna ـ sutra) ئۇ تۇرپان، دۇنخۇاڭ قاتارلىق جايلاردا بىر قەدەر كەڭ تارقالغان بۇددا نوملىرىنىڭ بىرىدۇر. بۇ نومنىڭ خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخىسىدىن باشقا، يەنە تاڭغۇت يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، ئۇدۇن ساك يېزىقى، موڭغۇل يېزىقى ۋە زاڭزۇ يېزىقىدىكى تەرجىمە نۇسخىلىرىمۇ بار، خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخىسى ئىككى خىل بولۇپ، بۇنىڭ بىرى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى نوم تەرجىمانى راهىب فاچېڭ تەرجىمە قىلغان «大乘无量寿宗要经»، بۇ «تايشو نوملار دىۋانى»نىڭ 19 ـ جىلدىغا، مەخپىيەت دىنى 2 ـ بۆلۈمگە كىرگۈزۈلگەن، (نوم نومۇرى 936)؛ يەنە بىرى سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە جۇڭگوغا كەلگەن هىندىستانلىق نوم تەرجىمانى راهىب فاتيەن تەرجىمە قىلغان «佛说大乘智无量寿决定光明王如来陀罗尼经»، بۇمۇ «تايشو نوملار دىۋانى»نىڭ 19 ـ جىلدىغا، مەخپىيەت دىنى 2 ـ بۆلۈمگە كىرگۈزۈلگەن، (نوم نومۇرى 937). ياپونىيەلىك ئالىم مىماكى كاتسۇمىنىڭ تەتقىقاتىدىن قارىغاندا، فاچېڭ نۇسخىسى زاڭزۇچىدىن تەرجىمە قىلىنغان، فاتيەن نۇسخىسى سانسكرىتچە نامەلۇم بىر نۇسخىدىن تەرجىمە قىلىنغان. ئۇنىڭ قارىشىچە، سانسكرىتچىدىن بىۋاستە تەرجىمە قىلىنغىنى پەقەت ئۇدۇن ساك يېزىقى نۇسخىسى بىلەن زاڭزۇ يېزىقى نۇسخىسلا بولۇپ، تاڭغۇت يېزىقى نۇسخىسى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى نۇسخىسى، موڭغۇل يېزىقى نۇسخىسى قاتارلىقلار پۈتۈنلەي زاڭزۇ يېزىقى نۇسخىسىدىن تەرجىمە قىلىنغان①. قەدىمكى ئۇيغۇرچە نۇسخىسىنىڭ زاڭزۇچە نۇسخىسىدىن تەرجىمە قىلىنغانلىقىنى دەسلەپتە ئوتتۇرىغا قويغۇچى ماكوتو تارو ئىشخاما ئەپەندى بولۇپ،

پېتىر زىمې (PeterZieme) ئەپەندى بۇ كۆزقاراشنى قوبۇل قىلغان ۋە مەزكۇر نومنى زاگزۇچىدىن تەرجىمە قىلىنغان قەدىمكى ئۇيغۇرچە ئەسەرلەر تېزنىملىكىگە كىرگۈزگەن②. ئەمما قەدىمكى ئۇيغۇرچە نۇسخىسى بىلەن باشقا تىلدىكى نۇسخىلىرىنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق، كەمىنە مۇئەللىپ مەزكۇر نومنىڭ تەرجىمىسىدە ئاساسەن زاگزۇچە نۇسخىسى بىلەن سانسكرىتچە نۇسخىسى ئاساس قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن مەلۇم دەرىجىدە خەنزۇچە نۇسخىسىدىن پايدىلانغان دەپ قارايمەن. بۇنى تەپسىلىي مۇھاكىمە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ، شۇڭا بۇ يەردە ئۇ توغرۇلۇق ئىچكىرىلەپ توختالمىدىم.

بۇ ماقالىدە ئاساسەن بېزەكلىكتىن قېزىۋېلىنغان «تۇزۇن ئۇلگۈلەنچسىز ئۆز ياش ئاتلىغ ئۇلۇغ كۆلۈنگۈ سۈدۇر»نىڭ قاتلىما شەكىلدىكى باسما نۇسخىسىنىڭ ئۈچ پارچىسى تىرانسلىتېراتسىيەسى، تىرانسكرىپسىيەسى بىلەن بېرىلدى ھەم خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلىندى، مەزمۇن جەھەتتىن قەدىمكى ئۇيغۇرچە فراگمېنتىغا تۇغرا كېلىدىغان سانسكرىتچە، خەنزۇچە ۋە زاگزۇچە ئەسلىي تېكىستىگە بىرلەشتۇرۇپ بەزى چىگىچ نۇقتىلارغا فىلولوگىيەلىك ئىزاھات بېرىلدى. ئاساسىي تېمىغا كۆچۈشتىن ئاۋۋال، كەمىنە مۇئەللىپ بۇ قەدىمكى ئۇيغۇرچە مۇقەددەس نوم توغرىسىدىكى يېڭى تەتقىقات ھاسىلاتىمغا بىرلەشتۇرۇپ، بۇ نومنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرچە كەمتۈك ۋاراقلىرىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتمەكچىمەن.

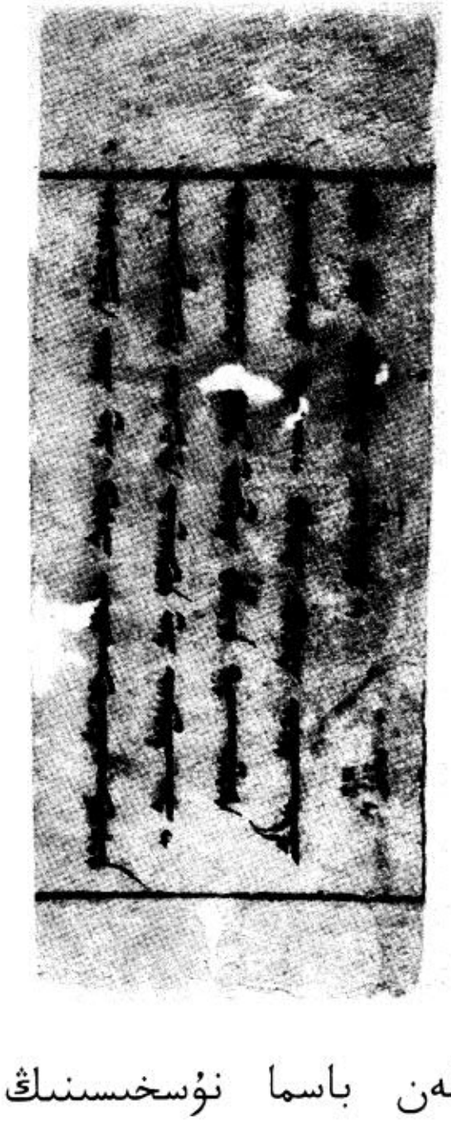
1. «تۇزۇن ئۇلگۈلەنچسىز ئۆز ياش ئاتلىغ ئۇلۇغ كۆلۈنگۈ سۈدۇر»نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرچە تەرجىمە نۇسخىسىنىڭ فراگمېنتى ۋە قولدا كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى

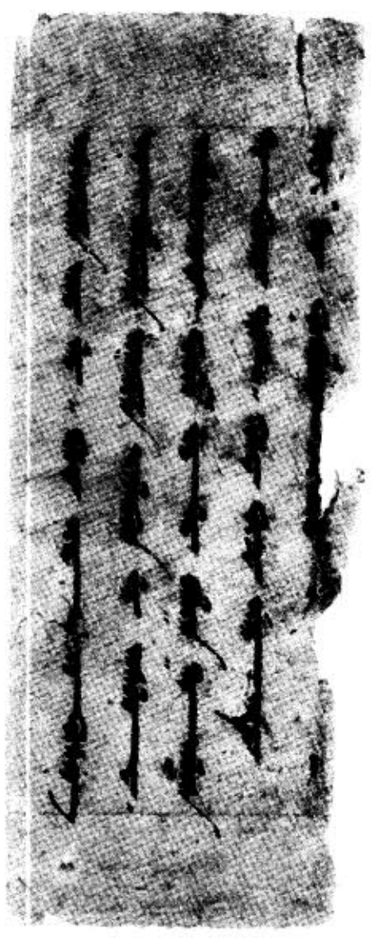
«تۇزۇن ئۇلگۈلەنچسىز ئۆز ياش ئاتلىغ ئۇلۇغ كۆلۈنگۈ سۈدۇر»نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرچە تەرجىمە نۇسخىسىنىڭ فراگمېنتى 200 پارچىدىن ئاشىدۇ، بۇنىڭ كۆپى باسما نۇسخىسىنىڭ فراگمېنتى بولۇپ، قولدا كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسىنىڭ بىرمۇنچە فراگمېنتىمۇ بار. بۇنىڭ ئىچىدە 167 ۋارىقى بېرلىن برانىدېنبۇرگ پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ تۇرپانشۇناسلىق تەتقىقات مەركىزى بىلەن بېرلىن دۆلەت كۇتۇپخانىسىنىڭ شەرق بۆلۈمىدە ساقلانماقتا. قالغان 35 ۋارىقى دۇنخۇاڭ، كيۇتو، لوندون، سانت پېتىربۇرگ، تۇرپان قاتارلىق جايلارنىڭ مۇزېي ۋە كۇتۇپخانىلىرىدا ساقلانماقتا.

«تۇزۇن ئۇلگۈلەنچسىز ئۆز ياش ئاتلىغ ئۇلۇغ كۆلۈنگۈ سۈدۇر»نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرچە باسما نۇسخىسىنىڭ فراگمېنتلىرىنىڭ كۆپى ئىككى ئويما باسمىدا بېسىلغان. بۇنىڭ بىرى، ھەربىر بەتكە بەش قۇردىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بېسىلغان قاتلىما شەكىلدىكى ئويما بەت باسما نۇسخىسى، يەنە بىرى «ئوڑنىشا ۋىجايا دارانى» («تايشو نوملار دىۋانى»، نوم نومۇرى 967) بىلەن بىرلىكتە بېسىلغان قاتلىما شەكىلدىكى ئويما بەت باسما نۇسخىسىدىن ئىبارەت③. كېيىنكىسىنىڭ بېرلىندا ساقلىنىۋاتقان قاپىيەلىك ئەسەر ئۇسلۇبىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇرچە نۇسخىنىڭ خاتىمىسىدە تىلغا ئېلىنغان قەدىمكى ئۇيغۇرچە نوم مەجمۇئەسىنىڭ باسما نۇسخىسىدىن ئىكەنلىكى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. قەدىمكى ئۇيغۇرچە مۇشۇ نۇسخىنىڭ خاتىمىسىدىن قارىغاندا، ئەينى ۋاقىتتا كىشىلەر «ئوڑنىشا ۋىجايا دارانى»، «ماھايانا ئاپارامىتايۇر سۈدۇر»، «ستاتا پاترا دارانى»، «سەككىز يۈكمەك يارۇق سۈترا» قاتارلىق پاك ماھايانا نوملىرىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرچە ئويما بېتىنى تۇزگەن④.

يېقىندا كەمىنە مۇئەللىپ «تۇزۇن ئۇلگۈلەنچسىز ئۆز ياش ئاتلىغ ئۇلۇغ كۆلۈنگۈ سۈدۇر»نىڭ تېكىستىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرۈش جەريانىدا، بۇ نومنىڭ قولدا كۆچۈرۈلگەن قەدىمكى ئۇيغۇرچە فراگمېنتىنى ئۇچرىتىپ قالدىم. ئۇلار ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك ئۇچ تۈرلۈك ئىكەن: بىرىنچىسى، قولدا كۆچۈرۈلگەن نۇسخىنىڭ ھەربىر بېتىدە مىتە بىلەن يېزىلغان بەش قۇر قەدىمكى ئۇيغۇرچە تېكىست، ئۇنىڭ باش ـ ئاياغ تەرەپلىرىدە قىزىل يان سىزىق بار ئىكەن. ئىملا جەھەتتىكى ئانچە ـ مۇنچە پەرقلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قۇر سانى ۋە خەتنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى باسما فراگمېنتىدىكى بىلەن

تامامەن ئوخشاش ئىكەن. كەمىنە مۇئەللىپ شۇنىڭدىن گۇمانلىنىپ قالدىمكى، بۇ نومنىڭ ئويما باسما نۇسخىسىنىڭ خېتىنى يازغۇچى ئېھتىمال مۇشۇ قولدا كۆچۈرۈلگەن نۇسخىنى ئاساس قىلغان بولسا كېرەك. بۇنى بېرلىندا ساقلىنىۋاتقان قولدا كۆچۈرۈلگەن فراگمېنتى (TII501) U4880 نى باسما نۇسخىسىنىڭ فراگمېنتى (TIIIM227)U4727 نىڭ 2 ـ بېتى بىلەن سېلىشتۇرساقلا خېلى ئېنىق سېزىۋالالايمىز. بۇ ئىككى پارچە فراگمېنتتىكى سۆترا سۆزلىرىنىڭ مەزمۇنى تامامەن ئوخشاش بولۇپلا قالماي، بەلكى قۇر سانى، خەت نۇسخىسى، سۆترا مەزمۇنىنىڭ قۇرلارغا بۆلۈنۈپ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىمۇ تامامەن ئوخشايدۇ. بۇلارنىڭ پەرقى پەقەت يېزىش جەھەتتىكى ئانچە ـ مۇنچە پەرقتىنلا ئىبارەت، مەسىلەن: قولدا كۆچۈرۈلگەن نۇسخىنىڭ فراگمېنتى U4880 نىڭ 3 ـ قۇرىدىكى balik «شەھەر» دېگەن سۆزنىڭ ئاخىرىقى ئۇزۇك تاۋۇشى، يەنى Q غا قوش چېكىت قويۇلغان، باسما نۇسخىسىنىڭ فراگمېنتىدىكى balik «شەھەر» دېگەن سۆزدىكى Q غا چېكىت قويۇلمىغان؛ باسما نۇسخىسىنىڭ فراگمېنتىنىڭ 3 ـ قۇرىدىكى يۆنىلىش كېلىشنىڭ سۆز ئاخىرىدىكى QA نىڭ ئۇزۇك تاۋۇشىغا قوش چېكىت قويۇلغان. قولدا كۆچۈرۈلگەن نۇسخىنىڭ ئەينى يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسى ئاخىرىدىكى Q غا چېكىت قويۇلمىغان. بىرىنچى تۇرلۇك قولدا كۆچۈرۈلگەن نۇسخىدىن ئاران بەش ۋاراق ساقلىنىپ قالغان. ئىككىنچىسى، قولدا كۆچۈرۈلگەن نۇسخىنىڭ دارانى قىسمى قىزىل خەت بىلەن يېزىلغان، شۇ ئارقىلىق بۇ قولدا كۆچۈرۈلگەن نۇسخا بىرىنچى تۇرلۇك قولدا كۆچۈرۈلگەن نۇسخىدىن روشەن پەرقلەنگەن. ئىككىنچى تۇرلۇك قولدا كۆچۈرۈلگەن نۇسخىدىن ئاران بىرلا ۋاراق ساقلىنىپ قالغان، بۇ ھازىر ياپونىيەنىڭ رېۇكوكۇ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا (نومۇرى Ot.Ry.1117). بۇنىڭدىن باشقا، يەنە بىر تۇرلۇك

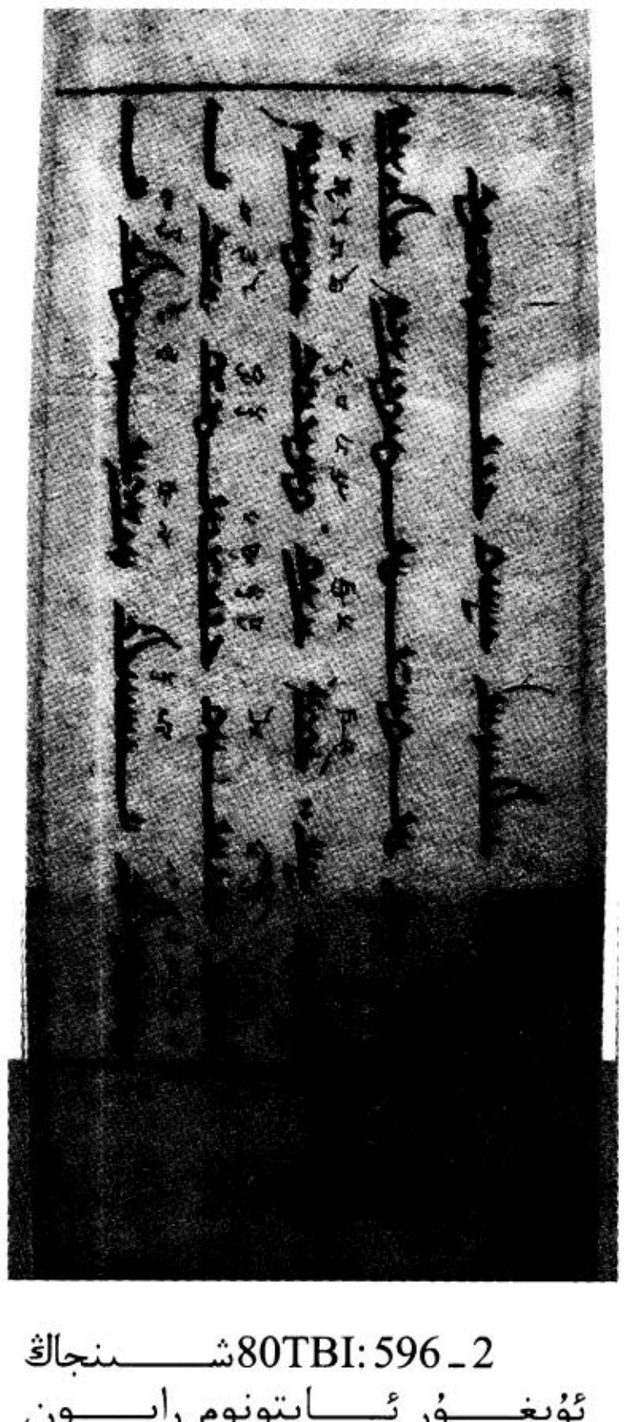

قولدا كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسىنىڭ فراگمېنتى U4880(TII501) بىلەن باسما نۇسخىسىنىڭ فراگمېنتى U4727(TIIIM227) نىڭ 2 ـ بېتى

خەنزۇچە بۇددا نومىنىڭ كەينى تەرىپىدىكى بوش يەرگە كۆچۈرۈلگەن قول يازما نۇسخىسىنىڭ فراگمېنتى بار، بۇنى ئۇچىنچى تۇرلۇكى دەپ قاراشقا بولىدۇ. بۇنىڭدىن پەقەت كىچىك بىرلا پارچىسى ساقلىنىپ قالغان، ھازىر بېرلىن براندېنبۇرگ ئاكادېمىيەسىدە ساقلىنىۋاتىدۇ، نومۇرى Ch/U6633(TIIIM132). ئەپسۇسكى، بۇ كەمتۇك ۋاراقتا پەقەت بەزى دارانىلا ساقلىنىپ قالغان، ئۇنىڭ سۆترا سۆزلىرىدىكى توغرا ئورنىنى ۋە تۇر سانىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىنى ھۆكۈم قىلىشقا ئامال بولمىدى. «تۇزۇن ئۇلگۈلەنچىسىز ئۆز ياش ئاتلىغ ئۇلۇغ كۆلۈنگۈ سۇدۇر» نىڭ قولدا كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسىنىڭ فراگمېنتىدا قۇر ئارىلىقلىرىغا

باسما نۇسخا ۋاراقلىرىدىكىگە ئوخشاش بىراھما يېزىقى ياكى سانسكرىتچە سۆزلەر بىلەن يېزىلغان تىرانسكرىپسىيە يوق.

«大乘无量寿经»نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرچە سۇترا نامى ülgüläncsiz öz yaš atlıg ulug kölüngü sudur tüzünبۇنى خەنزۇچىگە سۆزمۇسۆز تەرجىمە قىلساق «叫做圣无量寿的大乘经» بولىدۇ. بۇنى فاچېڭنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىدىكى سۇترا نامى «大乘无量寿宗要经»نىڭ ئۇدۇل تەرجىمىسى دەپ قاراشقا بولىدۇ، بۇ تەرجىمانىنىڭ ئەڭ ئاز دېگەندىمۇ بۇ سۇترانىڭ خەنزۇچە نۇسخىسىدىن پايدىلانغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. چۈنكى، قەدىمكى ئۇيغۇرچە سۇترا نامىدىكى «Kö lüngü Ulug» دېگەن سۆز ئادەتتە خەنزۇچە 大乘 دېگەن سۆزنىڭ تەرجىمىسىدە قوللىنىلىدۇ. سانسكرىتچە Mahāyāna دېگەن سۆزنى تەرجىمە قىلغاندا، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ئادەتتە ئاھاڭ تەرجىمىسى Mahayan دېگەن سۆز قوللىنىلىدۇ. گەرچە شۇنداق بولغان تەقدىردىمۇ، قەدىمكى ئۇيغۇرچە نوم سۆزلىرى قىسمى ئومۇمەن ئالغاندا، يەنىلا زاڭزۇچە ۋە سانسكرىتچە نۇسخىلىرىدىكى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش بولۇپ، فاچېڭنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى نۇسخىسىدىن خېلىلا پەرقلىنىدۇ. فاتىيەننىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى نۇسخىسى بىلەن بولغان پەرقىمۇ ئاز ئەمەس.

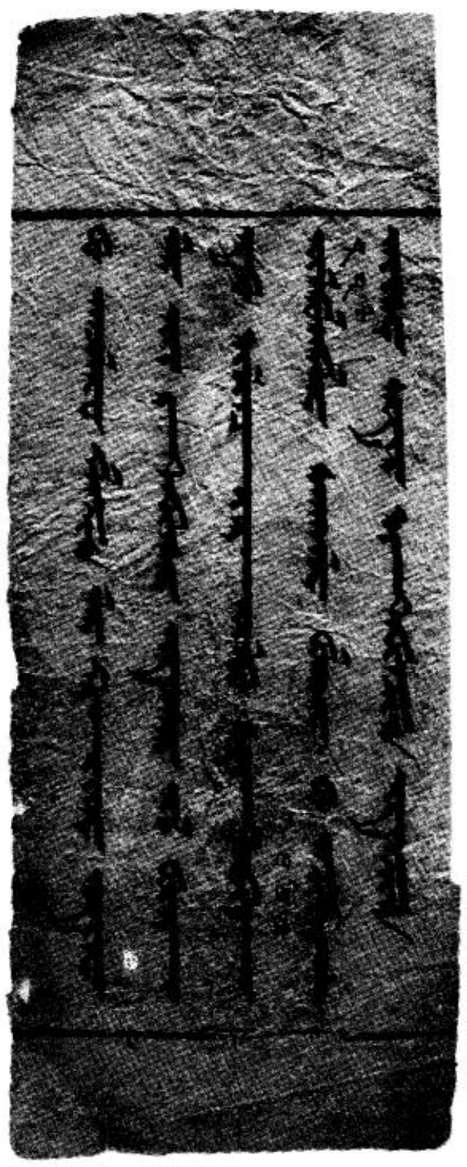
80TBI:596_2شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى تۇرپانشۇناسلىق تەتقىقات ئورنى تەمىنلىگەن

قەدىمكى ئۇيغۇرچە «تۇزۇن ئۇلگۈلەنچسىز ئۆز ياش ئاتلىغ ئۇلۇغ كۆلۈنگۈ سۇدۇر»نىڭ فراگمېنتىنى ئەڭ بالدۇر بايقىغۇچى گېرمانىيە تۇرپانشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ ئاساس سالغۇچىسى مۇللىر (F. W. K. Müller)⑤ بولۇپ، ئۇنىڭدىن سەل كېيىن مەشھۇر تۈركولوگ رادلوف (W. W. Radloff) بۇ نومنىڭ بېرلىندا ساقلىنىۋاتقان باسما نۇسخىسىنىڭ بىر قەدەر ياخشى ساقلانغان بىر ۋارىقىنى، يەنى U351(TIIM6) نى ئېلان قىلدى⑥. 1961 ـ يىلى خانېدا ئاكىرا، يامادا نوبۇئو دېگەن ئىككى ئالىم ئوتانى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى تاپقان غەربىي يۇرت ھۆججەتلىرىنى رەتلەش، تەتقىق قىلىش جەريانىدا ئوتانى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى تاپقان قەدىمكى ئۇيغۇرچە باسما نۇسخىسىنىڭ فراگمېنتىدىن 6273، 6276، 8218 دەپ نومۇر قويۇلغان ئۇچ ۋاراقنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا «تۇزۇن ئۇلگۈلەنچسىز ئۆز ياش ئاتلىغ ئۇلۇغ كۆلۈنگۈ سۇدۇر»نىڭ فراگمېنتى دەپ بېكىتتى⑦. مەزكۇر نومنىڭ باسما نۇسخىسىنىڭ فراگمېنتىنى بايقاش، تەتقىق قىلىش ئەھۋالى يوھان ئېلۋېرسكوگ (Johan Elverskog) ئەپەندىنىڭ «قەدىمكى ئۇيغۇرچە بۇددا دىنىي يازما يادىكارلىقلىرى» دېگەن كىتابىدا ۋە كەمىنە مۇئەللىپنىڭ كېيۇتو ئۇنىۋېرسىتېتىدا تاپشۇرغان «رۇسىيەدە ساقلىنىۋاتقان كېيىنكى يىللاردىكى قەدىمكى ئۇيغۇرچە يازما يادىكارلىقلار ئۇستىدە تەتقىقات» دېگەن دوكتورلۇق ئۇنۋانى ئىلمىي ماقالەمدە ئومۇميۈزلۈك تونۇشتۇرۇلدى، دۆلتىمىزدىمۇ نيۇرۇجى ئەپەندىنىڭ بۇنىڭغا دائىر بىر قەدەر يېڭى قىسقىچە بايانى بار⑧، شۇڭا، بۇ يەردە بۇ توغرۇلۇق زىيادە توختالمىدىم.

2. بېزەكلىكتىن قېزىۋېلىنغان قەدىمكى ئۇيغۇرچە «تۇزۇن ئۇلگۈلەنچسىز ئۆز ياش ئاتلىغ ئۇلۇغ كۆلۈنگۈ سۇدۇر»نىڭ ئۈچ پارچە فراگمېنتى

بېزەكلىكتىن يېڭى تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇرچە «تۇزۇن ئۇلگۈلەنچسىز ئۆز ياش ئاتلىغ ئۇلۇغ

كۆلۈنگۈ سۇدۇر»نىڭ فراگمېنتى جەمئىيي ئۈچ ۋاراق بولۇپ، بۇلارغا 1ـ80TBI:596، 2ـ80TBI:596 ۋە 3ـ80TBI:596 دەپ نومۇر قويۇلغان. بۇلار ئەسلىدە بىر قاتلىما شەكىلدىكى نۇسخىدىن ئىبارەت بولسا كېرەك، 1980 ـ يىلى 10 ـ ئايدىن 1981 ـ يىلى 7 ـ ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا تۇرپان ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى (هازىرقى تۇرپان ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ بۇرۇنقى گەۋدىسى) بىزەكلىك مىڭئۆيىنىڭ تىك يار ئالدىغا دۆۋىلىنىپ قالغان توپا ـ قۇملارنى تازىلىغاندا بايقالغان⑨. بۇ باسما نۇسخىنىڭ ئۈچ پارچە ۋاريقىدىن بىر ۋاريقى (نومۇرى 2ـ80TBI:596) هەممىدىن ئاۋۋال 1985ـ يىلى سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن بەت شەكلىدە «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 8 ـ سانىدا ئېلان قىلىندى. شۇ يىلى، ئىسرائىل يۇسۇپ قاتارلىقلار بۇ فراگمېنتنىڭ يەنە بىر ۋاريقى، يەنى 2ـ80TBI:596 نىڭ لاتىن يېزىقىغا ئايلاندۇرۇپ يېزىلغان نۇسخىسىنى ۋە هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەرجىمىسىنى ئېلان قىلدى. بۇنىڭدىن ئۈچ يىل كېيىن، بۇ ماقالىنىڭ خەنزۇچىسى «ئىچكى قۇرۇقلۇق ئاسىيا تىللىرى تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 4 ـ سانىدا ئېلان قىلىندى⑩. دېمەكچە بىرلا خەتنىڭ پەرقى، تۇرپان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى باشتا تونۇشتۇرغاندا بۇ كەمتۈك ۋاراقنى «تۇزۇن ئۇلگۇلەنچسىز ئۆز ياش ئاتلىغ سۇدۇر»نىڭ خاتىمىسى دەپ قارىغان⑪، شۇڭا بۇ كەمتۈك ۋاراقنىڭ «تۇزۇن ئۇلگۇلەنچسىز ئۆز ياش ئاتلىغ ئۇلۇغ كۈلۈنگوسۇدۇر» بىلەن بولغان باغلىنىشى ئىلىم ـ پەن ساھەسىدىكىلەرنىڭ ئەھمىيەت بېرىشىگە ئېرىشەلمىدى. ئىسرائىل يۇسۇپ قاتارلىقلارنىڭ ماقالىسىدە بۇ فراگمېنت «پاك تۇپراق بۇددىزمنىڭ ئۈچ غوللۇق نومى»نىڭ بىرى بولغان «ئاپارامىتايۇردىيانا سۇترا» يەنى «ئەمىتايوس سۇترا» دەپ قارىلىپ، تۇرپان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنىنىڭ ماقالىسىگە بولغان تونۇشىنى يەنمۇ چوڭقۇرلاشتۇردى⑫.

80TBI:596ـ1 شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى تۇرپانشۇناسلىق تەتقىقات ئورنى تەمىنلىگەن

(1) بېزەكلىكتىن قېزىۋېلىنغان باسما نۇسخىنىڭ فراگمېنتى 80TBI:596ـ2

مەزمۇنى جەهەتتىن هۆكۈم قىلغاندا، بۇ 1ـ80TBI:596 نىڭ ئالدىغا تېزىلىشى كېرەك، شۇڭا ئۇ ئاۋۋال مۇھاكىمە قىلىنىدۇ. بېرلىندا ساقلىنىۋاتقان مۇشۇ نومنىڭ باسما نۇسخىسىنىڭ كەمتۈك ۋاريقى U4672(TIu) نىڭ 2 ـ بېتىنىڭ مەزمۇنى 2ـ80TBI:596 نىڭ مەزمۇنى بىلەن تامامەن ئوخشاش. چۈنكى، ئۇلار بىر قۇيما مەتبەئدە بېسىلغان، بېرلىندىكى فراگمېنتنى بەكلا ئۇپراپ پۇچۇلۇپ كەتكەچكە، بېزەكلىكتىن تېپىلغان فراگمېنتنىڭ تېكستى سېلىشتۇرۇلغان نۇسخىسىنى تۇرغۇزۇشتا مۇھىم قىممەتكە ئىگە.

تۆۋەندە بېزەكلىكتىن تېپىلغان فراگمېنتى 2ـ80TBI:596 نىڭ تىرانسكرىپسىيەسى، تىرانسلىتىراتسىيەسى، (خېتىنىڭ بىر خىل يېزىقتىن يەنە بىر خىل يېزىقىغا ئايلاندۇرۇپ يېزىلىشى) ۋە خەنزۇچە تەرجىمىسى بېرىلدى.

تىرانسلىتىراتسىيەسى:

P111ـA

1. t’pyns’r’’wdwns’r’ ’’’lqw yyk ’wystwnky
2. nwm l’r q’ p’rc’ q’ t’pynmys ’wdwnmys

3. pwlwr l'r :'wwm n'mw p'k'v'ty''p'r'myt'
4. ''ywr nyy'n' sw vynycyt' tycw r'c'y'
5. t't'k'd'y'''rq'dy s'my'k s'npwd'y '

تىرانسكرىپسىيەسى:
P111_B

1. tapinsar udunsar alku yeg üstünki
2. nomlarka barcaka tapinmiš udunmiš
3. bolgaylar : oom namo bagavati aparamita
4. ayur niyana su viničita teču račaya
5. tatagadaya arhate samyak sanbudaya

خەنزۇچە تەرجىمىسى:
P111_C

若（有人）供養（此）经，便同供養了一切最善妙法（ 陀罗尼曰：）曩谟、南谟薄伽勃底、阿波唎蜜哆、阿喻紇硯娜、须毘你悉指陀、囉佐耶、怛他羯他耶、怛姪他唵、薩婆桑悉迦囉...

بۇ فراگمېنتنىڭ مەزمۇنى تېكستى سېلىشتۇرۇلغان سانسكرىتچە نۇسخىنىڭ تۆۋەندىكى قىسمىغا توغرا كېلىدۇ:
P111_D

idam aparimitāyuḥ)_sūtram satkṛtya pūjayiṣyati | tena sakala _ samāpta_ sarvadharma_pūjitam bhaviṣyati) ‖ oṃnamo bhagavate) aparimitāyur) _ jñāna_suviniści tatejo_rājāya, tathāgatāyārhate) saṃyak_sambuddhāya) ‖ (引自Walleser 1916: 24页)

بۇ خەنزۇچە تېكستتىكى تۆۋەندىكى ئابزاسقا توغرا كېلىدۇ:
P111_E

若有能供養是經者遥 則是供養一切诸經等无有異遥陀羅尼曰遥南謨薄伽勃底(一)阿波唎蜜哆(二)阿喻紇硯娜(三)须毘你悉指陀(四)囉佐耶(五)怛他羯他耶六)怛姪他唵(七)薩婆桑悉迦囉)
(引自CBETA<<大正 藏>>936号, 84b3_7)

(CBETA «تايشو نوملار دۆانى» 936 ـ نومۇرلۇق نوم 8463 ـ بەت 7 ـ قۇردىن ئېلىندى).

قەدىمكى ئۇيغۇرچە فراگمېنتنىڭ 1 ـ ، 2 ـ قۇرلىرىدىكى alku yeg üstünki nomlar 一切最善
法妙دېگەن سۆزلەر زاڭزۇچە نۇسخىسىغا ئاساسەن تۆۋۈلگەن sakala_sad_dharma、一切善经一切ياكى
法妙دېگەن سۆزلەر بىلەن بىر ـ بىرىگە يېقىن⑬. فاتىيەن تەرجىمىسى نۇسخىسىدا بۇنىڭغا بىر قەدەر يېقىن بولغان藏法實真切一دېگەن سۆز بار (CBETA «تايشونوملار دىۋانى»، 937 ـ نومۇرلۇق نوم،

25a86). فاچىڭ تەرجىمىسى نۇسخىسىدىكى供養一切諸經等無有異 دېگەن سۆز سانسكرىت يېزىقىدىكى tena_sakala_samāpta_sarva_dharma دېگەن سۆز بىلەن ئاساسەن ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن قەدىمكى ئۇيغۇرچە ۋە زاگزۇچە نۇسخىلىرىدىن روشەن پەرقلىنىدۇ.

(2) بېزەكلىكتىن تېپىلغان باسما نۇسخىنىڭ فراگمېنتى 80TBI:596_1

بۇنى ئەڭ باشتا ئېلان قىلغان ئىسراپىل يۇسۇپ ئەپەندىلەر تەمىنلىگەن ئۇچۇردىن قارىغاندا، بۇ ۋاراقنىڭ قەغەز يۇزىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 28 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 11 سانتىمېتىر، خەت يۇزى (بەت) ئۇزۇنلۇقى 19 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 7.4 سانتىمېتىر ئىكەن.

بۇ كەمتۇك ۋاراقنىڭ تىرانسلىتېراتسىيەسى، تىرانسكرىپسىيەسى ۋە خەنزۇچە تەرجىمىسى تۆۋەندىكىدەك:

تىرانسلىتېراتسىيەسى:

P112_F

1. pw'ncwl'yw k'lmys l'r k' yyty 'rdyny
2. l'r 'wyz ' t'pyns'r 'wdwns'r 'wl pwy'n
3. 'dkw qylync nynk 'wylkw syn t'nkyn
4. 'wylkwl'k'ly s'n'q'ly pwlq'y : pw ''myt' :
5. ' ''ywsy swdwr q' t' pynmys 'wdwnmys

تىرانسكرىپسىيەسى:

P112_G

1. bo ančulayu kälmišlärkä yeti ärdini
2. lär üzä tapinsar udunsar ol buyan
3. ädgü kilinčning ülgüsin tängin
4. ülgülägäli sanagali bolgay:bo amita
5. ayuše sudurka tapinmiš udunmiš

خەنزۇچە تەرجىمىسى:

P112_H

如果(有人)以七宝供养这些如来,其功德善行之数量可以度量,供养这<<无量寿经>>之(功德,善行之数量却不可度量)

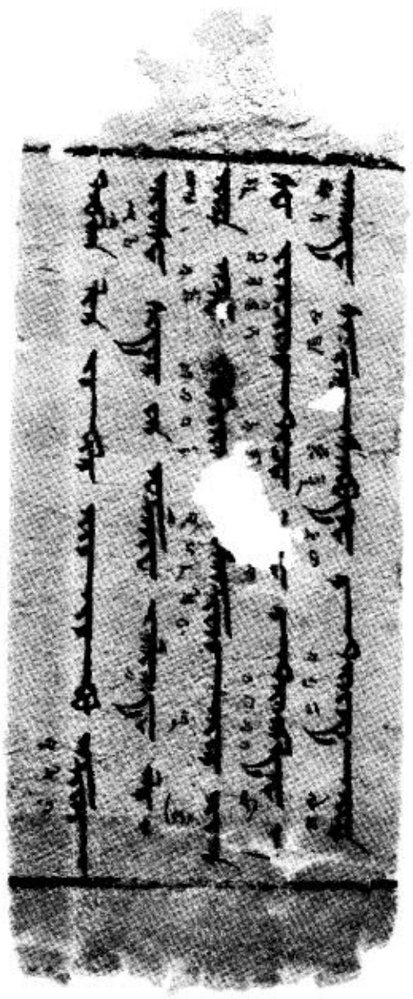
قەدىمكى ئۇيغۇرچىدىكى بۇ ئابزاس سانسكرىتچە تېكىستى سېلىشتۇرۇلغان نۇسخىنىڭ تۆۋەندىكى قىسمىغا توغرا كېلىدۇ:

P112_I

teṣam tathāgatānāṃ sapta_ratna_paripūrnām) argha_pūjām kṛtvā yāvat) tasya puṇya_s kandhas pramāṇam) śakyaṃ gaṇayituṃ | na tv) aparimitāyuḥ)_sūtrasya (引自Wall eser 1916: 24页)

(Walleser1916 نىڭ 24 ـ بېتىدىن ئېلىندى)

تۆۋەندىكىسى بۇنىڭغا ماس كېلىدىغان خەنزۇچە ئابزاس:
(CBETA «تايشو نوملار دىۋانى»، 936 ـ نومۇرلۇق نوم 13ـ84b12 دىن ئېلىندى)
بۇ قەدىمكى ئۇيغۇرچە فراگمېنتنىڭ مەزمۇنى ۋە ئۇنىڭدىكى سۆز ئىشلىتىش ئالاھىدىلىكى سانسكرىتچە نۇسخىسى بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاپ كېتىدۇ، لېكىن، فاچېڭنىڭ خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخىسىدىن پەرقلىنىدۇ، مەسىلەن: بۇ قەدىمكى ئۇيغۇرچە فراگمېنتنىڭ 4 ـ، 5 ـ قۇرلىرىدا bo amita ayuše sudurka tapinmiš udunmiš دېگەن سۆز بار. روشەنكى، بۇ سانسكرىتچە ۋە زاڭزۇچە نۇسخىسىدىكى بىلەن ئوپئوخشاش، فاتيەنىڭ تەرجىمە نۇسخىسىدىكى «供养此無量壽定光明王如來陀羅尼經» (CBETA «تايشو نوملار دىۋانى»، 937 ـ نومۇرلۇق نوم 86a29) مۇ قەدىمكى ئۇيغۇرچە نۇسخىسىنىڭ فراگمېنتلىرىدىكى سۆز ئىشلىتىشكە بىر قەدەر يېقىن، ئوخشىمايدىغان يېرى، ئۇنىڭدا پەقەت نوم نامى ئېلىنغان. لېكىن، فاچېڭنىڭ تەرجىمە نۇسخىسىنىڭ سانسكرىتچە، زاڭزۇچە ۋە قەدىمكى ئۇيغۇرچە نۇسخىلىرى بىلەن بولغان بىر قەدەر چوڭ پەرقى «書寫受持是無量壽經典» دېگەن سۆزدە. بۇ باشقا نۇسخىلاردىن روشەن پەرقلىنىدۇ، شۇنىڭغا دىققەت قىلىش لازىمكى، بۇ يەردىكى amita ayuše مەزكۇر سۇترانىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى قىسقارتىلغان نامى. فاچېڭنىڭ خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخىسىدا بۇ يەردە无量寿经دېگەن سۆز قوللىنىلغان. بۇ مەزكۇر سۇترانىڭ خەنزۇچە تولۇق نامى «大乘无量寿宗要经» نىڭ قىسقارتىلغان نامى، فاچېڭنىڭ تەرجىمە نۇسخىسىدا باشقا نۇرغۇن جايلاردا «無量壽定光明王如來陀羅尼經» دېگەن سۆز قوللىنىلغان. فاتيەنىڭ تەرجىمە نۇسخىسىدا «无量寿宗要经» دەپ ئېلىنغان. خەنزۇچە نۇسخىلىرىدا مەيلى قانداق نوم نامىنى قوللانغان بولسۇن، قەدىمكى ئۇيغۇرچە نۇسخىسىدا پۈتۈنلەي amita ayuše دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇنىڭدىن مەلۇم بولىدىكى، بۇ قەدىمكى ئۇيغۇرچە نۇسخىسىدىكى ئامىتا ئايۇشې (amita ayuše) «无量寿经» «پاك تۇپراق بۇددىزمىنىڭ ئۇلۇغ غوللۇق نومى»نىڭ بىرسى بولغان «无量寿经»نى ئەمەس، بەلكى «大乘无量寿宗要经»نى ياكى «大乘无量寿宗要经»نى كۆرسىتىدۇ.

قەدىمكى ئۇيغۇرچە نۇسخىسىنىڭ فراگمېنتىنىڭ 1 ـ قۇرىدا كۆرۈلگەن bo anču layu kalmišlar tathgatas «P113_N». روشەنكى، سانسكرىتچە نۇسخىسىدىكى نىڭ مەنداش سۆزى. فاچېڭنىڭ تەرجىمە نۇسخىسىدا بۇنىڭ مەنداش سۆزى ئورنىدا «يەتتە بۇددا» دېگەن سۆز بار. ناھايىتى روشەنكى، بۇ جايدىكى «يەتتە بۇددا» مۇشۇ ئابزاستا باشتا تىلغا ئېلىنغان ۋىپاسىيى (vipaśyi)، سىكھى (śikhi)، ۋىسۋابخۇ (viśvabhū)، كاراكۇسۇچاندا (Krakucchanda)، كاناكا مۇنى (Kanakamuni)، كاسياپا (Kāśyapa)، ساكياسىمخا (sakyasiṃha) قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ. فاتيەنىڭ تەرجىمە نۇسخىسىدا «يەتتە بۇددا» دېگەن سۆز قوللىنىلمىغان، پەقەت加后名七如来佛陀» دېگەن سۆزنىلا قوشۇپ قويغان («تايشو نوملار دىۋانى»نىڭ 19 ـ جىلدىغا قارالسۇن، نوم نومۇرى 937، 86 27 a). دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، فاتيەننىڭ تەرجىمە نۇسخىسىدىكى يەتتە بۇددانىڭ ئىسمىنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىمۇ فاچېڭ تەرجىمە نۇسخىسىدىكىدىن مەلۇم دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ.

(3) بېزەكلىكتىن قېزىۋېلىنغان باسما نۇسخىسىنىڭ فراگمېنتى
80TBI:596_3

يۇقىرىدا مۇھاكىمە قىلىنغان ئىككى پارچە فراگمېنتنىڭ سېلىشتۇرغاندا، بۇ ۋاراقنىڭ پۈچۈلغان يەرلىرى ئاز، پەقەت 3 ـ، 4 ـ قۇرلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى خەتلەر قۇرت يېيىش، ئۇپراش سەۋەبلىك

يېنىك دەرىجىدە بۇزۇلغان، ئۇستۇنكى رامكا گىرۋىكى ۋە تۆۋەنكى رامكا گىرۋىكىمۇ بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدىغان دەرىجىدە زەخىملەنگەن.

مەزكۇر فراگمېنتنىڭ «تۇرۇن ئۆلگۈلەنچىسىز ئۆز ياش ئاتلىغ ئۇلۇغ كۆلۈنگۈ سۇدۇر»غا مەنسۇپ ئىكەنلىكىدە ھېچقانداق شۇبھى بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا ئاچقۇچلۇق سۆزلەر كەمتۈك بولغاچقا، مەزمۇنىنىڭ مەزكۇر سۇدۇردىكى توغرا ئورنىنى بېكىتىشكە ئامال بولمىدى. تۆۆەندىكىسى بۇ فراگمېنتنىڭ تىرانسلىتىراتسىيەسى، تىرانسكرىپسىيەسى ۋە خەنزۇچە تەرجىمىسى. تىرانسلىتىراتسىيەسى:

P113_Q

1. t'pl'q lyq yn pyr 'wyn yn pw ''myt'
2. ''ywsy swdwr wq nwml 'yw yrlyQ'dy l'r :
3. 'wwm n' mw p' k' v'ty [ ] p'r'myt' ''ywr nyy'n'
4. sw vynycyt' tycw [ ]y ' t't'k'd'y '
5. ''rq'dy s'my'k s'npwd'y ' t'ty'd' 'wwm

تىرانسكرىپسىيەسى:

P114_A

1. taplagligin bir ünin bo amita
2. ayuše sudurug nomlayu y(a)rlikadilar :
3. oom namo bagavati [a]paratamita ayur niyana
4. su vinčita teču [rača]ya tatagataya
5. arhate samyak sanbudaya tatyada oom

خەنزۇچە تەرجىمىسى:

P114_B

他们(一)心一声说这<<无量寿经>>. (陀罗尼曰:)曩謨尧南謨薄伽勃 底| 阿波唎蜜哆| 阿喻纥硯娜| 须毘你悉指陀| 囉佐耶| 怛他羯他耶| 怛姪他唵| 薩婆桑悉迦囉 .....

بۇ فراگمېنتنىڭ 1 ـ قۇرىدىكى taplagligin bir ünin (bir) 一心一声 سانسكرىتچە eka_ matena eka svareṇa «一心一声» بىلەن مەنداش سۆز. ئۇ «تايشو نوملار دىۋانى» نىڭ 19 ـ جىلدىدىكى 936 ـ نومۇرلۇق نومدا ئۇچرايدىغان 声同时一 دېگەن سۆزدىن روشەن پەرقلىنىدۇ. ئوخشاش بىر سۆز بىرىكمىسىنى تەرجىمە قىلغاندا، بۇ سۇدۇرنىڭ فاتىيەن تەرجىمە نۇسخىسىدا 一心异口同音 دەپ ئالغان («تايشو نوملار دىۋانى»نىڭ 19 ـ جىلدى، نوم نومۇرى 937، 85c09، 85c07، 85c05 قاتارلىقلارغا قاراڭ). بۇ سانسكرىتچە قەدىمكى ئۇيغۇرچە نۇسخىلىرىدىكى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش. ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىكى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، قەدىمكى ئۇيغۇرچىدا同意، 可认، 采纳 قاتارلىق مەنىلەرگە ئىگە taplag دېگەن سۆز بىلەن سانسكرىتچىدىكى 信، 想 قاتارلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدىغان mata دېگەن سۆز تەرجىمە قىلىنغان (تەپسىلاتىنى Monier Williams 783a دىن كۆرۈڭ). بۇ شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، قەدىمكى ئۇيغۇرچىگە تەرجىمە قىلغۇچىنىڭ ئاساسلانغان ئەسلى نۇسخىسى ھەرگىز بىرلا خىل ئەمەس، ئۇنىڭ ئىچىدە سانسكرىتچە نۇسخىسى ھەم بار.

3. خۇلاسە

«تـۇزۇن ئۇلگۈلەنچسـىز ئـۆز يـاش ئـاتلىغ ئۇلـۇغ كۆلۈنگـۈ سـۇدۇر» نـىڭ قەدىمكـى ئۇيغـۇرچە تەرجىمىسىنىڭ ئوخشاش بولمىغان كۆچۈرۈلمىسىنىڭ ۋە ئويما باسما نۇسخىلىرىنىڭ كەمتۈك ۋاراقلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقى بۇ سۇدۇرنىڭ ئۇيغۇر بۇددىستلىرى ئارىسىدا كەڭ تارقالغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. لېكىن بۇ مەزكۇر سۇدۇردا تەشۋىق قىلىنغان دارانى قىسمىنىڭ ئۆمۈرنى ئۇزارتىش رولى بولغانلىقى ياكى قەدىمكى ئۇيغۇرچە يازما يادىكارلىقلار تەتقىقاتچىلىرىنىڭ چۈشەنچىسىدەك ئاخىرىقى يىللاردا تىبەت بۇددا دىنى قەدىمكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە كەڭ تارقالغانلىقىدىن بولغانمۇ، بۇ ئويلىنىشقا تېگىشلىك بىر ئىش. پروفېسسور Richard K. payne كۆرسىتىپ ئۆتكىنىدەك پەقەت بۇ سۇدۇردا دارانى بولغانلىقى ئۈچۈنلا ئۇنى مەخپىيەت مەزھىپى يازما يادىكارلىقلىرى قاتارىغا قوشۇۋېلىش مۇۋاپىق ئەمەس، ئەلۋەتتە⑭. پروفېسسور Payne نىڭ قارىشىچە، بۇ سۇدۇردا ئوتتۇرا ئەسىر ھىندى ماھايانا دىنىنىڭ تېپىك ئالاھىدىلىكى بار. چۈنكى، بۇ سۇدۇردىمۇ نوم بىلەن باغلىنىدىغان دىنىي پائالىيەتلەر ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ئىزنالار بىلەن تەڭ قىممەتلىك ئەھمىيەتكە ئىگە دەپ قارىلىدىكەن. بۇنىڭدىن سىرت، بۇ سۇدۇردىن قارىغاندا، بۇ سۇدۇرنى يازغۇچى ۋە ئوقۇغۇچى سۈكاۋاتى ئامىتاباك ئالىمى (بۇددا دىنىنىڭ پاك تۇپراق مەزھىپىنىڭ چۈشەنچىسى بويىچە جەننەت ــ تەرجىمانىدىن) دە ياشايدىكەن، بۇ دەل سۈكاۋاتى مەزھىپىنىڭ مۇھىم ئىدىيەسىنىڭ بىر تۈرى⑮. ئېنىقكى، بۇ سۇدۇر پەقەت تىبەت بۇددا دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىكلا ئەمەس.

بۇ سۇدۇرنىڭ ئەسلىي نۇسخىسىغا كەلسەك، يۇقىرىدىكى ئۇچ پارچە فراگمېنتتىدىكى ماتېرىيال ۋە بۇ ماقالىدىكى تارقاق تەھلىلدىن ئۇ توغرۇلۇق بىر ئىشەنچلىك يەكۈنگە ئېرىشىش مۇمكىن ئەمەس. لېكىن، بەزى پاكىتلار شۇنىڭدىن بېشارەت بېرىدۇكى، «تـۇزۇن ئۇلگۈلەنچسـىز ئـۆز يـاش ئـاتلىغ ئۇلـۇغ كۆلۈنگـۈ سـۇدۇر» نـىڭ قەدىمكـى ئۇيغـۇرچە تەرجىمىسىدە ئاساس قىلىنغىنى پەقەتلا ئۇنىڭ زاڭـزۇچە نۇسخىسى ئەمەس، تەرجىمـان ئـۇنى تەرجـمە قىلىـش جەريانىـدا ئەڭ كەم دېگەنـدىمۇ سانسـكرىتچە ئەسـلىي نۇسخىسىدىن ۋە خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخىسىدىن پايدىلانغان.

(ئاپتورنىڭ خىزمەت ئورنى: مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل ـ ئەدەبىياتى ئىنستىتۇتى، گېرمانىيە بېرلىن ـ بېراندېنبۇرگ پەنلەر ئاكادېمىيەسى تۇرپانشۇناسلىق تەتقىقات مەركىزى)

ئىزاھلار:

① مىماكىنىڭ 1984 ـ، 168 ـ بېتىگە قارالا. ئەمەلىيەتتە مىماكى كاتسۇمىنىڭ كۆزقارىشىنىڭ تولىسى ماكوتوتارۇ ئىشخاما قاتارلىقلارنىڭ مۇناسىۋەتلىك كۆزقارىشىنى ئاساس قىلىدۇ. Zshihama et. al، 1958، 48 ـ، 50 ـ بەتلىرىگە قارالا.

② Ishihamaet al، 1958، 49 ـ بېتىگە، Zieme 1992، 40 ـ، 41 ـ بەتلىرىگە قارالا ھەم بۇ ئەسەرنىڭ خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخىسىغا قارالا. گۈيلىن، ياڭ فۇشۆ تەرجىمە قىلغان: «بۇددا دىنى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر جەمئىيىتى»، 53 ـ بەت، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى، 2007.

③ Yakup/knuppel، 2007، 95 ـ، 181 ـ بەتلىرىگە، Yakup 2009، 182ـ، 197 ـ بەتلىرىگە قارالا.

④ Zieme 1985، 174 ـ بېتىگە قارالا.

⑤ مىيۇلېر: «قەدىمكى ئۇيغۇرچە يازما يادىكارلىقلار» (UiguricaII) ، 2 - جىلدى، 50 - ، 51 - بەتلىرىگە، بەت ئايىغىدىكى ئىزاھات 1 - گە قارالسۇن.

⑥ Radloff 1928، 148 - ، 151 - بەتلىرىگە قارالسۇن، 89 - نومۇرلۇق يازما ھۆججەت.

⑦ خانىدا ئاكىرا، يامادانوبۇئۇ 1961، 194 - بەتكە قارالسۇن، بۇ ئىككى ئالىم بۇ سۇدۇرنىڭ نامىنى «無量壽宗要紀» دەپ بېكىتكەن. بۇنىڭ ئېنىق بولمىغان يېرى ئاخىرىقى بىر خەت 紀، 经نىڭ يەنە بىر خىل يېزىلىشىمۇ ياكى خاتا يېزىلىپ قالغانمۇ.

⑧ Elverskog، 1997، 106 - ، 107 - بەتلىرىگە، Yakup 2000، 215 - ، 218 - بەتلىرىگە، نيۇرۇجى 2002، 104 - بېتىگە قارالسۇن.

⑨ بۇ قېتىمقى تازىلاش خىزمىتىنىڭ تەپسىلاتىنى تۇرپان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى 1985 دىن كۆرۈڭ.

⑩يۈسۈپ ئىسراپىل قاتارلىقلار 1985؛ يۈسۈپ ئىسراپىل قاتارلىقلار 1988 گە قارالسۇن.

⑪ «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ، 1985 (8)، 57 - بەت.

⑫ جاڭ تېەن ئەپەندى دۇنخۇاڭ مىڭئۆيلىرىنىڭ شىمالىي تاش كېمىرلىرىدىن تېپىلغان «قەدىمكى ئۇيغۇرچە يادىكارلىقلار فراگمېنتى» B464:142 نىڭ نامىنى «圣无量寿经» دەپ بېكىتكەن، روشەنكى، بېزەكلىكتىن تېپىلغان مۇشۇ خىلدىكى فراگمېنتلارنىڭ نامىنى قوللانغان. جاڭ تېشەن 2004 كە قارالسۇن، ئەمەلىيەتتە بېزەكلىكتىن تېپىلغان باسما فراگمېنتىغا ئوخشاش شىمالىي رايوندىكى مىڭئۆيلەردىن تېپىلغان فراگمېنت B464:142 دىمۇ بۇ سۇدۇرنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى نامى tüzün ülgüläńčsiz öz yaš alt(1)g kölüngü sudur قوللىنىلغان، شۇڭا ئۇ «大乘无量寿宗要经» غا كىرگۈزۈلۈشى كېرەك. دۇنخۇاڭ شىمالىي رايون مىڭئۆيلىرىدىن يېڭىدىن تېپىلغان بۇ سۇدۇرنىڭ فراگمېنتى توغرىسىدىكى بايانىنى جاڭ تېبشەن 2005، ياقۇپنىڭ 2006، 16 -19 -بېتىدىن كۆرۈڭ.

⑬ بۇ بىر ئابزاس قىسقا سۆزنىڭ زاگرۇچە ئەسلى تېكىستى بىلەن سانسكرىتچە ۋارىيانتىنى ئايرىم - ئايرىم Walleser نىڭ 1910، 24 - ، 29 - بەتلىرى، 17 - ئابزاستىن كۆرۈڭ.

⑭ Payne 2007، 275 - ، 276 - بەتلىرىگە قارالسۇن.

⑮ Payne 2007، 275 - بەتكە قارالسۇن.

پايدىلانمىلار:

1.كلائوسون گېرھارد 1972، «13 - ئەسىردىن بۇرۇنقى تۈركچە سۆزلەر ئېتىمولوگىيەسى لۇغىتى» ، ئوكسفورد، كلارېندون نەشرىياتى.

2. ئىسراپىل يۈسۈپ قاتارلىقلار 1986، «بېزەكلىكتىن يېڭى تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەر توغرىسىدا» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ، 1 -سان، 64 — 88 - بەت.

3. ئىسراپىل يۈسۈپ قاتارلىقلار 1998، «تۇرپاندىن يېقىندا تېپىلغان بىرنەچچە پارچە قەدىمكى ئۇيغۇرچە پۈتۈكلەر توغرىسىدىكى تەتقىقات» ، «ئىچكى قۇرۇقلۇق ئاسىيا تىللىرى تەتقىقاتى» ، 77 — 86 - بەت.

4.يوھان ئېلۇبسكوگ 1997، «قەدىمكى ئۇيغۇرچە بۇددا دىنى ئەسەرلىرى» ، ترنماۋت بربىولس نەشرىياتى، «يىپەك يولى تەتقىقاتى 1» .

5.ئېردال مارسېل 1991، «قەدىمكى تۈرك تىلىنىڭ سۆز ياساش قائىدىسى - فونكسىيە تىلشۇناسلىقى نۇقتىسىدىن تۈرك تىلى لېكسىكىسىغا نەزەر» ، 1 - ، 2 - قىسىملىرى. ۋېنادېن: ئوتتۇ

خاراسوۋىتىز نەشرىياتى (تۇركشۇناسلىق تەتقىقاتى 7).
6.فۇجئىدا ئاكىرا، ئۇئې ياما دايشۇن 1962، «ئاپارىمتايۇر سۇترانىڭ زاڭزۇچە قولدا كۆچۈرۈلگەن دۇنخۇاڭ نۇسخىسىنى تونۇشتۇرۇش»، نوم نومۇرى 23، 345 ـ، 356 ـ بەت.
7.خاندا ئاكىرا، نوبۇئو يامادا 1961، ياپونىيە يۇكوگۇ ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان قەدىمكى ئۇيغۇرچە قول يازمىلارنىڭ فراگمېنتى، غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى تەتقىقاتى جەمئىيىتى تۈزگەن «ئوتتۇرا ئاسىيا قەدىمكى زامان تىللىرىدىكى بۇددا نومىنىڭ قولدا كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى ۋە دىندىن خالىي پۈتۈكلەر» كيوتو، دارماگۇپتا ساربىي، 171، 206 ـ بەت.
8.ئىشخاماجۇنتارو شيۇكى يوشمورا 1958، «ئاپارىمتايۇر سۇترانىڭ قول يازمىلرى»، «جۇڭگو دۇڭخۇاڭدىن تېپىلغان بۇددا دىنى نوملرى»، ياپونىيە كيوتو دارماگۇپتا ساربىي، 48، 50 ـ بەت، ياپونچىسىنى مۇشۇ كىتابنىڭ 216 ــ، 219 ـ بېتىدىن كۆرۈڭ، غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى تەتقىقاتى جەمئىيىتى تۈزگەن، 1 ـ قىسىم.
9.مىماكى كاتسۇمى 1984، «ئاپارىمتايۇر سۇترا» رەسىماكى كاتسۇمى، فۇمى ماسافۇكۇيى تۈزگەن «دۇنخۇاڭ ـ جۇڭگو بۇددا دىنى» (دۇنخۇاڭ لېكسىيەسى 7) توكيو دايتو نەشرىياتى، 167 ـ 172 ـ بەت.
10.مويئېر ۋىليامس 1899، «سانسكرىتچە ـ ئىنگلىزچە لۇغەت»، چوڭايتىلغان ۋە يېڭىلانغان نۇسخىسى، ئوكسفورد كلارېندون نەشرىياتى.
11.ناكامۇرا خاجىمى 1975، «بۇددا دىنى سۆزلىرى قامۇسى»، توكيو، كىتاب يۇرتى.
12.نيۇرۇجى 2002، قەدىمكى ئۇيغۇرچە تىببەت بۇددا دىنى ھۆججەتلىرى، «جۇڭگو زاڭزۇشۇناسلىقى»، 2 ـ سان، 103 ـ، 118 ـ بەت.
13.ك. رىچارد 2007، ئاپارىمتايۇس: ئوتتۇرا ئەسىردىكى ھىندىستاندا تانترا ۋە سۇكاۋاتى، بۇددا دىنى تىنچ ئوكيان دۇنيا گېزىتى، 3 ـ سان، 9 ـ نومۇرى، كۇز پەسلى، 273ـ، 308 ـ بەتلەر.
14.ۋ. ۋ. رادلوف 1928 «قەدىمكى ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەر توپلىمى»، لېنىنگراد (سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيەتلەر ئىتتىپاقى ئاكادېمىيەسى) قايتا نەشر قىلىنغان نۇسخىسى، ئوسنابۇرگ 1972.
15.كلائۇس رۇھبورن 1977، «قەدىمكى ئۇيغۇرچە لۇغەت»، ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركچىسىدىن 1 ـ دىن 6 ـ كىتابچىسىغىچە نەشر قىلىنغان، گېرمانىيە ۋېبسىبادىن 1977 ــ 1998.
16.ماساھرو شوگايتۇ، تۇرپان ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى 1985، بېزەكلىك مىڭۈي كېمىرلىرى خارابىلىكىنى تازىلاشتىن قىسقىچە خاتىرە، «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 8ـسان، 49 ــ 65 ـ بەت.
17.مەكىس ۋاللېسېر 1916، «ئاپارستا يۇرجىنانا ـ نامـا، ماھايانا سۇترا»نىڭ سانسكرىتچە، زاڭزۇچە، خەنزۇچە ئۇچ خىل نۇسخىسى ۋە ئۇنىڭ گېرمانچە تەرجىمىسى، ھايدىلبېرگ پەنلەر ئاكادېمىيەسى يىغىنى دوكلاتلىرى 12، ھايدىلبېرگ كارل قىش پەسلى ئۇنىۋېرسىتېتى كىتابخانىسى.
18.ئابدۇرېشىت ياقۇپ 2000، رۇسىيەدە ساقلىنىۋاتقان كېيىنكى مەزگىللەردىكى قەدىمكى ئۇيغۇرچە بۇددا دىنى ھۆججەتلىرى ئۇستىدە تەتقىقات، كيوتو: كيوتو ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات پەنلىرى بۆلۈمى (دوكتورلۇق ئۇنۋانى ئىلمىي ماقالىسى).
10.ئابدۇرېشىت ياقۇپ 2006، دۇنخۇاڭ مىڭۆيى شىمالىي رايونى تاشكېمىرلىرىدىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەرنىڭ فراگمېنتى، ياۋروپا ـ ئاسىيا تىللىرى تەتقىقاتىغا قاراڭ. ماساھىرو

شۇگايىتۇ ئەپەندىنىڭ ۋەزىپىسىدىن بوشىتىلغانلىقىنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن تەييارلىغان ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى. كيوتو ناگانسىھى، 14 ـ 1.

20.ئابدۇرېشىت ياقۇپ 2009، «قەدىمكى تۈرك تىلى قول يازمىلىرى» 15 ـ قىسمى: «بېرلېندا ساقلىنىۋاتقان تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ باسما يادىكارلىقلىرى» 3 ـ قىسمى: باش قاپىيەلىك شېئىرلار، كالېندار رەسىم، بېكىتىلمىگەن بۆلەكلەر ۋە تولۇقلىما (VOHD. 13.23).

21.ئابدۇرېشىت ياقۇپ، مىخائىل كۇنۇپپىل 2007، «قەدىمكى تۈركچە قول يازمىلار»، 11 ـ تۇم:«بېرلىندا ساقلىنىۋاتقان باسما يادىكارلىقلار» 1 ـ قىسىم: تانىتىرىك دىنى يادىكارلىقلىرى»، ستۇتگارت.

22.جاڭ تېيشەن 2004، دۇنخۇاڭ مىڭئۆيلىرى شىمالىي رايونى تاشكېمىرلىرىدىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇرچە پۈتۈكلەرنىڭ تەرجىمە تەپسىراتى توغرىسىدىكى تەتقىقات، پېكىڭ جىنجاڭ، ۋاڭ جيەنجۇن ۋە دۇنخۇاڭ تەتقىقات يۇرتى تۈزگەن «دۇنخۇاڭ مىڭئۆيلىرى شىمالىي رايون تاشكېمىرلىرى»غا بېسىلغان. 2 ـ جىلد، 361 ـ ، 368 ـ بەت؛ 3 ـ جىلد 383 ـ ، 396 ـ بەت.

23.جاڭ تېيشەن 2005، دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇرچە «تۈزۈن ئۇلگۈلەنچىسىز ئۆز ياش ئاتلىغ ئۇلۇغ كۆلۈنگۈ سۇدۇر»نىڭ فراگمېنتى ھەققىدىكى تەتقىقات، «مىللەتلەر تىل ئەدەبىياتى» 5 ـ سان، 64 ـ ، 68 ـ بەت.

24.پېتىر زىمى 1992، قوچو ئۇيغۇر خانلىقىدا دىن ۋە جەمئىيەت ـــ ئوتتۇرا ئاسىيا قەدىمكى تۈركچە بۇددىست يادىكارلىقلىرىنىڭ ئاخىرىقى سۆزى ۋە ئىنائچىلىرى ھەققىدە»، ئوپلادېن (غەربىي رېيىن پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئەسەرلىرى،88)

تەرجىمە قىلغۇچىلار: ئابدۇراخمان مۇتىللا
تەرجىمىنى بېكىتكۇچى: ئابلەت نۇردۇن

ئابدۇرېشىت ياقۇپنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى:

1984 ـ يىلى، 20 يېشىدا شىنجاڭ ئونۋېرسىتېتىنىڭ جۇڭگو تىلى فاكۇلتېتىنى پۈتتۈرۈپ ئانا مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچىلىققا تاللىنىپ قەدىمكى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىراماتىكىسى، لوگىكا قاتارلىق دەرسلەرنى ئۆتكەن. 1993 ـ يىلى، تۈرك تىلى ئاسپىرانتى بولغان. 1997 ـ يىلى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى كەسپى بويىچە دوكتۇرلۇق ئۇنۋانىنى ئالغان. ئۇ ھازىر ئېلىمىزدىكى ئاتاقلىق تىلشۇناس بولۇپ، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پېروفېسسورى، 2008 ـ يىلى، «چاڭجياڭ ئالىمى»لىققا تەكلىپ قىلىنغان، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى مۇتەخەسسىسى، گېرمانىيە گوتتىنگېن ئاكادېمىيەسى شەرق يازما يادىكارلىقلىرى بۆلۈمىنىڭ تەتقىقاتچىسى، قوشۇمچە ياۋروپا ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات جەمئىيىتى (ESCAS) نىڭ ئەزاسى، خەلقئارا مانىي دىنى تەتقىقات جەمئىيىتى (IAMS) نىڭ ئەزاسى. گوتتىنگېن ئۇنۋېرسىتېتى پەلسەپە ئىنىستىتۇتىنىڭ تەكلىپلىك ئوقۇتقۇچىسى.

ئۇ كۆپ خىل تىلنى بىلىدۇ. ئاساسلىقى تۈركشۇناسلىق، موڭغۇلشۇناسلىق، مانجۇ ـ تۇڭغۇت تىللىرى تەتقىقاتى بىلەن شوغۇللىنىدۇ. بىرمۇنچە ئەسەرلىرى ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە ۋە چەتئەل تىل ـ يېزىقلىرىدا نوپۇزلۇق مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىنغان.

ئۇيغۇر كىتاب نۇر بېكتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىرى نادىرسى

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنى ھەققىدە تەتقىقات

ۋاڭ دۇڭپىڭ

ئاتالمىش جىنايى ئىشلار قانۇنى ھاكىمىيەتنى ئىگىلىگەن ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئۆز سىنىپىنىڭ مەنپەئەتى ۋە ھۆكۈمرانلىق تەرتىپىنى قوغداش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ئىرادىسىگە ئاساسەن دۆلەتنىڭ قانۇن تۈرغۇزۇش تەرتىپى ئارقىلىق ئېلان قىلىدىغان، نېمىنىڭ جىنايەت ئىكەنلىكى ۋە جىنايەتكە قانداق جازا بېرىلىدىغانلىرى توغرىسىدىكى قانۇنىدۇر. جىنايى ئىشلار قانۇنى جۇڭخۇا قانۇن مەدەنىيىتىنىڭ يادرولۇق قىسمى، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنى بۈيۈك چىڭنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنى بىلەن مۇسۇلمانلار رايونىدا ئەزەلدىن بار بولغان جىنايى جازا سىستېمىسىنىڭ بىرىكىش نۇقتىسى، مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنىنى تەتقىق قىلىش ـــ چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى مىللىي رايونلارنىڭ قانۇن ـ تۈزۈمنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنىغا ئائىت ماتېرىياللار پارچە ـ پۇرات بولغانلىقتىن مەخسۇس تەتقىقاتلارمۇ ئانچە كۆپ ئەمەس. قولغا كەلگەن نەتىجىلەرمۇ مۇسۇلمانلار يۇرتىدىكى ئىسلام شەرىئىتىنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنى توغرىسىدىكى ئىزدىنىشلەرگە مەركەزلەشكەن، ياپونىيەلىك ئالىم ساگۇچى تورو «18 ـ 19 ـ ئەسىردىكى شىنجاڭنىڭ جەمئىيەت تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» ناملىق كىتابىدا چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى مۇسۇلمانلار رايونىدىكى ئوغرىلىق، بۇلاڭچىلىق، زەخىملەندۇرۇش، قاتىللىق، ئۇرۇشۇش، باسقۇنچىلىق قاتارلىقلارغا ئائىت ھۆكۈم مىساللىرى ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى «مۇسۇلمانلار قانۇنى»نىڭ ئەمەلىيەتتە ئەنئەنىۋى يەرلىك ئىسلام دىنى جىنايى ئىشلار قانۇنى ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۇرگەن[1]. شىنجاڭلىق ئالىم چېن گۇگۇاڭ، چىڭخەيلىك ئالىم چېن گۇاڭگۇ شۇي شاۋگۇاڭ قاتارلىقلارمۇ چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ قانۇن مەسىلىسى ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنى توغرىسىدىكى قاراشلىرى ئاساسەن بىردەك، «جىنايى ئىشلار قانۇن مۇناسىۋىتى جەھەتتە چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا زىيان يەتكۈزۈش ۋە باشقا ئېغىر جىنايەتلەردىن باشقا ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلىقىدىن ئىبارەت بۇ ئەھۋال نەزەرگە ئېلىنىپ، «قۇرئان كەرىم» ۋە «ھەدىس»لەردىكى جىنايى جازالارغا مۇناسىۋەتلىك قائىدىلەر تەتبىقلىنىپ بىر تەرەپ قىلىنغان»[2] دەپ قارىغان. كەمىنىنىڭ قارىشىچە، يۇقىرىقىدەك تەتقىقات بولسىمۇ، بىراق مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنى مەسىلىسىدە يەنىلا بەزىبىر ئاچقۇچلۇق مەسىلىلەر ھەل قىلىشنى كۈتۈپ تۇرماقتا. مەسىلەن، چىڭ سۇلالىسى مۇسۇلمانلار يۇرتىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى ئۇيغۇرلار ئادەتلەنگەن جىنايى ئىشلار قانۇنىنىڭ مەزمۇنى ۋە ئالاھىدىلىكى، چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىنكى بۈيۈك چىڭنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنى بىلەن «مۇسۇلمانلار قانۇنى»نىڭ مۇناسىۋىتى، ئۇلارنىڭ ئۆزئارا سىڭدۈرۈش ۋە توقۇنۇشى، چىڭ سۇلالىسى قانۇنى بىلەن «مۇسۇلمانلار قانۇنى»نىڭ جىنايى ئىشلار دېلولىرىغا قاراپ چىقىشتا تەتبىقلىنىش دائىرىسى قاتارلىقلار، بۇ بابتا شۇڭلاشقا مۇناسىۋەتلىك ئارخىپلار يېڭىدىن نەشر قىلىنغان يازما يادىكارلىق ماتېرىياللىرىغا ئاساسلىنىپ چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنىنى تەتقىق قىلىمىز.

1. مۇسۇلمانلار يۇرتىدا ئەزەلدىن بار بولغان جنايى ئىشلار قانۇن سىستېمىسى

چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئىلگىرى مۇسۇلمانلار يۇرتىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە بىر يۈرۈش قانۇن سىستېمىسى بار ئىدى، بىراق يازما يادىكارلىقلاردىكى مۇناسىۋەتلىك خاتىرىلەر نىسبەتەن قىسقا ېپزىلغان. «شىنجاڭدىكى مۇسۇلمانلار تەزكىرىسى»، 4 ـ جىلد «جنايى ئىشلار قانۇنى»دا مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

مۇسۇلمانلار يۇرتىدا ئادەم ئۆلتۈرگەنلەر ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنىدىكەن، ناۋادا جنايەتچى ئۆلگۈچىنىڭ ئائىلىسىگە مىڭ تەڭگە ياكى نەچچە يۈز تەڭگە پۇل تۆلەپ بەرسە ئۆلۈمدىن خالاس قىلىنىدىكەن. ئۆلۈم جازاسى بازاردا خالايىقنىڭ ئارىسىدا ئىجرا قىلىنىدىكەن، ئوغرىلىق، بۇلاڭچىلىق قىلغانلارغا قولنى ياكى پۇتىنى كېسىش جازاسى بېرىلىدىكەن. جازا ئىجرا قىلىنىشتىن بۇرۇن ئۇلارنىڭ بوينىغا تاقاق، پۇتىغا كىشەن سېلىنىپ زىندانغا تاشلىنىدىكەن، زىندان يەرنى چوڭقۇر كولاپ ياسالغان خەندەك ئىكەن، ھەرىكىم قانداق جنايەت ئۆتكۈزگەن بولسا ئۇنىڭغا شۇنىڭغا لايىق جازا بېرىلىدىكەن [3].

«غەربىي يۇرتنىڭ جۇغراپىيەسىدىن خەرىتىلىك بايان» ئەسلىدە سىچۈەن پېداگوگىكا ئىنستىتۇتىنىڭ كۇتۇپخانىسىدا ساقلانغان بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە رويابقا چىققان. بۇ كىتاب «چىەنلۇڭ زامانىسىنىڭ باشلىرىدا شىنجاڭ تىنچىتىلغاندا سەككىز تۇغلۇق قوشۇندىكىلەر تەرىپىدىن ېپزىلغان»، يەنىبىەن ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ېپقىندا ئۇنى رەتلەپ نەشر قىلدى، شۇڭا ئالدىنقىلارنىڭ كۆپىنچىسى ئۇنىڭدىن پايدىلانمىغان. بۇ كىتابنىڭ 2 ـ جىلدى «ئەمەلدارلىق تۈزۈمى»دە مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ جنايى ئىشلار قانۇنى خاتىرىلەنگەن بولۇپ، «ېپقىنقى يىللاردىن بۇيان سۇلالىمىزنىڭ تۈزۈملىرى يولغا قويۇلۇپ، سۇلالىمىزگە تەۋە بولغاندىن كېيىن بۇ جايدا ئۆزىنىڭ جنايى ئىشلار قانۇنى قايتا يولغا قويۇلمىدى» دېيىلگەن. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بۇ كىتابتا خاتىرىلەنگىنى چىڭ سۇلالىسى مۇسۇلمانلار يۇرتىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن بۇرۇنقى كونا جنايى ئىشلار قانۇنىدۇر.

مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ جنايى جازا نىزامىدا جنايىتى بارلارغا قانۇن (شەرىئەت) بويىچە جازا بېرىلىدىكەن، جنايەتچىلەر سوراق قىلىنىش ئارقىلىق تېگىشلىك جازاغا تارتىلىدىكەن. جنايەتكە تېز ھۆكۈم چىقىرىلىپ، تېز ئىجرا قىلىنىدىكەن، ئادەم ئۆلتۈرگەنلەرگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدىكەن، ئوغرىلىق قىلغانلارغا قولنى كېسىش جازاسى بېرىلىدىكەن، ھەربىي سۇر ـ ھەيۋىنى كۆرسىتىپ قويۇش ئۈچۈن دۇشمەنلەرنىڭ قارنى يېرىلىپ، يۇرىكى سۇغۇرۇۋېلىنىدىكەن. مەلۇم نەپنى كۆزلەپ ئادەم ئۆلتۈرگۈچىلەرگە دارغا ئېسىش جازاسى بېرىلىدىكەن. جنايەتچىلەر زىندانغا تاشلىنىدىكەن، دەرھال ئىجرا قىلىنىشقا تېگىشلىك جازا دەرھال ئىجرا قىلىنىدىكەن، ئۆ ـ ۆزىنىڭ ئاتا ـ ئانىسى، ئۇرۇق ـ تۇغقان، قېرىنداشلىرىغا خائىنلىق، ساتقۇنلۇق قىلغانلارنىڭ جازاسى كېچىكتۈرۈلمەيدىكەن. قاتىللار، ئوغرىلار خالايىقنىڭ ئالدىدا جازاغا تارتىلىدىكەن. ئۇلاردىن باشقا يەنە دەررىلەش، قامچىلاش دېگەندەك جازالارمۇ بار ئىكەن. جنايەتكە ئاخۇنلار كىتابلارنى كۆرۈش ئارقىلىق ئۆلچەم بېكىتىدىكەن. جنايەتچى بىلەن ئاخۇنلار يېقىن تۇغقان بولسا ياكى ئازراق پايدا بەرسە ئېغىر جازا بېرىلمەيدىكەن. شۇڭلاشقا جنايەتكە لايىق قانۇن يوق دېگەن گەپلەر تارقالغانىكەن» [4].

ئەڭ سىستېمىلىق تارىخىي ماتېرىيال چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ھۆكۈمەت تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «خان ھۇزۇرىدا بېكىتىلگەن غەربىي يۇرتنىڭ جۇغراپىيەلىك تەزكىرىسى»، 39 ـ جىلد، ئۆرپ ـ ئادەت 1، مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ جنايى ئىشلىرىنى باشقۇرۇش قىسمىدا مۇنداق خاتىرە

قالدۇرۇلغان:

مۇسۇلمانلار يۇرتىدا ئۇششاق ـ چۈششەك جىنايەتلەر ھەمىشە دېگۈدەك سادىر بولۇپ تۇرىدۇ، بۇنداقلارنىڭ كىيىم ـ كېچىكى سالدۇرۇلۇپ، يۈزىگە قارا سۈرتۈلۈپ سازايى قىلىنىدۇ. سەل ئېغىرراق جىنايەت سادىر قىلغانلار دۇمبالىنىدۇ، بۇنىڭدىنمۇ ئېغىر جىنايەت ئۆتكۈزگەنلەرگە كويزا ـ كىشەن سېلىنىش جازاسى بېرىلىدۇ. ھاكىملاردىن تۆۋەنلەر ئۇششاق جىنايەتلەرنى سادىر قىلسا مەنسىپىدىن قالدۇرۇلۇپ ياكى سۈرگۈن قىلىنىدۇ، ياكى ھاشارغا، تېرىقچىلىققا سېلىنىدۇ. ياكى مال بېقىشقا ئەۋەتىلىدۇ ياكى تاغدا رۇدا قېزىشقا بۇيرۇلىدۇ، ئۇچ يىل، بەش يىلدا ئاندىن مەنسىپى ئەسلىگە كەلتۈرۈلىدۇ. مال ئوغرىلىغانلارنىڭ قولى كېسىلىدۇ، قايتا ـ قايتا ئوغرىلىق قىلمۇەرگەنلەرنىڭ پۇتى كېسىلىدۇ، جىنايەتچىلەر خالايىقنىڭ ئالدىدىلا زىندانىدىن ئېلىپ چىقىلىپ جازاغا ھۆكۈم قىلىنىدۇ، جېدەل ـ ماجىرالاردا باشقىلارنى زەخمىلەندۈرگەنلەر قەيىرىنى زەخمىلەندۈرگەن بولسا شۇ يېرى زەخمىلەندۈرۈلدىكەن، ئىپپەت ـ نومۇسىنى بۇلغاپ زىناخورلۇق قىلغانلار مۇسۇلمانلارنىڭ كالامىرى بويىچە بولغاندا ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىدۇ، كەڭ قورساقلىق بىلەن جازا بېرىلگەندە ئۆمۈرۋايەت ئېغىر ئەمگەككە سېلىنىدۇ، گۇۋاھچىلارنىڭ ھەممىسى تەخ قىلىنغاندىن كېيىن جازا بېرىلىدۇ. ئادەم ئۆلتۈرگەنلەرگە گۇۋاھچىلار بولسا، گۇۋاھچىلارنىڭ سۆزلىرىگە ئاساسەن جازا بەلگىلىنىدۇ، گۇۋاھچىلار بولمىسا تېزلاندۇرۇپ تۇرغۇزۇلىدۇ ياكى زىندانغا تاشلىنىدۇ، ياكى غوجايىنلارغا قۇللۇققا بېرىۋېتىلىدۇ، جىنايەتچىلەرنى يوشۇرۇپ قويغانلارمۇ ئوخشاشلا جازاغا تارتىلىدۇ. جىنايەتچى ئەمەلدار بولسا ئەمىلى ئېلىپ تاشلىنىپ، تون ـ سەرپايىلىرى سالدۇرۇلۇپ، دەررە بېرىلگەندىن كېيىن، يۈزىگە قازانىنىڭ قارىسى سۈرتۈلۈپ ئېشەككە تەتۇر مىندۇرۇلۇپ كوچىدا سازايى قىلىنىدۇ.

يۇقىرىقى خاتىرىلەردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشنىڭ ئالدى ـ كەينىدە شىنجاڭ رايونىدا مەۋجۇت بولغان ئۇيغۇرلار ئىشلىتىشكە ئادەتلەنگەن جىنايى ئىشلار قانۇنىدا ئاساسلىق جازالىنىدىغان جىنايەتلەر تۆۋەندىكىدەك بىرنەچچە خىل بولغان. (1) ئوغرىلىق، بۇلاڭچىلىق جىنايىتى: بۇنىڭغا ئادەتتە «پۇت ـ قوللىرىنى كېسىش» جازاسى بېرىلگەن. (2) زەخمىلەندۈرۈش، قاتىللىق جىنايىتى: بۇنىڭغا «ئادەم ئۆلتۈرگەنلەر خۇن تۆلەيدۇ» دېگەن پىرىنسىپ بويىچە جازا بېرىلسىمۇ، پۇل تۆلەپ قۇتۇلۇپ قالغىلىمۇ بولاتتى. زەخمىلەندۈرگۈچىلەرگە «ئەلقىساسۇ مىنەلھەق» پىرىنسىپى بويىچە جازا بېرىلگەن. (3) زىناخورلۇق (باسقۇنچىلىق قاتارلىقلار) قا ئادەتتە ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەن. (4) تۆھمەت چاپلاش ۋە يالغان گۇۋاھلىق بېرىشكە «جىنايىتىگە قاراپ جازالاش» پىرىنسىپى قوللىنىلغان. (5) ساتقۇنلۇق جىنايىتىگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەن. (6) مۇرەككەپ جىنايەتلەرگە دەررىلەش، كىشەن سېلىش ياكى ئەمگەككە سېلىش جازاسى بېرىلگەن.

جازا تۈرلىرىدىن قارىغاندا، مۇسۇلمانلار يۇرتىدىكى جازالارنىڭ تۈرلىرى كۆپ خىل بولۇپ، ئۆلۈم جازاسى، تەن جازاسى، قاماق جازاسى، خورلاش جازاسى، پۇل تۆلىتىش جازاسى قاتارلىقلار بار ئىدى، بىرسى كەم بولسا بولمايتتى. (1) ئۆلۈم جازاسى: خۇن جازاسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، بۇ جىنايەتچىنى ھاياتىدىن مەھرۇم قىلىدىغان بىر خىل جازادۇر. مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ يەرلىك جىنايى ئىشلار قانۇنىدا ئۆلۈم جازاسىنىڭ تۈرلىرىدىن ئاساسلىق تۆۋەندىكىلەر بار ئىدى: پارە ـ پارە قىلىپ ئۆلتۈرۈش جازاسى، پارە ـ پارە قىلىپ ئۆلتۈرۈش جازاسىنى ئاتا ـ ئانا، قېرىنداشلىرىنى ئۆلتۈرمىگەن ياكى خائىنلىق، ساتقۇنلۇق قىلمىغانلارغا بېرىشكە بولمايتتى، كاللىسىنى كېسىش جازاسى زىندانىدىن قاچقانلارغا بېرىلەتتى. دارغا ئېسىش جازاسى. تارىخىي ھۆججەتلەردە يەنە «دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرۈش جازاسى»، «خالايىقنىڭ ئالدىدا ئېسىپ ئۆلتۈرۈش جازاسى»

دېيىلگەن. (2) تەن جازاسى: جىنايەتچىنىڭ ئەت ـ گۆشى، ھەرقايسى ئەزالىرىنى زەخملەندۈرۈش جازالىرىنى كۆرسىتىدۇ. مۇسۇلمانلار يۇرتىدا دائىم ئۇچرايدىغان تەن جازاسىنىڭ بىرى «پۇت ـ قوللىرىنى كېسىپ تاشلاش جازاسى»سىدۇر، يەنە بىرى «بېلىنى سۇندۇرۇش» ، «دەررىلەش» جازاسىدۇر. (3) قاماق جازاسى: بۇ جازا بېرىلگۈچىنىڭ ئەركىنلىكىنى چەكلەپ رېجىمغا ئېلىپ ئەمگەككە سالىدىغان جازادۇر. مۇسۇلمانلار يۇرتىدىكى قاماق جازاسى بېرىلىدىغانلار ئاساسلىقى ئېغىر ئىشلارغا سېلىنىدىغان بولۇپ، بىرى، «يەر ئاغدۇرۇشقا سېلىش» ، ئىككىنچىسى، «مال بېقىشقا سېلىش» ، ئۈچىنچىسى، «كانلاردا رۇدا قېزىشقا سېلىش» ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە «تاقاق سېلىش» ، «ياغاچ ئاياغ كىيدۈرۈش» ، «زىنداندا تەقىب قىلىپ» نازارەت قىلىش، باغلاپ قويۇش قاتارلىقلارمۇ بار ئىدى. (4) پۇل تۆلىتىش جازاسى: پۇل ئارقىلىق جىنايىتىگە بېرىلىدىغان جازانى سېتىۋېلىشقا قارىتىلغان بولۇپ، جېدەل ـ ماجىرا ئەھۋاللىرىدا جىنايەتچى ئۆلگۈچىنىڭ ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرىغا پۇل بەرسە ئۆلۈمدىن كەچۈرۈم قىلىنغان. (5) خورلاش جازاسى: بۇ جىنايەتچىنىڭ ئابرۇيىنى چۈشۈرۈپ ھاقارەتلەيدىغان جازادۇر. مۇسۇلمانلار يۇرتى جەمئىيىتىدىكى «ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاپ، تون ـ سەرپايىلىرىنى سالدۇرۇۋېتىش» ، «يۈزىگە قارا سۈرتۈش» ، «ئېشەككە تەتۈر مىندۈرۈپ سازايى قىلىش» قاتارلىقلار بۇ خىل جازانىڭ مىساللىرىدۇر.

بىز مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ئادەت قانۇنى بىلەن ئىسلام دىنىنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنىنى سېلىشتۇرساق بولىدۇ. بۇلاڭچىلىق، ئوغرىلىق جىنايىتىنى تىلغا ئالىدىغان بولساق، بۇ ئىككى خىل جىنايەت شەرىئەتتە مۇقىم جازا بېرىلىدىغان جىنايەتتۇر. ئوغرىلىققا بېرىلىدىغان جازا توغرۇلۇق شەرىئەتنىڭ ئاساسلىرىدىن بىرى دەپ قارىلىدىغان «ھەدىس»تە كۆرسەتمىلەر بار. ئەبۇ ھۇرەيرە رىۋايەت قىلغان بىر ھەدىستە دېيىلىشىچە، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام: ئاللا ئوغرىلارغا قارغىش ياغدۇرغان، ئۇ بىر تال تۇخۇم ئوغرىلىسىمۇ قولى كېسىلىدۇ، بىر تال ئارغامچا ئوغرىلىسىمۇ قولى كېسىلىدۇ دېگەن. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئايالى ئائىشە رىۋايەت قىلغان بىر ھەدىستە دېيىلىشىچە، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام: «تۆتتىن بىر مىسقال ياكى ئۇنىڭدىن كۆپ ئالتۇن ئوغرىلىغانلارنىڭ قولىنى كېسىشكە بولىدۇ» دېگەن. ئىبنى ئۆمەر رىۋايەت قىلغان بىر ھەدىستە دېيىلىشىچە، قالقان ئوغرىلىغانلارنىڭ قولى قالقانىنىڭ باھاسى ئۈچ دەرھەمدىن ئېشىپ كەتسە كېسىلىدۇ دېگەن. خاۋارىجلار ئوغرىلىق مەيلى قانچىلىك دەرىجىدە بولسۇن، ھەممىسىگە قولىنى كېسىش جازاسى بېرىلىدۇ، دەپ تەشەببۇس قىلغان. ئەمما، كۆپ ساندىكى قانۇنشۇناسلىق ئېقىملىرى ئائىشە رىۋايەت قىلغان «ھەدىس»كە ئاساسلىنىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ[5]. ئوغرىلىق جىنايىتىگە جازا بېرىش ئۇسۇلى مۇنداق ئىدى : دەسلەپتە ئوغرىلىق قىلسا ئوڭ قولى كېسىپ تاشلىناتتى، ئىككىنچى قېتىم يەنە ئوغرىلىقى قىلسا سول پۇتى كېسىپ تاشلىناتتى، داۋاملىق ئوغرىلىق قىلىۋەرسە زىندانغا تاشلىناتتى[6]. مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ بىر تەرەپ قىلىش چارىلىرى مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى يازما يادىكارلىقلاردا مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «مۇسۇلمانلارنىڭ ئادىتىدە، بىر قېتىم ئوغرىلىق قىلغانلارغا ئوغرىلىغان نەرسىسى تۆلىتىلىدىكەن، ئىككىنچى قېتىم ئوغرىلىق قىلغانلارنىڭ بىر قولى كېسىلىدىكەن، ئۈچىنچى قېتىم ئوغرىلىق قىلغانلارئۇرۇپ ئۆلتۈرۈلىدىكەن» [7].

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يېزىلغان «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»دە: «ئوغرىلارنىڭ قولى كېسىلىدىكەن، يەنە ئوغرىلىق قىلسا قولى كېسىلىپ، بىر ئايدىن كېيىن قويۇپ بېرىلىدىكەن» ، بۇلاڭچىلىق جىنايىتىگە شەرىئەتتە بەلگىلەنگەن بويىچە پەرقلەندۈرۈلۈپ جازا بېرىلىدىكەن، قىلمىشى ئېغىرلار ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىدىكەن [8] دېيىلگەن. مۇسۇلمانلار يۇرتىدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى دېلو بېجىرىش ئەھۋاللىرىدىن قارىغاندا، مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ قانۇنىدا بۇلاڭچىلىق دېلوسى سادىر قىلغان جىنايەتچىلەرگە پەرقلىق مۇئامىلە قىلىنغان، ئاساسلىق جىنايەتچى «مۇسۇلمانلارنىڭ ئادىتى بويىچە ئېسىپ قويۇپ سازايى قىلىنغان» . ئەگەشكۈچى جىنايەتچى «مۇسۇلمانلارنىڭ قانۇنى بويىچە بارمىقى

كېسىلگەن» [9].

قاتىللىق دېلولىرى ئىسلام شەرىئىتىنىڭ قانۇن نۇقتىئىنەزىرىگە ئاساسلانغاندا، ئادەتتىكى ھەق تەلەپ ئىشلىرى ھوقۇقىغا دەخلى ـ تەرۇز قىلىش قىلمىشىغا ياتىدۇ. ئىسلام شەرىئىتىدە زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچى تەرەپ ئادەت بويىچە ئوخشاش ھالەتتە قىساس ئېلىپ بېرىشنى تەرەپ قىلسا، «قۇرئان كەرىم»دىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ. «پۇقراغا پۇقرا، قۇلغا قۇل، ئايالغا ئايال خۇن تۆلەيدۇ، بارلىق زىيان ـ زەخمىمۇ تۆلىتىلىدۇ» [10]، ناۋادا زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچى ياكى ئۇنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى كەچۈرۈم قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرسە، خۇن تۆلىمى تۆلىسە بولىدۇ (ئەرەبچىدە »دىيا diya »دېيىلىدۇ) ياكى توۋا قىلىپ گۇناھىنى يۇيۇش شەكلى ئارقىلىق يارىشۇالسا بولىدۇ. مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنىدىمۇ شۇنداق بەلگىلەنگەن؛ قاتىللاردىن قىساس ئېلىش «كۆزنى زەخمىلەندۈرگەنلەرنىڭ كۆزنى ئويۇش، پۇت ـ قولنى زەخمىلەندۈرگەنلەرنىڭ پۇت ـ قولنى كېسىش»، يەنى ئوخشاش ھالەتتە قىساس ئېلىش جازالىرىدۇر. «ئەگەر قاتىل مىڭ تەڭگە ياكى نەچچە يۈز تەڭگە پۇل چىقىرىپ ئۆلگۈچىنىڭ ئائىلىسىگە بەرسە ئۆلۈم جازاسىدىن خالاس بولىدۇ»، بۇ خۇن تۆلىمى تۆلەش شەكلىدۇر.

زىناخورلۇق جىنايىتىگە شەرىئەتتە بۇزۇقچىلىق جىنايىتى ئوقۇمى تەتبىقلىنىدىغان بولۇپ، ئېرى بىلەن ئايالى ياكى غوجايىنى بىلەن ئايال قۇل دائىرىسىدىكى جىنسىي مۇناسىۋەتكە كىرمەيدىغان جىنسىي مۇناسىۋەتلەر (زىنا) گە شەرىئەتتە مۇقىم جازا تەتبىقلىنىدۇ. شەرىئەتتە، ئىپپەت ـ نومۇسنى سېتىش قانداشلىقنى بۇزىدىغان ۋە كىشىلەر ئارىسىدا ئىناقسىزلىق پەيدا قىلىدىغان بالايىئاپەت يىلتىزى دەپ قارالغاچقا قاتتىق جازا بېرىلگەن، ئىبنى ئابباس رىۋايەت قىلغان بىر ھەدىسكە ئاساسلانغاندا، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مۇنداق دېگەن: «قۇرامىغا يەتكەن ئەر ـ ئاياللار بۇزۇقچىلىق قىلسا ئۇلارنى چوقۇم چالما كېسەك قىلىپ ئۆلتۈرۈڭلار» [11]. شەرىئەتتە نىكاھلىنىپ بولغان ھۆر ئەر ـ ئاياللار بۇزۇقچىلىق قىلسا 100 دەررە ئۇرۇلۇپ ئاندىن ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىدۇ، نىكاھلانمىغان ھۆر ئەر ـ ئاياللار بۇزۇقچىلىق قىلسا 100 دەررە ئۇرۇلۇپ بىر يىل سۈرگۈن قىلىنىدۇ، قۇللار مۇشۇنداق گۇناھ سادىر قىلسا 50 دەررىلا ئۇرۇلىدۇ، دەپ كونكرېت بەلگىلەنگەن. زىناخورلۇق جىنايىتى ئادەمنىڭ ئىستىقبالىغا مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا، شەرىئەتتە گۇناھكارنىڭ قىلمىشىنى بېكىتىشتە جەزمەن ئېھتىياتچان بولۇش، بۇ ئىشنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن تۆت نەپەر كىشى گۇۋاھلىق بەرگەندىلا جىنايەت تۇرغۇزغىلى بولىدۇ [12]، دەپ بەلگىلەنگەن. مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ كونا قانۇنىدا زىنا قىلغۇچى مۇسۇلمانلارنىڭ دەستۇرى بويىچە ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغان، ئەپۇچانلىق بىلەن بىر تەرەپ قىلىنغاندىمۇ ئۆمۈر بويى ئېغىر ئەمگەككە سېلىنغان»، ئەدلىيە ئەمەلىيىتىدىمۇ پاكىتقا ئەھمىيەت بېرىلىپ، «پاكىت بولسا قولغا ئالغان، پاكىت بولمىسا قويۇپ بەرگەن»، شەرىئەت بىلەن ئاساسەن ئوخشاش بولغان.

يۇقىرىقى تەھلىللەردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، مۇسۇلمانلار يۇرتىدىكى كونا جىنايى ئىشلار قانۇن سىستېمىسى ئاساسەن ئىسلام شەرىئىتىدىن كۆچۈرۈلگەن بولۇپ، ئىسلام تامغىسى بېسىلغانىدى، بىراق مۇسۇلمانلار دەۋرىدىن بۇرۇنقى مەزگىلدىكى جىنايى جازا بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنىنى يۇغۇرغانىدى. ئەنگلىيەلىك ئىسلام شەرىئىتى ئالىمى ن. ج. كولسون (N. J. Coulson) ئىسلام دىنىنىڭ ئىدىيەۋى سىستېمىسى ئېتىقادنى قوبۇل قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، تەجرىبە ۋە رېئال تۇرمۇش ئېھتىياجى كەلتۈرۈپ چىقارغان ھەرىكەت ئۆلچەملىرىدىن ۋاز كېچىپ، 10 ـ ئەسىردىكى كىلاسسىك تەلىماتلاردا بېكىتىلگەن شەرىئەت يوسۇنلىرىنى دەسستىشنى تەلەپ قىلىدۇ، ئەمەلىيەتتە ئەرەبلەردىن باشقا مىللەتلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، شەرىئەتنى قوبۇل قىلىش ئېغىر مەسىلىلەرنى پەيدا قىلاتتى، چۈنكى ئۇنىڭ بىر يۈرۈش نېگىزلىك ئوقۇملىرى بۇ مىللەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى جەمئىيەت قۇرۇلمىسى بىلەن سىغىشالمايتتى. شۇڭا، شۇ جايلارنىڭ يەرلىك ئادەتلىرى مۇقەررەر ھالدا شەرىئەتكە تەسىر كۆرسەتكەنىدى [13] دېگەنىدى. شاھ مەھمۇد

جورراس «تاۋاربخ»تا يەكەن خانلىقىدىكى ئابدۇخەلىل خان دەۋرىدە خانىنىڭ ھەر ھەپتىدە ئىككى قېتىم سوراققا رىياسەتچىلىك قىلىدىغانلىقىنى، «ئەگەر ئىسلام شەرىئىتى ھۆكۈمگە ئۇيغۇن دېلولار بولسا ئۇنىڭ قازى، مۇپتىلار بىلەن مەسلىھەتلىشىدىغانلىقى، ناۋادا ئادەتلەنگەن قانۇنلارغا چېتىشلىق دېلولار بولسا ۋەزىر ـ ۋۇزرالىرىنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرۇپ بېرىدىغانلىقىنى [14] ئېيتقان.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئالىملار خېلى بۇرۇنلا مۇسۇلمانلار يۇرتىدىكى كونا قانۇنلار بىلەن مۇسۇلمانلار دەۋرىدىن بۇرۇنقى جىنايى ئىشلار قانۇنىنىڭ مۇناسىۋىتىگە دىققەت قىلغانىدى. «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»، 39 ـ جىلدتىكى «مۇسۇلمانلار يۇرتىدىكى بىر قىسىم جازالار»دا: «تاڭنامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە، تۇبۇتلەر يەرنى نەچچە گەز چوڭقۇرلۇقتا كولاپ مەھبۇسلارنى شۇ يەرگە سولايدىكەن. ئىككى ـ ئۈچ يىلدىن كېيىن ئاندىن قويۇپ بېرىدىكەن. بۇگۈنكى مۇسۇلمانلار يۇرتىدىمۇ مەھبۇسنى زىندانغا تاشلايدىغان ئىش بار، تۇبۇتلەرنىڭ زېمىنى مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ جەنۇبىغا يېقىن بولغاچقا، ئۇلارنىڭ قانۇنىمۇ ئوخشىشىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن. يەنە ئەنگلىيەلىك سەييياھ فورسېس مۇسۇلمانلار دەۋرىدىن بۇرۇنقى دەۋرلەردە ئادەتتىكى پۇقرالارغا بېرىلىدىغان ئۆلۈم جازاسى كاللىسىنى كېسىش ئارقىلىق ئىجرا قىلىناتتى، ياكى تېرىك پېتى كېسەك تامنىڭ ئارىلىقىغا تىقىۋېتەتتى، قاتىللىق قىلغانلار ياكى ئاسىيلىق قىلىشنى قەستلىگەنلەر ئاشكارا بىر تەرەپ قىلىش ئۈسۈلى بويىچە گۇناھكار بېلىگىچە كۆمۈلەتتى، خالايىققا ئۇنىڭ گۇناھى جاكارلانغاندىن كېيىن بىر توپ چەۋەندازلار نەيزە سانجىپ جىنايەتچىنى ئۆلتۈرەتتى، قاراخانىيلار خانىدانلىقىنىڭ خانى سوتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىغا كىرگەندىن كېيىن شەرىئەتكە ئاساسەن جازالاشنى قوبۇل قىلغاندا، كاللىسىنى چېپىشتىن ئىبارەت قەدىمكى جازانى ساقلاپ قالغان، قاتىللىق قىلغانلار، ئىسيان كۆتۈرۈش قەستىدە بولغانلارغا ئۆلۈم جازاسى ئىجرا قىلىشنى بېلىگىچە كۆمۈپ قويۇپ، ئاندىن چالما ـ كېسەك قىلىپ ئۆلتۈرۈشكە ئۆزگەرتكەن [15] دېگەن.

2. بۇيۇك چىڭ سۇلالىسىنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنى ۋە مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ئەدلىيە ئەمەلىيىتى

چىڭ سۇلالىسىنىڭ مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنىنى تۇرغۇزۇشى چىڭ سۇلالىسى مۇسۇلمانلار يۇرتىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن بۇرۇنلا باشلانغان بولۇپ، ئاساسلىقى ئىچكىرىگە كىرگەن مۇسۇلمانلارغا قانۇنىي چەكلىمە قويۇلغان. شۇنجىنىڭ 3 ـ يىلى (1646 ـ يىلى) چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تۇرپان ئېلىدىن ئولپان تاپشۇرۇشقا كەلگەن ئەلچىلەرنىڭ ئاستانىدە مال سېتىۋېلىشى ھەققىدە: «كۆركەم ئەتىۋارلىق نەرسىلەر ھەم ئېگەر، يۈگەن، ئوقيا، ئوق، قىلىچ قاتارلىق نەرسىلەرنى سېتىۋېلىشى مەنئى قىلىنغاي، ئەگەر چەكلەنگەن نەرسىلەرنى ئوغرىلىقچە سېتىۋالسا، بىر نەپەر خادىم مەخسۇس تەكشۈرۈپ ساتقان، سېتىۋالغانلارنى نازارەت قىلىپ ئەمگەككە سېلىپ، قوشۇپ جازالىغاي..... (لەنجۇغا كەلگەنلەر) نىڭ تۆمۈر ھەم تۇرلۇك قورال ـ ياراغلارنى سېتىۋېلىشىغا رۇخسەت قىلمىغاي» [16] دەپ بەلگىلىمە تۈزگەن. شۇنجىنىڭ 13 ــ يىلى (1656 ـ يىلى) يەنە تۇرپانلىق مۇسۇلمانلاردىن ئولپان تاپشۇرۇشقا كەلگەنلەرنىڭ شەھەرلەرگە كىرىش بەلگىلىمىسىنى تۈزگەن [17]. يۇڭجېڭنىڭ 6 ــ يىلى (1728 ـ يىلى) ئىچكىرىگە كۆچكەن مۇسۇلمانلارنىڭ كاتتىبېشى توختى ماموت بىلەن پىچانىنىڭ بېگى ئېتىل خوجا «پەرمانغا خىلاپلىق قىلغاچقا ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغان». سىچۈەن ـ سەنشى باش ۋالىيسى يۈ جۇڭچى خانغا يوللىغان مەكتۇپىدا:«بۇلار ئۇزاقتىن بېرى جۇڭغارلار تەرىپىدىن خورلىنىپ، شەپقەت تىلەپ ئىچكىرىگە كۆچۈپ كەلگەن، ھالا بۇگۈنكى كۈندە خۇسۇسىي مەنپەئەتنى كۆزلەپ غوۋغا چىقىرىپتۇ، ئەگەر توپلىشىپ تۇرىۋەرسە يۇرىكى يوغىناپ توپىلاڭ چىقىرىشتىن يانمايدۇ. ئىچكىرىنىڭ قانۇنى بويىچە جازالىساق، كەتكۈسى بولسا كەتسە، قالغۇسى بولسا قالسا» دېگەن. مۇسۇلمانلار گۇناھنى تىلەپ قېلىپ قېلىشنى تەلەپ قىلغان، چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى:

«بۇنىڭدىن كېيىن قۇتراتقۇلۇق قىلىشقا بولمايدۇ، خىلاپلىق قىلغانلارنىڭ كاللىسى ئېلىنىدۇ» [18]دەپ يارلىق چۈشۈرگەن. چېخنلۇڭنىڭ 6 ـ يىلى (1714 ـ يىلى) چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يەنە گۇاجۇ، سۇجۇ، تۇرپانلاردىكى كىشىلەرنىڭ جىنايى جازا مەسىلىلىرى توغرۇلۇق: «ئەنشىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ قاتىللىق، ئوغرىلىق قاتارلىق دېلولىرى يۈلىن، نىڭشيا ۋە قورۇلدىن سىرتقى موڭغۇلىيەگە دائىر نىزاملارنى ئۆرنەك قىلىپ بېجىرىلسۇن، بىر جىنايەتنى ئىككى قېتىم سادىر قىلغان مۇسۇلمانلار بولسا ياساقبەگلەر جىنايەتچىلەرنى تۇتۇپ بىر تەرەپ قىلسۇن، خەنزۇلار بىلەن مۇسۇلمانلارغا چېتىشلىق دېلولارنى ئەنشى يانداش ۋالىيسى بىلەن مۇسۇلمانلارنىڭ بېگى تەھقىقلەپ يۇقىرىغا تەپسىلىي مەلۇم قىلسۇن» [19] دەپ بەلگىلىمە چىقارغان. چېخنلۇڭنىڭ 7 ـ يىلى (1742 ـ يىلى) گەنسۇنىڭ باش مۇپەتتىشى خۇاڭ يەنگۇي: «گۇاجۇدىكى بەش قورغاندا تۇرپانلىق مۇسۇلمانلار بار، ئۇلار ياتلار بولغاچقا ئادەت ـ يوسۇنلىرى ئىچكىرىدىكى ئاھالىلەرنىڭكىگە ئوخشمايدۇ. شۇڭا، قوشۇندىن قېچىش جىنايىتى سادىر قىلغانلارنى ئىچكىرىدىكى پۇقرالارغا ئائىت نىزام بويىچە بىر تەرەپ قىلساق مۇسۇلمانلارنىڭ ھەممىسى كۆچۈپ كەلسە ئۇلاردىن پايدىلانغىلى بولمايلا قالماستىن، باشقا جايغا كۆچۈپ كېتىدۇ، ئۇلارنىڭ تىلى، يېمەك ـ ئىچمىكى بىزنىڭكىگە ئوخشىمىغاچقا ھايات كەچۈرمىكى تەسكە چۈشىدۇ، ئۇلارغا غەمخورلۇق قىلىپ سۇلالىمىزنىڭ ياتلارغا شەپقەت قىلىش نىيىتىنى بىلدۈرگەيمىز. بۇنىڭدىن كېيىن مياۋزۇلار دىيارىنى باشقۇرۇش نىزامنى ئۆرنەك قىلىپ، ئەيىبلەنگەنلەرگە كويزا ـ كىشەن سېلىپ دېلونى ئاخىرلاشتۇرۇش، ئاندىن دېلو ماتېرىيالىنى كۆپەيتىپ يۇقىرىنىڭ تەكشۈرۈشكە يوللايدىغان قىلىشنى تەۋسىيە قىلىمەن» [20] دەپ مەلۇمات يوللىغان. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇنىڭ مەلۇماتىنى تەستىقلىغان.

بەزى ئالىملار چىڭ سۇلالىسى دەۋردە شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ قانۇن سىستېمىسى ئاساسلىقى ئىسلام ئادەت قانۇنى ئىدى: «1884 ـ يىلىدىن بۇرۇن تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلار جىنايەتچىلەرنى جازالاش، سوت قىلىشتا ئىسلام ئەھكاملىرىغا بويسۇناتتى، زىندان بار ئىدى، دەررىلەش، قولىنى كېسىش قاتارلىق جازالار بار ئىدى. 1884 ـ يىلىدىن كېيىن شىنجاڭدا جىنايەتچىلەرگە چىڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇنى تەتبىقلىنىدىغان بولغان» [21] دەپ قارايدۇ. يەنە بەزى ئالىملار چىڭ سۇلالىسى مۇسۇلمانلار يۇرتىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە، يەرلىكنىڭ ئەنئەنىۋى ئۆرپ ـ ئادەتلىرىگە بولغان ھۆرمىتىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن بۇ جايلاردا «بۇيۇك چىڭ قانۇنى» نى دەرھال يولغا قويماستىن، شۇ جايىنىڭ ئەنئەنىسى ئاساس قىلىنغان «مۇسۇلمانلار قانۇنى» بويىچە جىنايى ئىشلار دېلولىرىغا ھۆكۈم چىقارغان [22] دەپ قارايدۇ، كەمىنىڭ قارىشىچە، بۇ قاراش مۇھاكىمە قىلىپ بېقىشقا ئەرزىيدۇ. لېنىن: «قانۇن دېمەك ـــ نۇسرەت قوچۇپ دۆلەت ھاكىمىيىتىنى ئىگىلىگەن سىنىپنىڭ ئىرادىسىنىڭ ئىپادىلىنىشى» [23]دەپ كۆرسەتكەن. چېخنلۇڭنىڭ 24 ـ يىلى (1759 ـ يىلى) چىڭ سۇلالىسى مۇسۇلمانلار يۇرتىدىكى چوڭ ـ كىچىك خوجىلار توپىلىڭىنى تىنچىتقاندىن كېيىن، مۇسۇلمانلار يۇرتى چىڭ سۇلالىسىنىڭ بىۋاستە ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتتى. چىڭ سۇلالىسى مۇسۇلمانلار يۇرتىغا ئەمەلدار تەيىنلىدى، قائىدە ـ نىزام تۈزدى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇن ـ تۈزۈملىرىمۇ مۇسۇلمانلار يۇرتىغا كىردى. بۇ تارىخىي ماتېرىياللاردا ئېيتىلغاندەك» بارچە قوۋملار ئىتائەت قىلىپ ئۆزلۈكىدىن بۇيۇك سۇلالىمىزنىڭ قانۇنىمىزغا بويسۇندى [24].

خۇددىي بۇ كىتابنىڭ بىرىنچى باپ 2 ـ پاراگرافىدا بايان قىلغاندەك، «مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» نىڭ 7 ـ جىلدىغا كىرگۈزۈلگەن مۇسۇلمانلار يۇرتىدىكى ھۆكۈمەت ياموللىرىدا ساقلانغان چىڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇنلىرى ئىچىدە، چىڭ سۇلالىسى جىنايى ئىشلار قانۇنىنىڭ كۆپ خىل نۇسخىسى بار. ئەمەلىيەتتە، چىڭ سۇلالىسى مۇسۇلمانلار يۇرتىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ تۈرلۈك قانۇنلىرى ياموللارنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئاساسى بولغان، ئەدلىيە ئەمەلىيىتىدە بۇيۇك چىڭ قانۇنىنىڭ

بەزى تۈپ پىرىنسىپلىرىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

ئون ۋەھشىي جىنايەتنى قاتتىق جازالاش جۇڭگو فېئودالليق جىنايى ئىشلار قانۇنىنىڭ تۈپ پىرىنسىپى بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى مۇسۇلمانلار يۇرتىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، قانۇن ئەمەلىيەتتە يولغا قويۇلغان. چىڭ سۇلالىسى خانلىق ھوقۇقى، ھاكىمىيەت ۋە فېئودالليق ھۆكۈمرانلىق تەرتىپىگە ئېغىر زىيان يەتكۈزىدىغان جىنايەتلەر. مەسىلەن، ئىسيان كۆتۈرۈش قەستىدە بولۇش، خانغا ئاسىيلىق قىلىش قەستىدە بولۇش ھەم فېئودالليق ئەدەپ ــ ئەخلاق مۇناسىۋىتىگە بۇزغۇنچىلىق قىلىش جىنايەتلىرىنى چىڭ سۇلالىسى قانۇنى بويىچە قەتئىي قاتتىق جازالىغان. چىەنلۇڭنىڭ 24 ــ يىلى (1759 ـ يىلى) چوڭ ـ كىچىك خوجىلار توپىلاڭ كۆتۈرۈپ مەغلۇب بولغاندىن كېيىن بەدەخشان[25]غا قېچىپ بېرىۋالغان، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇنى بويىچە قاتتىق بىر تەرەپ قىلىپ «گۇناھىنى بوينىغا ئالدۇرۇپ، جازا يۈرۈشى قىلىشنىڭ ھەقلىقنى نامايان قىلماقچى بولغان». بەدەخشان سۇلتانى بۇنىڭ «مۇسۇلمانلارنىڭ كىلاسسىك دەستۇرلىرىغا مۇناسىپ كەلمەيدىغانلىقى»نى سەۋەب قىلىپ قايتۇرۇپ بېرىشنى رەت قىلغان، كېيىن بېسىمغا تېز پۈكۈپ ئىككى خوجىنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلغان. چىەنلۇڭنىڭ 29 ـ يىلى (1764 ـ يىلى) قەشقەردە ئىشانبەگ ئابدۇرېھىمنىڭ ياتلارغا ئىچىدىن ماسلىشىش ۋەقەسى يۈز بەرگەن :

ھاكىمبەگ ھىدايىتۇللانىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، مۇسۇلمان غاپىلار قوقەندكە بېرىپ، سودا ـ سېتىق قىلىش بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا ئۆزى بىلەن سودا قىلغان كاتتىباش بايمەت قاتارلىقلار بىلەن ئالدىنقى يىلىدىكى ئەنزىبىنىڭ ئىشىنى تىلغا ئېلىپ، ئامبالنىڭ ئەلچى ئەۋەتىپ بېسىۋالغان زېمىنىنى قايتۇرۇۋېلىشنى ئېيتقان. ئابدۇرېھىم ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىك ئادىمى خالمەتنى ئىردەنىڭ يېنىغا مەخپىي ئەۋەتىپ، بۇ قېتىم ئىچكىرىدىن كەلگەنلەرنىڭ مەخسۇس ئەنزىبىنىڭ چارۋىلىرىنى كۆچۈرۈپ كەلگەنلىكى، ئەسكەر ئېلىپ كەلمىگەنلىكىنى، يىراقتا بېرىپ كۈتۈۋالمىسىمۇ بولىدىغانلىقى، ئەگەر بېسىۋالغان زېمىنىنى قايتۇرۇۋالماقچى بولسا، ئۇلارنىڭ غىڭ قىلالمايدىغانلىقىنى، كېيىن بېرىش ـ بەرمەسلىكنى ۋاقتى كەلگەندە مەسلىھەتلىشىپ ھەل قىلسا بولىدىغانلىقىنى ئېيتقان[26].

ئابدۇرېھىمنىڭ ھەرىكىتى ئەلۋەتتە جىنايى ئىشلار قانۇنىغا خىلاپ قىلمىش بولۇپ، دەلىل ـ ئىسپاتلار يېتەرلىك ئىدى. چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى: «ئېلىمىزنىڭ قانۇنىدا شەخسلەر ئىچكىرىنىڭ ئىشلىرىنى باشقا ۋاسساللارغا ئاشكارىلاپ قويسا ئوخشاشلا ئاسىيلىق قىلغان ھېسابلىنىدۇ»[27] دەپ پەرمان چۈشۈرگەن. ئاسىيلىق توغرۇلۇق «بۇيۇك چىڭ قانۇنلىرىدىن ئۆرنەكلەر» دە «مۇناپىقلار شېرىكلىشىپ ئاسىيلىق قىلغان تەقدىردىمۇ باشلامچى ئاسىي، ئەگەشكۈچى دەپ بىردەك كاللىسى ئېلىنىدۇ، جىنايەتچىنىڭ ئەجدادى، ئاتا ـ ئانىسى، بالىچاقىلىرى، قېرىنداشلىرى ۋە بىللە ئولتۇرىدىغان ئادەملەر (ئۇنىڭ بىلەن قانداشلىق مۇناسىۋىتى بولمىغان قېينىئاتا، قېينىئانا، قېينىسىڭىل، قېينىئاچا، قېينىئاكا، قېينىئىنىلىرى ۋەھاكازالار) جىنس ئايرىماستىن كېسەل، مېيىپ بولۇشقا قارىماستىن، ئەرلىرى 16 ياشتىن يۇقىرى بولسا بىردەك قاتتىق جازالىنىدۇ، 16 ياشتىن تۆۋەن ئەرلەر ھەم ئۇنىڭ ئانىسى، خوتۇن ـ قىزلىرى، سىڭىللىرى، ئوغلىنىڭ خوتۇن، توقاللىرى تۆھپىكار ۋەزىرلەرگە قۇل قىلىپ بېرىلىدۇ. جىنايەتچىنىڭ مال ـ مۈلكى خەزىنىگە ئېلىنىدۇ»[28]دەپ بەلگىلەنگەن. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قانۇنى بويىچە ئابدۇرېھىمنى مۇنداق بىر تەرەپ قىلغان: «ئابدۇرېھىم ئېسىپ قويۇلۇپ، پارە ـ پارە قىلىپ ئۆلتۈرۈلۈپ جەسىتى سازايى قىلىنسۇن، ئوغلى ئۆلتۈرۈلسۇن، ئايالى ۋە قېرىنداشلىرىنىڭ ئاياللىرى بېيجىڭغا ئاپىرىلىپ، باشقىلارغا ئىلتىپات قىلىنسۇن، بارلىق مال ـ مۈلكى دۆلەت خەزىنىسىگە ئېلىنسۇن»[29]، يەنە ئالايلۇق، چىەنلۇڭنىڭ 30 ـ يىلى (1765 ـ

يىلى) ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭى يۈز بەرگەندە، كورلىنىڭ قازىبېگى ئامان مەخپىي سۇيىقەست پىلانلاپ تۇرپان ۋاڭى ئىمىن تەرىپىدىن قولغا ئېلىنغان، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئامان «ئاداۋەت ساقلاپ، ئىسيان كۆتۈرۈش قەستىدە بولغان، گۇناھىنى كەچۈرگىلى بولمايدۇ دەپ قاراپ، ئامانغا پارە ـ پارە قىلىپ ئۆلتۈرۈش جازاسى بېرىپ، ئايالىنى ئاستانىگە ئاپىرىپ ۋاڭ بېگىمگە قۇل قىلىپ بەرگەن» [30].

جۇڭخۇا قانۇن مەدەنىيىتى كۈڭزىچىلىق تەلىماتىنى يېتەكچى ئىدىيە قىلغان بولۇپ، كۈڭزىچىلىق ئەخلاقنى قوغداشتا قەتئىي چىڭ تۇرۇپ، ئەدەپ ـ قائىدىنى جىنايى ئىشلار قانۇنىغا كىرگۈزگەن. چىڭ سۇلالىسى مۇسۇلمانلار يۇرتىدا يۈز بەرگەن ھۆكۈمرانلىق تەرتىپىگە ئېغىر خەۋپ يەتكۈزگەن ھەم فېئوداللىق ئەدەپ ـ قائىدە مۇناسىۋىتىگە ئېغىر بۇزغۇنچىلىق قىلغان جىنايەتلەرنىمۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇنى بويىچە قاتتىق بىر تەرەپ قىلغان. چىەنلۇڭنىڭ 57 ـ يىلى (1792 ـ يىلى) ئۇيغۇر توختىنىڭ بىر قورساق ئىنىسى مۇھەممەدنىڭ ئېزىزنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈۋېتىش دېلوسى يۈز بەرگەندە، چىڭ سۇلالىسى «ئىچكىرىدىكى جايلارنىڭ يۈز بەرگەن مۇشۇ خىلدىكى دېلولارغا ئوخشاش بىر تەرەپ قىلىش» [31] توغرۇلۇق يولىورۇق بەرگەن. جىياچىڭنىڭ 4 ـ يىلى (1799ـ يىلى) چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى مۇنداق يارلىق چۈشۈرگەن: «شىنجاڭ ئىچكىرى جايلارغا ئوخشمايدۇ، بىر ئائىلىدىن ئىككى ـ ئۈچ جاننى ئۆلتۈرۈش دېلولىرى ياكى ئېغىر سۇيىقەست قىلىش دېلولىرى تەكشۈرۈلۈپ ئېنىقلانغاندىن كېيىن، بۇرۇنقى نىزاملار بويىچە خانىنىڭ پەرمانىنى ئېلىپ بىر تەرەپ قىلىنسۇن» [32]. جىياچىڭنىڭ 13 ـ يىلى (1808 ـ يىلى) «سامساق غوجىسىنىڭ 12 يېرىنى زەخمىلەندۈرگەن»، «ئىشلەمچى غوجىسىغا يېنىپ قانۇننى كۆزگە ئىلماي، ئەسەبىيلەشكەچكە دارغا ئېسىلغان» [33]. جىياچىڭنىڭ 15 يىلى (1810ـ يىلى) ئۇيغۇر توختى كۈچۈك قېرىندىشىنىڭ ئايالىنى بالىسى بىلەن قوشۇپ ئۆلتۈرگەن، قىلمىشى قەبىھ بولغاچقا دارغا ئېسىلىپ باشقىلارغا ئىبرەت قىلىنغان» [34]. بۇيۇك چىڭنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنىنىڭ باشقا بەزى پېرىنسىپلىرىمۇ مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ئەدلىيە ئەمەلىيىتىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

بىرىنچى، چېتىپ جازالاش پېرىنسىپى. چېتىپ جازالاش يەنە چېتىلىپ قېلىش دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇ گۇناھسىز بولسىمۇ جىنايەت سادىر قىلغان كىشىنىڭ جىنايىتىگە چېتىلىپ قېلىشنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئالدىنقى چىن سۇلالىسى دەۋرىدىن تارتىپلا داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان جۇڭگونىڭ فېئوداللىق قانۇن ـ تۈزۈمىنىڭ گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكىدۇر. چېتىپ جازالاشنىڭ شەكىللىرى كۆپ بولسىمۇ، ئەڭ ئاساسلىقى يېقىن ئۇرۇق ـ تۇغقانلارنى چېتىپ جازالاشتىن ئىبارەت. چىەنلۇڭنىڭ 25 ـ يىلى (1760 ـ يىلى) ئالاغۇ ھاكىمبېگى چالمانىڭ ئىنىسى نىياز، ئوغلى موللا خوجا ئاسىلارغا ئەگىشىپ قېچىپ كېتىدۇ، شىنجاڭلىق ئەمەلدارلار ئاستانىگە سالامغا بارغان چالمانى بىر تەرەپ قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى «ئەزەلدىن ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى ئاسىلىق قىلغانلار بىردەك چېتىپ جازالىناتتى، بىراق چالما ئاستانىگە سالامغا كەلگەن، ھەقىقىي ئەھۋالنى بىلمەيدۇ، شۇڭا ئۇنىڭ جىنايىتى كەڭچىلىك بىلەن خالاس قىلىنسا» دەپ قاراپ، چالما ئائىلىسىنى ئاستانىگە ئەكەلدۈرۈپ «مېھىر ـ شەپقىتىنى چالما ھەم مۇسۇلمانلارغا ئېنىق بىلدۈرۈپ قويىدۇ» [35]. يۇقىرىدا بايان قىلغاندەك چىەنلۇڭنىڭ 29 ـ يىلى (1764 ـ يىلى) ئاسىلىق قىلغان ئابدۇرېھىمغا، چىەنلۇڭنىڭ 30 ــ يىلى (1765 ـ يىلى) جىنايەت ئۆتكۈزگەن ئامانغا چىڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇنىدىكى ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنى چېتىپ جازالاش تۈزۈمى بويىچە جازا بېرىلىدۇ. بۇنىڭ ئەڭ تىپىك مىسالى ئابدۇخەلىل بولۇپ، ئۇ چوڭ خوجا بۇرھانىددىننىڭ ئوغلى ئىدى، بۇرھانىدىن جىنايەت ئۆتكۈزگەچكە ئابدۇخەلىل چېتىپ جازالىنىشى كېرەك ئىدى، بىراق چىەنلۇڭ خان ئۇ «گۆدەك بولغاچقا ھېچ نەرسىنى بىلمەيدۇ دەپ قاراپ، ئۆلۈمدىن خالاس قىلىپ تۆھپىكار ۋەزىرلەردىن بىرىگە قۇللۇققا بېرىدۇ». داۋگۇاڭنىڭ 3 ـ يىلى (1823) يەنە شەپقەت قىلىپ «ئاق تۇغلۇق موڭغۇللارغا قوشىدۇ»، جاھانگىر خوجا توپىلىڭدا، «ئابدۇخەلىل تاغىسىغا

چېتىلىپ قالغان بولۇپ، قانۇن بويىچە چېتىپ جازالىناتتى»، داۋ گۇاڭ خان «تەڭرىنىڭ جانلىقلارنى قەدىرلەيدىغان گۈزەل ئەخلاقنى مەدھىيەلەپ، بىللە ئۆلتۈرۈشكە كۆزى قىيماي»، ئابدۇخەلىل ۋە ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى بایاق، ئىككىنچى ئوغلى ئابدۇسەمەت، نەۋرىسى ھاشىم ھەمدە باشقا تۇغقانلىرىنى زىندان پىرقىسىنىڭ جايىنى بېكىتىپ سۈرگۈن قىلىشقا تاپشۇرغان» [36].

ئىككىنچى، تۆھمەت قىلغۇچىغا گۇناھنى ئارتىش (جازا ئۆزىگە يېنىش) پىرىنسىپى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇنىدا باشقىلارغا تۆھمەت قىلىش جىنايىتىگە ئېغىرلىتىپ جازا بېرىش بەلگىلەنگەن. مەسىلەن، باشقىلارغا تۆھمەت چاپلاپ تاياقتا قويغانلارنىڭ تۆھمەتخورلۇق جىنايىتىگە ئىككى دەرىجە؛ باشقىلارغا تۆھمەت چاپلاپ سۈرگۈن قىلىش، كۆچۈپ كېتىش، دەررە يېيىشكە قويغانلارنىڭ تۆھمەتخورلۇق جىنايىتىگە ئۈچ دەرىجە ئېغىرلىتىلىدۇ، باشقىلارغا تۆھمەت قىلىپ ئۆلۈم جازاسى بەرگۈزۈش جىنايىتىدە تۆھمەتكە ئۇچرىغۇچىغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلىپ ئۆلتۈرۈلگەن بولسا، تۆھمەت قىلغۇچىغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەن. تۆھمەتكە ئۇچرىغۇچى ئۆلتۈرۈلمىگەن بولسا، تۆھمەت قىلغۇچى 100 دەررە ئۇرۇلۇپ 3000 چاقىرىم يىراقلىققا سۈرگۈن قىلىنىپ، ئۈچ يىل ئەمگەككە سېلىنغان [37]. چىەنلۇڭنىڭ 26 ـ يىلى (1761 ـ يىلى) قاراشەھەر ئۇيغۇرلىرى ئاغلاقچى ئابدۇللا مال ـ مۇلۇكلەرنى، يەر ـ زېمىنلارنى ئىگىلىۋالدى دەپ شىكايەت قىلغان. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى: «ئابدۇللا بۇگۇرنىڭ باش ھاكىمبىگى، ئۇنىڭ زورلۇق قىلغان ـ قىلمىغانلىقى ھازىرچە نامەلۇم، ئەگەر شىكايەتتىكىدەك بولسا قاتتىق جازالىنىپ مۇشۇنداق ئىشلارنىڭ ئەۋج ئېلىشى چەكلەنسۇن» دەپ كۆرسەتمە بەرگەن. تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئابدۇللانىڭ گۇناھى بارلىقى ئېنىقلىنىپ بىر تەرەپ قىلىنىدۇ [38]. چىەنلۇڭنىڭ 30 ـ يىلى (1765 ـ يىلى) چىڭ سۇلالىسى ئۇچتۇرپان توپىلىڭىدىن ساۋاق ئېلىپ، چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىنىڭ قانۇنغا خىلاپلىق قىلىشقا قارىتا: «بەگ قاتارلىق شەھەرلەردە تۇرۇشلۇق ئامبالارنىڭ ئەيىبلەپ گۇناھى بولسا جازالىسا ئىجازەت بېرىلسۇن، ساختىپەزلىك قىلغانلارنىڭ جازاسى ئۆزىگە يانسۇن» دەپ بەلگىلىمە چىقارغان. بەگلەر قانۇنغا خىلاپلىق قىلسا «مۇسۇلمانلار شىكايەت قىلسا بولىدۇ، ساختىپەزلىك قىلسا جازا ئۆزىگە يانىدۇ» [39]. دېگەن تەدبىرنى يولغا قويغان. چىەنلۇڭنىڭ 43 ـ يىلى (1778 ـ يىلى) بايلىق ئۇيغۇر نىياز ھاكىمبەگ ئابدۇرۇپنىڭ ئۇستىدىن «ھە دېسلا مەن بىلەن پۇت تېپىشىپ زورلۇق بىلەن يېرىنى تارتىۋالدى» دەپ شىكايەت قىلغان، چىڭ سۇلالىسى تەكشۈرۈش ئارقىلىق نىيازنىڭ بەتنام چاپلىغانلىقىنى ئېنىقلاپ، «ئۇنى گۇاڭدۇڭنىڭ يەنجاڭ دېگەن يېرىگە ئەسكەرلىككە ئەۋەتكەن»، چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى: «نىياز دېلوسىدا، نىياز تۇنجى قېتىم جىنايەت ئۆتكۈزگەچكە، مۇشۇنداق كەڭچىلىك قىلىندى، بۇنىڭدىن كېيىن بۇنداق ئىش بولسا ئامبالار تەپسىلىي تەكشۈرۈپ ئۆلۈمگە بۇيرۇسۇن... ھەم ھەرقايسى شەھەرلەردىكى مۇسۇلمانلار خەۋەردار قىلسۇن» [40]. دەپ يارلىق چۈشۈرگەن. جىياچىڭنىڭ 19 ـ يىلى (1814 ـ يىلى) قەشقەر ھاكىمبېگى يۇنۇسنىڭ تۆت ئادەمنى قەستەن ئۆلتۈرۈش دېلوسىدا ئالدى بىلەن بەتنام چاپلىغۇچى ئابدۇلئەزىز ۋە ئىدرىس باقىغا قارىتا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، قانۇن بويىچە ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەن [41]. داۋگۇاڭنىڭ 20 ـ يىلى (1840 ـ يىلى) گەنسۇ ئەمەلدارى ۋاڭ شۈي تەمناتىنى يوقىتىپ قويغان، بىراۋ ئۇنىڭغا مۇسۇلمانلار شەھىرىنىڭ باشلىقى بۇ ئىشنى ھېيىت باقى قاتارلىقلارنىڭ قىلغانلىقىنى مەلۇم قىلغان، تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئىشنىڭ ئۇنداق ئەمەسلىكى، سودىگەر جۇ سىجىڭ بىلەن نىياز قۇل قاتارلىقلارنىڭ ئۆزئارا تىل بىرىكتۈرۈپ بەتنام چاپلاش جىنايىتى سادىر قىلغانلىقى ئېنىقلانغان. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى «كۆڭلىدە بەتنىيەت يوق» دەپ قاراپ، ئۇلارغا 80 دەررە ئۇرۇپ، بىر ئاي ئىشكەل سېلىپ قويۇش جازاسى بەرگەن [42]. يۇقىرىقى دېلولاردا جازا ئۆزىگە يانغانلارنىڭ ھەممىسى پۇقرالار، ياكى ئەدلىيەدىكى ئادالەتسىزلىك ئامىللىرى مەۋجۇت. بىراق، تارىخىي ماتېرىياللاردىكى خاتىرىلەر نۇقتىسىدىنلا قاراپ ئۇنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشىنى ئويلاشمىغاندا، جازا ئۆلچەش توغرا بولغان بولىدۇ.

ئۇيغۇر كتاب توربىكتى
www.uyghurkitap.com

ئۇچىنچىسى، ئۆزىنى مەلۇم قىلغانلارغا كەڭچىلىك قىلىش پرىنسىپى. «بۇيۇك چىڭ قانۇنلىرىدىن ئۆرنەكلەر» دە جىنايەت سادىر قىلىپ ئۆزىنى مەلۇم قىلغانلارغا قانداق كەڭچىلىك قىلىنىدىغانلىقىنى 5 ـ جىلد «مەشھۇر قانۇنلاردىن ئۆرنەكلەر» دىكى بەلگىلىمىدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئادەم ئۆلتۈرۈپ جانغا زامىن بولۇش، قىز ـ ئاياللارغا باسقۇنچىلىق قىلىش، باشقىلارنىڭ ئۆي ـ جايىغا ئوت قويۇۋېتىش قاتارلىق جىنايەتلەر ئېغىر بولغاچقا ئۆزىنى مەلۇم قىلغانلارغا كەڭچىلىك قىلىنمىغاندىن سىرت، باشقا جىنايەتلەرنى ئۆتكۈزۈپ ئۆزىنى مەلۇم قىلغانلارغا ئوخشىمىغان دەرىجىدە كەڭچىلىك قىلىنغان. جىياچىڭنىڭ 9 ـ يىلى (1804 ـ يىلى) جىنايەتچى خې جىڭ مال ـ مۇلۇكنى دەپ گۇي لىخېنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ ئۆزىنى مەلۇم قىلغان. ئىلى جىياڭجۇنى سۇڭ يۈن تەكشۈرۈپ ئېنىقلىغاندىن كېيىن دېلوغا قانۇن بويىچە ھۆكۈم چىقارغان، چىڭ سۇلالىسى خانى جازا ئۆلچەش مۇۋاپىق بولماپتۇ دەپ قاراپ: «خې جىڭ گۇي لىخېنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن يامۇلغا بېرىپ ئۆزىنى مەلۇم قىلغان. بىراق، بۇنىڭغا بۇنداق ھۆكۈم چىقىرىلسا كېيىن جىنايەت ئۆتكۈزگەنلەر قانداقمۇ ئۆزىنى مەلۇم قىلسۇن، دېلو بېجىرگەندە يىراقنى كۆزلەپ مۇۋاپىق ئىش قىلىش كېرەك. بۇنىڭدىن كېيىن شىنجاڭدا بۇ خىل ئۆزىنى مەلۇم قىلىش دېلوسى يۈز بەرسە قاتتىق بىر تەرەپ قىلماي، ئاقلىنىپ ئادىل بىر تەرەپ قىلىنسۇن [43] دېگەن.

مۇسۇلمانلار يۇرتىدا چىڭ سۇلالىسى قانۇنلىرىنى يولغا قويۇشتا ئىككى خىل ئالاھىدىلىك بار :

بىرىنچى، قەتئىي، كەسكىن، تېز بولۇش. چىڭ سۇلالىسى «چىگرا رايون مۇھىم جاي، دېلو بېجىرىشتە يېنىكلىك قىلىشقا، بەك چەكتىن ئاشۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ» [44] دەپ قارىغان. چىەنلۇڭنىڭ 25 ـ يىلى (1760 ـ يىلى) چىەنلۇڭ خان قومۇلدىكى خۇيزۇ، خەنزۇلارنىڭ خۇن دېلوسىغا تەستىق سالغاندا: «يېڭىدىن ئەمىن تاپقان بۇ جايدا قانۇن تۇرغۇزۇشتا كەسكىن بولۇش كېرەك، كەلگۈسىدە ئىچكىرىدىكى سودىگەرلەر بىلەن مۇسۇلمانلار ئارىلىشىپ ئولتۇراقلىشىدۇ، ئۇرۇپ ئادەم ئۆلتۈرۈش دېلولىرىنى شۇ جايدىلا قاتتىق بىر تەرەپ قىلىپ، ياۋۇز ئەبلەخلەرنىڭ يۈرىكىنى مۇجۇپ قويۇش كېرەك، ئىچكىرىنىڭ قانۇنى بويىچە بىر تەرەپ قىلىشتا چىڭ تۇرۇۋالماسلىق لازىم» [45] دېگەن. 36 ـ يىلى (1771 ـ يىلى) يەنە يارلىق چۈشۈرۈپ: «شىنجاڭ رايونىدا جانغا زامىن بولۇش دېلولىرىغا قارىتا كەسكىن بولماي بولمايدۇ، ئىچكىرى ئۆلكىلەردە دائىم يۈز بېرىپ تۇرىدىغان مۇشتلىشىش دېلولىرىنى بىر تەرەپ قىلغاندەك بىر تەرەپ قىلىشنى كېچىكتۈرۈشكە بولمايدۇ، دەرھال ھەل قىلىش كېرەك» [46] دېگەن. 41 ـ يىلى (1776 ـ يىلى) مۇسۇلمانلار يۇرتىدىكى چاكارنىڭ غوجايىنىنى ئۆلتۈرۈۋېتىش دېلوسىغا چىڭ سۇلالىسى خانى مۇنداق تەستىق سالغان: «مۇسۇلمانلار يۇرتىدا ئىشلارنى قاتتىق بىر تەرەپ قىلىش كېرەك، شىنجاڭنى ئىچكىرى بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ، بۇ دېلونى قاتتىق بېجىرىپلا قالماي، ئادەتتىكى مۇشتلىشىش دېلولىرىمۇ قاتتىق بىر تەرەپ قىلىنسۇن» [47].

ئىككىنچى، رايون ئالاھىدىلىكى گەۋدىلىك. شىنجاڭنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئاساسەن، چىڭ سۇلالىسى قانۇنىنىڭ مۇناسىۋەتلىك بەلگىلىمىلىرىگە مۇناسىپ ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈلگەن. مەسىلەن، شىنجاڭ رايونىدىكى خەنزۇلار بىلەن ئاز سانلىق مىللەتلەرگە مۇناسىپ كېلىدىغان سۈرگۈن قىلىش تۈزۈمىنى بېكىتكەن. چىڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇنى بويىچە «ئىچكىرىدىكى جىنايىتى نىسبەتەن ئېغىر جىنايەتچىلەر شىنجاڭغا پالىناتتى» ، ئىچكىرىلىك كىشىلەر شىنجاڭدا جىنايەت سادىر قىلسا قانداق جازالاش توغرۇلۇق جىنايى ئىشلار قانۇنىدا ئېنىق بەلگىلىمە يوق ئىدى. چىەنلۇڭنىڭ 36 ـ يىلى (1771 ـ يىلى) قاراشەھەردە مۇسۇلمانلار يۇرتىغا ئىچكىرىدىن كەلگەن پۇقرانىڭ قەرز ماجىراسى تۈپەيلىدىن باشقىلارنى ئۆلتۈرۈۋېتىش دېلوسى يۈز بېرىپ، يۇقىرىقى مەسىلىنى پەيدا قىلغان. مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ئەمەلدارلىرى جىنايەتچىگە ئۇچ ئايلىق تاقاق سېلىش جازاسى بەرگەندىن كېيىن، سەنشى باش مۇپەتتىشگە تاپشۇرۇپ بەرگەن، سەنشى باش مۇپەتتىشى جىنايەتچىنى 3000 چاقىرىم يىراقلىققا پالىغان. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇ ھۆكۈمدە ئەمەلىيەتتە مۇسۇلمانلار يۇرتىدا

جنايەت سادىر قىلغۇچىغا كەڭچىللىك قىلىنىپتۇ، «ئىچكىرىدىكى جنايىتى نىسبەتەن ئېغىر جنايەتچىلەر شىنجاڭغا پالىنىدۇ، ئىچكىرىنىڭ پۇقرالىرى شىنجاڭدا جنايەت سادىر قىلىپ يەنە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە قايتۇرۇۋېتىلسە قانۇننىڭ ئادىللىقىغا قانداقمۇ كاپالەتلىك قىلغىلى بولسۇن» دەپ قارىغان. شۇڭا، چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى: «ئىچكىرىنىڭ پۇقرالىرى شىنجاڭدا جنايەت سادىر قىلسا شىنجاڭ ئىچىدە سۈرگۈن قىلىنسۇن. مەسىلەن، ئۈرۈمچىدە ئولتۇرۇشلۇق بولسا ئىلى قاتارلىق جايلارغا سۈرگۈن قىلىنسۇن، ئىلىدا ئولتۇرۇشلۇق بولسا ئۇچتۇرپان، يەكەن قاتارلىق جايلارغا سۈرگۈن قىلىنسۇن، ئۇچتۇرپان قاتارلىق جايلاردا ئولتۇرۇشلۇق بولسا ئىلىغا سۈرگۈن قىلىنسۇن، سۈرگۈن قىلىشتا جنايىتىگە قاراش كېرەك، يېنىكرەك جنايەت ئۆتكۈزگەنلەر سۈرگۈن قىلىنىپ نازارەت قىلىنسۇن، ئېغىر گۇناھكارلار ئويراتلار ۋە مۇسۇلمانلارغا قۇل قىلىپ بېرىلسۇن. مۇشۇلار ئېنىق پەرقلەندۈرۈلسە، ئاۋام ھەق ـ ئادالەتنى بىلىدۇ، قانۇن تېخىمۇ ئېنىق تۇرغۇزۇلىدۇ [48]. دەپ يارلىق چۈشۈرگەن. چىەنلۇڭنىڭ 41 ـ يىلى (1776 ـ يىلى) يەنە ئۇيغۇر جنايەتچىلەرنى سۈرگۈن قىلىش نىزامى بەلگىلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا: «مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى جنايەتچىلەرنىڭ بوينىغا تاقاق سېلىپلا قويۇلىدىكەن، بۇنىڭدىن كېيىن ئىچكىرىدىكى جنايەتچىلەرنى ئىچكىرىگە سۈرگۈن قىلىدىغان ئىچكىرىنىڭ قانۇنى بويىچە بېجىرىپ، مۇسۇلمانلار يۇرتىدىكى مۇسۇلمانلارنى قورقۇتۇۋەتمەڭ. سۈرگۈن قىلىش نىزامى بويىچە جنايىتىنىڭ ئېغىر ـ يېنىكلىكىگە قاراپ يولنىڭ يىراق ـ يېقىنلىقىغا قاراپ، ئۇچتۇرپانلىق مۇسۇلمان بولسا يەكەنگە، قەشقەرلىك ئۇيغۇر بولسا ئۇچتۇرپان، كۇچا، قاراشەھەر قاتارلىق جايلارغا سۈرگۈن قىلىنسۇن، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ۋالىيلار بۇ ئىشنى ئەستايىدىل بېجىرسۇن» دەپ بەلگىلەنگەن. فوسېس «1873 ـ يىلى يەكەنگە ئەلچىللىككە بېرىشتىن دوكلات»تا: «جۇڭگولۇقلارنىڭ بىر يۇرۇش پالاش تۈزۈمى بار ئىكەن، ئۇلار پالاشنى جازا سۈپىتىدە قوبۇل قىلغان بولۇپ، پالانغان جنايەتچى بەلگىلىمە بويىچە چېرىكلەرنىڭ نازارىتى ۋە باشقۇرۇشىدا بولىدىكەن» دەپ يازغان.

3. بۇيۇك چىڭ سۇلالىسىنىڭ جنايى ئىشلار قانۇنى بىلەن مۇسۇلمان يۇرتىنىڭ ئادەت قانۇننىڭ مۇناسىۋىتى

چىڭ سۇلالىسى مۇسۇلمانلار يۇرتىدا بۇيۇك چىڭنىڭ قانۇننى يولغا قويۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، تەبىئىي رەۋىشتە مۇسۇلمانلار يۇرتىدا ئەزەلدىن بار بولغان ئادەت قانۇنلىرىغا قانداق مۇئامىلە قىلىشتىن ئىبارەت مەسىلىگە دۇچ كەلدى. چىڭ سۇلالىسى بىر تەرەپتىن مۇسۇلمانلار يۇرتى »بىزگە تەۋە بولدى، بارچە ئىشلار بىزنىڭ قانۇنىمىز بويىچە بولۇشى كېرەك» [49] دەپ قارىسا، يەنە بىر تەرەپتىن شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ پەۋقۇلئاددە مىللەت، تارىخ، مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىنى ئويلىشىپ، بۇيۇك چىڭنىڭ قانۇنىدىكى ئاساسىي پىرىنسىپلارغا مۇخالىپ كەلمەسلىك ئالدىنقى شەرتى ئاستىدا، مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ئەسلىدىكى قانۇن سىستېمىسىغا كەڭ قورساق پوزىتسىيە تۇتقان. چىڭ سۇلالىسى بەگلىك تۈزۈمىنى داۋاملىق يولغا قويۇپ، شۇنىڭغا مۇۋاپىق كېلىدىغان ئەدلىيە ئەمەلدارلىرىنى ئېتىراپ قىلىپ، ئىسلام جنايى ئىشلار قانۇننى قوللىنىشقا مۇئەييەن دەرىجىدە رۇخسەت قىلغان. چىەنلۇڭنىڭ 26 ـ يىلى (1761 ـ يىلى): «مۇسۇلمانلارنىڭ ئىشلىرىنى بېجىرىشتە ئۇلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىگە بېقىپ بىر تەرەپ قىلىش، ھەممە ئىشنى ئىچكىرىنىڭ قانۇنى بويىچە بېجىرىشتە چىڭ تۇرۇۋالماسلىق كېرەك» [50]دەپ كۆرسىتىلگەن. مۇسۇلمانلار يۇرتىدا ئەزەلدىن بار بولغان ئادەت قانۇنى ئادەتتە چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى يازما يادىكارلىقلاردا «مۇسۇلمانلار كونا نىزامى»، «مۇسۇلمانلار يوسۇنلىرى»، «مۇسۇلمانلار قانۇنى»، «مۇسۇلمانلارنىڭ نىزاملىرى» دەپ ئاتالغان.

ئۇنداقتا قايسى خىل جىنايەتكە چىڭ سۇلالىسى قانۇنى تەتبىقلىنىدۇ، قايسى خىل «جىنايەت ئىچكىرىنىڭ قانۇنى بويىچە بىر تەرەپ قىلىنماي»، مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ كونا نىزامى بويىچە بىر تەرەپ قىلىنىدۇ؟ بىز ھازىرقى زامان قانۇنشۇناسلىقىدىكى دۆلەتكە زىيان يەتكۈزۈش جىنايىتى ۋە ئادەتتىكى جىنايەتتىن ئىبارەت ئىككى ئوقۇم ئارقىلىق بۇ مەسىلىنى شەرھلەيمىز ۋە مۇھاكىمە قىلىمىز. دۆلەتكە زىيان يەتكۈزۈش جىنايىتى دۆلەتنىڭ سىياسىي تۈزۈمى، ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسى ۋە دۆلەت بىخەتەرلىكىگە زىيان يەتكۈزۈشتىن شەكىللەنگەن جىنايەتلەر بولۇپ، سىياسىي جىنايەت ياكى ئەقىدە جىنايىتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئادەتتىكى جىنايەت يەنە پۇقرالارغا زىيان يەتكۈزۈش جىنايىتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇ شەخس ياكى جەمئىيەتنىڭ قانۇنلۇق مەنپەئەتىگە زىيان يەتكۈزىدىغان جىنايەتلەر، مەسلەن، جەمئىيەت تەرتىپىگە زىيان يەتكۈزۈش، شەخسلەرنىڭ جىسمانىي بىخەتەرلىكىگە، ئەركىنلىكى ۋە مال ـ مۈلۈك ھوقۇقىغا دەخلى ـ تەرۇز قىلىش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئادەتتىكى جىنايەت كاتېگورىيەسىگە كىرىدۇ. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى مۇسۇلمانلار يۇرتىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، دۆلەتكە زىيان يەتكۈزۈش جىنايىتىگە شەك ـ شۈبھىسىزكى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇنى تەتبىقلانغان، بۇ نۇقتىنى يۇقىرىدا مۇلاھىزە قىلىپ ئىسپاتلىدۇق، ئادەتتىكى جىنايەتلەرگە تەتبىقلىنىدىغان قانۇن مەسىلىسىنى داۋاملىق مۇھاكىمە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئەدلىيەلىك دېلو مىساللىرىدىن قارىغاندا، چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭدا ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە ئادەتتىكى جىنايى ئىشلار دېلولىرىنى بىر تەرەپ قىلىشتا ئىككى خىل قانۇننى تەڭ قوللانغان بولۇپ، چەڭ ـ چىگراسى ئانچە ئېنىق ئايرىلمىغان. چىەنلۇڭنىڭ 25 ـ يىلى (1760 ـ يىلى) چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئاقسۇدا ئات ئوغرىسىنى تۇتتۇۋالغان:

شۇخېدې ئاقسۇدا مۇسۇلمان ئات ئوغرىسى باي مىرزىنى تۇتتۇۋالدۇق، ئۇ كۆپ قېتىم ئوغرىلىق قىلغان بولغاچقا مۇسۇلمانلارنىڭ ئەسلىدىكى نىزامى بويىچە كاللىسىنى ئېلىپ ئىبرەت قىلساق، دەپ مەلۇمات يوللايتۇ. مۇسۇلمانلار يۇرتى ئەمدىلا تىنچىتىلدى، ئوغرى ـ قاراقچىلارنى قاتتىق بىر تەرەپ قىلىش كېرەك ئىدى، ئەمما ئىچكىرىدىن چىققان نومۇسسىز ئەسكەرلەر، چاكارلار مۇسۇلمانلارنىڭ ئېتىنى ئوغرىلىسا ئىچكىرىنىڭ قانۇنى بويىچە جازالساق ھەق ـ ئادالەتنى نامايان قىلالمايمىز. مۇسۇلمانلارنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇدىغان ئامبال قاتارلىق ئەمەلدارغا پەرمان شۇكى، بۇنىڭدىن كېيىن مۇسۇلمانلار ئۆز جايىدىكىلەرنىڭ ياكى ئىچكىرىدىن چىققانلارنىڭ ئېتىنى ئوغرىلىسۇن، مەيلى ئىچكىرىدىن چىققانلار مۇسۇلمانلارنىڭ ئېتىنى ئوغرىلىسۇن، بىردەك مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ قائىدە ـ مىزانى بويىچە بىر تەرەپ قىلىنغاي، ھەممە ياراشلىق چۈشۈرۈلۈپ ھەممە جايلارغا خەۋەردار قىلىنساي» [51].

بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ قائىدە ـ مىزانلىرى مۇسۇلمانلار يۇرتىدىكى خەنزۇلارغىمۇ تەتبىقلانغان.

ئوغرىلىق جىنايىتىنى چىڭ سۇلالىسى قانۇنى بىلەن ئىسلام شەرىئىتى ئوخشاشلا سىغدۇرالمايتتى، بولۇپمۇ ئوغرىلىققا ئادەتلەنگەن ئوغرىلارغا نىسبەتەن ھەر ئىككى قانۇندىكى بەلگىلىمىلەرنىڭ پەرقى چوڭ ئەمەس ئىدى. چىڭ سۇلالىسى قانۇنى بويىچە بولغاندا «ئوغرىلار... تۇنجى قېتىم ئوغرىلىق قىلغانلارنىڭ ئوڭ بىلىكىگە ‹ئوغرى› دېگەن خەت يېزىپ قويۇلاتتى، يەنە ئوغرىلىق قىلسا سول بىلىكىگە يېزىلاتتى، ئۈچىنچى قېتىم يەنە ئوغرىلىق قىلسا قاماق جازاسى بېرىلەتتى» [52]. يۇقىرىقى دېلودىكى «كۆپ قېتىم ئوغرىلىق قىلغان» باي مىرزىغا چىڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇنى بويىچە ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەن، گەرچە ئۆلۈم جازاسى بېرىلسىمۇ، ئەمما جەسىتى پۈتۈن قالدۇرۇلىدۇ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇنلىرىدىكى ئۆلۈم جازاسىنىڭ تۈرلىرى

ئىچىدە بۇ كاللىسىنى ئېلىشتىن يېنىك جازا ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەسلىدىكى تۈزۈمدىكى جازادىن يېنىك بولىدۇ. شۇ سەۋەبتىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قاتتىق جازالاش پىرىنسىپىنى چىقىش قىلىپ مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ قانۇنى بويىچە بىر تەرەپ قىلىشقا رۇخسەت قىلغان.

چىەنلۇڭنىڭ 26 ـ يىلى (1761 ـ يىلى) مەكتتە يۈز بەرگەن بۇلاڭچىلىق دېلوسىنى بىر تەرەپ قىلغاندىمۇ مۇسۇلمانلارنىڭ قانۇنى تەتبىقلانغان.

بۇيرۇت چونگىباش قاتارلىق مۇسۇلمانلارنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، سايياق، سالى باقشىلار بۇيرۇتلار سودا قىلىشۋاتقاندا 30 نەچچە ئادەم تەرىپىدىن بۇلىنىپتۇ. كەمىنە ئىشان فۇخۇ تەكشۈرۈپ ئېنىقلاپ، ئىلقانىڭ ئوغلى مامبەتنى ئەۋەتىپ باش جىنايەتچى مارغىباي، ئەگەشكۈچى ساباتۇ قاتارلىقلارنى تىرىك تۇتتۇم. مارغىباي ئۆكتەملىك قىلىپ ئىقرار قىلمىدى، مۇسۇلمانلار بۇ ياۋۇز قاراقچىنى يوقىتىشنى ئىلتىجا قىلغاچقا ئۇنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ سازايى قىلدۇق. مۇسۇلمانلارنىڭ قانۇنى بويىچە ساباتۇنىڭ بارمىقى كېسىلدى. بۇلغان مال ـ مۇلۇكلەر تەكشۈرۈپ تولۇقى بىلەن ئۆتكۈزۈۋېلىپ سودىگەرلەرگە قايتۇرۇلدى[53].

بۇلاڭچىلىق دېلولىرىمۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇنلىرىدىمۇ مۇسۇلمانلار قانۇنىغا ئوخشاش بېجىرىلەتتى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇنىدا: «بۇلاڭچىلىق قىلىپ مال ئىگىسىگە زىيان سالغانلار بولسا ياش جىنايەتچى، ئەگەشكۈچى دەپ ئايرىماي بىردەك كاللىسى ئېلىنىدۇ»[54] دەپ بەلگىلەنگەن. ئات بۇلغانلارغا: «قانۇن بويىچە ئۆلۈم جازاسى بېرىلىپ، بۇلاڭچىلىق قىلغان جايدا كاللىسى ئېلىنىپ سازايى قىلىنىدۇ»[55]. ئىسلام شەرىئىتىدە بۇلاڭچىلىق جىنايىتى يول توسۇپ قاراقچىلىق قىلىش، ئادەم ئۆلتۈرۈپ جانغا زامىن بولۇشتەك قىلمىشلارنى كۆرسىتىدۇ. مال ـ مۇلۇك ئوغرىلاش جىنايىتىدە ئوغرىلىغان نەرسىلەرنىڭ چېكى ئون كۈمۈش تەڭگىدىن يۇقىرى بولسا، قول ـ پۇتى ـئوڭ ياكى سول پۇتى) كېسىلىدۇ، ئادەم ئۆلتۈرۈپ جانغا زامىن بولغانلار ئوخشاشلا ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىدۇ (قىساس ئېلىنىدۇ) ھەم بۇلاپ، ھەم قاتىللىق قىلغانلارنىڭ ئالدى بىلەن قولى كېسىلگەندىن كېيىن، ئاندىن ئۆلۈم جازاسى ئىجرا قىلىنىدۇ ياكى مىخلاپ قويۇلۇپ جەستى ئۈچ كۈنگىچە ئېسىپ قويۇلىدۇ[56]. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە، ئوغرىلىق جىنايىتىنى بىر تەرەپ قىلىشتا پۇقرالارنىڭ مال ـ مۇلكىنى ئوغرىلاش ۋە ھۆكۈمەتنىڭ مال ـ مۇلكىنى ئوغرىلاشتىن ئىبارەت ئىككى تۈرگە ئايرىغان، پۇقرالارنىڭ مال ـ مۇلكىنى ئوغرىلىغانلار مۇسۇلمانلارنىڭ تەلىپى بويىچە مۇسۇلمانلار قانۇنى بويىچە بىر تەرەپ قىلىنغان. ئەمما، ئالدىنقى يىلى يۈز بەرگەن قازىبەگ نىياز سوپى ۋە ئۇنىڭ تۇغقانلىرىدىن 200 دەك ئادەمنىڭ «توپلىشىپ چېركىلەرنى زەخمىلەندۈرۈپ بۇلاڭچىلىق قىلىش» دېلوسى چىڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇنى بويىچە قاتتىق بىر تەرەپ قىلىندى، نىياز قاتارلىقلار بەگلەر قانۇنى بويىچە ئاستانىگە يالاپ ئاپىرىلدى، قالغان جىنايەتچىلەر «قەشقەردە سازايى قىلىندى، خوتۇن ـ بالىلىرى ئىمىن خوجىغا قۇللۇققا بېرىۋېتىلدى»[57].

ئىسلام شەرىئىتى بىلەن چىڭ سۇلالىسى قانۇنىنىڭ قاتىللىق دېلولىرىنى بىر تەرەپ قىلىشتا ئىختىلاپى سەل چوڭ ئىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇنىغا ئاساسلانغاندا، قاتىللىق ئېغىر جىنايى ئىشلار جىنايىتىگە مەنسۇپ ئىدى، ئىسلام شەرىئىتىدە قەبىلىلەرنىڭ ئادەتلەنگەن قائىدىلىرىنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، قاتىللىق قىلىش بىلەن زىيانكەشلىككە ئۇچراش ئادەتتىكى ھەق تەلەپ ماجىراسى دەپ قارىلىپ، ئوخشاش ھالەتتە قىساس ئېلىش پىرىنسىپى بويىچە خۇن تۆلىمى تۆلەش شەكلىدە بىر تەرەپ قىلىنغان. بۇ مەسىلىدە ئىككى تەرەپنىڭ قانۇن نۇقتىسىنەزىرى بىر ـ بىرىگە ئىنتايىن زىت كېلىدۇ.

«چىڭ ئوردىسى خاتىرىلىرى»دىن چىڭ سۇلالىسى مۇسۇلمانلار يۇرتىدا بىر تەرەپ قىلغان تۇنجى

قاتىللىق دېلوسىنىڭ چىەنلۇڭنىڭ 26 ـ يىلى (1761 ـ يىلى) دىكى ئىسلامباي دېلوسى ئىكەنلىكىنى كۆرسۈۋالغىلى بولىدۇ. «بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى مۇسۇلمان ئىسلام مۇسۇلمان تەيىن خوجىنىڭ خوتۇنى بىلەن تىللىشىپ قېلىپ تەيىن خوجىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ خوتۇنى ۋە ئىنىسىنى زەخىملەندۇرگەن»، قەشقەر ئىش بېجىرگۈچى دىۋانبېگى باش بۇغ يۈك گۇي: «مۇسۇلمانلارنىڭ يوسۇنى بويىچە مال ـ مۈلۈك تۆلەپ جىنايىتىنى يۇيۇشقا يول قويساق بولمايدۇ، قاتىللىق قانۇنى بويىچە ئۆلۈم جازاسى بېرىلىشى كېرەك» دەپ قارىغان. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىمۇ: «ئىسلام جېدەل ـ ماجىرا تېرىپ، قاتىللىق قىلىپ ئادەم زەخىملەندۇرگەنلىكى ئۈچۈن قانۇن بويىچە ئۆلتۈرۈلۈشى كېرەك» دەپ قارىغان. بىراق، ئىسلامنىڭ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى مۇسۇلمانلار يۇرتىنى تىنچىتقاندا ئالاھىدە تۆھپە ياراتقانلىقىنى ئويلاپ تۇرۇپ قالغان. ئەمما مۇسۇلمانلار قانۇنىدا ئۆلگۈچىنىڭ ئائىلىسىنىڭ دېگىنى ھېساب بولاتتى، مال تەڭگە ئېلىشقا ئۇنىسا ئۇنىڭ گۇناھى ساقىت قىلىناتتى، ئۆلگۈچىنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىدىن سورىغاندا، ئۇلار مال ـ مۈلۈك ئېلىشقا ئۇنىمسا ئىسلام يەنىلا ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىناتتى». ئەمەلىيەتتە بۇ قاتىللىق دېلوسىغا مۇسۇلمانلار قانۇنىنىڭ ئالاھىدە نىزامى تەتبىقلانغان، شۇڭلاشقا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يەنە: «بۇ دېلودا ئىسلامنىڭ تۆھپىسى بولغانلىقى ئۈچۈن ئالاھىدە شەپقەت قىلىندى، بولمىسا قانۇن بويىچە جازالىنىپ، قىلچە كەچىلىك قىلىنمايتتى، شۇنداقتىمۇ سازايى قىلىپ ئاممىغا ئىبرەت قىلىنسۇن» [58]دەپ ئالاھىدە كۆرسەتكەن.

شۇنىڭدىن كېيىن، ئېغىر قاتىللىق دېلولىرىدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇنى تەتبىقلانغان. چىەنلۇڭنىڭ 41 ـ يىلى (1776 ـ يىلى) مۇسۇلمان خۇدابەردى، دالىيات كىردىلار غوجايىنى نىيازنى پالتا بىلەن چاناپ ئۆلتۈرۈۋېتىپ، نىياز غوجىنىڭ خوتۇنىنى چېپىپ زەخىملەندۇرگەن، بۇيۇك چىڭ قانۇنىنىڭ غوجايىنىنى ئۆلتۈرگەن قۇللارنى جازالاش نىزامى بويىچە، ئۇلارغا پۇت ـ قوللىرىنى پارچىلاپ ئۆلتۈرۈلۈشى جازاسى بېرىلگەن [59]. 56 ـ يىلى (1791 ـ يىلى) «مۇسۇلمان ئېلىموت لیۇ زىيىڭنى چاناپ ئۆلتۈرۈۋېتىپ»، چىڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇنى بويىچە ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغان [60]. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قاتىللىق دېلولىرىنى چىڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇنى بويىچە قاتتىق بىر تەرەپ قىلغاچقا، بەگلەرمۇ قول ئاستىدىكىلەرنى يەڭگىللىك بىلەن زەخىملەندۇرۇشكە جۇرئەت قىلالمايدىغان بولغان. چىەنلۇڭنىڭ 41 ـ يىلى (1776 ـ يىلى) مۇسۇلمانلار يۇرتى چىگرا سىنىڭ سىرتىدىكى بىر كاتتىباش ئۆزبېكنىڭ تەۋەسىگە ئوقۇشماي كىرىپ قالغان يەركەن ھاكىمبېگى ھادىنىڭ قول ئاستىدىكى كىشىدىن:«ھادى يەكەندە ئادەم ئۆلتۈرەلەمدۇ» دەپ سورىغاندا، ئۇ: «خانلىقىمىزنىڭ قانۇن ـ تۈزۈمى قاتتىق، ئۆز مەيلىچە قاتىللىق قىلىشقا جۇرئەت قىلالىسۇنمۇ؟» [61] دەپ جاۋاب بەرگەن. يەكەن قاتارلىق جايلارغا كەلگەن سەييا ھ ئەھمەدشاھ نەقشىبەندى مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ قانۇنى ئىنتايىن قاتتىق ئىكەن، ۋاڭ ـ بەگلەر (ھاكىمبەگلەر) يوقسۇللارنى، نامراتلارنى ئۆلتۈرۈۋەتسە، ئاخىرىقى ھېسابتا ئۆلۈم جازاسىدىن قۇتۇلالمايدىكەن [62]، دېگەن. چوقان ۋەلىخانوفمۇ: «كىچىك بۇخارا (مۇسۇلمانلار يۇرتى)دا قاتىللىق دېلولىرى يوق دېگۈدەك ئىكەن [63] دېگەن.

چىڭ سۇلالىسى مۇسۇلمانلار يۇرتىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە، چىڭ سۇلالىسى قانۇنى بىلەن مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ئەسلىدىكى نىزاملىرىنى تەڭ قوللانغان، كەمىنىنىڭ قارىشىچە، بۇنىڭ ئۇچ تۈرلۈك سەۋەبى بار. بىرىنچى، مەيلى قايسى تەرەپنىڭ قانۇنى بولسۇن ئورتاق تەركىبلەرگە ئىگە بولۇپ، ئىنسانلارنىڭ ئەقلى ۋە جەمئىيەتنىڭ تۈپ ئەخلاقىغا مۇخالىپ كېلىدىغان قىلمىشلارنى چەكلەيدۇ، ھەرقانداق بىر جەمئىيەتتە ئېغىر جىنايى ئىشلار جىنايەتلىرى، مەسلەن، قاتىللىق، ئوت قويۇش، بۇلاڭچىلىق، باسقۇنچىلىق قاتارلىقلار قاتتىق جازالىنىدۇ، پەقەت جىنايى جازانىڭ ئېغىر ـ يېنىكلىكىلا ئوخشىمايدۇ. ئىككىنچىدىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ئەھۋالى ئالاھىدە، دەرھاللا ئومۇمىيۈزلۈك چىڭ سۇلالىسى قانۇنى بويىچە ئىش بېجىرىش مۇئەييەن دەرىجىدە قىيىن، دەپ قارىغان. شۇڭا، چىڭ سۇلالىسى

ھۆكۈمىتى بەزى دېلولارنى چىڭ سۇلالىسى قانۇنى بويىچە قاتتىق بىر تەرەپ قىلىش كېرەك بولسىمۇ، ئەمما مۇسۇلمانلار يۇرتى«ئەمدىلا تىنچىتىلدى، جۇڭگونىڭ قانۇن ـ تۈزۈمىدىن ئانچە خەۋىرى يوق» [64] دەپ كۆرسەتكەن. ئۇچىنچىدىن، بەزى جىنايى ئىشلار دېلولىرى مۇسۇلمانلارنىڭ قانۇنىدا چىڭ سۇلالىسى قانۇنىدىن ئېغىرراق بىر تەرەپ قىلىناتتى، بۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ مۇسۇلمانلار يۇرتىدا قانۇن تۈرغۇزۇشتا قاتتىق بولۇش پىرىنسىپىغا ئۇيغۇن كېلەتتى، چىڭ سۇلالىسى بويىچە بولغاندا يېنىك بولۇش كېرەك ئىدى، ھۆكۈمرانلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ھۆكۈمرانلىقنى مۇستەھكەملەشكە پايدىسىز ئىدى.

جىنايى ئىشلار قانۇنىدا ئىككى خىل قانۇن سىستېمىسىنىڭ بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى چىڭ سۇلالىسىنىڭ بىرلىككە كېلىشىدەك سىياسىي ۋەزىيىتىگە ئۇيغۇن كەلمىگەنلىكتىن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ مۇسۇلمانلار يۇرتىدىكى ھۆكۈمرانلىقنىڭ تەدرىجىي مۇستەھكەملىنىشىگە ئەگىشىپ، چىڭ سۇلالىسى چوڭ دېلولاردا مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ئەسلىدىكى قانۇننى تەتبىقلاشنى پەيدىنپەي چەكلەشكە باشلىغان. چىيەنلۇڭنىڭ 57 ـ يىلى (1792 ـ يىلى) توختىنىڭ قېرىندىشىنى ئۆلتۈرۈۋېتىش دېلوسىدا، ئۇچتۇرپان ئىش بېجىرگۈچى ئامبىلى فۇ نىشەن توختىنى چىڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇنى بويىچە دەرھال ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلغان، شۇنداقلا يەنە مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ قانۇنى بويىچە گۇناھىنى يۇيۇشقا بولىدىغان ـ بولمايدىغانلىقى توغرۇلۇق يولىيورۇق سورىغان. چىيەنلۇڭ خان قاتتىق غەزەپلىنىپ مۇنداق دېگەن:

شىنجاڭدىكى مۇسۇلمانلانىڭ ئەل بولغىنىغا خېلى يىللار بولۇپ قالدى، جەزمەن ئىچكىرىنىڭ قانۇننى تەتبىقلاش كېرەك. توختىنىڭ قاتىللىق دېلوسىنى ئىچكىرىدە يۈز بەرگەن شۇنىڭغا ئوخشاش دېلولارنى ئۆزىنەك قىلىپ بېجىرىش كېرەك. فۇ نىشەن بۇ جىنايەتچىنى سوراق قىلىپ، ھۆكۈم چىقىرىپ بولغان تۇرۇقلۇق يەنە مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ پۇل تۆلەپ گۇناھىنى يۇيۇش قائىدە ـ نىزامىنى تىلغا ئېلىپ مەلۇماتىدا ئىچكىرىنىڭ قانۇنى، مۇسۇلمانلار قانۇنى دېگەندەك قاملاشمىغان گەپ ــ سۆزلەرنى قىلىپتۇ. مۇسۇلمانلارمۇ بىزنىڭ پۇقرايىمىز، سەن ـ مەن دەپ ئايرىشنىڭ نېمە ھاجىتى؟ فۇ نىشەن ئىشنى ئاۋۇتماي، قاتتىق بىر تەرەپ قىلسۇن، بۇنىڭدىن كېيىن مۇشۇنداق جىددىي ۋەقەلەر يۈز بەرسە ئىچكىرىنىڭ قانۇنى بويىچە بېجىرىلسۇن، شىنجاڭدىكى ئامبالىلارمۇ بىردەك شۇ بويىچە بېجىرسۇن [65].

ئارقىدىنلا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمتى شىنجاڭ رايونىدىكى قاتىللىق دېلولىرىنى بىر تەرەپ قىلىش پىرىنسىپىنى تېخىمۇ ئېنىق شەرھلىگەن:

شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئامبالىلار ئىش بېجىرىشتە ئاڭلىق بولۇپ ئىشلارنى دەرىجىسى بويىچە مۆلچەرلەپ بىر تەرەپ قىلىش لازىم. مەسىلەن، مۇسۇلمانلار ئارىسىدىكى جىيەنى ئۆز تاغىسىنى، ئىنىسى ئاكىسىنى، جىيەن نەۋرىسى ئۆز تاغىسىنى ئۆلتۈرۈش قاتارلىق ئىشلار چوقۇم ئىچكىرىنىڭ قانۇنى بويىچە بېجىرىلسۇن، قانداشلىق مۇناسىۋىتى بولمىغان خوتۇن دېلولىرى مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ قانۇنى بويىچە بېجىرىلسۇن، ئۇنى ئىچكىرىنىڭ قانۇنى بويىچە بىر تەرەپ قىلىشقا بولمايدۇ. شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئامبالىلارغا يەتكۈزۈلسۇن، بىردەك مۇشۇ بويىچە بىر تەرەپ قىلىنسۇن [66].

«مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى»، 7 ـ جىلد «مۇسۇلمانلار ئىشلىرى ئۈچۈن قائىدە ـ مىزانلار»دا خاتىرىلەنگەن مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ قاتىللىق دېلولىرىنى بېجىرىش پىرىنسىپى ئەمەلىيەتتە، تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا يىغىنچاقلانغان خۇلاسىدىن ئىبارەت: مۇسۇلمان مۆتىۋەرلەردىن ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنى قەستەن ئۆلتۈرگەنلەر ئىچكىرىنىڭ قانۇنى بويىچە بىر تەرەپ قىلىنىدۇ، گۇناھى بېكىتىلگەندىن كېيىن مەلۇمات يوللىنىدۇ، باشقىلارنى قەستەن ئۆلتۈرگەن ياكى تىغلىق ئەسۋابلار ئارقىلىق ئۇلارنىڭ جېنىغا

زامىن بولغانلار دارغا ئېسىلىپ بازاردا سازايى قىلىنىدۇ، ئوقۇشماستىن زەخمىلەندۈرۈپ قويغان ياكى پۇت ـ قوللىرىنى زەخمىلەندۈرۈش ئارقىلىق باشقىلارنىڭ جېنىغا زامىن بولغانلار مۇسۇلمانلارنىڭ قائىدىسى بويىچە گۇناھىنى يۇيۇپ، كالا ـ قوي دېگەندەك نەرسىلەرنى ئۆلگۈچىنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىغا بەرسە، ئۇنىڭ ئېلىنمىغان قىساسى ساقىت قىلىنىدۇ. بىر يىلدا بېجىرىلگەن دېلولار قارا دىۋان، ۋاسساللار مەھكىمىسىگە مەلۇم قىلىنىدۇ[67]، قاتناللىق دېلولىرىغا ئىچكىرىنىڭ قانۇنى بىلەن ۋە مۇسۇلمانلار قانۇنىنىڭ تەتبىقلىنىش دائىرىسى، چەك ـ چىگراسى ئېنىق ئايرىلغان. يېنىكرەك دېلولارنى سوت قىلغاندا مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ قانۇنى تەتبىقلانسا بولاتتى، بىراق ئېغىر، قەبىھ دېلولاردا مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ قانۇنلىرى تەتبىقلانمايتتى. مەسىلەن، چىيەنلۇڭنىڭ 60 ـ يىلى (1795 ـ يىلى) يۈز بەرگەن ئىسلامباينىڭ «مال ـ مۈلۈكنى دەپ جانغا زامىن بولۇش» دېلوسى «قەتل قىلىنىشى»نىڭ قانۇنىي ئاساسى چىڭ قانۇنى ئىدى[68].

«مۇسۇلمانلار يۇرتى ئۆچۈن قائىدە ـ مىزانلار»دا باشقا جىنايى ئىشلار جىنايەتلىرىگە قايسى قانۇن تەتبىقلىنىدىغانلىقى بەلگىلەنمىگەن. بىراق، ئەدلىيە ئەمەلىيىتىدىن قارىغاندا، چىڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇنى ئاساسلىق تەتبىقلانغان. مەسىلەن، جياچىڭنىڭ 4 ـ يىلى (1799 ـ يىلى) خوتەن ئىش بېجىرگۈچى ئامبىلى ئېن چاڭ مۇنداق مەلۇمات يوللىغان: «خوتەندىكى مۇسۇلمان موللا ئىدىل ئون ياشلىق مۇسۇلمان قىز سىگىنەگە باسقۇنچىلىق قىلغان، موللا ئىدىلنى قەتل قىلىش كېرەك، دېگەندەك سۆزلەر بار ئىدى. سۇلالىمىز قانۇنىدا باسقۇنچىلىق جىنايىتىگە ھەپسىگە تاشلاپ كېچىكتۈرۈپ قەتل قىلىش جازاسى بېرىلەتتى، ئېن چاڭنىڭ مەلۇماتىدىن مەلۇمكى، موللا ھىدىلنىڭ باسقۇنچىلىق جىنايىتى چېكىدىن ئاشقان، شىنجاڭنى ئىچكىرىگە ئوخشاتقىلى بولمايدۇ. جىنايەتچى دەرھال قەتل قىلىنىپ، باسقۇنچىلارنىڭ نوخلىسى ئېلىنسۇن، قىلچە سەۋەنلىك كۆرۈلمىگەي»[69]. «بۇيۇك چىڭ قانۇنلىرىدىن ئۆرنەكلەر» دە، 21 ياشتىن تۆۋەن نارەسىدە قىزلارغا باسقۇنچىلىق قىلىپ ئۆلتۈرۈپ قويغانلار، ئون ياشقا توشمىغان قىزلارنى ئازدۇرۇپ باسقۇنچىلىق قىلغانلار كېچىكتۈرۈلمەي كاللىسى ئېلىنسۇن؛ 21 ياشتىن تۆۋەن، ئون ياشتىن يۇقىرى قىزلارغا باسقۇنچىلىق قىلغانلارغا زىندانغا تاشلاپ كاللىسىنى كېچىكتۈرۈپ ئېلىش جازاسى بېرىلىدۇ[70]، دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، موللا ھىدىل دېلوسىدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇنى بويىچە جازا ئۆلچەنگەن بولۇپ، جازا ئۆلچىمى خىلى مۇۋاپىق بولغان. ئوغرىلىق دېلولىرىغىمۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇنى تەتبىقلانغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇنىدا «ئون تۇياقتىن كۆپ ئات ئوغرىلىغانلار دارغا ئېسىلىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن. چىيەنلۇڭنىڭ 54 ـ يىلى (1789 ـ يىلى) تۇرغۇتلاردىن توقۇي قاتارلىقلار ئۇيغۇرلارنىڭ 30 نەچچە تۇياق ئېتىنى ئوغرىلىغاچقا، شۇ ھامان دارغا ئېسىلغان»[71]. چىيەنلۇڭنىڭ 55 ـ يىلى (1790 ـ يىلى) ئۇيغۇرلاردىن ئىسلام قاتارلىقلار ئات ئوغرىلاشنى پىلانلاپ، ئون تۇياق ئات ئوغرىلىغانلىقى ئۈچۈن دەرھاللا ئۆلۈم جازاسى ئىجرا قىلىنغان[72].

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قارا دىۋانىنىڭ ئارخىپلىرىدىمۇ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمەت يامۇللىرىدا سوت قىلىنغان مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ جىنايى ئىشلار دېلولىرىنىڭ ماتېرىياللىرى ساقلىنىپ قالغان، بۇ ئارخىپ ماتېرىياللىرى «چىڭ ئوردىسى خاتىرىلىرى»گە كىرگۈزگەن دېلو مىساللىرىنىڭ مەزمۇنلىرىدىنمۇ مول بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ھەرقايسى شەھەرلىرىدىكى ئامباللىرى قارا دىۋان، زىندان پىرقىسى، ۋاسسال مەھكىمىلىرىگە يوللىغان مۇسۇلمانلار يۇرتىدا سادىر بولغان دېلولارنىڭ توپلىمى، ئۇ شۇ يەردە تۇرۇشلۇق ئامباللارنىڭ مەلۇماتى، جىنايەتچى ھەم گۇۋاھچىلارنىڭ ئاغزاكى ئىقرارى ۋە جەسەت تەكشۈرۈش دوكلاتى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان بولۇپ، ئىنتايىن مۇكەممەل ساقلىنىپ قالغان. بۇ ئارخىپ ماتېرىياللارنىڭ يىل دەۋرى جياچىڭ دەۋرىدىن داۋگۇاڭ يىللىرىغىچىلىك ئارىلىققا توغرا كېلىدۇ، تۇرپان، كورلا، ئاقسۇ، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا سادىر بولغان دېلولارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇ چىڭ سۇلالىسى قانۇنلىرىنىڭ

مۇسۇلمانلار يۇرتىدىكى جىنايى ئىشلار دېلولىرىنى سوتلاشتا تەتبىقلىنىش ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشنى قىممەتلىك ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ماتېرىياللارغا بۇرۇنقى ئالىملارنىڭ كۆپىنچىسى ئېتىبارسىز قارىغان، تۆۋەندە ئۇلارنىڭ ئەڭ تىپىك دېلو مىساللىرىنى تاللاپ قىسقىچە مۇھاكىمە يۈرگۈزىمىز.

1 ـ دېلو مىسالى: بۇزۇقچىلىق قىلىپ سۈيىقەست پىلانلاپ، ئېرىنى ئۆلتۈرۈش دېلوسى

جىياچىڭنىڭ 15 ـ يىلى (1810 ـ يىلى) 3 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى تۇرپاننىڭ جاساق ـ مۆھۈر ئىشلىرىنى باشقۇرۇدىغان ئەفىرىدۇن تەيجى ئۇيغۇر مۇبارەكنىڭ قېرىندىشىنىڭ سەۋەبسىزلا ئۆلۈپ قالغانلىقى، زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان دەپ گۇمانلىنىۋاتقانلىقىنى مەلۇم قىلغانلىقىنى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمەت يامۇلىغا مەلۇم قىلىدۇ، ئارتاشىدى يانداش ۋالىي جى نىڭئا بىلەن ئەھۋال ئېنىقلاشقا باردۇ. تەكشۈرۈش ئارقىلىق بۇ دېلونىڭ ئەھۋالى ئېنىقلىنىدۇ: ئۆلگۈچى ئەردەمشاھ ھەربىي راباتقا سەيسىگە كەتكەن، ئۇنىڭ خوتۇنى مەلىكە ببى توختامەت بىلەن بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ زىناخورلۇق قىلىدۇ، جىياچىڭنىڭ 14 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ئەردەمشاھ پەرمانغا بىنائەن ئۆيىگە قايتقاندىن كېيىن، مەلىكە ببى بۇزۇقچىلىقنىڭ ئاشكارىلىنىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، توختامەت بىلەن مەخپىي سۈيىقەست پىلانلاپ ئەردەمشاھنى ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. توختامەت ئەردەمشاھ قاۋۇل بولغاچقا كۈچى يەتمەسلىكىدىن ئەنسىرەپ، مەلىكە ببىنىڭ ئىنىسى ئابلىزنى قىزىمنى بېرىمەن دەپ قىزىقتۇرۇپ، ياردەملىشىشكە چاقىرىدۇ، ئۈچەيلەن ئەردەمشاھ قاتتىق ئۇيقۇغا كەتكەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇنى ئۆلتۈرىدۇ، ئاندىن ساختا نەق مەيدان كۆرۈنۈشى ياساپ، ئۇنى ھاجەتخانىغا چىقىپ يىقىلىپ كېتىپ ئۆلۈپ قاپتۇ دەيدۇ. ئەردەمشاھنىڭ ئىنىسى مۇسۇلمانلارنىڭ جەسەتنى يۇيۇپ ـ تاراپ دەپنە قىلىش ئادىتى بويىچە ئۇنى يۇيۇۋاتقاندا، جەسەتتىكى يارا ئېغىزلىرىنى بايقاپ دەرھاللا دېلو مەلۇم قىلىدۇ.

جىنايەتچى يۇقىرىقى ئەمەلىي ئەھۋالنى ئىقرار قىلمايدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمەت يامۇلى بۇيۇك چىڭ قانۇنىدىكى مۇناسىۋەتلىك بەلگىلىمىگە ئاساسلىنىپ جىنايەتچىنى مۇنداق بىر تەرەپ قىلغان: قانۇندىكى خاتىرىگە ئاساسلانغاندا، ئايالى ياكى توقىلى بۇزۇقچىلىق قىلىپ ئاشنىسى بىلەن بىرلىشىپ ئېرىنى ئۆلتۈرۈۋەتسە، پارە ـ پارە قىلىپ ئۆلتۈرۈلىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن، ئاشنىسى بىلەن سۈيىقەست پىلانلاپ ئېرىنى قەستەن ئۆلتۈرۈۋەتسە، ھەر ئىككىلىسىنىڭ كاللىسى ئېلىنىدۇ، ئادەم ئۆلتۈرگەندىن كېيىن تۆھپە يارىتىسا زىندانغا تاشلىنىپ ئۆلۈم جازاسى كېچىكتۈرۈپ ئىجرا قىلىنىدۇ دەپ بەلگىلەنگەن. بۇ دېلودىكى مەلىكە ببىنىڭ ئاشنىسى بىلەن بىرلىشىپ ئېرىنى ئۆلتۈرۈۋېتىشى ئەخلاققا خىلاپ، قەبىھ قىلمىش بولۇپ، شەرمەندىچىلىكتە چېكىدىن ئاشقان، قانۇن بويىچە پارە ـ پارە قىلىپ ئۆلتۈرۈلسۇن، ئاشنىسى توختامەت بۇزۇقچىلىق قىلىپ قەستەن ئادەم ئۆلتۈرگەن بولۇپ، قىلمىشى قەبىھ قانۇن، بويىچە كاللىسى ئېلىنسۇن». ئابلىز خوتۇننى دەپ تۆھپە يارىتقان، قانۇندىكى بەلگىلىمە بويىچە زىندانغا تاشلىنىپ ئۆلۈم جازاسى كېچىكتۈرۈپ ئىجرا قىلىنسۇن، جازا كۈزدە ئىجرا قىلىنسۇن» [73].

2 ـ دېلو مىسالى: قۇتلۇق مۇتىئىنىڭ ھاراق ئىچىپ مەستچىلىكتە ئانىسىنى ئۆلتۈرۈۋېتىش دېلوسى.

جىياچىڭنىڭ 16 ـ يىلى (1811 ـ يىلى) 4 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى كورلا ھاكىمبېگى ئابدۇللا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمەت يامۇلىغا مەزكۇر شەھەردىكى ئۇيغۇر چورۇقنىڭ ئوغلى قۇتلۇق مۇتىئىنىڭ 4 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ئەتىگەندە ھاراق ئىچىپ خوتۇنى نىياسەمنى پىچاق بىلەن زەخىملەندۈرۈپ، ئانىسى دولەنجاننى پىچاق تىقىپ ئۆلتۈرۈۋەتكەنلىكىنى، ھاكىمبەگنىڭ قاتىل قۇتلۇق مۇتئى بىلەن گۇۋاھچىلارنى بىر بەگنىڭ نازارىتىدە قوشۇپ شەھەرگە ئېلىپ كەلگەنلىكىنى مەلۇم قىلىپ، تەكشۈرۈپ سوتلاشنى تەلەپ قىلىدۇ. قاراشەھەر خان ئامبىلى خا لوگئا باش غوجدار فېي سېنبونى بۇ ئىشنى تەكشۈرۈشكە ئەۋەتىدۇ. بۇ دېلونىڭ ئەھۋالى مۇنداق ئىدى: قۇتلۇق مۇتىئىنىڭ دائىم ھاراق ئىچىدىغان يامان ئادىتى بار ئىدى. 4 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى كېچىدە قۇتلۇق مۇتئى سىرتقا چىقىپ تونۇشى ئەزىز بىلەن بىللە مەڭلىك مۇتىئىنىڭ ئۆيىدە تاڭ

ئاتقۇچە ھاراق ئىچىدۇ، ئۆيىگە قايتىپ كېلىۋېتىپ، ئۇ قوشنىسىنىڭ ئۆيىگە چوغ سوراپ چىققان خوتۇنىنىڭ چېچىدىن قاماللاپ تۇتقىنىچە ئۇرۇپ دەسسەپ، پىچاق بىلەن ئايالىنىڭ سول چېكىسى ۋە ئوڭ قولىنىڭ بېغىشىنى يارىلاندۇرىدۇ، ئانىسى ۋاراڭ ـ چۇرۇكنى ئاڭلاپ يۈگۈرۈپ چىقىپ نەسىھەت قىلىپ توسقاندا، قۇتلۇق مۇتىئى ئانىسىنىڭ سول كۆكرىكىگە پىچاق تىقىپ ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمەت يامۇلى مەزكۇر دېلودىكى قۇتلۇق مۇتىئى: «گەرچە ھاراق ئىچىپ مەست بولۇپ ئەس ـ ھوشىنى يوقاتقان بولسىمۇ، بىراق ئىنسان قىلىپىدىن چىقىپ پىچاق بىلەن ئانىسىنى ئۆلتۈرۈۋېتىش ئىنتايىن قەبىھ قىلمىشتۇر» قاتتىق جازالاش كېرەك، دەپ قارىغان. شۇنىڭ بىلەن دېلو ئېنىقلانغاندىن كېيىن قۇتلۇق مۇتىئى باش ئىش بېجىرگۈچى، شەھەر مۇھاپىزەت بارگاھىبېگى ۋە ھاكىمبەگ تەرىپىدىن «كورلىدىكى جىنايەت سادىر قىلغان جايغا يالاپ ئاپىرىلىپ، خالايىقنىڭ ئالدىدا پارە ـ پارە قىلىنىپ ئۆلتۈرۈلگەي ... مەزكۇر دېلودىكى قاتىلنىڭ خوتۇنى نىياسەم دۇرۇس، ۋاپادار ئايال بولۇپ، ھېچقانداق يامان ئىش قىلمىغان، جاراھىتى ساقايغاندىن كېيىن ھاكىمبەگنىڭ مۇسۇلمانلارنىڭ قانۇنى بويىچە بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرۇلسۇن. ئەزىز، مەڭلىك مۇتىئى بۇ ئىشقا چېتىشلىق بولمىسىمۇ، بىراق يېرىم كېچىدە باشقىلار بىلەن ھاراق ئىچىپ كېلىشمەسلىك يۈز بېرىشكە سەۋەب بولغان، ھاكىمبەگنىڭ بۇنىمۇ قاتتىق بىر تەرەپ قىلىپ، تەقىب قىلىشىغا تاپشۇرۇلسۇن» [74].

3 ـ دېلو مسالى: توختىنىيازنىڭ قاتىللىق قىلىش دېلوسى

داۋگۇاڭنىڭ 20 ـ يىلى (1840 ـ يىلى) 1 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى تۇرپان توسۇمبىن زەنگىسى مۇلۇك باقى ھۆكۈمەت يامۇلىغا ئۇيغۇر توختىنىيازنىڭ پىچاق بىلەن ھوشۇرنى زەخمىلەندۈرۈپ ئۆلتۈرگەنلىكىنى مەلۇم قىلىدۇ، تۇرپان ئاغلاقچى ئامبىلى ئېلجىنتاي تۇرپاننىڭ يانداش ۋالىيسى پۇ ساباۋنىڭ ئورنىدا دېلونى تەكشۈرگىلى باردۇ. بۇ دېلونىڭ ئەھۋالى مۇنداق ئىدى: توختىنىياز ھوشۇر بىلەن ھاراق ئىچىدۇ، بوتولكىدىكى ھاراق تۆگىگەندە ھوشۇر توختىنى يەنە ئىچىشكە زورلايدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئىككىسى ھاراق ئەكىرگىلى كوچىغا چىقىدۇ، بىراق تۇن يېرىم بولغاندا ھاراق دۇكانلىرى تاقىلىپ كەتكەچكە، ھاراق تاپالمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن ھوشۇرنىڭ ئاچچىقى كېلىپ توختىنىيازنى تىللاپ ئۇنىڭغا ئېسىلىۋالىدۇ، ئۇ ھوشۇردىن قۇتۇلالماي، يېنىدىن پىچىقىنى چىقىرىپ، ھوشۇرنىڭ سول بىقىنىغا تىقىپ ئۇنى جىنىدىن جۇدا قىلىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمەت يامۇلى مۇنداق ھۆكۈم چىقىرىدۇ: «قانۇندا قاتىللار قولىغا قانداق قاتىللىق قورالى ئېلىپ ئادەم ئۆلتۈرگەن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، دارغا ئېسىش جازاسى بېرىلىپ كېچىكتۈرۈپ ئىجرا قىلىنسۇن دەپ بەلگىلەنگەن، مەزكۇر دېلو قاتىللىق دېلوسى، توختىنىيازغا قانۇن بويىچە دارغا ئېسىش جازاسى بېرىلسۇن، جازا كۈزدە ئىجرا قىلىنسۇن» [75].

يۇقىرىقى دېلولارنىڭ خاراكتېرىدىن قارىغاندا ھەممىسى ئېغىر جىنايى ئىشلار جىنايىتىگە كىرىدۇ، مەسىلەن، قاتىللىق، باسقۇنچىلىق قاتارلىق جانغا تاقىشىدىغان دېلولار «مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى»، «مۇسۇلمانلار يۇرتى ئۈچۈن قائىدە ـ نىزاملار»دا خاتىرىلەنگەن. بۈيۈك چىڭ قانۇنىنىڭ تەتبىقلىنىش دائىرىسى بىلەن بىردەك ھەم جازا ئۆلچەش توغرا بولغان. ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى شۇكى، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان دېلولار ئاساسىدا ئۇيغۇرلار ئاساسىدا يۈز بەرگەنلىرىمۇ، ئۇيغۇرلار بىلەن خەنزۇلار ئاساسىدا يۈز بەرگەنلىرىمۇ بار، ئەدلىيەنىڭ ئاساسى چىڭ سۇلالىسى قانۇنى بولغاچقا، قانۇن ئالدىدا ئۇيغۇرلار بىلەن خەنزۇلار، مۇسۇلمانلار يۇرتىدىكى پۇقرالار بىلەن ئىچكىرىدىكى پۇقرالارنىڭ پەرقى يوق ئىدى. بۇ مۇسۇلمانلار يۇرتىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ قانۇنىي ئورنىنى تەتقىق قىلىشنى دەلىل ـ ئىسپات بىلەن تەمىنلەيدۇ.

بىراق، بەزىدە مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ئەدلىيە ئەمەلدارلىرى قائىدىگە خىلاپلىق قىلىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ قانۇنىنى تەتبىقلاپ دېلوغا ھۆكۈم چىقىرىدىغان ئەھۋاللارمۇ يۈز بەرگەن، شىيەنفېڭنىڭ 11 ــ يىلى (1861 ـ يىلى) ھاكىمبەگلەرنىڭ ئۆز مەيلىچە باج ـ سېلىق يىغىشى ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ قارشىلىقىنى قوزغىغان، يەكەن ئاغلاقچى ئامبىلى يىڭ يۈن «باج ـ سېلىق يىغىشقا قارشى چىققان» ئۇيغۇر دېھقانلىرىنى ۋەھشىيلەرچە باستۇرىدۇ، «قانۇن بويىچە ئىش كۆرمەي مۇسۇلمانلارنىڭ دەستۇرلىرىدىن پەتىۋا چىقىرىپ، نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ كاللىسىنى ئالىدۇ»، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يىڭ يۈەننىڭ قىلمىشى «ناموۋاپىق» دەپ قاراپ، تەكشۈرۈشكە مەخسۇس خادىم ئەۋەتكەن. يىڭ يۈن: «يەكەندىكى ئىلگىرىكى تۈرلۈك دېلولارغا ئوخشاش مۇسۇلمانلارنىڭ دەستۇرلىرىغا قاراپ تەكشۈرۈپ ئايرىپ بىر تەرەپ قىلدىم» دېگەن. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قائىدىگە خىلاپ ھالدا مۇسۇلمانلار دەستۇرلىرىنى تەتبىقلاپ دېلوغا ھۆكۈم چىقارغان سابىق ئاغلاقچى ئامبال يۈ رۈي، مەنسىپى تۆۋەنلىتىلگەن ئاغلاقچى ئامبال دې لىڭ، سابىق يەكەن ئاغلاقچى ئامبىلى چاڭ چىڭ قاتارلىقلارنى زىندان پىرقىسىنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرغان ھەمدە: «بۇنىڭدىن كېيىن جايلار جىنايەتلەرنى بېكىتىشتە قانۇن بويىچە ئىش قىلىش كېرەك، شەرھى ـ دەستۇرلار بويىچە ئىش قىلىش مەڭگۈ چەكلىنىدۇ» [76]. دەپ بەلگىلىمە چىقارغان. شۇنىڭ بىلەن مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ كونا قائىدە ــ مىزانلىرىنى تەتبىقلاش نەزەرىيە جەھەتتە ئۆزۈل ـ كېسىل چەكلەنگەن.

گۈاڭشۈنىڭ 10 ـ يىلى (1884 ـ يىلى) شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغان، جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدا ۋىلايەت، ناھىيەلەر تەسىس قىلىنغان، قانۇن ـ تۈزۈم جەھەتتىمۇ ئىچكىرىنىڭ قانۇن ـ تۈزۈملىرى بىلەن بىردەك بولىدىغان بولغان. لېكىن، قېينىچىلىقلار ئىنتايىن ئېغىر بولۇپ، شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى لىيۇ جىنتاڭ جانلىق ئىشلىتىپ ھەسرەت بىلەن: «شىنجاڭدا خۇن دېلولىرىنى سۇلالىمىزنىڭ قانۇنى بويىچە بېجىرىش ۋاقتىنچە تەس»، پەقەت «ئەھۋاللارنى ئايرىم بىر تەرەپ قىلغىلى بولىدۇ» [77]دېگەن. گۈاڭشۈنىڭ 33 ـ يىلى (1907 ـ يىلى) شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى لىيەن كۇي: «ھەق تەلەپ ئەرز ـ شىكايەتلىرىنى سوراشتا، ھەر خىل قانۇنلارنى ھۆرمەت قىلغان ھالدا شىنجاڭنىڭ ئەھۋالىنى كۆزدە تۇتۇش كېرەك، ۋاقتىنچە يولغا قويۇش تەس» [78] دېگەن. شۇڭا، بەزى ئالىملار ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئىسلام شەرىئىتى بىلەن دۆلەت قانۇنىنىڭ توقۇنۇشى مىنگو دەۋرىگە كەلگەندە ئاندىن ھەل قىلىنغان [79] دەپ قارايدۇ.

ئۇنداقتا، نېمە ئۈچۈن ئىككى خىل قانۇن سىستېمىسى نىسبەتەن ئۇزاق ۋاقىتقىچە بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ؟ بۇنىڭغا ئىككى خىل قانۇن سىستېمىسىنىڭ ئالاھىدىلىكىدىن جاۋاب ئىزدەشكە توغرا كېلىدۇ، مۇنداقچە ئېيتقاندا، بۇنى ئىككى خىل قانۇن سىستېمىسىدىكى جىنايى ئىشلار قانۇنىنىڭ ئالاھىدىلىكى بەلگىلىگەن. قانۇن مەدەنىيىتىدە ئەكس ئەتكەن ماھىيەتتىن قارىغاندا، جۇڭخۇا قانۇنى بىر خىل ئاممىۋى قانۇن مەدەنىيىتى بولۇپ، بىر خىل جىنايى ئىشلار قانۇنىي تۈسىنى ئالغان، دۆلەتلەشكەن قانۇن سىستېمىسى، جۇڭخۇا قانۇنىدا جىنايى ئىشلار قانۇنى ئۇنىڭ ئەڭ يادرولۇق مەزمۇنى، ھەتتا «جازا» بىلەن «قانۇن» نىڭ ئېنىق چەك ـ چىگراسى يوق ئىدى. «قانۇن ــ دېمەك جازا دېمەكتۇر»، «جازا دېمەك، قانۇن دېمەكتۇر»، جۇڭگونىڭ جىنايى ئىشلار قانۇن سىستېمىسى سىستېمىلىق، قانۇن دەستۇرى رەتلىك، قۇرۇلمىسى مۇكەممەل ئىدى. ئەمما، ئىسلام شەرىئىتى دىنى ئەقىدىنى ئاساسى قىلىدۇ. ئاساسىي جەھەتتىن دىنىي ئەخلاق خاراكتېرىگە ئىگە، ئۇ ئىلاھنىڭ ئىرادىسىدىن شەكىللەنگەن بولۇپ، مۇسۇلمانلار ھاياتىدا ئەمەل قىلىدىغان تۈپكى ھەرىكەت پىرىنسىپىنى بەلگىلىگەن، شۇڭلاشقا «خۇسۇسىي قانۇنغا»غا ئېتىبار بېرىپ، «ئاممىۋى قانۇن»غا سەل قارايدۇ. ئۇنىڭ يادرولۇق قىسمى دىنغا مۇناسىۋەتلىك ئېتىقاد، نىكاھ، ئائىلە ۋە ۋارىسلىق قاتارلىق جەھەتلەردىكى قانۇن ـ قائىدىلەر بولۇپ، ئەڭ ئاجىز قىسمى جىنايى ئىشلار قانۇنى ئىدى، ئىسلام دىنى جىنايى ئىشلار قانۇنىدا مۇكەممەل، ماسلىشىشچان قانۇن سىستېمىسى

شەكىللەنمىگەن. شۇڭلاشقا چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى شىنجاڭدا بۇيۇك چىگىنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنى ئىسلام شەرىئىتى بىلەن سىغىشالمىغان، جىنايى ئىشلار قانۇنى دۆلەتنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتىكى مۇھىم قورالدۇر. شۇڭا، چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭ رايونىدا بۇيۇك چىگىنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنىنى يولغا قويۇپ مۇسۇلمانلار يۇرتىنى قانۇن ـ تۈزۈم يولىغا سېلىشى مۇقەررەر ئىش ئىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا خەۋپ يەتكۈزىدىغان فېئودالىق تەرتىپنى بۇزىدىغان فېئودالىق ئەدەپ ـ ئەخلاققا مۇخالىپ جىنايەتلەرنى چىڭ سۇلالىسى باشتىن ـ ئاخىر چىڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇنى بويىچە قاتتىق بىر تەرەپ قىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا 7 ـ ئەسىردىن 9 ـ ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا تۇرغۇزۇلغان ئىسلام دىنى جىنايى ئىشلار قانۇنىدا ئەسلىدىلا يېتەرسىزلىكلەر كۆپ ئىدى، ئۇنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ئەسلىدىكى جىنايى ئىشلار قانۇنى ئانچە مۇكەممەل ئەمەس ئىدى، نىسبەتەن مۇرەككەپ جەمئىيەتكە ماس كەلمەيتتى، خۇددى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىقى مەزگىللىرىدىكى رۇسىيەنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلى باگياۋلېنسكىي ئېيتقاندەك: «نىسبەتەن ئېغىر دېلولارنى مەھكىمە شەرئىگە تاپشۇرۇپ بېرىش ئېنىقكى مۇۋاپىق ئەمەس ئىدى. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، ئىسلام قانۇنىدا ھازىرقى زامانىدىكى دېلولار ۋە مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلغۇدەك نەرسىلەر ئىنتايىن ئاز ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە قازىلارمۇ ئۆزى بىلگەنچە پەتۋا چىقىراتتى» [80]. بىراق، مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ جەمئىيىتى ئىچكىرىنىڭكىدىن پەرقلىنەتتى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا چىڭ سۇلالىسىنىڭ مۇسۇلمانلار يۇرتىدىكى بىيۇروكرات سىستېمىسىنىڭ مۇسۇلمانلار جەمئىيىتىگە سىڭىپ كىرىشى تەس ئىدى، بارلىق جىنايى ئىشلار دېلولىرىنى چىڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇنى بويىچە بېجىرگەندە ئەلۋەتتە مەسىلە كېلىپ چىقاتتى، ئەھۋالغا قاراپ ئىش تۇتماي بولمايتتى، شۇڭا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، بۇيۇك چىگىنىڭ قانۇنى بىلەن توقۇنۇشماسلىق شەرتى ئاستىدا، مۇئەييەن چەكتە چىڭ سۇلالىسى ئىسلام دىنى ئادەتلەنگەن قانۇننى تەتبىقلىغان، بولۇپمۇ بەگلەر يامۇلدا سوتلىنىدىغان يېنىك جىنايى ئىشلار دېلولىرىغا ئىسلام شەرىئىتىنى تەتبىقلاشقا رۇخسەت قىلغان. چىڭ سۇلالىسى پەرمان چىقىرىپ مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ئەسلىدىكى قائىدە ـ قانۇنلارنى تەتبىقلاشنى چەكلىگەندىن كېيىنمۇ تارىخىنىڭ ئىنتېرتسىيەسىنىڭ ئۇنى ئۈزۈل ـ كېسىل يوقىتالىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئەنگلىيە ئالىمى بولگېرنىڭ ھەيرانلىق ئىلكىدە: «بىزنىڭ ئالدىمىزدا دىنىي مەنپەئەتكە باي مەنزىرە پەيدا بولدى، بۇددىستلارنىڭ ئىستېلاسى بىلەن مۇسۇلمانلارنىڭ تۈزۈمى دوست تارتىپ مۇرەسسەلەشكەنىدى» [81] دېگىنىدىن ئەجەبلەنمىسەكمۇ بولىدۇ.

ئىزاھلار:

[1] ساگۇچى تورو: «18 ــ 19 ـ ئەسىرلەردىكى شىنجاڭنىڭ جەمئىيەت تارىخى ھەققىدە تەتقىقات»، خەنزۇچە نۇسخا، ئىككىنچى قىسىم، 644 ـ ، 684 ـ بەتلەر.

[2] چېن گۇگۇاڭ: «چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدىكى شىنجاڭ ئۇيغۇر رايونىدىكى ئىسلام شەرىئىتى مەسىلىلىرى»، «دۇنيا دىن تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1990 ـ يىللىق (2 ـ سانى). چېن گۇگۇاڭ، شۇي شاۋگۇاڭ: «چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى شىنجاڭنىڭ قانۇن ـ تۈزۈمى ۋە ئىسلام شەرىئىتى»، «غەربىي شىمال مىللەتلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1995 ـ يىللىق 1 ـ سانىغا بېسىلغان.

[3] تەڭگە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پۇل نامى، چېن چېڭ «غەربىي يۇرتتىكى قارام ئەللەر تەزكىرىسى» دە، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ھىرات (بۈگۈنكى ئافغانىستاندىكى ھىرات) تا سودىدا «كۆمۈش پۇل ئىشلىتىلىدىكەن، ئېغىرلىقى ئادەتتە ئالتە مىسقال بولىدىكەن، «تەڭگە» دەپ ئاتىلىدىكەن» دەپ خاتىرىلەنگەن. تەڭگە

پارسچە سۆز بولۇپ، بۇگۈنكى قازاقستاننىڭ پۇل بىرلىكىمۇ «تەڭگە» دېيىلىدۇ. «پۇل» تۈركچە، «بازار» پارسچە سۆز.

[4] «غەربىي يۇرت جۇغراپىيەسىدىن خەرىتىلىك بايان» ، 2 ـ جىلد، ئاخۇن پارسچە سۆز بولۇپ، ئىسلام دىنىدىكى ۋەزىپە نام.

[5] ما خۇگىي شەرھلىگەن ... «سەھىھۇلبۇخارى جەۋھەرلىرى» ، جۇگگو خۇيزۇ مەسچىتلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا تارقىتىلغان، نەشر قىلغان ئورۇن ۋە يىل، ئاي بېرىلمىگەن. 85 ــ قىسىم، جىنايى ئىشلار قانۇنى، 382 ـ بەت.

[6] ۋۇ يۈنگۇي:«ئىسلام شەرىئىتىدىن قىسقىچە بايان» ، 164 ـ بەت، جۇگگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1993 ـ يىلى.

[7] گۈي ئې: «تۇرپان يوسۇنلىرى» ، «سەلتەنەتىمىز دەستۇرلىرىدىن تاللانمىلار» ، 181 ـ جىلد، «مەرىپەتلىك، ساداقەتمەن تۆرە گۈي ئېنىڭ مەلۇماتلىرى 3» .

[8] ۋۇ يۈنگۇيىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى، 164 ـ بەت.

[9] «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» ، 628 ـ جىلد، چىەنلۇڭنىڭ 26 ـ كۈنى 1 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى.

[10] «قۇرئان كەرىم» ، سۈرە، بەقەرە، 178 ـ ئايەت، مۇھەممەد سالىھ تەرجىمىسى، مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 ـ يىلى نەشرى، 28 ـ بەت.

[11] «شەرھى ۋىقايى» ، 257 ـ بەت، نىڭشيا خەلق نەشرىياتى 1993 ـ يىلى نەشرى.

[12] ۋۇ يۈنگۇيىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرىنىڭ 261 ــ بېتىگە قارالسۇن.

[13] ن. ج. كولسون: «ئىسلام قانۇن تارىخى» ، ۋۇ يۈنگۇي تەرجىمىسى، 111 ـ بەت، جۇگگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1986 ـ يىلى نەشرى .

[14] شاھ مەھمۇد جوراس: «تەۋارىخ» ، 161 ـ بەت.

[15] ت. د فورسىس: «1873 ـ يىلى يەكەنگە ئەلچىلىككە بېرىشتىن دوكلات» ، 101 ـ بەت. كالكوتتا 1875 ـ يىلى

[16] «چىڭ شىزۇغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» ، 26 ـ جىلد، شۈنجىنىڭ 3 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى.

[17] «سەلتەنەتىمىزدىكى ۋاسسالار توغرىسىدا ئۇمۇمىي مەلۇمات» ، 15 ـ جىلد، «مۇسۇلمانلار يۇرتى ھەققىدە ئۇمۇمىي مەلۇمات1» .

[18] «سەلتەنەتىمىزدىكى ۋاسسالار ھەققىدە ئۇمۇمىي مەلۇمات» ، 15 ـ جىلد، «مۇسۇلمانلار يۇرتى ھەققىدە ئۇمۇمىي مەلۇمات» ، «مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ئۇمۇمىي تەزكىرىسى، 3 ـ جىلد، تۇرپان مۇسۇلمانلىرى ھەققىدە ئۇمۇمىي تەپسىرات»

[19] «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» ، 146 ـ جىلد، چىەنلۇڭنىڭ 6 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى.

[20] «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» ، 179 ـ جىلد، چىەنلۇڭنىڭ 7 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى.

[21] «شىنجاڭ تەزكىرىسى» ، 22 ـ جىلد، «سوت تەزكىرىسى» ، 192 ـ بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 ـ يىلى نەشرى.

[22] فەن شياڭنىڭ:«چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى دىن سىياسىتى» ، («غەربىي

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىرىنچى تارقىتىش سورۇنى

شىمال تاريخ ـ جۇغراپىيەسى» ژۇرنىلىنىڭ 1988 ـ يىللىق 2 ـ سانىغا بېسىلغان.
[23] «لېنىن ئەسەرلىرى» ، 13 ـ توم، 304 ـ بەت، خەلق نەشرىياتى 1984 ـ يىلى نەشرى.
[24] «غەربىي يۇرت جۇغراپىيەسىدىن خەرىتىلىك بايان» ، 2 ــ جىلد ، «ئەمەل ـ مەنسەپ تۈزۈمى» ، 48 ـ بەت.
[25] بەدەخشان ـ چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرا سىرتىدىكى ۋاسسالى، بۈگۈنكى ئافغانىستاننىڭ شەرقىي شىمال قىسمىدىكى بىر ئۆلكە، تەۋەسىدە تاغ كۆپ
[26] «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» ، 707 ـ جىلد، چېخنلۇڭنىڭ 29 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى.
[27] يۇقىرىقى ئەسەر بىلەن ئوخشاش.
[28] «بۈيۈك چىڭ قانۇنلىرىدىن ئۆرنەكلەر» ، 23 ـ جىلد ، «جىنايى ئىشلار قانۇنى»
[29] «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» ، 715 ـ جىلد ، چېخنلۇڭنىڭ 29 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى.
[30] «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» ، 736 ـ جىلد ، چېخنلۇڭنىڭ 30 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى
[31] «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» ، 1413 ـ جىلد ، چېخنلۇڭنىڭ 57 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى.
[32] «چىڭ رېنزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» ، 42 ـ جىلد ، جىياچىڭنىڭ 4 ـ يىلى 4 ئاينىڭ 10 كۈنى
[33] «چىڭ رېنزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» ، 193 ـ جىلد ، جىياچىڭنىڭ 13 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى
[34] «چىڭ رېنزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» ، 229 ـ جىلد ، جىياچىڭنىڭ 15 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى.
[35] «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى« ، 618 ـ جىلد ، چېخنلۇڭنىڭ 25 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى
[36] «چىڭ شۈەنزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» ، 120 ـ جىل ـ د ، داۋگۇاڭنىڭ 7 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى
[37] «بۈيۈك چىڭنىڭ قانۇنى» ، 303 ـ جىلد ، «جىنايى ئىشلار قانۇنى» .
[38] «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» ، 636 ـ جىلد ، چېخنلۇڭنىڭ 26 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى
[39] «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» ، 746 ـ جىلد ، چېخنلۇڭنىڭ 30 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى.
[40] «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» ، 154 ـ جىلد ، چېخنلۇڭنىڭ 43 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى
[41] «چىڭ رېنزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» ، 268 ـ جىلد ، جىياچىڭنىڭ 19 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى.
[42] «چىڭ شۈەنزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» ، 342 ـ جىلد ، داۋگۇاڭنىڭ 20 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى.
[43] «چىڭ رېنزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» ، 130 ـ جىلد ، جىياچىڭنىڭ 9 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ

7 ـ كۇنى

[44] «چىڭ رېنزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» ، 130 ـ جىلد ، جياچىڭنىڭ 9 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۇنى.

[45] «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» ، 608 ـ جىلد ، چىەنلۇڭنىڭ 25 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۇنى

[46] «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» ، 892 ـ جىلد ، چىەنلۇڭنىڭ 36 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۇنى.

[47] «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» ، 111 ـ جىلد ، چىەنلۇڭنىڭ 14 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۇنى

[48] «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى« ، 892 ـ جىلد ، چىەنلۇڭنىڭ 26 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۇنى.

[49] «غەربىي يۇرت جۇغراپىيەسىدىن خەرىتىلىك بايان» ، 2 ـ جىلد ، «ئەمەل ـ مەنسەپ تۇزۇمى» ، 62 ـ بەت.

[50] «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» ، 648 ـ جىلد ، چىەنلۇڭنىڭ 26 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۇنى.

[51] «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى« 612 ـ جىلد ، چىەنلۇڭنىڭ 25 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۇنى

[52] «بۇيۇك چىڭ قانۇنلىرىدىن ئۆرنەكلەر» ، 24 ـ جىلد ، «جىنايى ئىشلار قانۇنى» .

[53] «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» ، 628 ـ جىلد ، چىەنلۇڭنىڭ 26 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۇنى.

[54] «بۇيۇك چىڭ قانۇنلىرىدىن ئۆرنەكلەر» ، 23 ـ جىلد ، «جىنايى ئىشلار قانۇنى» .

[55] «بۇيۇك چىڭ قانۇنلىرىدىن ئۆرنەكلەر» ، 23 ـ جىلد ، «جىنايى ئىشلار قانۇنى» .

[56] «شەرھى ۋەقفائى» ، 260 ـ بەت ، نىڭشيا خەلق نەشرىياتى 1993 ـ يىلى.

[57] «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» ، 619 ـ جىلد ، چىەنلۇڭنىڭ 25 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۇنى.

[58] «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» ، 646 ـ جىلد ، چىەنلۇڭنىڭ 26 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۇنى.

[59] «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» ، 1011 ـ جىلد ، چىەنلۇڭنىڭ 41 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۇنى.

[60] «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» ، چىەنلۇڭنىڭ 56 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 4ـ كۇنى.

[61] «غەربىي يۇرت خاتىرىلىرى» ، «چەتئەللىك ۋاسسالارنىڭ تەرجىمھالى» .

[62] «ئەھمەدشاھ نەقشىبەندە» ، «كەشمىردىن لاداق ئارقىلىق يەكەنگە بېرىش يولىدا» ، ساگۇچى تورو: «18 ــ 19 ـ ئەسىرلەردىكى شىنجاڭنىڭ جەمئىيەت تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» ، 671 ـ بەت

[63] چوقان ۋەلىخانوف: «ئالتە شەھەرنىڭ ئەھۋالى» ، 166 ـ بەت.

[64] «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» ، 593 ـ جىلد ، چىەنلۇڭنىڭ 24 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۇنى.

[65] «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» ، 1413 ـ جىلد ، چىەنلۇڭنىڭ 57 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ

ئۇيغۇر كىتاب ئوقۇيلىقى www.uyghurkitap.com ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىرىنى تاللىسىڭىز

8 ـ كۇنى

[66] «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» ، 1413 ـ جىلد، چىەنلۇڭنىڭ 57 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ كۇيخەي كۇنى.

[67] «مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» ، 7 ـ جىلد، «قەشقەر» ؛ «قەشقەردىكى ئىشلار» (نەنجىڭ كۇتۇپخانىسىنىڭ قەدىمكى كىتابلار بۆلۈمىدە ساقلانغان).

[68] «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» ، 1491 ـ جىلد، چىەنلۇڭنىڭ 60 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۇنى

[69] «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» ، 50 ـ جىلد، جىياچىڭنىڭ 4 ـ يىلى 8ـ ئاينىڭ 6ـ كۇنى

[70] «بۇيۇك چىڭ قانۇنلىرىدىن ئۆرنەكلەر» ، 33 ـ جىلد، «جىنايى ئىشلار قانۇنى» .

[71] «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» ، 1324 ـ جىلد، چىەنلۇڭنىڭ 54 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۇنى.

[72] «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» ، 1363 ـ جىلد، چىەنلۇڭنىڭ 55 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۇنى.

[73] جۇڭگو بىرىنچى تارىخ ئارخىپخانىسىدا ساقلانغان: «قارا دۆاندا رويخەتكە ئېلىنغان مەلۇماتلار. مىللەتلەر تۇرى» (مىكرو پىلىونكا 506 ـ جىلد)، جىياچىڭنىڭ 15 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۇنى ئارتاشدى سوتلىغان ئۇيغۇر ئايالنىڭ بۇزۇقچىلىق قىلىپ ئېرىنى ئۆلتۈرۈۋېتىش دېلوسى.

[74] «قارا دۆاندا رويخەتكە ئېلىنغان مەلۇماتلار. مىللەتلەر تۇرى« ، (مىكرو پىلىونكا 596 ـ جىلد)، جىياچىڭنىڭ 16 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۇنى، خا لۇڭئانىڭ قۇتلۇق مۇتىئى دېلوسى توغرۇلۇق يوللىغان مەلۇماتى.

[75] «قارا دۆاندا رويخەتكە ئېلىنغان مەلۇماتلار. مىللەتلەر تۇرى» (مىكرو پىلىونكا 596 ـ جىلد)، داۋگۇڭنىڭ 22 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۇنى ئېلىنجىتاي سوتلىغان توختىنىيازنىڭ قاتىللىق قىلىش دېلوسى ھەققىدىكى مەلۇمات.

[76] «چىڭ موزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» ، 25 ـ جىلد، تۇڭجىنىڭ تۇنجى يىلى 4 ـ ئاينىڭ شىنۋېي كۇنى.

[77] «چىڭ دېزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» ، 255 ـ جىلد، گۇاڭشۇنىڭ 21 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۇنى.

[78] «چىڭ دېزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» ، 576 ـ جىلد، گۇاڭشۇنىڭ 33 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۇنى.

[79] لى شىڭخۇا: «تارىختىكى ئىسلام دىنى ۋە جۇڭگو جەمئىيىتىنىڭ ئۆزئارا ماسلىشىش مەسىلىسى ھەققىدە ئويلىنىش» ، «دۇنيا دىن تەتقىقاتى» ، 1995 ـ يىل (4).

[80] باگياۋېلېنسكىي: «سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونى» ، 301 ـ بەت، سودا نەشرىياتى 1980 ـ يىلى نەشرى.

[81] بولگېر: «ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمھالى» ، 45 ـ بەت، سودا نەشرىياتى 1976 ـ يىلى.

تەرجىمە قىلغۇچى: ئابلەت نۇردۇن

ماركسزمنىڭ شنجاڭدا تارقىلىشى.

سەي يىڭ

ماركسزمنىڭ جۇڭگودا تارقالغىنىغا بىر ئەسىردەك بولدۇپ قالدى، شىنجاڭدا تارقالغىنىغىمۇ 60 يىلدىن ئاشتى بۇ مەزگىلدە شىنجاڭدا ۋە پۈتۈن مەملىكىتىمىزدە يەر زىمىنىنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن ئۆزگىرىشلەر بولدى. ماركسىنىڭ ۋاپات بولغىنىغا يۈز يىل بولغان بۈگۈنكى كۈندە ماركسزمنىڭ شىنجاڭدا تارقىلىش تارىخىنى ئەسلىشىمىز باسقان ئىزىم ماۋزىدۇڭ ئىدىيەسىدە چىڭ تۇرۇپ ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدا ئومۇمىي يۈزلۈك يېڭى ۋەزىيەت يارىتىشىمىزدا ئەھمىيەتكە ئىگە.

يولداش ماۋزىدۇڭ: ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ زەمبىرەك ئاۋازى بىزگە ماركسزم ـ لېنىنزمنى ئېلىپ كەلدى، دېگەن ئىدى. ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلابى روسىيەدە غەلبە قازانغان مەزگىل دەل شىنجاڭدا ئەكسىيەتچى ياڭ زىڭشىن ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان مەزگىل ئىدى. ئۇ ئۆكتەبىر ئىنقىلابىي ۋە ماركسزمنى گويا كەلكۈن سۈيى ۋە يىرتقۇچ ھايۋانەك كۆرۈپ، رۇسىيە ئىنقىلابىنىڭ خەۋىرىنى قاتتىق قامال قىلدى. لېكىن ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ خەۋىرى يەنىلا شىنجاڭغا تارقىلىپ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئويغىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ غەلبىسىنى ئەڭ ئاۋۋال ئىلى ۋە تارباغاتاي رايونلىرىدا ئىلغارلار تارقاتتى. مەسىلەن.غارىپ غەيىتوۋ ۋە ۋاسىلىسوۋ (روس) قاتارلىقلار شۇلارنىڭ جۈملىسىدىن ئىدى. ئۇلار ئىلىدا تەشۋىقات ۋەرەقلىرىنى تارقىتىپ، ماركسزم ـ لېنىنزمنى تەشۋىق قىلىپ، يەرلىك خەلقنى ئېكسپىلاتاتسىيەچىلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوزغىلىشقا چاقىردى. ئەنجانىدىكى جۇڭگو مۇھاجىرلىرىمۇ ئارقا ئارقىدىن ئىنقىلابىي تەشكىلاتلارنى قۇرۇپ گېزىت چىقىرىپ ماركسزم ـ لېنىنزمنى تەشۋىق قىلدى. 1918 ـ يىلى 4ـ ئايدا ئىلىدە ئوقۇتقۇچى ـ ئوقۇغۇچى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەردىن بولۇپ مىڭدىن كۆپرەك كىشى نامايىش ئۆتكۈزدى. شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى بۇ ئىلغار زىيالىيلار تارقاتقان ماركسزم ـ لېنىنزم ھەقىقىتىدىن يېڭى ئەسىرنىڭ تاڭ نۇرىنى كۆردى. لېكىن ياڭ زىڭشىن ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى جىن شۇرېن ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاساسىي ئاستىدىكى شىنجاڭدا ماركسزم ـ لېنىنزمنى ئاشكارا تارقىتىش تۈپ ئاساستىن ئېيتقاندا مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

شېڭ شىسەي تەختكە چىقىش بىلەنلا شىنجاڭنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىدە داۋالغۇش بولۇپ، ھەرقايسى گۇرۇھ كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدا قاتمۇقات زىددىيەتلەر بارلىققا كېلىپ ئۇلار بىر ـ بىرىنى چەتكە قاقتى. ئىقتىساد ۋەيران بولۇش گىردابىغا بېرىپ قېلىپ، خەلق تۇرمۇشى ئىنتايىن نامراتلاشتى. سىنپىي كۈرەش ئىنتايىن ئۆتكۈرلەشتى. شېڭ شىسەي قىيىن ئەھۋالدىن قۇتۇلۇش، ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى

مۇستەھكەملەش ئۈچۈن يالغاندىن ئىلغار بولۇۋېلىپ، شىنجاڭ خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى بىرلەشمە باش ئۇيۇشمىسىنى قۇرۇپ ئىلغارلىق ئەھمىيىتىگە ئىگە دېموكراتىك سىياسەتنى يەنى جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست ئۆتۈش، مىللەتلەر باراۋەر بولۇش، پارىخورلۇققا قارشى تۇرۇش، تىنچلىق، شىنجاڭنى ئىسلاھ قىلىش ۋە تەمىر قىلىشتىن ئىبارەت ئالتە چوڭ سىياسەتنى يولغا قويدى.

1937 ـ يىلى، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش پارتلىغاندىن كېيىن، پارتىيىمىز، شېڭ شىسەي بىلەن ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى بىرلىك سەپ قۇردى. نۇرغۇن كوممۇنىستلار شۇ جۈملىدىن پارتىيىمىزنىڭ قۇرغۇچىلىرىدىن بىرى بولغان يولداش چېڭ تىەنچيۇ شىنجاڭغا كەلدى. ئۇلار ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مۇقەددەس ئىش ئۈچۈن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ بەخت سائادىتى ۋە ئازادلىقى ئۈچۈن جاپا مۇشەققەتلىك، مۇرەككەپ مۇھىت ئىچىدە ماركسىزم ـ لېنىنىزمنى ۋە پارتىيىمىزنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تەشەببۇسلىرىنى پائال تەشۋىق قىلدى.

كوممۇنىستلار جاھانگىرلىككە قارشى باش ئۇيۇشمىسىنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، كۆپ قېتىم تۈرلۈك شەكىلدە كۇرسلار ئېچىلىپ، كۇرسانتلارغا ماركسىزم لېنىنىزم تەربىيىسى بېرىلىپ ئۇلارنى ئاممىنى تەشكىللەش ئاممىغا رەھبەرلىك قىلىشنىڭ تايانچ كۈچى قىلىپ يېتىشتۈردى. جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشمىنىڭ ئورگان ژۇرنىلى«جاھانگىرلىككە قارشى بىرلىكسەپ» كوممۇنىستلارنىڭ ماركسىزمنى تەشۋىق قىلىش بازىسى بولدى. «جاھانگىرلىككە قارشى بىرلىكسەپ» 1935 ـ يىلى نەشر قىلىنغاندىن تارتىپ، 1942 ـ يىلى نەشردىن توختىغانغا قەدەر، خەنزۇچە سەككىز جىلد، ئۈچ سان، جەمئىيي 55 پارچە نەشر قىلىندى. ئۇيغۇرچە بىر جىلىت، ئىككى سان جەمئىيي سەككىز پارچە نەشر قىلىندى. «جاھانگىرلىككە قارشى بىرلىك سەپ»نىڭ ھازىر ساقلىنىۋاتقان بىرقانچە سانىدىنمۇ جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ ئىلغار زىيالىيلارنىڭ ماركسىزم ـ لېنىنىزمنى تەشۋىق قىلىش يولىدا غايەت زور تىرىشچانلىق كۆرسەتكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. 1940 ـ يىلى، ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلابى بايرىمى ھارپىسىدا، خاتىرىلەش يۈزىسىدىن «جاھانگىرلىككە قارشى بىرلىك سەپ»نىڭ مەخسۇس سانى تارقىتىلدى. بۇ سانىنىڭ ئالدىنقى بىر قانچە بېتىگە ماركس، ئېنگلىس، لېنىن، ستالىنلارنىڭ سۈرەتلىرى بېسىلدى. بۇ مەخسۇس سانغا بېسىلغان خۇ يەننىڭ ماقالىسىدە مۇنۇلار ئېنىق كۆرسىتىلگەن: «ماركسىزم پەن، تارىخ ھەقىقىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئىلمىي ئىنقىلابىي تەلىمات، جانلىق تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان تارىخىي ماتېرىيالىزم. ماتېرىيالىستىك دىئالېكتىكىدىن تۇغرا پايدىلانغاندىلا، ئۆز دۆلىتىنىڭ، دۇنيانىڭ تارىخىنى ھەمدە دۇنيا ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى چوڭقۇر تەھلىل قىلغىلى، تۇغرا تونۇغىلى، يېڭى تارىخىي شارائىتتا ۋە يېڭى تارىخىي شارائىت ۋە يېڭى تارىخىي مۇھىتقا ئاساسەن يۈكسەك ئىنقىلابىي جانلىقلىقنى ۋەقەلەر تەرەققىياتىنىڭ كونكرېت ئالاھىدىلىكىنى، ئىنقىلابنىڭ دىئالېكتىك پەيتىنى ۋاقتىدا جانلىق ئىگىلەپ، ھۇجۇم قىلىش ياكى مۇداپىئەگە ئۆتۈشكە ئىنقىلابىي يېتەكچىلىك قىلغىلى بولىدۇ».

«جاھانگىرلىككە قارشى بىرلىك سەپ»كە يەنە ماركسىزم ـ لېنىنىزملىق نۇقتىئىنەزەر بىلەن بايان قىلىنغان سوتسىيالىزم، سىياسىي ئىقتىساد پەلسەپىسىگە دائىر ئەسەرلەر ۋە تەرجىمىلەر بېسىلدى. 5 ـ جىلدنىڭ ئۈچىنچى سانىغا بېسىلغان زې شېڭ تەرجىمە قىلغان «تەبىئەت ۋە جەمئىيەتتىكى ھەرىكەت ۋە تەرەققىيات»نامىلىق ماقالىدە مۇنداق دەپ كۆرسىتىلگەن: ماتېرىيالىستىك دىئالېكتىكا ـ تەرەققىيات

توغرىسىدىكى ئەڭ چوڭقۇر ۋە بىردىنبىر ئىلمىي نەزەرىيە. تەرەققىيات توغرىسىدىكى ئۇزۇل كېسىل ئىنقىلابىي نەزەرىيىنى ماركسىزم لېنىنىزملا ئورۇنلىدى. بۇ نەزەرىيە قىممەتلىك ئاساسقا قۇرۇلغان ئىدىئالىزم بىلەن سىغىشالمايدۇ؛ ماركسىزملىق دىئالېكتىك نەزەرىيىسى ئىلمىيلىكىنىڭ ئىپادىسى، ئىنسانىيەتنىڭ تەبىئەت ۋە جەمئىيەتنى تونۇش ئومۇمىي تەرەققىياتىنىڭ يەكۈنى» ،ماقالىدا يەنە، ماركسىزمنىڭ ئىنسانىيەت جەمئىيىتى تارىخىنىڭ تۆۋەن دەرىجىدىن يۇقىرى دەرىجىگە قاراپ ئۈزلۈكسىز ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىي قىلىش جەريانى ئىكەنلىكى، كاپىتالىزم تەرەققىياتىنىڭ ھالاكىتىنىڭ ئاساسىنى سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ بارلىققا كېلىش ئاساسىنى ياراتقانلىقىنى، سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ كىشىنى كىشى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ئاساسىغا قۇرۇلغان كونا تۈزۈمنىڭ ئورنىنى ئالدىغانلىقىنىڭ ئوبيېكتىپ شارائىتىنى تاشقى سەۋەب ئەمەس بەلكى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىچكى قانۇنىيىتىگە كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغانلىقى؛ ئىچكى زىددىيەتنىڭ سىنىپىي كۈرەشىنىڭ تەرەققىياتىنىڭ مەزمۇنى ۋە ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى ئىكەنلىكى، ئۇنىڭ كاپىتالىزمنىڭ گورکارى — پرولېتارىياتنى بارلىققا كەلتۈرگەنلىكى پرولېتارىيات قوشۇنىنىڭ كاپىتالىزم ۋە قۇللۇقىدىكى دۇنيانى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئۇ كىشى بىلەن كىشى ئوتتۇرىسىدا يېڭى مۇناسىۋەت يارىتىدىغانلىقى، ئىنقىلابىي ماركسىزمچى پارتىيەنىڭ كۈرەشىنىڭ تەشكىلاتچىسى ۋە رەھبىرى ئىكەنلىكىنى، قانداق قىلىپ ئالدى بىلەن ئىلمىي يوسۇندا چۈشەندۈرۈپ بەرگەنلىكى ئىسپاتلاپ بېرىلگەن. ماقالىنىڭ ئاخىرىدا ستالىننىڭ:«دىئالېكتىكىنىڭ قارىشىچە، پەيدا بولۇۋاتقان ۋە تەرەققىي قىلىۋاتقان نەرسىلەرلا يېڭىلمەستۇر»دېگەن سۆزى نەقىل كەلتۈرۈلگەن.

جۇڭگو كوممۇنىستلىرى ماركسىزم - لېنىنىزمنى تېخمۇ كەڭ تارقىتىش يۈزىسىدىن نەشرىياتچىلىق ساھەسىدىمۇ نۇرغۇن ئىشلارنى قىلدى. ئۆز ۋاقتىدىكى شىنجاڭ باسما زاۋۇتىدا، يەنەندە نەشر قىلىنغان جۇڭگو ئىنقىلابىي تارىخىغا ۋە سىياسىي ئېقتىسادقا دائىر كىتابلار كۆپەيتىپ بېسىلدى. 1939 - يىلى ئۈرۈمچى مەدەنىيەت كىتابخانىسىدا «كاپىتال» ، «جاھانگىرلىك كاپىتالىزمنىڭ ئەڭ يۇقىرى باسقۇچى» ، «لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى» ، «لېنىنىزم مەسىللىرى» ، «ئۆكتەچىلەر توغرىسىدا» ، «ئۆكتەبىر ئىنقىلابىي ۋە روسىيە كوممۇنىستلىرىنىڭ تاكتىكىسى» ، «ۋ ك پ تارىخىي قىسقىچە كۇرسى» ، ستالىننىڭ «ۋ ك پ نىڭ 18 - قۇرۇلتىيىغا بەرگەن خىزمەت خۇلاسىسى دوكلاتى» قاتارلىق ماركس، ئېنگلىز، لېنىن، ستالىن ئەسەرلىرىنىڭ خەنزۇچە نۇسخىلىرى ئاشكارا بېسىلدى. ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭدا يەنە ماركس تەشۋىق قىلىنغان مەخسۇس ئەسەرلەر، ئالايلۇق، «يېڭى پەلسەپە ئوقۇش كىتابى» ، ئەي سىچىنىڭ «ئاممىباب پەلسەپەسى» ، «ماركسنىڭ تەرجىمھالى» ، «ئىجتىمائىي پەن ئاساسلىرى كۇرسى» ، «ئىقتىساد ئىلمى ھەققىدە ئاممىباب لېكسىيە» ، جاڭ جۇڭشى تەرجىمە قىلغان لىئوندوفنىڭ «سىياسىي ئىقتىساد كىتابى» (ئازادلىق نەشرىياتى) «يېڭى ئىقتىساد ئىلمىي پروگراممىسى» ، «ئاممىباب كاپىتال» قاتارلىقلار بار ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا نەشر قىلىنغان «شىنجاڭ ياشلىرى» ، «شىنجاڭ ئايالىرى» ، «يېڭى تىكەن» قاتارلىق ژۇرناللاردىمۇ ئاساسەن ماركسىزم، سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ئەمەلىيىتى، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئەھۋالى تونۇشتۇرۇلغان ماقالىلەر بېسىلدى. بۇ كىتاب ۋە ژۇرناللار، ياشلار ئارىسىدا ناھايىتى كەڭ تارقالدى. ياشلار پەلسەپە ئوقۇپ ماركسىزم - لېنىنىزمنى ئۆگىنىپ، دىئالېكتىكىغا ئەھمىيەت بېرىپ، ئىجتىمائىي پەنلەرنى تەتقىق قىلىپ ئىدىيىۋى ئېڭىنى ئۆستۈردى.

بۇ بىر مەزگىلدە ماركسىزم - لېنىنىزم شىنجاڭ شۆيۈەنىدىمۇ مەلۇم دەرىجىدە سۆزلەندى. يولداش لىن

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

جىلۇ شىنجاڭ شۆيۈەننىڭ ئىلمىي مۇدىرى بولۇپ ئىشلىگەن مەزگىللەردە، ھەر ھەپتىنىڭ ئالتىنچى كۈنى بىر نۆۋەت، «ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش، دۆلەت قۇرۇش ھەپتىلىكى» ئۆتكۈزۈپ تۇردى. ئۇ ئۆزى نۇتۇق سۆزلەپ ئىچكى تاشقى ۋەزىيەتنى ماركسىزم ـ لېنىنىزم نۇقتىئىنەزەرى بىلەن شەرھىلەپ، پارتىيىمىزنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش توغرىسىدىكى تەشەببۇسنى تەشۋىق قىلىپ، پۈتۈن مەكتەپتىكى ئوقۇتقۇچى ئوقۇغۇچىلارغا ماركسىزملىق تەربىيە بەردى. جاڭ جۇڭشى، شى جۈيۈەن، شېن يەنبىڭ قاتارلىقلار لېكسىيە سۆزلەشكە تەكلىپ قىلىندى. ئۇلار ماركسىزم پرىنسىپلىرىغا ئاساسەن شىنجاڭنىڭ ئىنىستىتۇتىدا «ماتېرىيالىستىك تارىخىي قاراش»، «تارىخشۇناسلىق ئىدىيىسى تارىخى»، «ھازىرقى زامان سىياسىيسى»، «سوتسىيالىزم ۋە ئىجتىمائىي ھەرىكەت»، «سوتسىيالىزمنىڭ كەلگۈسى»، «ئايالالار ھوقۇقى ھەرىكىتى تارىخى»، قاتارلىق دەرسلەرنى كىرگۈزۈپ، ھەر مىللەت ئوقۇتقۇچى ئوقۇغۇچىلىرىغا ماركسىزمنى بىۋاستە تارقاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، شىنجاڭ ئىنىستىتۇتىدا نەشر قىلىنغان «يېڭى تىكەن»، ژۇرنىلىغمۇ ماركسىزم ـ لېنىنىزمنى ئۆگىنىش ۋە تونۇشتۇرۇشقا دائىر ماقالىلەر بېسىلدى. مەسىلەن، 1940 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى بۇ ژۇرنالنىڭ بىرىنچى جىلد، ئۇچىنچى ساندا، يېڭى پەلسەپە، يېڭى ئىجتىمائىي پەن ئۆگەنگۈچىلەرنى يېڭى ماتېرىيالالار بىلەن تەمىنلەش ئۈچۈن ئىنگلىسنىڭ «كاپىتال توغرىسىدا تېزىسلار»ى بېسىلدى. «دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ماھىيىتى»ناملىق ماقالە ئېلان قىلىنىپ، ماركسىزمنىڭ دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ماھىيىتى توغرىسىدىكى بايانلىرى تونۇشتۇرۇلدى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ «قىسقىچە پەلسەپە لۇغىتى» بىردىن تەرجىمە قىلىنغان «ماركسىزم ـ لېنىنىزم»، «ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ شەكلى» قاتارلىق سۆزلەر ئېلان قىلىندى. يەنە شۇ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى، «ھەقىقەت» گېزىتىگە بېسىلغان «تەرەققىيات قارىمۇ ـ قارشىلىقنىڭ بىرلىكى ۋە كۆرۈشى» ناملىق ماقالىنىڭ تەرجىمىسى ئېلان قىلىندى، بۇ ماقالىدە قارمۇ قارشىلىقنىڭ بىرلىكى ۋە كۆرۈشى تەلىماتىنىڭ ماركسىزملىق دىئالېكتىكىنىڭ ئاساسى، ماھىيىتى ۋە يادروسى ئىكەنلىكى كۆرسىتىلدى ۋە ئاممىباب تىل بىلەن چۈشەندۈرۈلدى. شۇ مەزگىلدە ئېلان قىلىنغان گو ۋېنلىنىڭ «ئىقتىساد ئىلمىنى ئۆگىنىش تەجرىبىلىرى»ناملىق ماقالىسىدە مۇنداق دەپ كۆرسىتىلگەن:«ماتېرىيالىزملىق دىئالېكتىكا بارلىق ئوبېيېكتىپ شەيئىلەرنى بىلىش ۋە تەتقىق قىلىشنىڭ ئاساسىي ئۇسۇلى ھالبۇكى ماركسىزم لېنىنىزملىق ئىقتىساد ئىلمىي نەزەرىيىسى بىلەن، ماتېرىيالىستىك دىئالېكتىكىنىڭ پرىنسىپلىرى بىر بىرىدىن ئايرىلالمايدۇ، دىئالېكتىكا پرىنسىپلىرىنى ئىقتىسادنى ئىلمىي نەزەرىيەسىگە تەدبىقلاشنى، ئىقتىساد ئىلمىنى تەتقىق قىلىشنىڭ ئاچقۇچى، ئىقتىساد ئىلمىنى چۈشىنىشنىڭ ھالقىسى دېيىشكە بولىدۇ». بۇ ماقالىدا يەنە، ماركسىزملىق سىياسىي ئىقتىسادنى ئەمەلىيەت بىلەن بىرلەشتۈرۈش كېرەكلىكى، ئۆز ئۆلكىسى، ئۆز دۆلىتىنىڭ شۇنىڭدەك دۇنيانىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا ئەھمىيەت بېرىش كېرەكلىكى، ئىقتىساد نەزەرىيىسى بىلەن ئىقتىسادىي سىياسەتنى مۇتلەق ئايرىۋېتىشكە ماركسىزم لېنىنىزملىق ئىقتىساد ئىلمىنىڭ يول قويمايدىغانلىقى، بۇنداق قىلىشنىڭ نامۇۋاپىق تەتقىقات ئۇسۇلى ئىكەنلىكى ئېيتىلغان .

جۇڭگو كوممۇنىستلىرى «جاھانگىرلىككە قارشى بىرلىكسەپ» قاتارلىق ژۇرناللارنى، ماركسىزمنى تەشۋىق قىلىشنىڭ بازىسى قىلغاندىن باشقا يەنە، «شىنجاڭ گېزىتى» ئارقىلىق، ماركسىزملىق يېڭى ئىدىيەنى تېيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالغا تارقاتتى. 30 ـ يىللارنىڭ ئاخىرى، 40 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ ئاساسلىق مۇھەررىرلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك يەنەندىن كەلگەن

كوممۇنىستلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن شۇ مەزگىلدىكى شىنجاڭ گېزىتىدە پارتىيىمىزنىڭ ماركسىزمغا ئاساسەن تۈزۈلگەن ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى فاڭجېن ۋە سىياسەتلىرى پائال تەشۋىق قىلىندى. بۇ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىدىيىۋى ئۆستۈرۈش، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇشىغا ئىلھام بېرىش ۋە ئۇلارنى بۇنىڭغا ئۈيۇشتۇرۇشتا ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتتى. «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1938ـيىلى 11 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنىدىكى سانىغا يولداش ماۋزېدۇڭنىڭ «ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇش توغرىسىدا»نى تونۇشتۇرۇش سەرلەۋھىلىك باش ماقالە، ئېلان قىلىنىپ، مۇشتەرىلەرنىڭ تەپسىلىي مۇھاكىمە قىلىشى ۋە ئۇنى ئاممىغا تارقىتىشى ئۈمىد قىلىندى. «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1939 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنىدىكى سانىغا «ماۋ زېدۇڭ ئەپەندىنىڭ نۆۋەتتىكى خەلقئارا ۋەزىيەت ۋە جۇڭگونىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشى توغرىسىدىكى سۆھبىتى 1939ـيىلى 9ـئاينىڭ 1 ـ كۈنى ماۋزېدۇڭنىڭ (شىنخۇا گېزىتى)نىڭ يەنئەندە تۇرۇشلۇق مۇخبىرلىرىنىڭ سوئاللىرىغا بەرگەن جاۋابى» دېگەن تېمىدىكى خەۋەر تولۇق تېكىستى بىلەن بېسىلدى. «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1940 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنىدىكى سانىغا يولداش ماۋزېدۇڭنىڭ «ئىككىنچى قېتىملىق، جاھانگىرلىك ئۇرۇشى توغرىسىدا لېكسىيە تېزىسلىرى» تولۇق تېكىستى بىلەن بېسىلدى .

بۇ مەزگىلدە، جۇڭگو سوۋېت مەدەنىيەت جەمئىيىتىنىڭ شىنجاڭ شۆبىسىمۇ ماركسىزم ـ لېنىنىزمنى تارقىتىدىغان بىر ئورۇن بولۇپ قالدى. جۇڭگو سوۋېت مەدەنىيەت ئالاقە جەمئىيىتىنىڭ شىنجاڭ شۆبىسى 1939 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى قۇرۇلغان، ماۋدۇن بۇ جەمئىيەتنىڭ مۇدىرى بولغان ئىدى. بىر يىلدىن كېيىن، بۇ جەمئىيەت تارباغاتاي، ئىلى، ئالتاي ۋىلايەتلىرىدە ئۇچ تارماق جەمئىيەت قۇردى. ئۇنىڭ ئەزالىرى 300 دىن ئاشتى.

ھەرقانداق يېڭى شەيئى جاپا ـ مۇشەققەت، خېيىم ـ خەتەرلەرنى باشتىن كەچۈرۈپ، كونا شەيئىلەر ئۇستىدىن غەلبە قىلىش جەريانىدا ئۆسۈپ يېتىلىدۇ. ماركسىزم ـ لېنىنىزمنىڭ شىنجاڭدا تارقىلىشىمۇ شۇنداق بولدى. 1942 ـ يىلى، شېڭ شىسەي گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە ئۆزۈل كېسىل تەسلىم بولۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا كوممۇنىزمغا قارشى ھەقىقي قىياپىتىنى ئاشكارىلىدى.

شىنجاڭدىكى نۇرغۇنلىغان كوممۇنىستلار تۇرمىگە تاشلاندى، ماركسىزم كىتابلىرى تەكشۈرۈلۈپ مەنئىي قىلىندى، ئىلغار زاتلار زىيانكەشلىككە ئۇچراپ قىرغىن قىلىندى. ئارقىدىنلا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىق دەۋرى باشلاندى. لېكىن، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ئىنقىلابىي ۋەزىيىتى جەددىي تەرەققىي قىلىپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنى تېزدىن گۇمران بولۇش گىردابىغا ئېلىپ باردى. ئۇلار ئىنقىلاب ۋە ماركسىزمنىڭ جۇڭگودىكى غەلبىسىنى توساشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ، ئەكسىچە ئۆز ھالاكىتىنى تېزلەتتى. بۇنىڭ ئۆزى ماركسىزملىق ئىنقىلابىي دىئالېكتىكىنىڭ شانلىق غەلبىسى. 1949 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى پۈتۈن مەملىكەت خەلقى بىلەن بىللە، يېڭى جۇڭگونىڭ دۇنياغا كەلگەنلىكىنى كۈتۈۋالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ ماركسىزم شىنجاڭدا ھەقىقي تۇرده ئومۇملىشىشقا باشلىدى ھەمدە ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ ئۇلۇغ غەلبىسىنى قولغا كەلتۈرۈشكە يېتەكلىدى .

ماقالىنى تەمىنلىگۈچى: ئابدۇشۈكۈر مەخسۇت

ئۇيغۇر كتاب نۇر بېكتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىرى تارقىتىش

ل. مۇتەللىپنىڭ «چىن مودەن» دىرامىسى ھەم «شائىر توغرىسىدا مۇڭۇششەھ» شېئىرىدىكى تەتۇر پەش (،)نىڭ ئورنى توغرىسىدا

تۇرسۇن ئەرشىدىن

ل. مۇتەللىپنىڭ «چىن مودەن» دىرامىسى ئەينى يىللاردا ئىككى قېتىم يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ بىرىنچى نۇسخىسىدا «چىن مودەن» قۇمۇل ۋاڭىنىڭ قىزى، قىلىپ ئېلىنغان. مەن ل.مۇتەللىپ ھاياتى ھەققىدىكى تەكشۈرۈشلىرىمدە ل. مۇتەللىپنىڭ قۇمۇلغا بارغانلىقى، قۇمۇل ۋاڭى ھەققىدە ماتېرىيال توپلىغانلىقىغا ئائىت تارىخىي دەللىلەرنى ئۇچراتمىدىم. شۇڭا «ل.مۇتەللىپكە ھايات چېغىدا قۇمۇلغا بېرىش نىسىپ بولمىغان ئىكەن» دېگەن خۇلاسىگە كەلدىم. ئۇنداق بولسا ل.مۇتەللىپ نېمە ئۈچۈن ئۆزىگە ئانچە تونۇش بولمىغان تۇرمۇش مۇھىتىدىكى «قۇمۇل ۋاڭىنىڭ قىزى»نى «چىن مودەن» دىرامىسىنىڭ بىرىنچى نۇسخىسىدا «ئەسەر قەھرىمانى» ، «باش پېرسۇناژ» قىلىپ قالدى؟

بۇ ھەقتە مەرھۇم ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندىم 1989 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ئەدەب ئەنۇەرئابدۇرېھىم بىلەن بولغان سۆھبەتتە مۇنداق دەيدۇ:

مەن خېلىدىن بېرى «چىن مودەن» ھەققىدە بىرنەرسە يېزىش ئارزۇسىدا ئىدىم. چۈنكى بالىلىق چېغىمدىن تارتىپلا قۇمۇل خەلقىنىڭ بۇ قەھرىمان قىزى توغرىسىدا كۆپ ھىكايە، رىۋايەت ۋە پاراڭلارنى ئاڭلىغان ئىدىم، ۋەقەلىك مۇنداق ئىدى:

تەخمىنەن 1907 ـ يىللىرى چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭدىكى يەرلىك ۋاڭلىقلارنى چارلاپ كېلىشكە بىر مۇپەتتىش ئەۋەتىدۇ. بۇ مۇپەتتىش مەنسەپ نامى بىلەن «چىڭسەي دارىن» دەپ ئاتىلىدۇ. قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت بۇ ئەمەلدارنى داغدۇغا بىلەن كۈتۈۋالىدۇ. ئاندىن ئوردىسىدا بىر قانچە كۈن مېھمان قىلغاچ، تومۇز كۈنلىرى بولغانلىقتىن، سەگىتىپ كېلىش ئۈچۈن باغداشتىكى يازلىق ئوردىسىغا ئېلىپ چىقىدۇ. باغداشقا چىقىشتىن بىر ھەپتە بۇرۇن 12 تاغنىڭ ھەممىسىدىن دېگۈدەك ئەلنەغمىچىلەر بىلەن ئۇسسۇلچى قىز ـ جۈۋانلارنى يىغدۇرىدۇ.

شا مەخسۇتنىڭ باغداشتىكى «مىرا قۇلى» («باش يىلقىچى»سى) تۆمۈر بوسۇقنىڭ 15 ياشلىق قىزى گۈلئايلامۇ ئۇسۇلچى قىزلار قاتارىغا كىرگۈزۈلىدۇ. بۇ قىز 12 تاغ بويىچە ئەڭ چىرايلىق ۋە ئۇسسۇلغا ئەڭ ئۇستا قىز ئىدى.

شا مەخسۇت ھېلىقى «چىڭسەي دارىن»نى باغداشقا ئېلىپ چىققاندىن كېيىن ئۇنىڭ شەرىپىگە تەنتەنىلىك زىياپەت باشلايدۇ. نەغمە ـ ناۋالىق زىياپەت داۋامىدا مەشرەپ باشلىنىپ، ئۇسۇل ئوينىلىدۇ. شۇ ئەسنادا گۈل ئايلانمۇ ئۇسسۇلغا چۈشىرىدۇ، خۇددى بۇلۇتلار ئارىسىدا مۇڭلۇنۇپ ئۇزۇپ يۈرگەن ئايغا ئوخشاش غەمكىن ئۇسۇل ئويناۋاتقان بۇ قىزغا شا مەخسۇتنىڭ كۆزى چۈشىدۇ، ھېلىقى «چىڭسەي دارىن»مۇ، بۇ قىزنىڭ گۈزەللىكىگە مەپتۇن بولغان ھالدا خەنزۇتىلىدا «ئوھوي، مودەنگۈلنىڭ ئۆزىكەنغۇ» دەپ ئاتىلايدۇ.

شا مەخسۇت ئۆزىنىڭ تۈگچىسى (تەرجىمانى) باراتشاغا قارايدۇ. باراتشا «دارىن بېگىم بۇ قىزنى ‹چىن مودەن› ئىكەن دەۋاتىدۇ» دەپ تەرجىمە قىلىدۇ. سورۇندىكىلەرنىڭ ھەممىسى «ھەئە، چىن مودەن، چىن مودەن» دېيىشىدۇ. شا مەخسۇت باغداشتىن قايتار چاغدا ئوردا بېگى يولۇاسقا بۇ قىزنى ئوردىغا ئېلىپ بېرىپ، كېنىزەكلەر قاتارىغا قوشۇشنى بۇيرۇيدۇ. بۇ خەۋەر چاقماق تېزلىكىدە تارايدۇ.

گۈلئايلا بىلەن بىر مەھەلدە ئۆسكەن پادىچى يىگىت ئاق تۇرسۇننىڭ قەلبى ئاللىقاچان مۇھەببەت رىشتىسى بىلەن باغلانغان ئىدى. ئۇلار بەختلىك كۈنلەرنىڭ كېلىشىنى تەخىرسىزلىك بىلەن كۈتۈۋاتقان پەيتتە، بىردىنلا بۇ شۇم خەۋەرنى ئاڭلايدۇ. ئاردىن 3 ~ 4 كۈن ئۆتكەندە ۋاڭنىڭ نۆكەرلىرى چىن مودەننى

ئوردىغا ئېلىپ ماڭىدۇ. ئاق تۇرسۇن دوستلىرى بىلەن باغداش داۋىنىدا قىزنى قۇتقۇزۇشقا ھەرىكەت قىلىدۇ. ئوتتۇرىدا قاتتىق ئېلىشىش بولىدۇ. شۇ ئارىدا چىن مودەنگە ئوق تېگىدۇ. ئاق تۇرسۇن قانغا مىلەنگەن قىزنىڭ ھالى بىلەن بولۇپ قالغاندا، نۆكەرلەر ئۇنى باغلىۋالىدۇ. ئۇ ئاخىرى شا مەخسۇت تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. ئۇنىڭ پۈتۈن جەمەتى ۋە دوستلىرى نومغا سۈرگۈن قىلىنىدۇ.

شۇ ۋەقەدىن كېيىن، خەلق ئارىسىدا بىرمۇنچە قوشاقلار توقۇلىدۇ. خەلق شا مەخسۇتقا بولغان غەزەپ ـ نەپرىتىنى ئاشۇ قوشاقلار ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ.

گۈل ئايلا ئونبەش ياشتا،
چىن مودەن دەپ ئاتالغان.
شا مەخسۇتنىڭ قولىدا،
قىزىل قانغا بويالغان.
بۇ يىل باغداش تېغىدا،
ئۈششۈك تەگدى غورىغا.
جاللاتلار ئېلىپ ماڭدى،
چىن مودەننى ئوردىغا.
چىن مودەننىڭ يۈرۈشى جەرەندەك چاققان،
شا مەخسۇت يىلان بولۇپ گۇۋۇال (ۋابال ياكى ئۇگال)نى چاققان.

مەن «چىن مودەن» ۋەقەسىنى تۇنجى قېتىم بالىلىق چېغىمدا (تەخمىنەن 1932ـيىلى) ھاد ى بوۋا دېگەن كىشىدىن ئاڭلىغان ئىدىم. ھادى بوۋا ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى شامەخسۇتقا غىجەك تارتىپ بېرىش بىلەن ئۆتكۈزگەن، مەشھۇر سەنئەتكار ئىدى. شۇنىڭدىن 10 يىل كېيىن، يەنى 1942 ـ يىلى ئۈرۈمچىدىن قۇمۇلغا بارغىنىمدا، چىن مودەن توغرىسىدا بىرەر ئەسەر يېزىش نىيىتىدە بۇ ۋەقەنى تولۇقراق ئىگىلىمەكچى بولدۇم. ئەپسۇسكى ھادى بوۋا ئاللىقاچان ئالەمدىن ئۆتكەن ئىكەن. بەختكە يارىشا قۇمۇل يېزىلىرىدىن «قاراڭغۇلا» دېگەن يەردىكى «ماريخان چوڭنەم» ناملىق مومىمىز ھايات ئىكەن. مە ن ماريخان چوڭنەمدىن «چىن مودەن» ۋەقەسى توغرىسىدىكى بىرمۇنچە يېڭىلىقلارنى ئاڭلىدىم.

1942 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى مەرھۇم لۇتپۇللا مۇتەللىپ بىلەن پاراڭلىشىپ ئولتۇرۇپ، ئۇنىڭغا «چىن مودەن» ۋەقەسىنى سۆزلەپ بەردىم ۋە بۇ ھەقتە بىرەر پوۋېست يازماقچى بولۇۋاتقانلىقىمنى ئېيتتىم. لۇتپۇللا مۇتەللىپ ناھايىتى خۇشال بولدى ۋە ئىلىدىمۇ بىر «چىن مودەن» ئۆتكەنلىكى ھەققىدە سۆزلەپ بەردى. «بىراق، ـ دىدى ئۇ ئوڭ قولىنىڭ بارماقلىرىنى تاسما بەلبېغىغا قىستۇرغان ھالدا ئۇ ياقتىن بۇ ياققا مېڭىپ يۈرۈپ، ـ قۇمۇلدىكى ‹چىن مودەن› ۋەقەسى سىيۇژېت جەھەتتىن ئالاھىدىلىككە ئىگە ۋە تەسىرلىك ئىكەن. زالىم فېئودالالارنىڭ ئەپتى ـ بەشىرىسىنى ئېچىپ بېرىشتە بەك ياخشى ماتېرىيال بولالايدۇ. بۇنى چوقۇم يېزىش كېرەك، پوۋېست يازسىڭىز نەدىمۇ باستۇرارمىز. بىزدە ‹شىنجاڭ گېزىتى› دىن باشقا ھېچ نېمە يوق. ئۇنىڭدىن كۆرە سەھنە ئەسىرى قىلىپ يېزىلسا تېز ئۇنۇم بېرەتتى. مەنمۇ خېلىدىن بېرى ‹ چىن مودەن› ھەققىدە ئويلاپ يۈرەتتىم» .

مەن بۇ پىكىرگە دەرھال قوشۇلدۇم ۋە بىللە يېزىشنى تەكلىپ قىلدىم. ئۇ تېخىمۇ خۇشال بولدى. شۇنداق قىلىپ «چىن مودەن» ناملىق سەھنە ئەسىرى يازىدىغان بولدۇق ۋە بەزى تەپسىلاتلار توغرىسىدا سۆزلەشتۇق. كېيىنكى ئۇچرىشىشلىرىمىز نەتىجىسىدە ئەسەرنىڭ پىلانى تۈزۈلۈپ بولدى ۋە بىر مۇنچە بەدىئىي توقۇلمىلارنى قوشۇپ ئالتە پەردىلىك مۇزىكىلىق دىراما يېزىشقا كىرىشتۇق. ئۇچ پەردىدىن بۆلۈشۈپ باش قىسمىنى مەن يازىدىغان، ئاخىرىنى لۇتپۇللا مۇتەللىپ يازىدىغان بولۇپ كېلىشكەن ئىدۇق. ھەر ھەپتىدە دېگۈدەك ئۇچرىشىپ، قايتا ـ قايتا پىكىرلىشىش نەتىجىسىدە 1943 ـ يىلى 5 ـ ئايلاردا ئەسەر پۈتۈپ چىقتى ۋە ئۇنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك مەركىزىي ئۇيغۇر ئۇيۇشمىغا تاپشۇردۇق.

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
www.uyghurkitap.com

ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندىمنىڭ يۇقىرىقى بايانلىرىدىن ل. مۇتەللىپنىڭ ئەينى چاغدا ئۆزىگە ئانچە تونۇشلۇق بولمىسىمۇ ئۆتكۈر ئەپەندىمنىڭ «تەكلىپى» ۋە «سىيۇژىت جەھەتتىن ئالاھىدىلىككە ئىگە ۋە تەسىرلىك ئىكەنلىكى» شۇنداقلا «ئۆتكۈر ئەپەندىم بىلەن بىللە يېزىشنى كېلىشكەن پىلان» سەۋەبىدىن «چىن مودەن»نىڭ بىرىنچى نۇسخىسىدا «چىن مودەن»نى «قۇمۇل ۋاڭنىڭ قىزى» قىلىپ ئالغان ھەم ئاشۇ نۇسخىنى يېزىپ پۈتكۈزۈپ مەركىزىي ئۇيغۇر ئۇيۇشمىغا تاپشۇرغان. ئۇنىڭ كېيىنكى جەريانلىرى قانداق بولغان؟

ئۇ جەريانلارنى ئۆتكۈر ئەپەندىم مۇنداق بايان قىلىدۇ :

بۇ چاغلاردا شېڭ شىسەي يۈزىدىكى «ئىلغارلىق» نىقابىنى ئاللىقاچان يىرتىپ تاشلاپ، ئاشكارە ھالدا گومىنداڭ بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىققان ۋە ئىدارە جەمئىيەتلەرنىڭ ھوقۇقىنى ئەشەددىي ئەكسىيەتچىلەرنىڭ قولىغا تۇتقۇزغان ئىدى، جۈملىدىن مەركىزى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا ئابلىتىپ راخمان (ئەدەبىي تەخەللۇسى «دىلشات») دېگەن بىرىنى رەئىس قىلىپ «سايلاتقان» ئىدى. پۈتۈن خەلق ئاممىسى، بولۇپمۇ ھەر قايسى مىللەتلەر ئىچىدىكى ئىلغار زىيالىلار بېسىمغا ئۇچراپ، ئېغىر غەمكىنلىك ئىچىدە ياشاۋاتقاندا ئۇ «دىلشات» دېگەن تەخەللۇس بىلەن مەيدانغا چىقىپ پاشىدەك غىڭشىشقا باشلىغان ئىدى. (بۇ ئوخشىتىش ل. مۇتەللىپنىڭ بولۇپ، ئۇ ئابلىتىپ دىلشاتنى «پاشىدەك غىڭشۋاتىدۇ» دەپ مەسخىرە قىلاتتى).

بىز «چىن مودەن»نى ئېلىپ بارغاندا، ئابلىتىپ راخمان (دىلشات) ئۆز ئىشخانىسىدا ئىكەن. ئۇ بىزنى كۆرۈپ چىرايىغا ساختا كۈلكە يۈگۈرۈتتى ـ دە، بىزنىڭ ئۇ ئەسەر ھەققىدىكى تونۇشتۇرۇشلىرىمىزنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئەپيۇنكەشنىڭكىگە ئوخشاش خۇنۈك چىرايى بىردىنلا تېخىمۇ تاتىرىپ كەتتى ۋە ئەسەرنى تېگىشلىك ئورۇنغا تەستىقلاتماي تۇرۇپ سەھنىدە قويغىلى بولمايدىغانلىقىنى ئېيتىپ، كىتابنى ئېلىپ قالدى. شۇ ئورۇندا مەركىزىي ئۇيغۇر ئۇيۇشمىنىڭ باش كاتىپى ئابلىھەق ھوشۇرمۇ بار ئىدى. ئابلىھەق ھوشۇر بىزنى ئۆزىتىپ چىققاندا كىتابنى سەھنىدە قويۇشقا تىرىشىدىغانلىقىنى ئېيتتى. بىز ئابلىتىپ راخماندىن ناھايىتى خاپا بولۇپ قايىتتۇق. «ۋاي ئەبلەخ،ـ دېدى لۇتپۇللا ئۇيۇشما دەرۋازىسىدىن چىقىۋېتىپ، ـ ئەلنىڭ كۆڭلى ناشات بولۇۋاتقاندا، ئۇنىڭ ‹دىلشات› بولۇۋالغىنىنى قاراڭ، ئۇنىڭمۇ كوزىسى سۇنىدىغان كۈنلەر كىلەر!». ئارىدىن تەخمىنەن بىرئاي ئۆتتى. بىركۈنى دەرس ئۆتۈۋاتقاندا (ئۇ چاغلاردا ئۆلكىلىك قىزلار ئوتتۇرا مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلاتتىم)، بىردىنلا ئىشىك تاقىلدىدى. ھەيران بولۇپ ئىشىكنى ئاچسام كاردۇردا قارا چاپانلىق بىر كىشى بىلەن مەكتەپنىڭ ئىلمىي مۇدىرى تۇرۇپتۇ. ئىلمىي مۇدىر ماڭا:«سىزنى جامائەت خەۋپىسىزلىك ئىشلىرى باشقارمىسىدىن چاقىرىپ كەپتۇ. دەرسنى توختىتىپ دەرھال بېرىڭ» دېدى. يۈرىكىم «جىغىدە» قىلىپ كەتتى. چۈنكى شېڭ شىسەينىڭ جامائەت خەۋپىسىزلىك ئورگىنىغا بېرىش ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى ئەمەس ئىدى. ئىلاجسىز ماڭدىم. بۇ باشقارمىنىڭ خەۋەرلىشىش بۆلۈمىگە كىرسەم لۇتپۇللا مۇتەللىپمۇ شۇ يەردە ئىكەن. ئىككىمىز بىر ـ بىرىمىزگە ھەيرا ن بولۇپ قاراشتۇق. ھېلىقى قارا چاپانلىق ئادەم بىزنى قالدۇرۇپ، ئۆزى قاياققىدۇر كەتتى. ئۇ بەش ـ ئون مىنۇتتىن كېيىن قايتىپ كىردى ـ دە، بىزنى مېڭىشقا ئىشارە قىلدى. ھەيۋەتلىك بېزەلگەن بىر ئىشخانىغا كىردۇق. يېشىل مۇۋۇت قاپلانغان يوغان ئىش ئۈستىلىنىڭ يېنىدا سېمىز بىر ئادەم ئولتۇراتتى. بۇ ئەينى چاغدا ئۆزىنى كۆرۈش تۈگۈل ئېتىنى ئاڭلاش بىلەن ھەممە ئادەم چۆچۈيدىغان ۋەھىمىلىك كىشى لیۇ بىندى ئىدى. شۇ كۈنلەردە ئۇ يەنە شۇ باشقارمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، شېڭ شىسەينىڭ شەخسىي تەرجىمانى ۋە سىياسى، مەدەنىي ـ مائارىپ ئىشلىرىنى ئۆز چاڭگىلىدا تۇتۇۋاتقان بولۇپ، ئۇنىڭ گېپى گەپ، سۆزى سۆز ئىدى. بىرمۇنچە كىشىلەر ئۇنىڭ قولى بىلەن تۇرمىگە تاشلانغان ياكى زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان ئىدى. ئۇنى تونۇمايدىغان كىشىمۇ ئاز تېپىلاتتى. ئۇ بىزنى كۆرۈپ شۇنداق ھومايدىكى، بىز تۇرغان يېرىمىزدە قېتىپلا قالدۇق.

ــ ھوي كىسپۇرۇچلار، ـ دېدى ئۇ ھە دېگەندىلا ئاغزىنى بۇزۇپ، ــ نېمە قىلىپ يۈرۈشسەن؟ ماۋۇ بىر نېمەڭلار نېمە؟

ئۇ ئالدىدا تۇرغان قېلىن بىر دەپتەرنى قولىغا ئېلىپ «پاق» قىلىپ ئۈستەلگە ئۇردى. بۇ بىز يازغان «چىن مودەن» ئىدى. دېمەك گەپ «چىن مودەن» توغرىسىدا ئىكەن. ھېلىقى دەپتەرگە كۆزۈم چۈشۈشى بىلەن ئابلىتىپ راخمان دىلشاتنىڭ «بۇ ئەسەرنى تېگىشلىك ئورۇن تەستىقلىماي تۇرۇپ، سەھنىدە قويۇشقا بولمايدۇ» دېگەن سۆزلىرى دەرھال يادىمغا كەلدى. بىز گەپ قىلماي تۇرۇۋەردۇق.

ــ «چىن مودەن»نى قۇمۇلدا ئۆتكەن ئىش دەپ كىم ئېيتتى؟ دەپ گېپىنى داۋام قىلدى لىيۇ بىندى، ــ ۋاڭنىڭ زۇلۇمى، خەلقنىڭ دادى ـ پەريادى، قوزغىلاڭ، يەنە نېمە، يەنە نېمە... بۇ گەپلەر بىلەن نېمە قىلىشماقچى بولۇۋاتىسەن؟ كاللاڭنى سىلكۈېتىپ، ئارقا ـ ئالدىڭنى ئويلاپ ئىش قىلىش. «چىن مودەن» ئىلىدا ئۆتكەن ئىش. ئۇ تۇنگان قىزى ئۇقۇشتۇڭمۇ؟

ــ تارىخىي پاكىتلارغا ھۆرمەت قىلىش كېرەك ـ تە، دېدى لۇتپۇللا جىددىي بىر ئاھاڭدا.

ــ نېمە تارىخىي پاكىت؟ تېخى پاكىت ـ ماكىت ئىمىش! ئۆزەڭمۇ ئىللىلىققۇ ھەي خۇنپەر! بۇنى باشقىدىن يېزىش. بولمىسا كۆرگۈلۈكۈڭنى كۆرۈۋېتىسەن، ماڭ چىقىش، ـ دېدى لىيۇ بىندى. شۇنىڭ بىلەن ئىش بۇزۇلدى. بۇ كىشىنىڭ پىكرىگە قارشى ئىش قىلىش جان بىلەن ئوينىشىش دېگەن گەپ ئىدى.

ــ ياق، دېدى لۇتپۇللا يولدا كېلىۋېتىپ، ـ زالىم ۋاڭلارنى يازمايسەن دېسە، زالىم شاڭيۇلارنى يازىمىز، قۇمۇلنى يازمايسەن دېسە، ئىلىنى يازىمىز. تىپىك ۋەقەلىك ئارقىلىق رېئاللىقنى ئەكس ئەتتۈرسەك بولدى ئەمەسمۇ؟!

ئاخىرى بىر نەچچە قېتىم مەسلىھەتلەشكەندىن كېيىن ‹ ‹چىن مودەن› › قۇمۇلدا باشلىنىپ، ئىلى تۇرپانيۇزىدە تۇگەيدىغان قىلىپ يازماقچى بولدۇق. «چىن مودەن تۇنگان قىزى» دېگەن گەپكە پىسەنت قىلماسلىقنى قارار قىلىپ، باشقا كەلگەننى كۆرىدىغان بولدۇق.

شۇنداق قىلىپ «چىن مودەن»نىڭ ئالتە پەردە، يەتتە كۆرۈنۈشلۈك ئىككىنچى نۇسخىسىنى يېزىشقا كىرىشتۇق. بۇقېتىممۇ باش قىسمىنى مەن، ئاخىرىنى لۇتپۇللا مۇتەللىپ يېزىپ، ئۇسلۇپ جەھەتتىن بىر خىللىققا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، پات ـ پات ئۇچرىشىپ تۇردۇق. بۇ نۇسخا خەلق ئاممىسىنىڭ قۇمۇل ۋاڭىغىلا ئەمەس، تۇرپانيۇزىدىكى فېئودال كۈچلەرنىڭ ۋەكىللىرى بولغان شاڭيۇلارغا قارشى غەزەپ ـ نەپرىتى ۋە كۈرەشچان روھىنى نامايان قىلاتتى.

... ئىككىنچى قېتىم يېزىلىۋاتقان «چىن مودەن» پۈتەي دەپ قالغاندا (تەخمىنەن ئىككى پەردىسى قالغان ئىدى)، گومىنداڭ دائىرلىرى لۇتپۇللا مۇتەللىپنى ئاقسۇغا مەجبۇرى ماڭدۇرۇۋەتتى. (بۇ ئېھتىمال 1943 ـ يىلنىڭ ئاخىرى بولسا كېرەك). يولداش سىراجىدىن، ئابلىھەق ھوشۇر، ئىمىن تۇرسۇن، نۇرسادىروۋ، قۇربان قۇربانوۋ ۋە مەرھوم قاسىمجان قەمبىرى بىلەن مەرۇپ ئاكا قاتارلىقلارنىڭ مەدەت بېرىشى ئارقىسىدا ‹ ‹چىن مودەن› › نىڭ قالغان قىسمىنى تېزلىكتە پۈتتۈردۇم ـ دە، ئابلىتىپ راخمانىنىڭ ئۇرۇمچىدە بولمىغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، دەرھال سەھنىگە چىقىرىشقا تىرىشتۇق. ئەسەر شۇ يىلى فېۋرالدا تۇنجى قېتىم سەھنىدە ئوينالدى. يولداش سىراجىدىن زۇپەر ئۇنىڭغا رېژىسسورلۇق قىلدى. مەرۇپ ئاكا، قەمبەرخانىم، پەردەخان قاتارلىق سەنئەتكارلار باش روللارغا چىقتى. ئەسەر جامائەتچىلىك تەرىپىدىن قىزغىن قارشى ئېلىندى. يولداش ئىمىن تۇرسۇن ئۇنىڭغا بېغىشلاپ ئالاھىدە ئوبزور يازدى. بۇ ئوبزور «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1944 ـ يىل 16 ـ فېۋرالدىكى سانىدا ئېلان قىلىندى....

«چىن مودەن» دىرامىسى ھەققىدە يەنە شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش لازىمكى، يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەتتا ئۇلۇغ تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىنمۇ بەزى كىشىلەر مېنىڭ «چىن مودەن» دىرامىسىنىڭ ئاپتورلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكىمنى ئىنكار قىلىپ، بۇ ئەسەرنى قايتا باسقاندا مېنىڭ نامىمنى ئۆچۈرۈپ تاشلىدى. پەقەت 1984 ـ يىلى«شىنجاڭ گېزىتى» ئارخىپ ماتېرىياللىرى ئارىسىدىن ئۆز ۋاقتىدا يەنى 1944 ـ يىلى ئىمىن تۇرسۇننىڭ «چىن مودەن» ھەققىدە «دەۋرانى» تەخەللۇسى بىلەن يازغان بىر پارچە ماقالىسى تېپىلىپ، بۇ ماقالىنىڭ فۇتۇ كۇپىيەسىنى

كۆرگەندىن كېيىنلا ھېلىقى كىشىلەر پوزىتسىيىسىنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇر بولدى. ئىمىن تۇرسۇننىڭ ماقالىسى 1944 ـ يىلى 16 ـ فېۋرالدىكى ئۇيغۇرچە «شىنجاڭ گېزىتى» 4 ـ بېتىگە ئۇچ ئىستون بولۇپ بېسىلغان ۋە ئۇنىڭ بىر يېرىدە ئاپتورلار ھەققىدە مۇنداق دېيىلگەن ئىكەن:«ئۇيغۇر سانائىنەفسەسى (مەركىزىي ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ سەنئەت ئۆمىكىنى دېمەكچى) سەھنىدە قويماقچى بولۇۋاتقان ‹چىن مودەن› نىڭ ئاپتورلىرى ئا.تىلەشۇپ، ل.مۇتەللىپ بولۇپ، ئۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ كونا تۇرمۇشىدا بولۇپ ئەنئەنىۋىي ۋە ئىجتىمائىي كۆرۈنۈشلۈك ۋەقەنى ھازىرقى كۈندە سەھنىدە كۆرسىتىپ بېرىش مەقسىتىدە، چوڭ بىلىم ئىگىلىرىنىڭ يوليورۇق پىكىرلىرى ۋە ئۆزلىرىنىڭ تەكشۈرۈشلىرىگە ئاساسلىنىپ، ‹چىن مودەن› نى ئۆز نامى بىلەن مەيدانغا كەلتۈردى. بۇ ئۇيغۇر ئەدەبىيات ـ سەنئىتى ئۈچۈن يەنە بىر قەدەم ئالغا سىلجىش بولۇپ، ئۇيغۇر ئەدەبىيات خەزىنىسىدىكى يېڭى بىر تۆھپىدۇر».

يۇقىرىقى نەقىللەرنى «مايبۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1996 ـ يىلدىكى 4 ـ سانىنىڭ 15 ـ بېتىدىن39 ـ بېتىگىچە بېرىلگەن «مېنى خەلقىم قۇچاقىدىن ئايرىما» ناملىق «سۆھبەت خاتىرىسى»نىڭ 23 ـ ، 24 ـ ، 25 ـ بەتلىرىدىن ئالدىم. بۇ نەقىللەردىن ئەينى يىللاردا ئا.تىلەشۇپ بىلەن ل. مۇتەللىپنىڭ «چىن مودەن» دىرامىسىنى ھەمكارلىشىپ يازغانلىغىنى، شۇنداقلا «دەۋرانى»نىڭ ئوبزورى ئارقىلىق ئەينى يىللاردىكى «ئۇيغۇر سانائى نەفسە»سى سەھنىدە قويماقچى بولۇۋاتقان «چىن مودەن»نىڭ ئاپتورلىرى ئا.تىلەشۇپ بىلەن ل.مۇتەللىپ ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. شۇنداق تۇرۇقلۇق كېيىنكى يىللاردا مەتبۇئاتتا بېسىلغان «چىن مودەن» دىرامىسىغا ئا.تىلەشۇپنىڭ ئىسمى يېزىلماي ل.مۇتەللىپنىڭلا ئىسمى يېزىلىدۇ؟ بۇنىڭ جاۋابىنى يەنە يۇقىرىدا نەقىل ئالغان ماقالىنىڭ ئۆزىدىن تاپقىلى بولىدۇ. ئەشۇ ماقالىدا ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندى مۇنداق دەيدۇ:«...ئاخىرى بىرنەچچە قېتىم مەسلىھەتلەشكەندىن كېيىن ‹چىن مودەن› نى قۇمۇلدىن باشلىنىپ ئىلى تۇرپانىيۇزىدە تۇغەيدىغان قىلىپ يازماقچى بولدۇق...شۇنداق قىلىپ ‹چىن مودەن› نىڭ ئالتە پەردە، يەتتە كۆرۈنۈشلۈك نۇسخىسىنى يېزىشقا كىرىشتۇق...بىراق ‹چىن مودەن› سەھنىگە چىقىپ بىرھەپتە ئۆتمەيلا گومىنداڭ دائىرلىرى مېنى قولغا ئالدى، سوراقتا لىيۇ بىندى بىر قاتار سىياسىي مەسىلىلەرگە قوشۇپ ‹چىن مودەن› مەسىلىسىدىمۇ مېنىڭدىن ئۆچ ئالدى...».

شۇنداق قىلىپ ئەمدىلا دۇنياغا كەلگەن ‹چىن مودەن› دىرامىسى سەھنىدىن يوقالدى...› ›.

«چىن مودەن» توغرىسىدا يەنە شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى:«چىن مودەن» ھەققىدە خەلق ئېغىزىدا ھىكايە قىلىنىپ يۈرگەن ۋەقەلىك ئۇچ خىل بولۇپ، ئۇنىڭ بىرى 1907 ـ يىللىرى قۇمۇلدا يۈز بەرگەن، قۇمۇللۇق گۈزەل قىز گۈلئايلا بىلەن كېلىشكەن باتۇر يىگىت ئاقتۇرسۇن ئوتتۇرسىدىكى پاجىئەلىك مۇھەببەت سەرگۈزەشتىسىنىڭ ھېكايىسى. يەنە بىرى 1800 ـ يىللىرى ئىلى ۋىلايىتىنىڭ بىر يېزىسىدا يۈز بەرگەن ‹چىن مودەن› دېگەن قىز بىلەن جالام دېگەن يىگىت ئوتتۇرسىدا يۈز بەرگەن پاجىئەلىك مۇھەببەت ھېكايىسى. ئۇچىنچىسى بولسا، غۇلجا شەھىرىدە ئۆتكەن چىن مودەن دېگەن تۇڭگان قىزنىڭ مۇھەببەت ھېكايىسى. ئا.تىلەشۇپ بىلەن ل.مۇتەللىپ بىرلىشىپ يازغان ئالتە پەردە، يەتتە كۆرۈنۈشلۈك «چىن مودەن» دىرامىسى بولسا، 1907 ـ يىللىرى قۇمۇلدا يۈز بەرگەن گۈلئايلا دېگەن قىز بىلەن ئاقتۇرسۇن دېگەن يىگىت ئوتتۇرىسىدىكى پاجىئەلىك مۇھەببەت ھېكايىسى ئاساس قىلىنغان دىراما بولۇپ ئۇ دىراما سەھنىدە كۆپ ئوينالمىغان ياكى ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندىنىڭ سۆزى بويىچە تېخىمۇ ئېنىقراق ئېيتساق، ئۇ دىراما «سەھنىگە چىقىرىلىپ بىر ھەپتە بولمايلا سەھنىدىن يوقالغان» ھەم 1943 ـ يىلىدىن تارتىپ ھازىرغىچە ھىچقانداق مەتبۇئاتتا ئېلان قىلىنمىغان.

ل.مۇتەللىپ يازغان «چىن مودەن» دىرامىسى بولسا 1800 ـ يىللىرى ئەتراپىدا ئىلى ۋىلايىتىنىڭ بىر يېزىسىدا يۈز بەرگەن ھەقىقىي ۋەقەلىك ئاساسىدا ياكى ل. مۇتەللىپنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا ‹ ‹تارىخىي پاكىتلارغا ھۆرمەت قىلىپ› › يېزىلغان بەش پەردە، ئالتە كۆرۈنۈشلۈك «چىن مودەن» دىرامىسىنى كۆرسىتىدۇ. ل. مۇتەللىپ يازغان بۇ «چىن مودەن» دىرامىسىنىڭ «پەردە» ، «كۆرۈنۈش» سانلىرىمۇ، دىراما

ۋەقەلىكىمۇ، ئەسەر قەھرىمانلىرىنىڭ ناملىرىمۇ ئابدۇرۇبھىم ئۆتكۈر ئەپەندى بىلەن بىرلىشىپ يازغان «چىن مودەن» دىرامىسىغا تۇپتىن ئوخشىمايدىغان، تامامەن مۇستەقىل يېزىلغان دىراما بولۇپ، ئۇ دىراما سەھنىدە ئۇزۇكسىز ئوينالغان ھەم كېيىنچە مەتبۇئاتلاردا ئىزچىل ئېلان قىلىنىپ كەلگەن. ئەنە شۇنداق تارىخىي ئاساسلار بولغاچقا «جۇڭگو يازغۇچىلار جەمئىيىتى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تارمىقى تۇزگەن»، «شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان»، 1983 ـ يىلى بېسىلغان «لۇتپۇللا مۇتەللىپ ئەسەرلىرى» ناملىق كىتابقا بېرىلگەن «چىن مودەن» دىرامىسىغا ئالاھىدە قىلىپ:«لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ بۇ دىرامىسى ئىككى قېتىم يېزىلغان، دەسلەپكى نۇسخىسىدا چىن مودەن قۇمۇل ۋاڭىنىڭ قىزى قىلىپ ئېلىنغان، بىز بۇ توپلامغا كېيىنكى نۇسخىسىنى ئالدۇق. بۇ نۇسخىنىڭ ئەسلى قوليازمىسى تېپىلمىدى، شۇڭا توختاخۇن ناسىرى كۆچۈرۈالغان نۇسخا ئاساس قىلىندى» دېگەن تەھرىر ئىلاۋىسى بېرىلگەن ئىدى....

يۇقىرىدا ل. مۇتەللىپنىڭ «چىن مودەن» دىرامىسى ھەققىدە توختالدىم، ئەمدى ل. مۇتەللىپنىڭ «شائىر توغرىسىدا مۇۋەششەھ» ناملىق شېئىرىدىكى تەتۇر پەش (،) نىڭ ئورنى توغرىسىدا توختۇلۇپ ئۆتىمەن:

ل. مۇتەللىپنىڭ «شائىر توغرىسىدا مۇۋەششەھ» دېگەن شېئىرى ل.مۇتەللىپ قەتل قىلىنىپ يېرىم ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ئەدەبىيات ھەۋەسكارلىرى، قەلەمكەشلەر ھەم تەتقىقاتچىلارنىڭ دىققىتىنى تارتتى. بۇنىڭ سەۋەبى، ئۇ شېئىرنىڭ مەزمۇنىدىكى ئالاھىدىلىك، شېئىر شەكلىدىكى ئۆزگىچىلىك ۋە ئۇنىڭدا ئىشلىتىلگەن شېئىرىي تىللارنىڭ پاساھەتلىكى ئەمەس، بەلكى ئۇ شېئىرنىڭ ئاخىرىقى مىسراسىدىكى بىر تەتۇر پەش (،)نىڭ ئۆز ئورنىدىن يۆتكىلىپ كەتكەنلىكى شۇنداقلا ئۇ تەتۇر پەشنىڭ بىر قاتار تارىخىي مۇناسىۋەتلەرگە باغلىنىشلىقى ئايدىڭلاشقانلىقى سەۋەپ بولدى. ئۇنداقتا ئۇ تارىخىي مۇناسىۋەتلەر كىملەر بىلەن كىملەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىدۇ؟ ئۇ تەتۇر پەش نېمە ئۈچۈن ئۇ تارىخىي مۇناسىۋەتلەرنى ئايدىڭلاشتۇرىدىغان مۇھىم ئامىل بولۇپ قالغان؟

بۇ ھەقتە ئابدۇرۇھىم ئۆتكۈر ئەپەندى مۇنداق دەيدۇ :

«كىشىنى ئېچىندۇرىدىغان يەنە بىر ئەھۋال شۇكى، پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزى كومىتېتى 3 ـ ئومۇمى يىغىنىدىن كېيىن، مېنىڭ تارىخىي مەسىلىلىرىم ئۇزۇل ـ كېسىل ئاقلىنىپ، ئۆزۈم دۆلەت كادىرى سۈپىتىدە ‹دىۋانۇ لوغەتىت تۈرك› نى نەشرگە تەييارلاش ئىشىدا قىزغىن ئىشلەۋاتقان كۈنلەرنىڭ بىرىدە، يەنى 1979 ـ يىلى 3 ـ ئايلاردا ئۈرۈمچىدە نەشر قىلىنغان خەنزۇچە ‹شىنجاڭ ئەدەبىيات ـ سەنئىتى ناملىق ژۇرنالدا ل. مۇتەللىپنىڭ شېئىرلىرى قايتا بېسىلىپ چىقتى جۈملىدىن ‹شائىر توغرىسىدا مۇۋەششەھ› دېگەن شېئىرىمۇ قايتا بېسىلدى. ئەنە شۇ شېئىرنىڭ ئاخىرىدا مېنىڭ ئىسمىم ئىزھار قىلىنغاندا ھېلىقى تەتۇر پەش مەقسەتلىك ھالدا يۆتكىۋېتىلگەن دېگەن مەزمۇندا ئىزاھات بېرىلگەن. مەن بۇ ناھەقچىلىككە چىداپ تۇرالماي يازغۇچىلار جەمئىيىتىگە نارازىلىق بىلدۈردۈم. يولداش ئابدۇسالام ئابباس (« ش ئۇ ئا ر پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى»نىڭ سابىق مۇئاۋىن باشلىقى ـ ت. ئە ئىزاھى) قاتارلىقلارمۇ بۇنىڭغا سەل قارىغىلى بولمايدۇ، دەپ يازغۇچىلار جەمئىيىتىگە ئۆز پىكرىنى بايان قىلغان ئوخشايدۇ، نەتىجىدە يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ئەلقەم ئەختەم 1981 ـ يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان ‹ل. مۇتەللىپ ئەسەرلىرى› ناملىق كىتابىدا بۇ مەسىلىنى ئېنىق ئىزاھلاپ تۇزەتتى. ئەلقەم ئەختەم تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلانغان بۇ كىتابنىڭ 88 ـ بېتىدە مۇنداق دېيىلگەن:

ل. مۇتەللىپ «شائىر توغرىسىدا مۇۋەششەھ» ماۋزۇلۇق شېئىرىنى مۇنۇ ئىككى مىسرا بىلەن يەنى:

شەۋكەت تاپمايسەن ئىجادىيەت بېغىدا تۇرمىسىڭ خالىس،

سايرا ئۆتكۈر، ھاڭ ـ تاڭ قالسۇن ئۇ، بۇلبۇلۇستان بول.

دېگەن مىسرالار بىلەن ئاياقلاشتۇرغان، شېئىرنىڭ بىرىنچى مىسراسىنىڭ ئاخىرىدىكى «خالىس » شۇ ۋاقىتتىكى مەلۇم ئادەمنى كۆرسىتىدۇ. ل. مۇتەللىپ ئۇنىڭغا «سەن ئىجادىيەت بېغىدا خالىس تۇرمىسىڭ،

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىرىكى تارقىتىش

ئىجادىيەتتىن خەۋىرىڭ بولمىسا، خەلق دېگەننى بىلمىسەڭ، خەلق ئۈچۈن يىغلىمىساڭ، شەۋكەت تاپالمايسەن، ساڭا شانۇ ـ شەۋكەت ياغمايدۇ، شائىر بولالمايسەن، دىگە ن. شېئىرنىڭ ئىككىنچى مىسراسىنىڭ بېشىدىكى «سايرا ئۆتكۈر» دېگىنى ھازىرقى ئابدۇرېھىم تىلەشۇپ ئۆتكۈرگە قارىتىلغان، ئۇ پىشقەدەم شائىرلىرىمىزنىڭ بىرى، 1939 ـ يىلىدىن 1943 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر ئۇ ل. مۇتەللىپ بىلەن ئەدەبىي ئىجادىيەت ئىشلىرىدا بىرگە بولغان. ل. مۇتەللىپ شېئىرىنىڭ ئاخىرىقى مىسراسىدا ئەنە شۇ ئۆتكۈرگە قارىتىپ «سايرا ئۆتكۈر، ھەيران قالسۇن ئۇ، بۈلبۈلۇستان بول» دەپ خىتاب قىلغان... دېمەك، ئەسلىدە ل.مۇتەللىپنىڭ «خالىس» قا يەنى ئابلىتىپ راخمانغا قارشى يازغان شېئىرى يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن بەزىلەرنىڭ بۇرمىلىشى بىلەن يەنى، بىر تەتۈر پەشنىڭ ئورنىنى ئۇستىلىق بىلەن يۆتكۈۋېتىلىشى تۈپەيلىدىن ماڭا قارشى شېئىرغا ئايلىنىپ قالغان ئىدى. ئەلقەم ئەختەمنىڭ يۇقىرىدىكى ئىزاھاتى بىلەن بۇ مەسىلە ئايدىڭلاشتى، لېكىن شۇ ئارىدا بىرمۇنچە سۆز ـ چۆچەكلەر بازار تېپىپ، ئەمەلىيەتكە خىلاپ قاراشلار مەيدانغا كەلدى. بۇ ئۇۋاللىق ئۈچۈن ئېھتىمال لوتپۇللامۇ تىنچ ياتالمىغاندۇ، دەپ ئويلايمەن. («مايبۇلاق» ژۇرنىلى 1996 ـ يىل 4ـ سان 29ـ بەت).....

گەپنىڭ راستىنى ئېيتسام ل. مۇتەللىپنىڭ «شائىر توغرىسىدا مۇۋەششەھ» شېئىرىدىكى ئاشۇ تەتۈر پەش ماڭىمۇ بىر مۇنچە كۆڭۈلسىزلىكلەرنى كەلتۈرۈپ بەرگەن ئىدى. يەنى مېنىڭ «ل.مۇتەللىپ ئەسەرلىرىنىڭ ئەسلىسى بىلەن نەشر قىلىنغان نۇسخىسىدىكى ئوخشىماسلىقلار» ناملىق ماقالەم «تارىم» ژورنىلىنىڭ 2005ـ يىلى 1 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن بىر مۇنچىلىغان قەلەمكەشلەر، تەتقىقاتچىلار مېنى ئىزدەپ كېلىپ: تۇرسۇن ئەرشىدىن سىز ل. مۇتەللىپ ئەسەرلىرىنىڭ ئەسلىسى بىلەن نەشر قىلىنغاندىكى ئوخشاشماسلىقلارغا شۇنچىلا ئىنچىكلىك بىلەن دىققەت قىلغان ئادەم ئۇنىڭ «شائىر توغرىسىدا مۇۋەششەھ» ناملىق شېئىرىدىكى تەتۈر پەشنىڭ ئورنىنىڭ يۆتكۈۋېتىلگەنلىكىگە، شېئىرنىڭ ئەسلى ھالىتىنى ئۆزگەرتىۋەتكەنلىكىگە دىققەت قىلمىدىڭىزمۇ؟ بەزىلەر «پەش» يۆتكىدى، بەزىلەر «لەش» يۆتكىدى، بەزىلەر «ئەش» يۆتكىدى، ئۇنداق بىمەنىلىكلەرنى بىلىپ تۇرۇپ يول قويسىڭىز قانداق بولىدۇ؟ ... دېيىشكەن ئىدى.

ئۇلارنىڭ ماڭا قىلغان گەپلىرى ناھايىتى ئاچچىق بولسىمۇ، ئەمما ئۇلاردا تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ ھەقىقىسىنى بىلىشكە بولغان قىزغىنلىق، ل. مۇتەللىپ ئەسەرلىرىنىڭ ئەسلىسىنى ساقلاشقا بولغان پىداكارلىق بار ئىدى. شۇنداق ئىكەن ئۇلارغا ئابدۇرېھىم تىلەشۇپ ئۆتكۈر ئەپەندى بىلەن ئەلقەم ئەختەمنىڭ ئاشۇ تەتۈر پەش توغرىسىدىكى بايانلىرىنى تەپسىلى بىلدۈرۈش بىلەن بىرگە، ل. مۇ تەللىپنىڭ ئەينى زامانداشلىرىنىڭ «شائىرتوغرىسىدا مۇۋەششەھ» ناملىق ئەسلى شېئىرىدا ئاشۇ تەتۈر پەشنىڭ ئورنى زادى قەيەردە ئىكەنلىگىنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈشۈم لازىم ئەلۋەتتە. شۇڭا مەن تۆۋەندە ئەينى يىللاردا ل. مۇتەللىپنىڭ «شائىر توغرىسىدا مۇۋەششەھ» ناملىق شېئىرى بېسىلغان ئىككى توپلامنى ھەم ئۇلاردىكى «شائىر توغرىسىدا مۇۋەششەھ» شېئىرىنىڭ ئىككى نۇسخىسىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈمەن.

مەن كۆرسىتىپ ئۆتمەكچى بولغان بىرىنچى توپلام «كۆرەش ناخشىلىرى» دېگەن توپلام بولۇپ، ئۇ توپلام 1955 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن ئۇيۇشتۇرۇلغان نەشر قىلىنغان بولۇپ، ئۇ توپلامنى، ئا. خەلپەتوۋ، ب. راشىدىن، ئە. تاتلىق قاتارلىق شائىر، يازغۇچى، تارىخچىلار نەشرگە تەييارلىغان.

مەن كۆرسىتىپ ئۆتمەكچى بولغان ئىككىنچى توپلام «مۇھەببەت ھەم نەپرەت» ناملىق توپلام بولۇپ، بۇ توپلام مەمەت سىدىق نورۇزۇق تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلىنىپ، 1956 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن ئۇيۇشتۇرۇلغان نەشر قىلىنغان. داڭلىق شائىر تېيىپجان ئېلىيېۋ «چېلىش يىللىرىنىڭ باتۇر كۇيچىسى» ناملىق كىرىش سۆز يازغان.

يۇقىرىقى ئىككى توپلام ھەققىدە يەنە شۇنى ئەسلىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، ئۇ توپلاملار ل. مۇتەللىپنىڭ زامانداشلىرى، ساۋاقداشلىرى، قەلەمداشلىرى بولغان، مەسئۇلىيەتچان ھەم ئەينى يىللاردىكى سىياسىي، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەر، جۈملىدىن قەلەمكەشلەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر ۋە «ئېقىملار»نى پىششىق

بىلىدىغان پىشقەدەملەر تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلانغان ھەم شۇنداقلا ئاشۇنداق زامانداش، مەسئۇلىيەتچان پىشقەدەملەر تەرىپىدىن بېكىتىلگەن، تەھرىرلەنگەن ۋە جەمئىيەتكە سۇنۇلغان.

ئەسلىتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك بولغان يەنە بىر مۇھىم پاكىت شۇكى، ئۇ توپلاملار ئىشلەنگەن چاغلار تارىخىي ئارخىپلار مۇكەممەل ساقلانغان، ئالاقىدار ھۆججەت، ماتېرىياللار تولۇق بولغان، ئىزدىگەن ماتېرىيالنى بىر ئورۇندىن تاپقىلى بولمىسا ئىككىنچى بىر ئورۇندىن تاپقىلى بولىدىغان چاغلار ئىدى، شۇڭا ئۇ توپلاملارغا بېرىلگەن ئەسەرلەرنىڭ تارىخىي قىممىتى يۇقىرى، ئىشەنچلىك ئىدى. ئۇنداقتا يۇقىرىقى ئىككى توپلامدىكى «شائىر توغرىسىدا مۇۋەششەھ» قانداق ئىدى ؟

«كۆرەش ناخشىلىرى» ناملىق بىرىنچى توپلامنىڭ 12 ـ ، 13 ـ بەتلىرىگە بېرىلگەن ل. مۇتەللىپنىڭ «شائىر توغرىسىدا مۇۋەششەھ» ناملىق شېئىرى:

ژىراقتىن سۆزلە شائىر، نە زاكەت بۇلبۇلغا بوستان بول،
ھەتتا كەلگۈسى ئەۋلادلىرىڭ تىلىگىمۇ داستان بول.

دەپ باشلىنىپ :

شەۋكەت تاپمايسەن ئىجادىيەت بېغىدا تۇرمىسىڭ خالىس،
سايرا، ئۆتكۈر ھاڭ ـ تاڭ قالسۇن، بۇلبۇلستان بول.
1944 ـ ژىل. ئاقسۇ.

دەپ ئاخىرلاشتۇرۇلغان ئىدى.

«مۇھەببەت ھەم نەپرەت» ناملىق ئىككىنچى توپلامنىڭ 78 ـ ، 79 ـ بەتلىرىگە بېرىلگەن «شائىر توغرىسىدا مۇۋەششەھ» شېئىرىمۇ:

ژىراقتىن سۆزلە شائىر، نەزاكەت بۇلبۇلغا بوستان بول،
ھەتتا كەلگۈسى ئەۋلادلىرىڭ تىلىغىمۇ داستان بول.

دەپ باشلىنىپ :

شەۋكەت تاپمايسەن ئىجادىيەت بېغىدا تۇرمىسىڭ خالىس،
سايرا، ئۆتكۈر ھاڭ ـ تاڭ قالسۇن، بۇلبۇلستان بول.

دەپ ئاخىرلاشتۇرۇلغان ئىدى.

تارىخىي پاكىتلار ئەنە شۇنداق بولغاچقا ئەلقەم ئەختەمنىڭ 1981 ـ يىلى نەشرگە تەييارلاپ «مىللەتلەر نەشرىياتى» تەرىپىدىن نەشر قىلدۇرغان «ل. مۇتەللىپ ئەسەرلىرى» ناملىق كىتابچىسىغا بېرىلگەن «شائىر توغرىسىدا مۇۋەششەھ» شېئىرىنىڭ ئاخىرىقى مىسراسىدىكى:

سايرا ئۆتكۈر، ھاڭ ـ تاڭ قالسۇن ئۇ، بۇلبۇلستان بول !

دېگەن شەكىل تامامەن قايتا ياساپ چىقىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا تەتۇرىپەش ئەسلىدىكى «سايرا» دىن كېيىنكى ئورنىدىن «ئۆتكۈر» دىن كېيىنكى ئورۇنغا يۆتكەلگەن، «ھاڭ ـ تاڭ قالسۇن» دىن كېيىنكى ئورونغا «ئۇ» دېگەن ئالماش قوشۇلغان، «بۇلبۇلستان بول» نىڭ كەينىگە ئۇندەش بەلگىسى قويۇلغان...

مەقسەتنىڭ ھالدا ئۆزگەرتىلگەن ئاشۇ مىسرادىكى تەتۇر پەشكە بېرىلگەن ئىزاھاتنىڭ مەزمۇنىمۇ تارىخىي پاكىتلارغا ئۇيغۇن كەلمەيدىغان ئويدۇرما بولغاچقا، ل. مۇتەللىپنىڭ زامانداشلىرى، تارىخچىلار، تەتقىقاتچىلار ئۇنى قوبۇل قىلمىدى. شۇڭا «جۇڭگو يازغۇچىلار جەمئىيىتى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تارمىقى» تۈزگەن، «شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى» 1983 ـ يىلى نەشر قىلغان «لۇتپۇللا مۇتەللىپ ئەسەرلىرى» ناملىق توپلامنىڭ 94 ـ ، 95 ـ بەتلىرىگە بېرىلگەن «شائىر توغرىسىدا مۇۋەششەھ»:

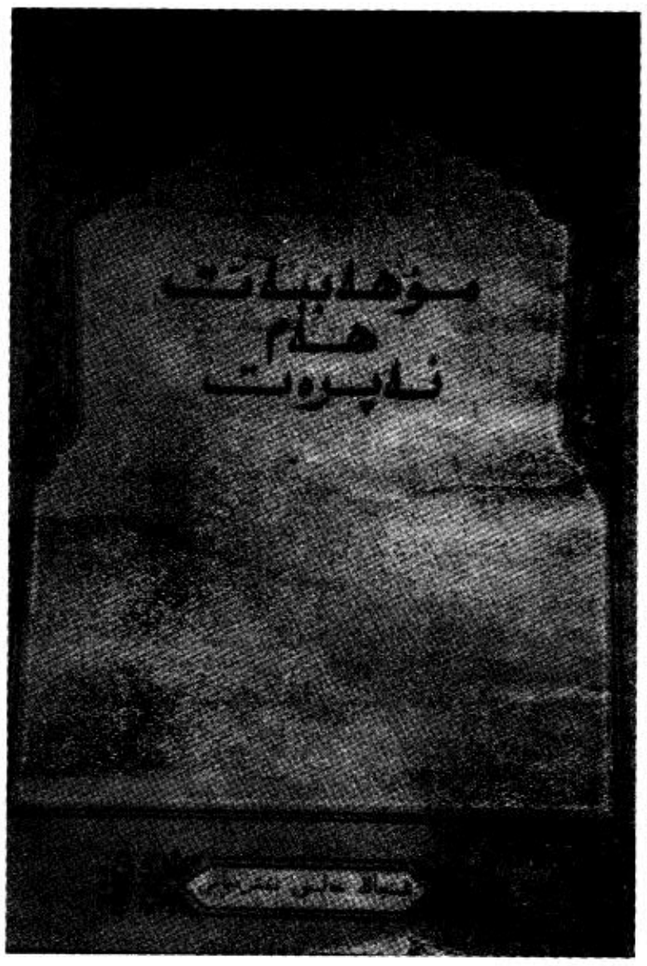
يىراقتىن سۆزلە شائىر، نازاكەت بۇلبۇلغا بوستان بول،
ھەتتا كەلگۈسى ئەۋلادلىرىڭ تىلىغىمۇ داستان بول !

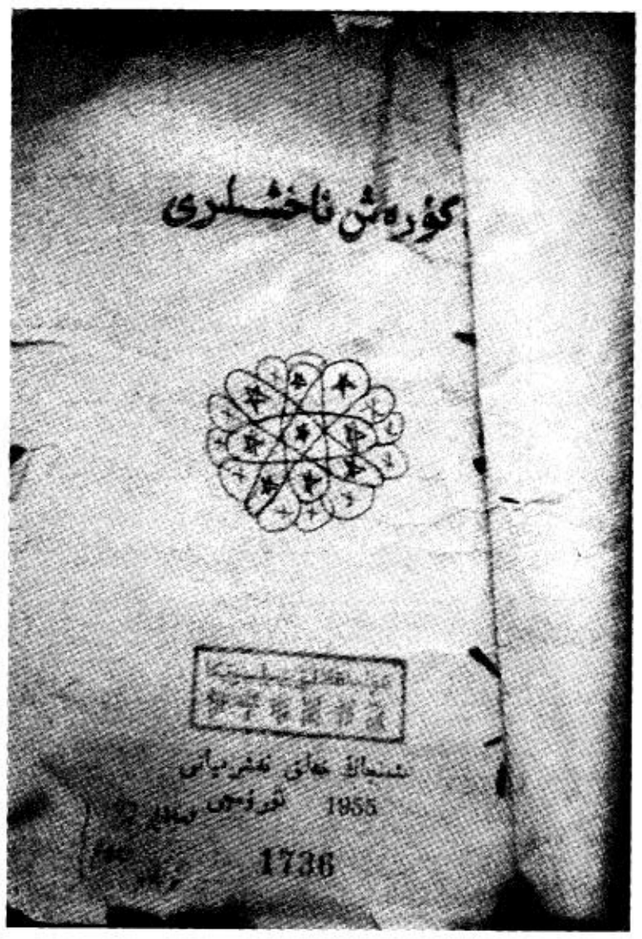
دەپ باشلىنىپ :

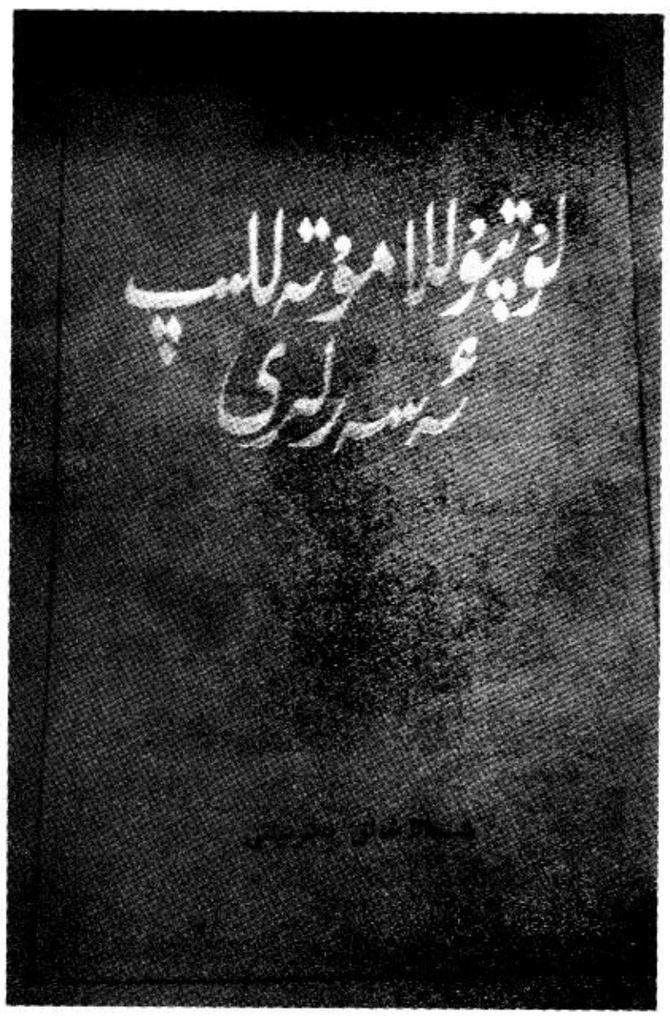
ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىرىنچى تارقىتىش بېكىتى

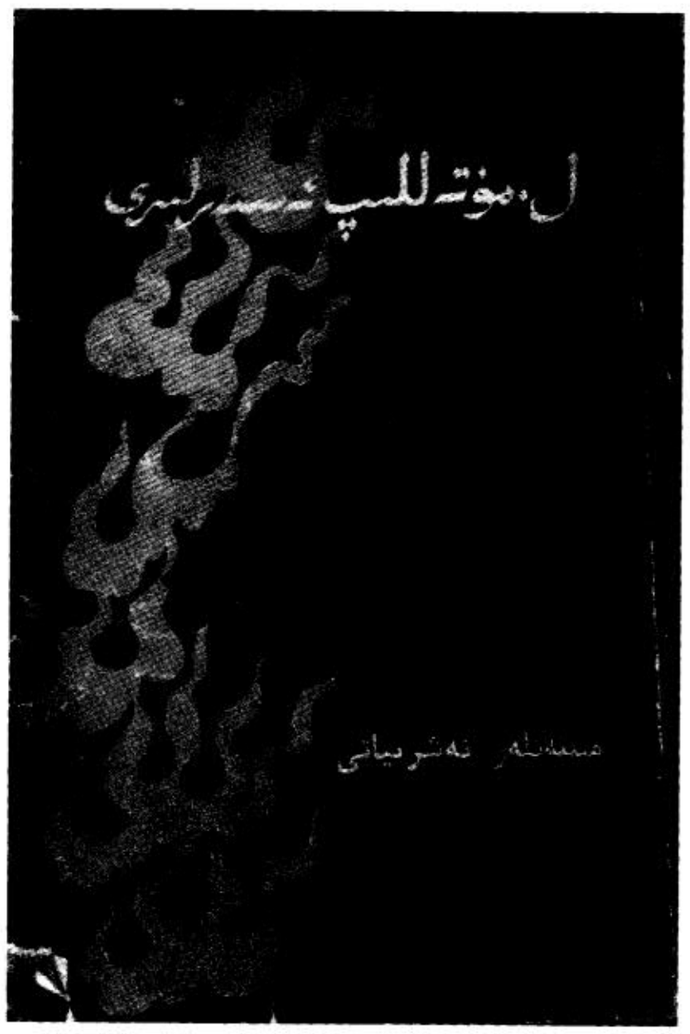
شەۋكەت تاپمايسەن ئىجادىيەت بېغىدا تۇرمىساڭ خالىس،
سايرا، ئۆتكۈر ھاڭ ـ تاڭ قالسۇن، بۇلبۇلستان بول.
1944 ـ يىل. ئاۋغۇست. ئاقسۇ.

دەپ ئاخىرلاشتۇرغان ئەسلى نۇسخىسى بويىچە قايتا ئىلان قىلىنىپ ل. مۇتەللىپنىڭ «شائىر توغرىسىدا مۇڭەششەھ» ناملىق شېئىرىدىكى تەتۈر پەش يەنە ئۆز ئورنىغا كەلتۈرۈلدى.

يوقىلىپ كەتكەن ئالمالىق شەھرى

يەن لىك

سۆز بېشى : ئالمالىق، بۇ كىشىنى چەكسىز ھەسرەتكە ۋە چوڭقۇر ئويغا سالىدىغان قەدىمى بىر جايدۇر. بۇ يەر ئىلگىرى ياۋروپالىقلار ئېيقاندەك « ئوتتۇرا ئاسىيا باغچىسى» دەپ ئاتالغان « مەركىزىي ئىمپېرىيەنىڭ پايتەختى» ئىدى. ئالمالىققا ئۇچ قېتىم بارغان پارس تارىخشۇناسى جۇۋەينى «دۇنيانى بويسۇندۇرۇش تارىخى» ناملىق كىتابىدا:«چاغاتاي ئوردىسىنىڭ پايتەختى پۈتكۈل ئىنسانلارنىڭ مەركىزى بولۇپ قالدى» دەپ يازغان.بۇ يەردە تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ يېتەكچىلىكىدە «160 مىڭ»ئادەم ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان، بۇ يەر نۇرغۇنلىغان موڭغۇللارنىڭ تۇركلەشكەن ھەم تۇركلىشىشكە قاراپ يۈزلەنگەن جايىدۇر، شۇنداقلا، بۇ شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىكى يەنە بىر مۇھىم بەت ئېچىلغان يەر بولۇپ، بۇ يەردە شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنى ھەل قىلغۇچ زور غەلبىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن. نەچچە يۈز يىلدىن بۇيان، بۇ يەردە ئولتۇراقلاشقان كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شوغۇللانغان خەلق ئىمپېرىيەنىڭ ۋارىسلىق ھوقۇقىنى تالىشىپ، ئۇزاق مۇددەت ئۆزئارا كۈرەش، تەكرار تالاش-تارتىش ۋە نۇرغۇن ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بېرىلىپ، ئېمپېرىيەنىڭ ئىچىدە توختىماي ئىچكى نىزا پەيدا قىلدى. ئاخىرى بۇ «مەركىزىي ئېمپېرىيەسىنىڭ پايتەختى»نى زاۋاللىققا يۈزلەندۈرۈپ، ئۇنى ئىس - تۈتەك ئىچىدە تارىخ بىتىدىن يوقاتتى. ئالمىلىق قانداق يوقالغان؟ ئۇ قانداق قىلىپ ھالاكەتكە يۈزلەنگەن؟ يىل ئاخىرىدا مۇخبىر ئالمالىققا كەلدى.

1

2005 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى، ئاپتوموبىل غۇلجا شەھرىدىن يولغا چىقىپ، 218 ـ دۆلەت يولىنى بويلاپ غەربىي شىمال تەرەپكە ماڭدى. يولنىڭ جەنۇب تەرىپى ئىلى دەرياسىغا يېقىن بولغاچقا، ھاۋانىڭ نەملىكى يۇقىرى، دېرىزە سىرتىنى تۇمان باسقان، يول بويىدىكى ئاق تېرەك ۋە مېۋىلىك دەرەخلەرنىمۇ قېلىن تۇمان قاپلىغانىدى، ھەتتا يول بويىدىكى دالا-ئېتىزلاردا بۇغداي ئېگىزى، كېۋەز شېخى، ئاپتاپپەرەس شادىسى قاتارلىقلارمۇ بىر قەۋەت ئاق قىرو بىلەن قاپلانغانىدى. يىراقتا، تەڭرىتاغنىڭ تارماق تېزمىسى بولغان كۆگۈرچىن تېغى ئاپئاق قار بىلەن قاپلانغانىدى، ئۇ قىش كۈندىكى قۇياش نۇرىدا جۇلالىنىپ كۆزنى قاماشتۇرۇپ تۇراتتى. ماشىنىنىڭ دېرىزىسىدىن سىرتقا قارىسام ئارىلاپ ـ ئارىلاپ باغلار كۆز ئالدىمدىن بىر ـ بىرلەپ ئۆتۈپ تۇراتتى. باغنىڭ سىرتىدىكى يول بويلىرىدا بىر-بىرىگە باغلاپ قۇرۇلغان سۇلياۋ چېدىرلار بار ئىدى. قىزىل، سېرىق رەڭدىكى ھەرخىل مېۋىلەر يول بويىغا قاتار تىزىلغانىدى. شوپۇر ئارىلاپ ـ ئارىلاپ ماشىنىنى توختىتىپ، ئاشخانا خوجايىنى بىلەن سودىلىشاتتى. باشقا يەرلەرمۇ ئاللىقاچان قار ـ مۇز بىلەن قاپلانغانىدى، ئەمما ئىلىدا گويا تۇنجى قىش ئەمدىلا كىرگەندەك تېخى قار ياغمىغانىدى.

ئىلى دەريا ۋادىسىدىكى بىر پارچە يەر ئىدى. ئۇنىڭ شەرق، جەنۇب، شىمال ئۈچ تەرىپى تەڭرىتېغى بىلەن قاپلانغان بولۇپ، غەربىي تەرىپىدە تاغ يوق ئىدى، بۇ ھال بۇ جايىنىڭ كېلىماتىنىڭ قىشتا ئىللىق، يازدا سالقىن بولۇشىنىڭ سەۋەبى بولۇپ، تۈيۇقسىز ئىسسىپ ياكى مۇزلاپ كېتىدىغان ھادىسىلەر ئاسان كۆرۈلمەيتتى، كىلىماتىمۇ ئىللىق بولۇپ، يىللىق ھۆل ـ يېغىن مىقدارى يېتەرلىك ئىدى. بۇ جايدا قاش دەرياسى، تېكەس دەرياسى، كۈنەس دەرياسىدىن ئىبارەت ئۈچ دەريا بولۇپ، بۇ ئۈچ دەريا بىرلىشىپ ئىلى دەرياسىنى ھاسىل قىلاتتى. دەريا بويلىرىدا نارات يايلىقى، كۈنەس يايلىقى، تاڭبالى ئوتلىقى، موڭغۇلكۈرە يايلىقى قاتارلىق گۈزەل يايلاقلار بار ئىدى. شۇڭا، ئىلىنىڭ تارىختا «چىگرادىكى بوستانلىق» ۋە «چۆل - جەزىرە، نەم ئارال» دەپ ئاتالغان مەشھۇر نامى بار. بۇلۇتقا تاقاشقان تەڭرى تاغلىرى ھەيۋەت بىلەن قەد

كۆتۈرۈپ تۇراتتى، جۇڭگو نېمە دېگەن كۆركەم ۋە گۈزەل ـ هە؟! بۇ بىپايان ئىلى دەرياسى بويىدا، ھەيۋەتلىك قارلىق چوققىلار، يىراقتا كۆرۈنۈپ تۇرغان پايانسىز سۇلار گويا بۇلۇت بىلەن تۇتىشىپ كەتكەن دېڭىز دولقۇنلىرىدەك توختىماستىن چايقىلىپ تۇراتتى. شۇ يىلى چىيۇ چۇجى دەل ئىلى دەرياسى بويىغا كېلىپ:«يېڭىشەن قورغىنى مىڭ ئاتتىن ئېغىر، بېشى رىقابەتكە تولغان چىڭ سۇلالىسى ھەقىقى ئەركەك، كۇن چىقىپ يېقىن دېگىزغا قاراپ تۇرار، ئاي ئۇستىدە سامان يولى ئۆتۈشۈپ تۇرار» دەپ شئېر يازغانىدى. يىراق قەدىمكى زامانىدىكى يېڭى ھايات ئېراسى دەۋرىدە، قەدىمكى ئوتتۇرا يەر دېگىزى گىردابىغا بېرىپ قالغان تيانشان بويلىرىدا، ھاۋا رايى مۆتىدىل، ھۆل ـ يېغىن يېتەرلىك بولۇپ، مۆتىدىل بەلباغ ئۆسۈملۈكلىرى بولۇق ئۆسەتتى. كېيىن ھاۋا كېلىماتىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن، قاتتىق سوغۇق ۋە قۇرغاقلىشىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن نۇرغۇن ھايۋانات ئارقا ـ ئارقىدىن ئۆلۈپ كەتتى.ئەمما تەڭرى تاغلىرى ئارىسىدىكى ئىللىق، نەم جىلغىلاردا بىر قىسىم ياۋا مۇڭلىك ئورمانلار ساقلىنىپ قالدى.

تەكشۈرۈشلەرگە ئاساسلانغاندا، ئىلى دەرياسى، غەربتە قورغاس ناھىيەسىدىكى كېگۈرچىن تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىن باشلىنىدۇ، ئۇنىڭ شەرقىدە شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان، كۆلىمى تەخمىنەن 120 كىلومېتىر كېلىدىغان غۇلجا ناھىيەسى بار، جەنۇب ـ شىمال تەرەپتە كەڭلىكى تەخمىنەن 10 كىلومېتىر كېلىدىغان يانتۇ تۈزلەڭلىك بولۇپ، ئۇ جاي مېڭىلىك دەرەخلەرنى ئۆستۈرۈشكە ناھايىتى مۇۋاپىق كېلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە غەربتە چاپچال شىبە ئاپتونوم ناھىيەسىگە تەۋە كەلكۇن، دېڭىز جىلغىسى، شەرقتە توققۇزتارا ناھىيەسىنىڭ ياڭاقلىق جىلغىسى، ئۇزۇنغا سوزۇلغان كۈنەس ناھىيەسىنىڭ توقاي ياۋا مۇڭلىك ئورمانلىقى ۋە نارات تۈزلەڭلىكى بار. يەنە شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 130 كىلومېتىر كېلىدىغان مېڭىلىك دەرەخ ئۆستۈرۈشكە ماس كېلىدىغان بىر تۈزلەڭلىك بار. ھازىر كۈنەس، توققۇزتارا، خو شەھىرى، غۇلجا، چاپچال قاتارلىق ناھىيەلەرنىڭ ھەممىسىدە چوڭ ياۋا مېڭىلىك دەرەخلەر ئورمانلىقى بار بولۇپ، ئاساسلىق ياۋا ئۆرۈك، قىزىل دولانا، ياۋا ياڭاق قاتارلىق مېڭىلىك دەرەخلەر بار، بۇ جاي دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1000 مېتىردىن 1500 مېتىرغىچە بولغان ئىگىز تاغ باغرىدا بولۇپ، كۆلىمى تەخمىنەن 141 مىڭ مو كېلىدۇ. بۇنداق كەڭ كۆلەمدىكى ياۋا مېڭىلىك دەرەخ ئورمانلىقى مەملىكەت بويىچە ئاز ئۇچرايدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ ئورمانلىق دۇنيادىكى مۆتىدىل بەلباغ مېڭىلىك دەرەخلىكنىڭ مەركىزى مەنبەسى دەپ ئاتالغان.

بۇرۇنىڭ بۇرۇنسىدا، غۇلجىلىق پەقەت مېڭىلىك دەرەخ ئۆستۈرگەن. ئىلىدە ئۆستۈرۈلگەن مېڭىلەرنىڭ رەڭگى چىرايلىق، تەمى چۈچۈمەل، تاتلىقلىق دەرىجىسى مۇۋاپىق بولۇپ، خۇش پۇرىقى دىماغقا گۈپۈلدەپ ئۇرۇلۇپ تۇرىدۇ ھەم نامى يىراق ـ يېقىنغا داڭلىق. شۇڭا، بۇ جاينىڭ نامى «ئالمالىق» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. يۈەن سۇلالىسى چىيۇ چۇجى يازغان «غەربكە سایاھەت جەمئىيەتتە چاڭچۇن ھەقزات » ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەيدۇ:«9ـ ئاينىڭ 27ـ كۈنى ئالمالىق شەھرىگە باردۇق. تولۇق كىينىگەن موڭغۇل پادىشاسى تاسىخۇ بىزنى قارشى ئېلىپ كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن غەربىي مېڭىلىك باغقا كەلدى. يەرلىك خەلق مېڭىلەرنى ئالمالىق(ئالما)، دەپ باشقا شەھەرنىڭ نامى بىلەن ئاتايدىكەن.

ئاپتوموبىل بايانداي بازىرى يول بۆلىكىگە كەلگەندە ئېدىرلىق ئۈستىدىكى: ئاق، كۈل رەڭ يوملاق قەبرىلەر ئۈستىگە ھېلال ئاي بېكىتىلگەن بىر پارچە ئىسلام قەبرىستانلىقى كۆزىمىزگە چېلىقتى. 600 نەچچە يىل ئاۋۋال، شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانى تۇغلۇق تۆمۈرخان 160 مىڭ ئادەمنى باشلاپ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغانىدى. بۇ قەبرىستانلىقتا مەڭگۈلۈك ئۇيقىغا كەتكەنلەر ئاشۇ ئەجداتلارنىڭ ئەۋلادلىرىمىدۇر؟

شوپۇر ماشىننى 13 سائەت ھەيدەپ يېزا ئىگىلىك 4 ـ شىسىنىڭ 61 ـ تۇەن مەيدانى، ئالمالىق شەھرى دائىرىسىگە كىردى. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە لىيۇ يۇ «غەربكە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى»دە:«ئالمالىق شەھرى قۇۋۇقىدىن شەھەر رەستىسى(كوچىسى)غا چىقساق كوچىدا شۇنداق قاياناق سودا بولۇۋېتىپتۇ. بۇ كوچىدا قوغۇن، ئۈزۈم، ئانار قاتارلىق مېۋىلەر بولۇپ، ئانارنىڭ سۈپىتى ناھايىتى ياخشى ئىكەن» دەپ يازغانىكەن. بىراق، ھازىر بۇ يەردە پەقەت سۇرلۇك قىش مەنزىرىسلا بار ئىدى. بىز ئاق تېرەك ئورمانلىقىنى،

يولنىڭ ئىككى يېقىغا تېرىلغان ياپيېشىل كۆزگى بۇغدايلىقنى، كۆزده ئاغدۇرۇلغان دالىلارنى ۋە غازاڭلىرى چۈشۈپ كەتكەن مېۋىلىك ئورمانلىقلارنى كېسىپ ئۆتتۇق. يول بويىدا سوغاقتا توڭلاپ قېلىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن يەرگە كۆمگەن ئۈزۈم تاللىرى ئۈستىدىكى دۆۋە ـ دۆۋە توپىلار كۆزگە چېلىقىپ تۇراتتى. يىراقتا، كۆپكۆك ئاسمان، ئاپپاق بۇلۇتلار، بىر ـ بىرىگە تۇتاش كەتكەن قاتار ئۆيلەر بار ئىدى.

تارىخي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشچە، ئەينى چاغدا ئالمالىق شەھىرى كۆلىمىنىڭ چوڭلۇقى جەھەتتە، غەربىي يۇرتتا ئالدىنقى قاتاردا تۇراتتى. ئۇ شىمالدىكى كېگەن تېغىنىڭ جەنۇبى ئېتىكىگە جايلاشقان بولۇپ، ئۇنىڭ جەنۇبىدا كېگەن سايى، شەرقىده تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرى، غەربىده كاناۋي بار ئىدى، شەھەرنىڭ ئايلانمىسى 25 كىلومېتىر بولۇپ، شەقتىن غەربكە سوزۇلغان چوڭ كۇچىنىڭ ئۇزۇنلىقى بەش كىلومېتىر كېلەتتى. بۇ شەھەرنىڭ غايەت چوڭ ئىككى قۇۋۇقى(دەرۋازىسى) بار ئىدى، شەرق تەرەپتىكىسى كەڭسايى تەرەپكە، غەرب تەرەپتىكىسى قورغاس تەرەپكە قاراپ تۇراتتى.

بىزنىڭ ئاپتوموبىل كۆزده ئاغدۇرۇلغان بىر دالا ئۈستىگە كېلىپ توختىدى. يول باشلىغۇچى: بۇ ئالمالىق قەدىمىي شەھەر خارابىسى بولۇپ، ئارخېئولوگلار تەرىپىدىن قېزىۋېلىنغان تۆشۈكى يوق ئالتۇن تەڭگە، كۈمۈش تەڭگە، تاش ئويما، ساپال قاچا ـ قۇچىلار، كۈمۈش قويماق قاچا، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەجدىها بۇلاق قاتارلىق ۋە جىڭدېجېن (جاڭشىدىكى يەر نامى) خۇمدېنىدا پۈشۈرۈلغان كۆپ سانداىكى فارفور قاچىلارنىڭ تولىسى مۇشۇ جايدىن بايقالغان» دەپ چۈشەندۈرۈش بەردى.

ئازادلىقتىن ئىلگىرى، بۇ يەرده بەزى خارابىلىقلار بار ئىدى، 1964 ـ يىلى، بىڭتۇەندىكى تىراكتورچىلار ئەترىتىدىكىلەرنىڭ ئىشلىشى بىلەن بۇ يەر تۈرتۈش ماشىنىسى بىلەن تۈزلەندى ۋە قەدىمكى ئالمالىق شەھەرى يەر يۈزىدىن ئۈزۈل ـ كېسىل يوقالدى. دېھقانلار تېرىقچىلىق قىلىپ يەر ئاغدۇرغان چاغلاردا ساپال ـ ئېدىشلار، قاشتاش بۇيۇملار ۋە تاش تۈگمەنلەر تاسادىپى ئۇچراپ قالاتتى، ھازىر كىشلەر بۇ يەرده بۇرۇن ئاز كەم 300 يىلدىن ئارتۇق مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئالمالىق قەدىمىي شەھىرىنىڭ بارلىقىدىن ئىبارەت ھەقىقەتنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمەيدۇ.

بۇ يەرده ئىلگىرى قانچىلىك قانلىق ياشلار تۆكۈلگەن بولغىيدى؟ قانچىلىك ھىجران قايغۇسى ۋە قانچىلىك ۋىسال شاتلىق ھېكايىلىرىنى قالدۇرغان بولغىيدى؟

يۇمشاق توپىغا دەسسەپ تۇرغىنىمدا، مېنىڭ كۆز ئالدىمدىن بۇرۇنقى ۋەقەلەر كىنو لېنتىسىدەك غىل ـ پال ئۆتۈشكە باشلىدى، گويا دىمىقىمغا بۇرۇنقى تاتلىق مېۋىلەرنىڭ مەززىلىك پۇراقلىرى ئۇرۇلۇپ تۇراتتى، قۇلىقىمنىڭ تۈۋىده جەڭ دۇمبىقىنىڭ ساداسى، ھۇررا توۋلىغان ئاۋازلار، كۆز ئالدىمدا ھەممە يەرنى ئۇرۇش ئوتى قاپلىغان، قانلار دەريا بولۇپ ئاققان كۆرۈنۈشلەر كەلدى...

13 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى، چىڭگىزخان ھۆكۈم سۈرۈۋاتاتتى.

ئۇ ئاسىيلىق قىلغان نايمان قەبىلىسى تايان خانىنىڭ ئوغلى كۈچلۈكنىڭ غەربىي لياۋ سۇلالىسىگە قېچىپ بارغان ئەسكەرلىرىنى تارمار قىلىپ، ئاندىن ئۇدۇل لۇگۇغا بېرىپ تەختنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، «ئالمالىقتىكى ئۇزارخاننى ۋە ئۇنىڭ تۇمەنىمىڭ لەشكىرىنى» ئاسانلا بويسۇندۇرۇشنى ئۈمىد قىلدى. ئۇزارخاننىڭ ئوغلى جېكېناك چىڭگىزخاننىڭ يارلىقىغا بىنائەن دادىسىغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى بوي سۇندۇرغان چاغدا، ئۇ چىڭگىزخاننىڭ چەكسىز مىننەتدارلىقىغا ئېرىشىپ، ئۇنىڭ سادىق ئادىمى بولۇپ قالدى.

چىڭگىزخان قوشۇن باشلاپ غەربكە يۈرۈش قىلغاندا، 2 ـ ئوغلى چاغاتاي كەڭسای يولىنى راۋانلاشتۇرغاندىن كېيىن، غەربكە يۈرۈش قىلغۇچى زور قوشۇن ئالمالىق شەھىرىگە مۇراسىم ئۆتكۈزگىلى كىردى، ئۇلار شەھەرده غەلبىلىرىنى تەبرىكلەپ كاتتا مۇراسىم ئۆتكۈزدى.

چىڭگىزخان ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا، ئۆزى بويسۇندۇرغان جايلارنى تۆت ئوغلىغا سۈيۈرغال قىلىپ بۆلۈپ بەردى. چاغاتاي خانلىقىنىڭ زېمىنى شەرقته ئىلى دەرياسى ۋادىسى، جەنۇبتا جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قاراشەھەر، غەربته ئاموۇ دەرياسىغىچه بولغان رايونلارنى ئۆز ئىچىگه ئالاتتى.«چاغاتايخان دائىم مۇشۇ ئالمالىقتا

كۆكخان ۋە كۆكئارت تاغلىرىنىڭ ئىتەكلىرىدە تۇراتتى». (دوسان موڭغۇل تارىخى). بۇ جاي موڭغۇل ئىمپېرىيەسىنىڭ تۆت چوڭ خانلىقنىڭ مەركىزى جايلاشقان ئورنى بولۇپ، ئالمالىقنى ياۋروپالىقلار «ئوتتۇرا ئاسىيا باغچىسى»، «مەركەز ئىمپېرىيەسىنىڭ پايتەختى» دەپ نام بەرگەنىدى. ئالمالىققا ئۇچ قېتىم بارغان پارس تارىخشۇناسى جۇۋەينى «دۇنيانى بويسۇندۇرۇش تارىخى» دېگەن كىتابىدا:«چاغاتاي ئوردىسى ئىنسانلارنىڭ مەركىزى بولۇپ قالدى» دېگەنىدى.

ئالمالىق ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي مەركىزى بولۇش سۈپىتى بىلەن جۇڭگو بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى قۇرۇقلۇق قاتنىشىنىڭ تۈگىنى ئىدى، چاغاتاي خانلىقنىڭ پايتەختى بولغان ئالمالىق يوللىرى راۋان، ئىقتىسادى تەرەققىي قىلغان، سودا ئىشلىرى گۈللەنگەن شەھەر ئىدى. چىۋۇ چۇجى، ياللۇغ چۇسەي، چاڭدې ۋە ئەرمىنىيە پادىشاھى ھايتۇن، پاپا ئەلچىسى ماركونولى قاتارلىقلار ئالمالىق توغرىسىدا نۇرغۇن خاتىرىلەرنى قالدۇرغانىدى.

ياللۇغ چۇساي «ئەۋلىيا چۇچۇجىنىڭ زىيارىتى» دە ئالمالىققا قارىتا تېخىمۇ تەپسىلىي خاتىرە قالدۇرۇپ:«ئۇ باشقا جايلارغا يىپەك رەخت، بۇغا، سورتلۇق قوي يۇڭدىن تۇقۇلغان ياپقۇچ، يەتتە تېزىقتىن قىشلىق كىيىم، ئۇنىڭدىن باشقا جۇڭگونىڭ سۇغەت گۈلى سۇرىتى چۇشۇرۇلگەن ھەر خىل يۈك كىيىملەر، يەنە بىر ئېيتىلىشتا، يىپەك يىپ ئۇچۇن ناھايىتى پاكىز، يۇمشاق مەشۇتلار چىقىرىلىدىكەن. ئېتىز-ئېرىق ئىشلىرىمۇ تەرەققىي قىلغان بولۇپ، يەرلىك خەلقلەر سۇ قاچىلانغان كۈلبا(قۇتىغا)نى بېشىغا قويۇپ قايتىپ كېلىدىكەن. ئۇ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكىنىڭ سۇ تارتقۇچىنى كۆرۈپ ناھايىتى خۇشال بولغان ھالدا:«ھەممە ئىشتا تاۋغاچ ناھايىتى چىۋەر ۋە ئەپچىل، تاۋغاچ ئۇ خەنزۇ دەپمۇ ئاتىلىدۇ» دەپ يازغان. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان سورتلۇق قوي يۇڭى بولسا، تېرىلغان پاختىنى كۆرسىتىدۇ، بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئەينى ۋاقىتتا ئالمالىقتا يېزا ئىگىلىك ناھايىتى تەرەققىي قىلغان.

ئۇ يىپەك يولىنىڭ شىمالىدىكى خەلقئارا چوڭ بازار بولۇپ، شەرق ـ غەرب مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم بىر كېسىشىش نۇقتىسى ئىدى. ئالمالىق شەھىرىگە ھەر خىل ئېرقتىكى كىشىلەر توختىماي كېلىپ-كېتىپ تۇرغاچقا، بۇ يەرنىڭ تىلى مۇرەككەپ، ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ھەر خىل ئىدى.

سېرىق چاچ، كۆك كۆز ياۋروپالىق سايياھەتچىلەر، خۇشپۇراق ماتېرىياللارنى ساتقۇچى سودىگەرلەر ئۇستى ـ بېشىنى چاك ـ تۇزان باسقان ھالدا نۇرغۇن يول ئازابى تارتىپ بۇ يەرگە كېلەتتى.

كاتولىك دىنى مىسسىئونېرى(دىن تاراتقۇچىلىرى) رىم پاپاسىنىڭ ئىرادىسى بويىچە تولۇپ تاشقان ئۇمىد بىلەن بۇ يەرگە كەلگەنىدى.

پەسىل خارەكتېرلىك پاختا تېرىيدىغان ئىشچىلار خەنزۇچە كىيىملەرنى كىيىپ يۈرتىدىن(ئىچكىرىدىن) بۇ يەرگە كەلگەنىدى.

ساۋۇت كىيىپ يالمان تۇتقان موڭغۇل ئەسكەرلىرى ھەيۋەتلىك ئىلى ئاتلىرىغا مىنىپ ئۆتۈپ تۇراتتى.

باشلىرىغا كىكىز قالپاق، ئۇچىلىرىغا ئۇزۇن جۇۋىلارنى كىيگەن يەرلىك ئۇششاق تىجارەتچىلەر ئاۋازىنىڭ بارىچە ۋارقىراپ خېرىدارلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلماقتا ئىدى.

شەھەر سىرتىدىكى تېرىقچى دېھقانلار ئات ھارۋىلىرىنى ھەيدەپ، مەھكىمە بىلەن بازارغا ئاشلىق تۇشماقتا ئىدى.

ھەر خىل قان سىستېمىسىدىكى ئاياللار ئۇچىسىغا چىرايلىق كىيىم ـ كېچەكلەرنى كىيىپ كوچىدا مېڭىپ يۈرەتتى...

ئەتىياز پەسلىدە ئالمالىق شەھىرىنى ھەر خىل مېۋە ـ چېچەكلىرىنىڭ خۇشبۇي ھىدلىرى قاپلاپ كېتەتتى. ھەسەل ھەرىسى، كېپىنەكلەر گۈللەر ئارىسىدا لەرزان ئۇچۇپ يۈرەتتى. كۈزدە، بازالاردا مېۋىلەر ناھايىتى كۆپ بولۇپ، كىشىلەر خالىغانچە ئېلىپ، ئائىلىسىدە مېۋە مۇراببىسى ياساپ، ئۇنى پارس بولكىسىغا سۈرتۈپ يېيىشنى ياخشى كۆرەتتى، ھەسەلنى كۈندە ئىستېمال قىلىش ھەممە ئائىلىدە ئادەتكە ئايلىنىپ كەتكەنىدى.

بۇ ئالمالىقنىڭ ئەڭ رونۇق تاپقان، شانلىق مەزگىلى ئىدى.

قۇياش نۇرى ئاستىدا، ئالمالىق شەھرىنىڭ قايسى ۋاقىتتا يوقىلىپ، قايسى قاراڭغۇ بۇلۇڭغا يۇشۇرۇنغانلىقىنى بىلگىلى بولمايتتى. بەلكىم، ئۇ مۇڭلۇك دەرەخلەرنىڭ چېچەكلىرى ياكى گۈللىرىنىڭ خۇش پۇراقلىرى ئىچىگە يۇشۇرۇنغاندۇ!؟ شۇنىڭ ئۈچۈن، باھار شامىلى ئىلىگە كېلىپ، ئىلى يايلاقلىرى مۇڭلەرنىڭ خۇش پىراقلىرىغا تولغان چاغدا، سىز ئىختىيارسىز ھالدا ئۆز - ئۆزىڭىزگە پىچىرلاپ:« ھە، مانا بۇ ئالمالىق...» دەيسىز.

مىلادى 1241 - يىلى، ئوگدايخان بىلەن چاغاتايخان ئارقا - ئارقىدىن ئۆلۈپ كەتتى. ئۇلار ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى تەخت تالىشىپ، بىر - بىرى بىلەن جان تىكىپ كۈرەش قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئالمالىق مالىمانچىلىققا پېتىپ قالدى.

مىلادى 1260 - يىلى، قۇبلاي پادىشاھ بولدى. ئۇنىڭ ئىنىسى ئارىقبۇقا ئاكىسى بىلەن خانلىق تەختىنى تالىشىپ، موڭغۇل ھۆكۈمرانلىقىدا يەنە بۆلگۈنچىلىك پەيدا قىلدى.

14 - ئەسىرگە قەدەم قويغاندىن كېيىن، چاغاتاي ئۇلۇسى مەنپەئەت تالىشىپ پارچىلىنىپ شەرقىي چاغاتايخان خانلىقىنى قۇردى، ئۇ:«موغۇلىستان» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭ مەركىزى (پايتەختى) يەنىلا ئالمالىق ئىدى.

ئالمالىق شەھرى قانلىق كۈرەش، ئوت دېگىزى ئىچىدە ئارقا - ئارقىدىن ۋەيران بولسىمۇ، لېكىن مۇغۇلىستان خانلىقى ئۇنى ناھايىتى قىسقا مۇددەت ئىچىدە مىڭ بىر جاپادا قايتا قۇرۇپ چىقتى.

مىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە چاغاتاي ئەۋلادىنىڭ بۆلۈنۈشى كەسكىنلەشتى، ھەرقايسى جايلاردا ئارقا - ئارقىدىن بۆلۈنمە پادىشاھلىق باش كۆتۈرۈپ چىقتى. جۇڭغار كۈچلىرى پەدىنپەي كۈچەيدى، يەركەن خانلىقى دەۋرىگە كەلگەندە يەركەندە غوجىلار باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، ۋەزىيەتنى كونترول قىلىپ بۆلۈنمە ھالەتتە تۇردى. باشباشتاق بولۇپ كەتكەن موڭغۇللار ئەڭ ئاخىرىدا چاغتاينىڭ ئىلىدىكى كونترۇللىقىنى قولغا كەلتۈردى.

مىلادىيە 16 - ئەسىردىن كېيىن، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان كېيىنكى چاغاتاي خانلىرى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈپ باردى.

ئالمالىق شەھرى تەدرىجىي بۇرۇنقى مەركەزلىك خۇسۇسىيىتىنى يوقاتتى ۋە ئاستا - ئاستا غايىپ بولدى.

ئالمالىق ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى شان - شۆھرىتىنى يوقىتىپ ئۈزۈل-كېسىل غايىپ بولدى. بۇرۇنقى قەلئە، بېپايان چۆل - جەزىرىلەر ئاللىقاچان يوقالغان بولۇپ، بۇرۇنقى ئىس-تۈتەكلەر، گۈلخانلار، ھىجران قايغۇسى ۋە ۋىسال شادلىقلىرى تارىخنىڭ ئىس-تۈتەكلىرىگە ئەگىشىپ يىراقلىشىپ كەتتى.

ئالمالىق شەھرى تۇيۇقسىز كەلگەن ئاپەتتە ۋەيران بولدى. يەنە ئاھاللەر كۆچۈرۈپتىلدى، ئۇ پىلانلىق يىراققا كۆچۈرۈلگەنمۇ؟ ئۇ قانداق قىلىپ ھالاكەتكە يۈزلەندى؟ بۇ بىر سىر بولۇپ، جۇڭگو ۋە چەتئەللىك ئالىملىرىنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى، مۇتەخەسسىسلەر ئۇنىڭغا ئىزدىنىش نەزىرى بىلەن قارىدى.

2005 - يىلى ئەتىيازدا، 61 - تۈەننى 2 - لىيەندىكى ئاپتوموبىل بىلەن تېرىقچىلىق قىلىدىغان باي دېھقان ۋاڭ گاڭ تراكتور بىلەن يەر ھەيدەپگەندە ساپان بىر دۆۋە خىشنى ئېچىۋەتكەن، ئۇ بۇ خىشلارنى تېرىپ ئورمانلىق ئىچىگە تاشلىۋەتكەن.

بۇ ئىشنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەي ئالمالىق تارىخنى تەتقىق قىلىدىغان بىر رۇس ئالىم مەخسۇس 61 - تۈەن مەيدانىغا كېلىپ قەدىمىي پۇللارنى يىغىپ ۋە بىر نەچچە پارچە خىشنى ئىزدەپ تېپىپ بىرگە ئېلىپ كەتكەن.

2005 - يىلى 12 - ئاينىڭ 5 - كۈنى چۈشتىن كېيىن، ۋاڭ گاڭ مۇخبىرنى باشلاپ ئىلگىرى

تاشلىۋەتكەن خىشلارنى ئىزدەپ 2ـلەننىڭ 4ـنۇمۇرلۇق ئېتىزىدىكى ئورمانلىققا باردى، مۇخبىر ئۇ يەرە تاسادىبى بىر دۆۋە خىشنى ئۇچراتتى.ئۇ يەردە كۆك، قىزىل رەڭلىك ئىككى خىل ئۆلچەمدە خىش بار ئىدى، ئۇنىڭ كىچىكلىرى 40 × 40 سانتىمېتىر، چوڭلىرى 60 × 60 سانتىمېتىر بولۇپ، خىش ئۈستىدە يېزىق ياكى بەلگە يوق ئىدى. بۇ خىشلارنىڭ چۈڭقۇر يەر ئاستىغا كۆمۈلۈپ قالغىنىغا 600 يىلدىن ئارتۇق بولغانىدى، بۇ 6 سانتىمېتىر قېلىنلىقتىكى خىش تۇپراق ئاستىدا ئىككى سانتىمېتىر ئەتراپىدا رەڭ ۋە شەكىل جەھەتتىن ئۆزگىرىپ چۈرۈكلىشىپ، ئاسانلا سۇنۇپ كېتىدىغان بولۇپ قالغانىدى.

بۇ خىشلار ئۈستىدىن، بەلكىم چاغاتايىنىڭ ئاتلىق قوشۇنلىرى، چىيۇ چۈجى، ياللۇغ چۈسايىنىڭ ھارۋىلىرى ئۆتكەن بولغىيدى. ئەمما، بۈگۈن ئۇلارنىڭ ھەممىسى تارىخنىڭ ئىس ـ تۈتەكلىرى بىلەن بىرگە مەڭگۈلۈك غايىپ بوپ كەتتى.

ئۇزۇندىن بۇيان ئالمالىق قەدىمكى شەھرىگە جايلاشقان بىر قانچە ئەترەتلەر نۇرغۇن نەرسىلەرنى بايقىدى، بۇ يەرگە كەلگەن بىر مۇخبىر مۇنداق بىر ئىشنى ئاڭلىغان، يەنى، 2 ـ ئەترەتتىكى بىر ھۆددىگەر ئائىلە ئۆزىنىڭ ھۆددە ئالغان يېرىنى ئوتاۋاتقاندا، بىر سۇس كۆك رەڭلىك يېرىم سۈزۈك قاشتېشى ئىستاكانىنى ئۇچراتقان، ئۇنىڭغا ھاراق قۇيسا، ئۇنىڭ ئىچىدە خۇددى ئەجدىھا ھەرىكەت قىلىپ ئۈزۈۋاتقان ھالەت كۆرۈنىدىكەن، دېگەن بۇ بىر غەلىتە سۆز شۇ جايدىكى خەلق ئىچىدە ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈپ تارقىلىپ يۈرمەكتە.

جاڭ فامىلىلىك بىر دېھقان 2 ـ ئەترەتنىڭ مۇئىلىك بېغىنى ھۆددىگە ئالغان بولۇپ، ئۇ باغ ئىچىگە بىر قانچە ئېغىزلىك كىچىك ئۆيلەرنى سالغان ئىكەن. بىر كۈنى ئاخشىمى ئۇنىڭ ھاجىتى قىستاپ ئالدىراپ تازىلىق ئۆيىگە كىرىگەن ۋە ئالدىراشچىلىقتا قەغەز ئېلىۋېلىشنى ئۇنتۇپ قالغانىكەن، شۇنىڭ بىلە ئۇ ئۇدۇل كەلگەن يەردىن بىر پارچە كېسەكنى قولىغا ئالىپ ئۇنىڭ ئىنتايىن ئېغىرلىقىنى ھېس قىلىپ ئۇنى پاكىز يۇيۇپ چىراق يۇرۇقىدا قارىغۇدەك بولسا، ئۇ بىر تال ئالتۇن يامبۇ ئىكەن.

بىرى ھويلىسىغا سوقما تام سالماقچى بولۇپ يەرنى قازغاندا، يەر ئاستىدىن بىر مايلىشىپ كەتكەن لاتا بولاق چىققان، ئۇ بۇ قاتمۇ ـ قات لاتا بولاقنى ئېچىپ ئىچىدىن نۇرغۇن ياپراق تىللالارنى بايقىغان. بۇ تىللالارنىڭ ئارىسىدا يەنە قەدىمى ھىندىستانىنىڭ پۇلىمۇ بار ئىكەن. كېيىن بۇ قەدىمكى ھىندىستان پۇلىنىڭ نەگە كەتكەنلىكىنى ھېچكىم بىلمىگەن.

ئالمالىق تەۋەسىدىكى يەرلەرنى قازغاندا، بىزىلەر قەدىمى مىس ئەينەك، بەزىلەر تۆت تەرەپلىك مىس داڭقان قاتارلىق نەرسىلەرنى بايقىغان. يەنە نۇرغۇن ئادەملەر ئېتىزدا ئىشلىۋاتقاندا، چوڭ ـ كىچىكلىكى ئوخشاش بولمىغان يومىلاق كۈمۈش(تەڭگە) پۇل تېپىۋالغان، يەنە بەزىلەر قول بارمىقىغا ئوخشايدىغان چوڭ ياپقۇچ، مىس رەڭدىكى چوڭ شال(تاختا)، يەنە بەزىلەر بىر بۇرجىكى كېسۈلگەن قالايمىقان شەكىلدىكى نەرسىلەرنى تېپىۋالغان. تەڭگە پۇللارنىڭ ئۈستىدە ئەرەبچە خەتلەر بولۇپ، ئۇ ھېجىرىيە 727 ـ يىلى (1327 ـ يىلى) قۇيۇلغان چاغاتايىنىڭ پۇلى ئىدى.

ئەگەر، ئالمالىق قەدىمقى شەھرى كىشىلەر جەنۇبى شىنجاڭغا ئائىلە بويىچە كۆچۈپ ئولتۇراقلاشقاندىن كېيىن، پەيدىنپەي تاشلىنىپ قالغان بولسا، ئۇ ھالدا، ئۇلار ئائىلە بويىچە كۆچكەندە ئالتۇن ـ كۈمۈش قاتارلىق بۇ قىممەتلىك نەرسىلەرنى ئۆزى بىلەن بىرگە ئېلىپ مېڭىشى كېرەك ئىدى، لېكىن ئۇلار نېمىشقا مۇنچە كۆپ قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ۋە ئالتۇن ـ كۈمۈشلەرنى بۇ يەردە قالدۇرۇپ قويىدۇ؟

2 ـ ئەترەتتىكى بىر دېھقان مۇخبىرغا مۇنداق دەيدۇ:«1967 ـ يىلى ‹يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش› مەزگىلىدە، ئۇلار بىرلەشمە جەڭ قىلىپ يەر تۈزلىگەن چاغدا ئېتىزغا باشلىغان سۇ تۈيۇقسىز بىر ئېرىق ئىچىگە كىرىپ ئۇ يەرنى ئېچىۋەتكەن، سۇ كىرىپ كەتكەن ئېرىق ئىچىدىن نۇرغۇن تەخسە بايقالغان. ئۇ تەخسىلەر خىش بىلەن قوپۇرۇلغان بىر نۇرسىمان كوزىنىڭ ئىچىگە رەتلىك تېزىپ قويۇلغانىدى، ئۇنىڭ توپىسى سېرىق رەڭلىك بولۇپ، ئاستى تەرىپىدە دولقۇنسىمان ئاق گۈللەر بار ئىدى». ئارخېئولوگلار بۇ

تەخسىلەرنىڭ يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەجدىھا بۇلاق، جىڭدېجېن خۇمدىنى ساپال بۇيۇملىرى ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى. كېيىن، بۇ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى يۇقىرىغا يەنى، قورغاس ناھىيەلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىدارىسىگە تاپشۇرۇلدى ۋە شۇ جايدىكى دېھقان ئەسكەرلەر تەقدىرلەندى ھەم 61 ـ مەيدانغا لەۋھە ئەۋەتتى.

روشەنكى، بۇ فار ـ فۇر تەخسىلەرنى ئىگىسى بۇ يەردىن يىراققا كۆچۈپ كەتكەندە ناھايىتى باش قاتۇرۇپ ساقلاپ قالغان، ئۇ قانداق ئاپەتكە يۇلۇققان بولغىيدى؟ بۇنىڭغا قارىتا، مۇخبىر ھەر قانچە ئويلاپمۇ ئۇنىڭ تېگى ـ تەكتىگە يېتەلمىدى. ھەم ئۇنىڭغا ئېنىق بىر جاۋاپ تاپالمىدى.

يەنە بەزىلەر ئۇ يەردىن دۇم كۆمتۇرۇلۈپ قويۇلغان يوغان قازان ۋە گويا ئىگىسى خالىغان ۋاقىتتا قايتىپ كېلىپ ئوت يېقىپ تاماق ئېتىشكە تەييار قىلىپ ئۇچاققا ئېسىپ قويۇلغان قازان ـ قۇمۇشلارنى قېزىۋالدى. مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ سودىگەرلىرىنىڭ قانۇنسىز سېتىۋېلىشى بىلەن بەزى قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى يوقاپ كەتتى.

بۇ خىل ئەھۋاللارغا قارىتا، يېزا ئىگىلىك 4 ـ شىسىنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش رايونىنىڭ جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى بىلەن قورغاس ناھىيەلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى مەخسۇس زەربە بېرىش ھەرىكىتى ئېلىپ باردى. كېيىن، بۇ يەردىكى ئادەملەر ئۆزلىرىنىڭ كولاپ تاپقان نەرسىلىرىنى باشقىلارغا كۆرسەتمەس بولۇۋالدى، شۇنىڭ بىلەن مۇخبىرلار ئاز ئۇچرايدىغان بىر قىسىم قىممەتلىك نەرسىلەرنى قايتا كۆرۈشتىن مەھرۇم قالدى.

چۈشتە، مۇخبىر ۋاڭ گاڭنىڭ ئۆيىگە باردى، ئۇنىڭ دادىسى بىلىگە ئېسىۋالغان بىر باغلام ئاچقۇچلارنىڭ بىرىدە تارتمىسىنى ئېچىپ، ئۇنىڭ ئىچىدىن قەدىمى پۇللار قاچىلانغان بىر تۆمۈر قۇتىنى ئالدى، ئۇ پۇللارنىڭ ئۈستىگە يېشىل كەچتە چۈرۈلگەنىدى، ئۇ پۇللارنىڭ ئىچىدە يەنە ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ يېزىقى بار پۇللارمۇ بار ئىدى.

مۇخبىر قايتا ـ قايتا تەلەپ قىلغاندىن كېيىن ئۆي ئىگىسى يەنە بىر مىس ئەينەكنى ئالدى، بۇ مىس ئەينەكنىڭ يېشىل كەشتىلىرى داتلىشىپ كەتكەنىدى، ئۇنىڭ ئالدى يۈزى تۈز ـ تەكشى بولۇپ، ئارقا تەرىپىدە ھەر خىل نەقىش ۋە گۈللەر، بۇغداي باشقى، بۇلۇت ۋە دولقۇنلاۋاتقان سۇنىڭ سۈرىتى بار ئىدى. ئادەمنىڭ ئەقلى يەتمەيدىغان يەنە بىر ئىش شۇكى، ئەينەكنىڭ ئۈستىدە ئادەمنىڭ خىيالىغا كەيمەيدىغان بىر سۇ كالىسىنىڭ سۈرىتى بار ئىدى، ئۇ دولقۇنلىنىپ ئېقىۋاتقان دەريانىڭ بۇيىدا تۇراتتى. ئەجىبا 600 يىل ئىلگىرى، بۇ يەردە دەريالار توپلىشىپ بىرلەشكەن (تورلاشقان) شۇنداق بىر جاي بار بولغىيمىدى؟

قەدىمى شەھەرگە ئانچە يىراق بولمىغان بەنەم تاغ كونا تارىخي كىتابلاردا «كېگەن تېغى» دەپ خاتىرىلەنگەن. ئاڭلىسام تاغ ئۈستىگە بىر قەبرە بار ئىكەن، ئەمما قەبرە باشقىلار تەرىپىدىن ئۇغرىلىنىپ، ئاللىقاچان تونۇغىلى بولمايدىغان بولۇپ كەتكەن.

بىز ئاپتوموبىل بىلەن بىنەم تاغ ئۈستىگە چىقتۇق، ئاپتوموبىل جىلغىلار گىرەلىشىپ كەتكەن قاقاس تاغ ئۈستىدە كېتىۋاتقاندا، بىز ئەينى يىللارنى ئەسلىدۇق، بۇ يەر بۇرۇن ھەممە يەردە ياۋا مۇشۇك دەرەخلەر بولۇپ ـ باراقسان ئۆسۈپ گىرەلىشىپ كەتكەن جاي ئىدى، تۆت ئەتراپتىن مېۋىلەرنىڭ يېقىملىق خۇش پۇراقلىرى ئادەمنىڭ دىمىقىغا ئۇرۇلۇپ تۇراتتى. ھازىر 61 ـ تۇمەن مەيدانى بۇ يەردە مىڭ مو يەرنى مېۋىلىك باغ بازىسى قىلىشنى پىلانلاپتۇ، تاغدا ھازىر تەخمىنەن 20 مىڭ مو يەرگە تىكىلگەن كۈچەتلەر ئادەمنىڭ بىلىدىن ئىگىز ئۆسۈپتۇ.

تارىخ بىر شەھەرنى قۇرۇپ چىقىدۇ، تارىخ يەنە بىر شەھەرنى ۋەيران قىلىدۇ، ئەمما ھەرقانداق بىر ئۆزگىرىش بولۇشتىن قەتئىنەزەر، بۇ مەشھۇر شەھەرلەرنىڭ ھەممىسى تارىختا مەڭگۈ ساقلىنىپ قالىدۇ...

1 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى، مۇخبىر رەڭلىك خىش ياتقۇزۇلغان چىغىر يولدا مېڭىپ، تۇغلۇق تۆمۈرخان ھەيكىلىدىن ئايلىنىپ ئۆتۈپ، ئۇنىڭ (تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ) قەبرىسىگە يېتىپ كەلدى.

قەبرىستانلىققا مېڭىلىڭ دەرەخلەر تىكىلگەن ئىدى، دەرەخ ئاستىدىكى قار ئۈستىدە دۆڭە ـ دۆڭە مېڭىلەر توڭلاپ كەتكەن ئىدى. بۇ مازار گۈمبەز شەكىللىك بولۇپ، ئاساسى سارىنىڭ ئىگىزلىكى 13.35 مېتىر كېلەتتى، ئالدى تەرىپىدىكى ئىشىك بار تام 26 خىل رەڭلىك ساپال خىشلاردا قوپۇرۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭغا 21 خىل گۈللۈك نەقىش سىزىلغان ئىدى. ئىشىك ئۈستىدە ئەرەبچە خەت بىلەن: «ئى ئۇلۇغ پادىشاھ، سېنىڭ ئۇلۇغۋار ئىشلىرىڭ، ساخاۋىتىڭ دېڭىز ـ ئوكيانغا ئوخشاشتۇر، سەن ئىسلام دىنىنىڭ بۈيۈك قورغىنىسەن. خۇدا غەلبە قىلغان ياخشى ئادەمنىڭ قوغدىغۇچىسىدۇر، سەن ئاللانىڭ ئالىجاناپ، ئۇلۇغۋار سۆزىنى (ئىزاھات: لائىلاھە ئىللەللاھۇ مۇھەممەدۇن رەسۇلۇللاھ ـ بىر ئىلاھدىن باشقا ئىلاھ يوق، مۇھەممەد ئاللانىڭ بەر ھەق ئەلچىسىدۇر، دېگەن سۆزىنى) تارىتىپ بېيىتقۇچىسەن، سەن ئىسلام دىنىنىڭ شەرىپى ۋە ئېپتىخارىسەن» دەپ يېزىلغانىدى. بۇ مەدھىيە سۆزلىرى ئۇنىڭغا بولغان يۈكسەك ماختاش ۋە ھۆرمەت ھېسسىياتى بىلەن تولغانىدى، بۇنىڭدىن قەبرە ئىگىسىنىڭ (تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ) ئىسلام دىنى مۇرىتلىرىنىڭ قەلبىدىكى ئورنىنىڭ نەقەدەر يۇقىرلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. 600 يىللىق بوران ـ چاپقۇنىنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن بۇ سۆسۈن كۆك، ئاق رەڭلەردىكى فارفور ساپال خىشلار يەنىلا شۇ پېتى تۇرۇپ ئۆزىنىڭ ھەيۋەتلىك ۋە سەلتەنەتلىكىنى يوقاتمىغانىدى. يول باشلىغۇچىنىڭ سۆزىگە ئاساسلانغاندا، بۇ فارفور خىشلار دېڭىز، قۇرۇق يولى ئارقىلىق، غايەت زور ئادەم كۈچى ۋە ماددى كۈچ سەرپ قىلىنىپ ئەرەب ئېلىدىن ئېلىپ كېلىنگەن.

بۇ چاغدا، تۈرك تىلىدا سۆزلىشىدىغان مىللى مەدەنىيەتكە ئىگە موڭغۇللار ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تەسىر كۆرسىتىشى بىلەن، ئۆز مىللىتىنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتلىرىدىن ۋاز كەچتى. تارىخچى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا «قارا تاتارنىڭ تەرجىمھالى» دا موڭغۇللارنىڭ ئەجداتلىرى: «ئۇنىڭ قەبرە مازارى يوق، ئۇ ئات بىلەن دەسستىپ، گويا تۆپتۆز قىلۋىتەر» دەپ يازغان، شۇڭا، چىڭگىزخان ۋە كېيىنكى دەۋرلەردىكى خانلارنىڭ ھەممىسىنىڭ قەبرىستانلىقلىرىنى ھېچ يەردىن ئىزدەپ تاپقىلى بولمايدۇ. ئەگەر قەبرە ئاستىدىكى چىڭگىزخان ئۆزىنىڭ قەبرىسىنىڭ ئىسلام مەدەنىيىتى بويىچە ھەشەمەتلىك قىلىپ قوپۇرۇلغان ھالىتىنى كۆرسە ئۇنىڭ قانداق ئويلايدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىش تەس.

تارىختا تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئىسمى بىلەن ئالمالىق شەھرىنىڭ زىچ مۇناسىۋىتى بار، ئۇ گەرچە چىڭگىزخانىنىڭ يەتتىنچى ئەۋلاد نەۋرىسى بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ كەچۈرمىشلىرى ئىنتايىن چىگىش ۋە مۇرەككەپ.

يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىقى مەزگىلىدە، چاغاتاي خانلىقى شەرق ۋە غەرب ئىككى قىسمغا بۆلۈنۈپ، شەرقىي قىسمى ئېسەن بۇقانىڭ رەھبەرلىكىدە ئالمالىقنى مەركەز قىلىپ قەشقەر، تۇرپان قاتارلىق جايلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى؛ غەربىي قىسمى ماۋۇرائۇننەھرنى (سەمەرقەنتنى) (بۈگۈنكى ئۆزبېكىستانىنىڭ ئىككىنچى چوڭ شەھىرى)نى مەركەز قىلىپ، ماۋۇرائۇننەھرى رايونىغا ھۆكۈمرانلىق قىدى.

1321 ـ يىلى ۋە 1330 ـ يىلى، شەرقىي ۋە غەربىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن ئۆلۈپ كەتتى، شۇنىڭدىن كېيىن موڭغۇل قوۋملىرى باش ـ باشتاق بولۇپ ئۆزى بىلگەننى قىلدى.

شۇ چاغدا، تۇغلۇق تۆمۈرخان موغۇلستانىنىڭ شەرقىي قىسمىدا ئۇن ـ تىنسىز ياشاۋاتاتتى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ ئىچكى مالىمانچىلىقتىن قۇتۇلۇپ چىققان چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانى ئېسەن بۇقانىڭ ئوغلى ئىدى. ئۇ ئۆچ ئېلىپ قاتىللىق قىلىشتىن ئۆزىنى قاچۇرۇش ئۈچۈن، نام ـ ئەمەلنىمۇ يوشۇردى. ئەينى چاغدا، بۇ ئون نەچچە ياشلىق ئاددىي ئۆسمۈر كېيىنكى ئون نەچچە يىل ئىچىدە ئادەم تەسەۋۋۇر قىلالمايدىغان قان ـ ياشلىق تۇرمۇش ئىچىدە ئۆسۈپ يېتىلدى، شۇڭا، ئۇ كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان بىر قاتار تەۋەككۈلچىلىق بىلەن ھۆكۈمرانلىقنى ئېتىقادىنى قوغداپ، ناھايىتى ياخشى بىر مۇسۇلمان بولۇپ يېتىشىپ چىقتى.

مىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرى، يەنى 1347 ـ يىلى، شەرقى چاغاتاي خانلىقى دوغلات قەبىلىسىنىڭ يول

باشچى بولاچى 18 ياشقا كىرگەن تۇغلۇق تۆمۈرخاننى ئىزدەپ تېپىپ، ئاۋۋال ئۇنى خاننىڭ ئوغلى دەپ جاكارلىدى، ئاندىن ئۇنى ئاقسۇدا شەرقى چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئىككىنچى خانى قىلىپ تىكلىدى.

دوغلات قەبىلىسى شەرقىي چاغاتاي خانلىقىدىكى بىر قەدەر كۈچلۈك جەمەت بولۇپ، بۇلاچى ياش تۇغلۇق تۆمۈرنى خان قىلىپ تىكلەپ، ئۇنىڭغا شەرقى چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئەمەلىي ھۇقۇقىنى تۇتقۇزدى. شۇ چاغدا بۇلاچى تۇغلۇق تۆمۈرخاننى قورچاق قىلماقچى ئىدى، لېكىن ئۇ خاتالاشقانىدى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان دوغلات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ كونترولىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن خانلىق ھوقۇقىنى مۇستەھكەملەپ، دوغلات جەمەتىنىڭ كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرىدىغان كۆپلىگەن سىياسەت ـ تەدبىرلەرنى قوللاندى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇ ئىسلام دىنىغا كىرىشنى تاللاپ، ئىسلام دىنىغا پايدىلىق نۇرغۇن تەدبىرلەرنى تۈزۈپ چىقتى.

موڭغۇللار ئەسلىدە شامان دىنىغا ئىتتىقاد قىلاتتى. 13 ـ ئەسىردىن كېيىن، چىڭگىزخاننىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشىغا ئەگىشىپ، چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئىلگىرى موڭغۇل مەدەنىيىتى، ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ۋە تۇرمۇش قائىدىلىرىنى غەربىي يۇرتتا كەڭ تۈردە ئومۇملاشتۇرغانىدى، لېكىن شەرق ـ غەرب مەدەنىيىتى گىرەلەشكەن بۇ غەربىي يۇرتتا، موڭغۇل مەدەنىيىتى يەرلىك مەدەنىيەت بىلەن تاشقى مەدەنىيەتنىڭ كۈچلۈك جەلپ قىلىشى ۋە تەسىرىگە ئۇچراپ، ئاخىرى ئۆز مەدەنىيەتىنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇر بولدى. چىڭگىزخان ۋە موڭغۇل خانلىرى ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداش ئۈچۈن دىنىي كەڭچىلىك سىياستىنى يولغا قويدى، چىڭگىزخان تۈزگەن بەلگىلىمىلەردە دىنلارنىڭ ھەممىسىنى تەڭ ھۆرمەتلەش، ئالاھىدە بولۇۋالماسلىق، شىنجاڭدا كۆپ خىل دىن تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشقا يول قويغانىدى. كېيىنكى ئەۋلادلارنىڭ دىنىي سىياسەتلىرىنى ئۆزگەرتىۋەتمەسلىكى ئۈچۈن چىڭگىزخان ئۆز ئادەملىرىگە يەنە موڭغۇلچە پەرمانمۇ چۈشۈرگەنىدى.

چىڭگىزخان غەربكە يۈرۈش قىلغاندا ھەرقايسى دىنىنىڭ مۇرۇت ـ مۇخلىسلىرىنى ئالدىغا يىغىپ، ئۇلارغا ھەرقايسى دىنلارنىڭ بۇرۇچ ـ ۋەزىپىلىرىنى بايان قىلدۇردى. ئۇ تويىن دىنىنىڭ مەزھىپىدىن چىيۇ چۇجىنى غەربىي يۇرتقا بېرىپ «ئەۋلىيا ـ ئەنبىيالارنى، ھۆرمەتكە سازاۋەر ئۇستازلارنى ۋە پۈتۈن مەملىكەتنىڭ تۇيىن دىنىنى باشقۇرۇشقا» بۇيرىدى، چىڭگىزخاننىڭ داڭلىق نۆۋكىرى جېنخەي خىرىستىئان دىنىغا كىردى. شۇ چاغدا خىرىستىيان دىنىنىڭ مۇرتى بولغان جىنخەي، تويىن دىنىدىكى (داۋجياۋ دىندىكى) چىيۇچۇجى، بۇددا دىنىنىڭ مۇرتى ياللۇغ چۇساي ۋە شامان دىنىنىڭ داخانلىرى بىر يەرگە جەم بولدى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان دەۋرىدە، تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى بوستانلىق تېرىقچىلىق رايونىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان موڭغۇللار كۆچمەن چارۋىچىسىنى مۇقىم ئولتۇراقلىشىشقا قاراپ ئۆزگەردى، ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى، يېزىقىمۇ ئەرەب ئېلىبەسى ئاساسىدىكى چاغاتاي يېزىقىغا ئۆزگەرتىلدى. بۇ چاغدا، تەكرىتاغنىڭ شەرقىدىكى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى يەنىلا بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. تەكرىتاغنىڭ شىمالىدىكى ئالمالىقتا ياشىۋاتقان قارلۇقخان جەمەتىنىڭ بىر قىسمى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدى، يەنە بىر قىسىم موڭغۇللار بولسا خىرىستىيان دىنىنىڭ تولى نېستورى مەزھىپى (نېستورى دىنى)گە ئېتىقاد قىلدى. ئارخېئولوگىيە خىزمەتچىلىرى ئالمالىق خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان نېستورى دىنى ۋەزلىرى ئويۇلغان سۈرىيە يېزىقى ۋە كىرىست شەكىلدىكى تاش ئويما قاتارلىقلار بۇنى ئىسپاتلاشتىكى مۇھىم بىر نۇقتىدۇر.

تارىخي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشچە، ئالمالىق ۋە بېشكەك ئەتراپىدىكى خىرىستىئان دىنى جەمئىيىتى ئىزچىل تۈردە ناھايىتى جانلىق بولۇپ، ئۇلار بۇ يەرگە كېلىپ دىن تارقاتقان ۋە چېركاۋ سالغان. لېكىن، شەرق، غەرب چاغاتاي خانلىرى ئۆزئارا بىر ـ بىرىگە ھۇجۇم قىلىپ تۇرغاچقا، دىنى سىياسەتلەر دائىم ئۆزگىرىپ تۇردى. پاپا بېنېدىكت نۇرسىيە XIIنىڭ دەۋرىدە ئالمالىقتا تۇرۇشقا بېكىتىلگەن باش روھانى: موناخ سالام چاد ئىكەن. بۇ ۋاقىتتا شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ خاقانى ئەلى سۇلتان ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاچقا، بارلىق خىرىستىئان مۇرتلىرىنىڭ ھەممىسى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان.

روھانى رىچاد بىلەن ئىسپانىيىلىك باسخال، ئىسكەندىرىيە پورتىدىن كەلگەن فورابۇس، ئانكونالىق لاۋرېنس ۋە ھىندىستانلىق تەرجىمان مىسسىئونىر پېتېر قاتارلىق دىندارلار ئۇلارغا بوي سۇنمىغاچقا، شۇ جايدىكى ئىسلام دىنى مۇرىتلىرى تەرىپىدىن باغلاپ سازايى قىلىنغان.

كېيىن رىم ۋاتىكانى ئەلچىسى ماركىنۇللى ئىلى دەريا ۋادىسىغا قايتا كەلگەن، بېيجىڭ ھۆكۈمىتىگە ئەلچى ئەۋەتكەن، ئۇ ئالمالىقتا تۇرغان مەزگىلدە دىن تارقاتقان، بىر چېركاۋ سالدۇرغان، كۆپ قېتىم چۇقۇندۇرۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزگەن. لېكىن، ئىلى دەريالىق ۋادىسىدىكى بۇ قەدىمكى تولى نېستورى مەزھىپى خرىستىيان دىنىنىڭ مەركىزى بولۇشتىن قېپقالغان، ئاخىرى ئۇ تۇغلۇق تۆمۈرخان دەۋرىدە دىنى زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان. ماركىنۇللى كەتكەندىن كېيىن ئالمالىق قەدىمكى شەھەرلىكى خرىستىيان دىنى ناھايىتى تېز يوقاپ كەتكەن.

زوروئاستر (زەردۇشت) دىنى ئەينى چاغدا ئالمالىقتا كەڭ تارقالغان بىر ئېتىقادىي دىن بولۇپ، ئۇ يەنە ئاتەشپەرەسلىك دىنى، ئوت ئېتىقادچىلىق دىنى دەپمۇ ئاتىلاتتى. يېزا ئىگىلىك 4 ـ شىسىنىڭ 61 ـ تۆەن مەيدانى ئالتىنچى لىيەنىدە يەر ھەيدەپگەندە نۇرغۇن كىشىلەر قەدىمى ساپال ئىدىشلار بايقىغان. بۇ ساپال ئىدىشلار باشقىلار تەرىپىدىن بايقالغان چاغدا ئۇنىڭ ئۈستى يۇمىلاق بىر پارچە شىپەن تاش بىلەن بۆكۈپ قويۇلغان بولۇپ، ساپال ئىدىشنىڭ ئىچىدە ئازراق توپىدىن باشقا ھېچنەرسە يوق ئىكەن. «ئىلى تارىخى ۋە مەدەنىيىتى» ناملىق كىتابتا مۇنداق خاتىرىلەنگەن:«ئەينى چاغدىكى تۈركلەردە يەرگە دەپنە قىلىش ۋە كۆيدۈرۈپ دەپنە قىلىشتىن ئىبارەت ئىككى خىل دەپنە قىلىش ئادىتى بار ئىدى، تۈركلەرنىڭ ئىدىشقا دەپنە قىلىنغانلىرى بولسا، ئۆلگۈچى ئاۋۋال كۆيدۈرۈلۈپ ئاندىن ئىدىشنىڭ ئىچىگە دەپنە قىلىناتتى». ئىلى دەريالىق ۋادىسىدىن قېزىۋېلىنغان سىرتقى تەرىپى سۇغۇققا چىداملىق قىلىپ، چىرايلىق گۈل چىقىرىپ سىرلانغان بىر گۈللۈك ساپال ئىدىشنى ئارخېئولوگىيە خادىملىرى ئەنە شۇ زوروئاستر (زەردۇشت) دىنى مۇرۇتلىرىنىڭ جەسەتلىرىنى سالىدىغان ئىدىش، دەپ قارىدى.

ئۇنداقتا، دېھقانلار بايقىغان بۇ ساپال ئىدىشلار زوروئاستر (زەردۇشت) دىنى مۇرۇتلىرى جەسەت قاچىلاشقا ئىشلەتكەن گۈللۈك ئىدىشلەر شۇمىدۇ؟

مۇخبىر 61 ـ تۆەن مەيدانى 2 ـ لىيەننىڭ پېنسىيىگە چىققان ئىشچىسى جۇ بەيخۇينىڭ ئۆيىدە بىر ساپال ئىدىش بار، دەپ ئاڭلاپ، بۇ مەسىلىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش ئۈچۈن 68 ياشلىق جو بەيخۇينىڭ ئۆيىگە باردى. جۇ بەيخۇي مۇخبىرغا ئۆزىنىڭ 1995 ـ يىلى كۈزدە يەرنى ئاغدۇرۇپتىپ، 4 ـ نومۇرلۇق ئېتىزنىڭ شەرق تەرەپتىن بىر شىپەن تاشنى تاپقانلىقىنى، تاش ئاستىدىن بىر ساپال ئىدىشنى تاپقانلىقى، ئەمما ئىدىش ئىچىدە توپىدىن باشقا ھېچنېمە يوق ئىكەنلىكىنى، ھازىر بۇ ساپال ئىدىشنى يەم ـ خەشەك قاچىلاپ ئىشلىتىۋاتقانلىقىنى ئېيتقان.

ئۇنىڭ ئۆيىدىكى تۈرلۈك مالىلار ماگىزىنىدا، مۇخبىر بۇ ساپال ئىدىشنى كۆرگەن. ئۇنىڭ ئېگىزلىكى 70 سانتىمېتر، كەڭلىكى 65 سانتىمېتر، دىيامېتىرى 27 سانتىمېتر، تەگلىك 20 سانتىمېتر، ئېغىزى كىچىك، قوسىقى يوغان، ئاستى كىچىك ئىدى. ئۇنىڭ ئېغىزىدىن باشلاپ قورساقلىرىنىڭ ھەممىسىگە دولقۇنسىمان سىزىق ۋە ئوخشاش بولمىغا گۈللەر نەقىشلەنگەنىدى.

چاغاتاي جەمەتىنىڭ ئىچىدە ئىزچىل ئېقىپ يۈرگەن بۇددا دىنى، تولى نېستورى مەزھىپىدىكى خرىستىيان دىنى ۋە ئىسلام دىنى ئوتتۇرىلىرىدا ئەڭ ئاخىرىقى تاللاش بولمىغانىدى. تۇغلۇق تۆمۈر بۇ خىل ۋەزىيەتنى ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا پايدىسىز، دەپ قاراپ، ئىسلام دىنىنى رەسمى قۇبۇل قىلدى، شۇ چاغدا ئۇ 24 ياشتا ئىدى. قەشقەرلىك 16 ـ ئەسىردىكى تارىخشۇناس مىرزا ھەيدەر مۇھەممەد كۆراگانىنىڭ «تارىخى رەشىدىي»دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، تۇغلۇق تۆمۈر ئاقسۇدا ئىسلام دىنىنىڭ ئۆلۈماسى دامۇللا شەيخ مۇھەممەد جامالىدىنغا ئۇچراپ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن، لېكىن خان

بولۇپ هوقۇقنى قولىغا ئالغاندىن كېيىن، ئاندىن ئىسلام دىنىغا كىرىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىدا قويغان. ئۇ خانلىق تەختىگە چىققاندىن كېيىن، شەيخ مۇھەممەد جامالىددىننىڭ ئوغلى ئەرشىددىن ئاتىسىنىڭ ۋەسىيتى بويىچە ئالمالىققا خان بىلەن كۆرۈشكىلى بېرىپ، ئۇنىڭدىن دىنغا (ئىسلام دىنىغا) كىرىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈشنى، ئۇنىڭ ئاللاھقا ئۇنلۇك دۇئا قىلىپ ئىمان ئېيتىشنى ئۆتۈندى، ئۇنىڭ مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىنكى ئىسمى ئابابەكرى مۇھەممەت بولدى،

ئۆزىنى مەرگەز قىلغان بۇ دىندىن، سىياسىي ۋەزىيەتنى تېزلىكتە كېڭەيتىش ئۈچۈن تۇغلۇق تۆمۈرخان ئىسلام دىنىغا كىرىپ، شەيخ مۇھەممەد جامالىددىننىڭ ئوغلى ئەرشىددىن بىلەن ھەمكارلىشىپ، ئىسلام دىنىنى ئومۇميۈزلۈك كېڭەيتتى. تۇغلۇق تۆمۈرخان موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن بىر ـ بىرلەپ كۆرۈشتى ھەمدە «ئەگەر بۇ دىننى قوبۇل قىلسا (ئىسلام دىنىنى كۆرسىتىدۇ) ھېچ قانداق مەسىلە كۆرۈلمەيدۇ، ناۋادا، كىمدە-كىم رەت قىلسا، غەيرىي دىن مۇرتلىرى قاتارىدا ھېسابلىنىپ قىرغىن قىلىنىدۇ» دەپ جاكارلىدى. ئۇنىڭ مەجبۇرلىشى ئاستىدا، بارلىق ئاقسۆڭەكلەر ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇ ھەرقايسى جايلارغا دىن تاراتقۇچى تالىپلارنى ئەۋەتىپ، موڭغۇللارنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزدى. ئۇنىڭ مەجبۇرلىشىدا 1353 ـ ، 1354 ـ يىلى، ئالمالىقتىكى 160 مىڭ موڭغۇل ئىسلام دىنىغا كىردى.

بۇ شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنى تەرەققىيات تارىخىدىكى ناھايىتى مۇھىم بىر بەت بولۇپ، ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭدا زور غەلبىلەرنى قولغا كەلتۈرگەنلىكىنىڭ بەگىسىدۇر، ھەم بۇ كۆپ ساندىكى موڭغۇللارنىڭ تۈركلىشىشىدىكى بۇرۇلۇش نۇقتىسى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان بىر تەرەپتىن ئىسلام دىنىنى زورلۇق بىلەن كېڭەيتسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇرۇش قىلىش يولى بىلەن ئۆزىنىڭ زېمىن تېررىتورىيەسىنى كېڭەيتتى.

ئۇ خىرىستىيانلارنىڭ چېركاۋلىرىنى، ئاتەشپەرەسلەرنىڭ ئىبادەتخانىسىنى، بۇتپەرەسلەرنىڭ بۇتخانىسىنى ۋەيران قىلدى.

ئۇ شەيخ مۇھەممەد جامالىددىننىڭ ئوغلى ئەرشىددىنى قوللاپ، كۈچادا ئىسلام دىنىنىڭ بۇددا دىنىنىڭ ئورنىنى ئېلىشىغا يول ئېچىپ بەردى. ئۇ يىراقتىكى سەمەرقەندنى بويسۇندۇردى ھەم قايتىپ كېلىپ ئالمالىقتىكى خىرىستىيان مۇرتلىرى ۋە كۈچادىكى بۇتتا دىن راھىبلىرىنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشقا قارشى توپىلىڭىنى تىنجىتتى.

1360 ـ يىلىدىن باشلاپ تۇغلۇق تۆمۈرخان ماۋارائۇننەھىر رايونىغا توختىماستىن ئەسكەر چىقىرىپ، ئىككى يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە ئۇ غەربىي چاغاتاي خانلىقىغا 20 قېتىمدىن ئارتۇق ئۇرۇش قوزغىدى. 1362 ـ يىلى، غەربىي چاغاتاي خانلىقى ھۆكۈمران سىنىپلىرى ئارىسىدىكى ئىچكى ئۇرۇشتىن پايدىلىنىپ، ماۋارائۇننەھىر رايونىنى بويسۇندۇردى، ئارقىدىنلار ئۆزىنىڭ ھوقۇق دائىرىسىنى ئامۇ دەريياسىنىڭ جەنۇبىغىچە كېڭەيتتى. ئىران ئىگىزلىكىدىكى بەلخ رايونى چاغاتاي خانلىقى تۇنجى قېتىم قەدەم باسقان جاي ئىدى، تۇغلۇق تۆمۈرخان تېررىتورىيەسىنى شۇ جايلارغىچە كېڭەيتىپ، خانلىقنى قايتىدىن بىرلىككە كەلتۈردى.

ئەمما، قانلىق بويسۇندۇرۇش ئۇنىڭ ئەندىشە ۋە روھى بېسىمىنى ئاشۇرۇۋەتتى، شۇڭا ئۇ بەختكە قارشى 1363 ـ يىلدىن 1364 ـ يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا 36 يېشىدا ئالمالىقتا كېسەل بىلەن ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ئىلياس خوجا تەخت ۋارىسى بولۇپ، ئالمالىق شەھرىنىڭ شەرق تەرىپىگە ئۇنىڭ ئۈچۈن بىر مازار سالدۇردى.

قىرغىنچىلىق بىلەن تىكلەنگەن ھاكىمىيەت قىسقا مۇددەت ساقلىنىپ قالغاندەك قىلغان بىلەن ئۇ يەنە ھاكىمىيەتنى چەك ـ چېكىدىن پارچىلاپ ئاخىرى غۇلىتىدۇ. تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۆلگەندىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بارلاس قەبىلىسىدىكى تۆمۈرلەڭ قوشۇن باشلاپ كېلىپ چاغاتاي قوشۇنلىرىنى مەغلۇب قىلدۇ.

ئۇيغۇر كىتاب توربېكتى
www.uyghurkitap.com

1370 ـ يىلى ئايالىنىڭ قېرىندىشى(قېيىن ئاغىسى) بىلەن بىرلىشىپ سەمەرقەندنى ئىگەللەيدۇ، ئارقىدىن ناھايىتى تېزلا ماۋارائۇننەھىر رايونىنى ئىشغال قىلىدۇ، شۇنىڭدىن كېيىن، چاغاتاي خانلىقىنىڭ، ماۋارائۇننەھىر رايونىغا بولغان ھۆكۈمرانلىقى ئۈزۈل ـ كېسىل ئاخىرلاشتى. ئۇزاق ئۆتمەي تۆمۈرلەڭ چاغاتاي خانلىقىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ، تۆمۈرلەڭ ھاكىمىيىتىنى قۇردى. شەرقىي چاغاتاي خانلىقى ناھايىتى تېزلا ھالاكەتكە يۈزلەندى، تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ئوغلى ئىلياس خوجا ئۆلۈپ كەتكەن چاغدا، دوغلات قەبىلىسىنىڭ ۋەزىر بولاجى ئىنىسى قەمەرىددىن بىلەن بىرلىشىپ توپىلاڭ كۆتۈردى، ئۇنىڭ ۋاستىسى ئىنتايىن قەبىھ بولۇپ، «بىر كۈندە تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ 18 ئوغلىنى ئۆلتۈرۈپ» خانلىق تەختىنى تارتىۋالدى.

قەمەرىددىن ۋاپات بولغاندىن كېيىن، 1389 ـ يىلى، چاغاتاي ئەۋلادىدىن بەختكە يارىشا ئامان قالغان تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ كەنجى ئوغلى خىزىر خوجا خانلىقنى داۋاملاشتۇردى، ئۇ بېشبالىقنى پايتەخت قىلدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ۋە بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئىسلام دىنىدىن پايدىلاندى. 1392 ـ يىلى، شىجاڭدا بۇددا دىنىڭ ئەڭ ئاخىرىقى ئورنى بولغان تۇرپانغا ئۇرۇش قوزغاپ ئۇلارنى بويسۇندۇردى.

تۇرپاننى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، خىزىر خوجاخانىنىڭ ئەسكەرلىرى بۇ يەردىكى بۇددا دىنى مۇرتلىرىنى قىرغىن قىلىپ، بۇددا دىنى مەدەنىيىتىنى ۋەيران قىلدى، پۈتۈن قەلئە ئۇرۇش ئوتى ئىچىدە خارابىلىققا ئايلاندى. ئارخېئولوگلار تۇرپاندىكى بەزى ۋەيران قىلىنغان بۇتخانا خارابىلىرىدىن نۇرغۇنلىغان مەدەنىي يادىكارلىقلىرىنى ھەم نەچچە يۈز يىللاردىن كېيىن تاشقا ئايلىنىپ كەتكەن نەرسىلەرنى ۋە پارچە ـ پۈرات ئادەم سۆڭەكلىرىنى بايقىدى. بۇ قەدىمىي ئەسەرلەرنىڭ بەزىلىرى باشقىلار تەرىپىدىن يىرتىلىپ ۋەيران قىلىۋېتىلگەن، بەزىلىرى بولسا كۆيدۈرۈۋېتىلگەن، قېلىپ قالغان كۆيۈك پارچىلىرى بولسا، ئەينى ۋاقىتتا ئىسلام دىنى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ بۇتخانىلارنى كۆيدۈرۈۋەتكەن چاغدا بۇتخانا ئۆگزىلىرى ۋە بۇتخانا تاملىرىنىڭ ئۆرۈلۈپ چۈشۈشى سەۋەبىدىن يەر ئاستىغا بېسىلىپ ساقلىنىپ قالغان پارچىلىرىدۇر.

تۇرپان خىزىر خوجاخان ھاكىمىيىتىنىڭ دائىرىسىگە كىرگەندى كېيىن، شىنجاڭدا بۇددا دىنىنىڭ تەسىر دائىرىسى قۇمۇلدىلا قالدى. 1399 ـ يىلى، خىزىر خوجا قۇمۇلغا قارشى ئۇرۇش قوزغىدى. ئەينى ۋاقىتتا قۇمۇل تېخى مىڭ سۇلالىسىنىڭ كونترۇللىقىدا ئىدى. قۇمۇل ۋىلايىتىدە تۇرۇشلۇق مىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى كۈچلۈك قارشىلىق كۆرسەتتى. قىسقىغىنا بىر ئاي ئۇرۇش جەريانىدا مىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى خىزىر خوجاخان ئەسكەرلىرىگە قاتتىق زەربە بەردى. ئەڭ ئاخىرىقى ئۇرۇشتا خىزىر خوجا ۋە شەيخ ئەرشىدىن جەمەتىدىكى ئەبۇ نەسىردىن مىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. قۇمۇل ئۇرۇشى مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشتى. كېيىنچە مىڭ سۇلالىسى كۈچىنىڭ قۇمۇلدىن تەدرىجى چېكىنىپ چىقىشىغا ئەگىشىپ، بۇددا دىنىنىڭ تەسىر كۈچىمۇ ئاساسى جەھەتتىن قۇمۇلدىن چېكىنىپ چىقتى. بەش ئەسىردىن ئارتۇق تەشۋىق قىلىپ تارقىلىش ئارقىسىدا، ئىسلام دىنى بۇددا دىنىنىڭ ئورنىنى ئىگەللەپ، پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئاساسلىق دىنغا ئايلاندى.

1418 ـ يىلى، خىزىر خوجىنىڭ نەۋرىسى ۋارىسخان پايتەختىنى ئىلىبالىق (ھازىرقى ئىلى شەھرى)گە يۆتكەپ ئېلىپ كەلدى، ھەمدە قەدىمقى چاغاتاي دۆلىتىنى «بەشبالىق خانلىقى» ياكى «ئىلىبالىق خانلىقى» دەپ ئاتىدى. كېيىن، ئىسلام دىنىغا ئىتتىقاد قىلغان شەرقىي چاغاتاي خانلىقىدىكى موڭغۇللار جەنۇبى شىنجاڭ بوستانلىقىدىن چېكىنىپ چىقتى. ئۇلارنىڭ قان سىستېمىسى باشقا مىللەتلەر بىلەن ئاسىملاتسىيە بولۇپ كەتتى.

چىڭگىزخان «ئېغىر بوران ـ چاپقۇننى بېشىدىن كەچۈرگەن تۇنجى قەھرىمان كىشى» ھېسابلىنىدۇ، ئۇ موڭغۇل ئاتلىق قوشۇنلىرىغا باشلامچىلىق قىلىپ ئالەمنى بويسۇندۇرۇپ، شىمال تەرىپى يېنىشەن تېغىغىچە، غەرب تەرىپى كۆچمە قۇملۇققىچە، شەرق تەرىپى لياۋنىڭ ئۆلكىسىگىچە، جەنۇب تەرىپى جەنۇبىي ۋېيتنام دېڭىز

يۇزىگىچە كېڭەيتكەن» مىسلى كۆرۈلمىگەن چوڭ بىر دۆلەتنى قۇرۇپ چىقتى. ئۇنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىدىكى ئەۋلادلىرىنىڭ تارىخى بولسا مۇقىم ئولتۇراقلىششى بىلەن كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ كۈرەش تارىخى بىلەن تولۇپ كەتكەن.

ئىسلام دىنى ۋە باشقا دىنلارنىڭ بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسىتىشى جەريانىدا، ئالتۇن جەمەت ئوتتۇرىسىدىكى ۋارىسلىق تالىشىش كۆرىشى، ئالتۇن جەمەت ۋە ۋەزىر - ۋۇزرالار ئارىسىدىكى ھوقۇق - مەنپەئەت كۆرىشى، ھەتتا چىڭگىزخاننىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىمۇ «جاۋ ئائىلىسىنىڭ يېتىم بالىسى»گە ئوخشاش رىۋايەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. چاغاتاي خانلىقىدىن شەرقىي، غەربىي چاغاتاي خانلىقىچە، «بېشبالىق خانلىقى» ۋە «ئىلىبالىق خانلىقى»دىن يەركەن خانلىقىچە كۆپ قېتىملىق بۆلۈنۈش ۋە بىرلىككە كېلىش، توختاۋسىز ئىچكى ئۇرۇش تاكى 1680 - يىلى، يەركەن خانلىقى جۇڭغار ئويمانلىقىدا ھالەك بولۇپ، چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ھۆكۈمرانلىقى ئاياغلاشقىچە داۋاملاشتى. بۇ ۋاقىتتا، نۇرغۇنلىغان چاغاتاي ئەۋلادلىرى ۋە ئۇلارغا ئەگىشىپ بۇ زېمىنغا قەدەم قويغان موڭغۇللارنىڭ كۆپ قىسمى يەرلىك ئۇيغۇر مىللىتىگە ئاسىمىلاتسىيە بولۇش نەتىجىسىدە ئۇلارنىڭ كۈرەشلىرى ئاخىرلاشتى.

كېيگەنسايى تېغىدا تۇرۇپ پەسكە قارىساق، دەل - دەرەخلەر، يېزا - قىشلاقلار، دالىلدىكى ئېتىز - ئېرىقلارنىڭ گۈگۈمدىكى قارا تۇمان ئىچىدە ئاستا - ئاستا غايىپ بولغان كۆرۈنۈش شەكىللىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە تارىختىكى بۇ مەشھۇر شەھەر، بۇ شەھەردە بولۇپ ئۆتكەن گۈللىنىش ۋە چىڭگىزخاننىڭ كېيىنكى ئەۋلادى دەپ ئاتالغان تۇغلۇق تۆمۈرخان قاتارلار كىشىلەر قەلبىدىن ئاستا - ئاستا ئۇنتۇلۇپ كەتتى. مۇخبىر مۇشۇ ۋاقىتتا شۇنى ئويلاپ يەتتىكى، قېرىغىنچىلىق ۋە قانلىق باستۇرۇشلار ئېھتىمال كىشىلەرنى ئىدىيىسىنى قىسقا ۋاقىت كۈچلۈك كونترول قىلغاندەك قىلسىمۇ، لېكىن ئۇ تارىخنى ھەرگىز توسۇپ قالالمايدۇ. ئۇرۇشقا قارشى تۇرۇپ، ئالما گۈلىنىڭ خۇشپۇراقلىرىنى كەڭ ئىلى ۋادىسىغا تارقىتىپ، ئوخشىمىغان مىللەتلەر، ئوخشىمىغان دىندىكىلەر بىلەن ئىناق - ئىتتىپاق بولۇپ بىللە ياشىساق، كەلگۈسىدىكى ئەۋلادلىرىمىز بەخت - سائادەتلىك تۇرمۇش كەچۈرگۈسى. بەلكىم، بۇ مۇخبىرنىڭ ئالمالىققا كېلىپ بۇ ئەسەرنى يېزىپ چىقىشىنىڭ سەۋەبى بولۇشى مۇمكىن!

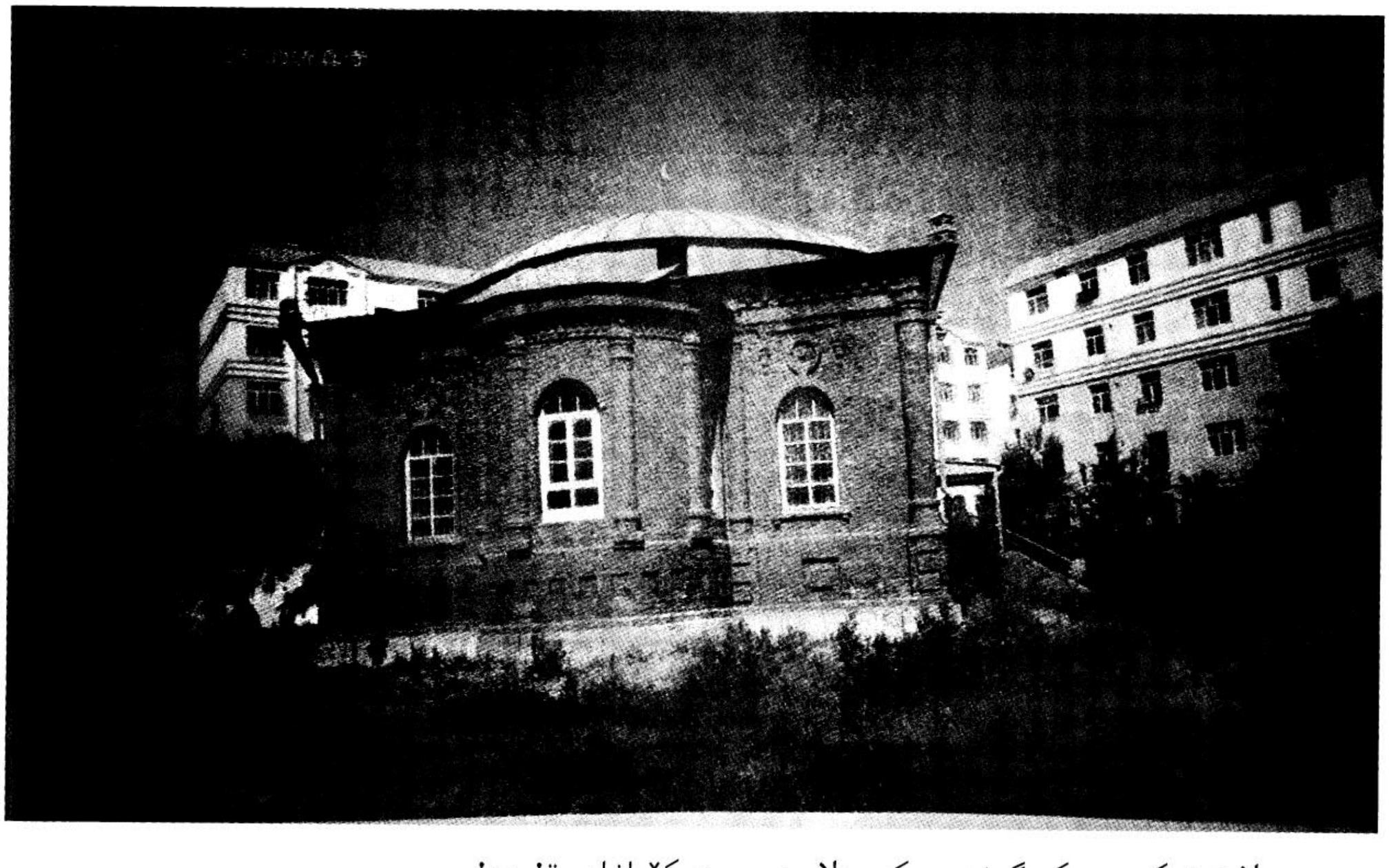
جىنشەن تېغىدىن بايقال كۆلىگىچە، ئۇيسۇن ئىلىدىن غەربىي تۈركىلەرگىچە ۋە تۇلپار قەدىمقى يېزىسى قاتارلىقلار كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدۇ. چىلەنخاۋ دەريىاسى ئەگرى - بۈگرى تولغىنىپ ئېقىپ تۇرار، قارىغان كىشىنى ھەيران مەس قىلىپ.ئاق شەمشات دەرەخلىرى قورغان ئاڭا، سۇ يۇزىنى قېلىن تۇمان قاپلىغان، ئىگىز ھەم ئۇزۇن ئاسما كۆۋرۈكىنىڭ بېشى ھەيۋەت بىلەن كۆككە تاقىشىپ تۇرار. ھەيۋەتلىك قارلىق چوققىلار، بىر سەكرەپ تىك چوققىغا يامىشار قولۇاق، ھاۋادا كۆرۈنەر غۇۋا ھەم بۇلۇت. غەربىي شىمالغا قارىساڭ، تۇرار يەنە جايىدا ئالمالىق، ئىمپېرىيە مەركىزىگە بارىدىغان پوشتا يولى، قەدىمقى شەھەردە بولۇپتۇر كۇز. ھازىر كىرگەن جىلغىغا، قانچىلىك ئەسكەر قەھرىمانلار، كۇن چىقار دېگىزغا يېقىن، ئاي ھاۋادا ئۇزۇپ يۈرەر، تۇمەن مىڭ ئات شىددەت بىلەن چېپىپ يۈرەر.

تەرجىمە قىلغۇچى: كەلپىن ناھىيەلىك مائارىپ ئىدارىسى ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيەلەش مەكتىپىنىڭ پېنسىيونېرى: ئابدۇقاھار ھامىدىن.
تەرجىمىنى بېكىتكۈچى: ئابلەت نۇردۇن

ئۇيغۇر كىتاب ئۇرۇقلىرى www.uyghurkitap.com ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىرىنى تاللىسىڭ

ئىشان سەئىد مەسچىتى

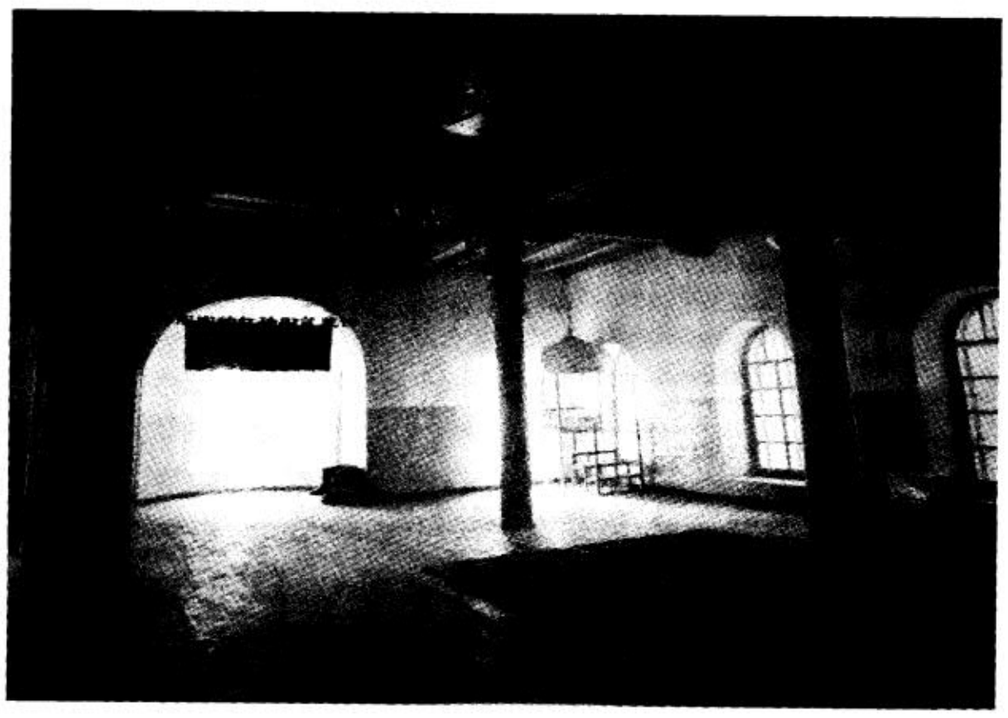
جۇ شاۋباۋ

هويلا ئىشىكىدىن كىرگەندىن كېيىنلا مەسچىت كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ

شىنجاڭنىڭ غەربىي شىمالىدىكى چىگراسىغا جايلاشقان كىچىك شەھەردە ئۆزگىچە ئۇسلۇبتا سېلىنغان بىر ئىمارەت بار، ئۇنىڭ هويلىسىدىكى ۋۇجۇدكىدا:«چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۈي 2ـيىلى (1876 ـ يىلى)» دېگەن خەت بار.

مانا بۇ ئىشان سەئىد مەسچىتى بولۇپ، چۆچەك شەھىرى تىنچلىق كوچىسىدىكى مۇھىت ئاسراش كوچىسىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا جايلاشقان.

مەسچىتنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 550 مېتىر كېلىدۇ.بۇ مەسچىت كارامەت سېلىنغان بولۇپ، ئۇنى تاتارلاردىن بولغان ئۆمەر هاجى ئۆزى يېنىدىن پۇل چىقىرىپ سالدۇرغان. بۇ مەسچىتنى پىلانلىغۇچى ۋە سالغۇچى ئىشان سەئىد دامۇللا بولۇپ، ئۇ مەسچىت پۈتكەندىن كېيىن، بۇ مەسچىتنىڭ ئىمامىلىقىنى ئۈستىگە ئالغان. ئۇ بۇ مەسچىتنى قىزىل خىشتا رۇس ئۇسلۇبىدا سالغان، بۇ مەسچىتتە مۇسۇلمانلار پائالىيەت قىلىدۇ، كىشىلەر كۇنىراپ قالغان بۇ سەئىد ئىشان مەسچىتتىن ئۇنىڭدىن رۇسچە بىناكارلىق ئۇسلۇبى بىلەن ئىسلام بىناكارلىق ئۇسلۇبىنىڭ ئالاهىدىلىكىنى بىلەلەيدۇ، بۇ

مەسچىتنى كىشىلەر يەنە «قىزىل مەسچىت ياكى تاتار مەسچىتى» دەپمۇ ئاتايدۇ.

چۆچەك جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال چىگراسىغا جايلاشقان، چۆچەك شەھىرىدىكى باقتۇ چىگرا ئېغىزىنىڭ جۇڭگونىڭ غەربكە ئېچىۋېتىلىشتىكى كۆۋرۈك بېشى ئىستىھكامى دېگەن نامى بار. بۇ يەرنىڭ بايلىقى مول، تەبىئىي مەنزىرىسى گۈزەل، بۇ زېمىندا ياشىغان ھەر مىللەت خەلقى ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ئۆزئارا ئىتتىپاقلىشىپ، ئۆزئارا ئۆگىنىپ، ئۆزئارا يار ـ يۆلەكتە بولۇپ بىللە ياشاپ، بىرلىكتە ئالغا ئىلگىرىلىگەن.

تاتار مىللىتى،بۇ يەردىكى خېلى بۇرۇنقى مۇسۇلمان مىللەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇلار بۇ يەردىكى ئۆزىدىن باشقا ئۇيغۇر، قازاق قاتارلىق مۇسۇلمانلار بىلەن بىرگە بۇ مەسچىتكە كىرىپ ئىسلام دىنى پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بارىدۇ.

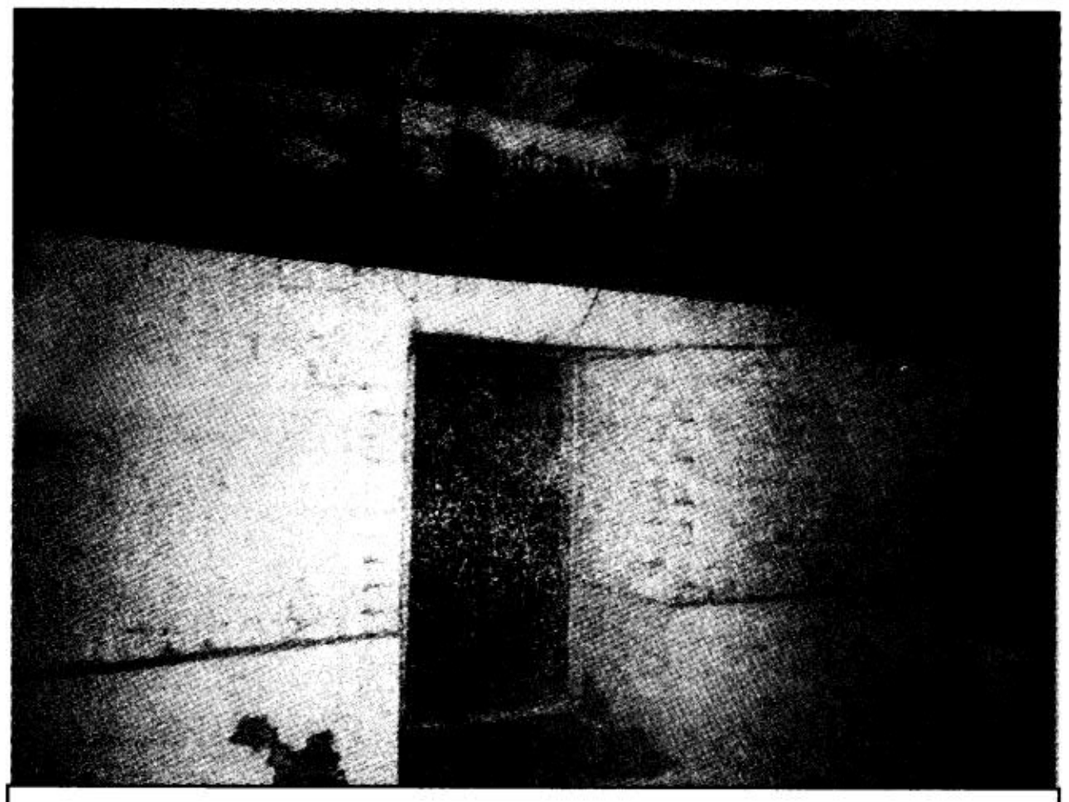

بۇ دېرىزىدىن تامنىڭ قانچىلىك قېلىنلىقىنى بىلگىلى

چۆچەك شەھىرى رۇسىيە بىلەن قوشنا بولۇپ،ناھايىتى بۇرۇنلا رۇسلار تارباغاتايغا كېلىپ سودا بىلەن شۇغۇللانغان، چارروسىيە چۆچەكتە 68 يىل كونسۇلخانا ئاچقان.

شۇڭا، بۇ جايدا رۇس ئۇسلۇبىدا سېلىنغان ئىمارەتلەر بىر قەدەر ئومۇملاشقان، چۆچەك كىچىك چىگرا شەھەر بولسىمۇ، ئەينى يىللاردا، ئۇنىڭدا رۇس ئۇلۇبىدىكى ياۋروپاچە ئۆي-ئىمارەتلەر ناھايىتى كۆپ سېلىنغانىدى. شۇ يىللاردا، تاتارلاردىن ئۆمەر ھاجى سالدۇرغان بۇ مەسچىتنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولسا كاھىشلىق قىزىل خىشتىن سېلىنىپ،ئۇنىڭ پۈتۈن سىرتقى قىسمى قىزىل رەڭدە، ھەتتا تۆت ئەتراپىدىكى قورغان تام ۋە رىشاتكىلارنىڭ ھەممىسى قىزىل سىردا، ئات كۆكسىي قىلىپ سېلىنغان ئۆگزىلەر كۈمۈش رەڭدە سىرلانغان بولۇپ، مەسچىتنىڭ ئۇستىدىكى ئەگمىلەر بىلەن ئۆگزە يۈزى بىر-بىرىگە ئىنچىللىك بىلەن ماسلاشتۇرۇلغان. قورغان تامنىڭ سىرتىدىكى رەڭلەر ناھايىتى ئېنىق ۋە پەرقلىق بولۇپ، تاملارنىڭ تۈۋرۈكلىرى سىرتقا تومپىيىپ چىققان، تامنىڭ ئاستىنقى ئۇلىمۇ پۇختا، تۈز قوپۇرۇلغان. مەسچىتنىڭ يۈزى ئۆزگەرتىلىپ لايىھەلەنگەن بولۇپ، ئۇ لەمپە بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەن، يەنە بۇ ئىمارەت شۇنچىلىك كۆركەم ھەم ھەيۋەتلىك بولسىمۇ، لېكىن ماتېرىياللار ناھايىتى ئىھتىياتچانلىق بىلەن ئىشلىتىلگەنىدى. تام ئۇستىدىكى نەپىس ئويۇلغان قاپارتما نەقىشلىك خىشلار، ئازادە ئەگمە روجەكلىك دېرىزىلەر، ئۆزگىچە شەكىلدىكى زال ۋە راۋاق شەكىلدىكى لەمپىلەر ھەم پەشتاق ئالدىدىكى ئۆزئارا تۇتىشىپ كەتكەن توققۇز تاش پەلەمپەي، يەنە ئىككى تەرەپتىكى ئۇزۇن ياغاچتىن يۇمىلاق قىلىپ ياسالغان قىزىل تۇتقۇچ قاتارلىقلار بىر ـ بىرى بىلەن ئۆزئارا ماسلاشتۇرۇلغان...

ئۇيغۇر كتاب تور بېكتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىرىنچى تارقىتىش سورۇنى

مەسجىتنىڭ يەر ئاستى ئىشكىنىڭ كۆرۈنۈشى

بۇ قۇرۇلۇشنىڭ قۇرۇلمىسى ئەتراپتىكى ئۆيلەردىن پەرقلىنىدۇ. بۇ مەسچىتنىڭ شەرقتىن غەربكە بولغان ئۇزۇنلۇقى 35 مېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا بولغان كەڭلىكى 10 مېتىر، ئېگىزلىكى يەتتە مېتىر بولۇپ، ئۇنىڭ جەنۇب ۋە شىمال ئىككى تەرىپىدە جەمئىيىي توققۇز دېرىزە، شەرقىي بېشىدىكى جەنۇب، شىمال ئىككى تەرەپنىڭ ھەرقايسىغا ئىككى دەرۋازا، دەرۋازىنىڭ ئالدى تەرەپىدىكى مەسچىتنىڭ غەرب تېمىغا يۆلەپ كىچىك ئۆي سېلىنغانىدى، ئۇنىڭ كەڭلىكى ئۈچ مېتىر، ئېگىزلىكى تۆت مېتىر بولۇپ، تېپىك رۇس ئۇسلۇبى بىلەن ئىسلامچە ئۇسلۇب بىر گەۋدە قىلىپ سېلىنغانىدى.

بۇ مەسچىت 1988 ـ يىلى مەملىكەت بويىچە 2 ـ قېتىم مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش جەريانىدا تەكشۈرۈلگەن ۋە ئارخىپ تۇرغۇزۇلغان، 1999 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى بۇ مەسچىتنى «ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى» دەپ ئېلان قىلغان؛ ئېلان قىلىش جەريانىدا بۇ مەسچىتنىڭ نامى «ئىشان سەئىيد مەسچىتى» دەپ بېكىتكەن. 2008 ـ يىلى مەملىكەت بويىچە 3 ـ قېتىم مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تەكشۈرۈش جەريانىدا مۇشۇ نام داۋاملىق قوللىنىلدى. 2009 ـ يىلى 4 ـ ئايدا چۆچەك ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە، چۆچەك شەھەرلىك پارتكوم ۋە شەھەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئاساسلىق رەھبەرلىرى مەسلىھەتلىشىش ئارقىلىق بۇ ئىشان سەئىيد مەسچىتىنى نۇقتىلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى رېمونت قىلىش پىلانىغا كىرگۈزۈلۈپ ئۇنى رېمونت قىلىشنى قارار قىلغان. 2012 ـ يىلى يەنە بۇ مەسجىت كەڭ كۆلەمدە رېمونت قىلىندى، ھازىر مەسچىتنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 1408 كۋادرات مېتىر.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئىشخانىسىنىڭ [2012] 39 ـ نومۇرلۇق ھۆججىتىدە ئىشان سەئىيد مەسچىتى «قەدىمىي ئىمارەتلەرنى قوغداش دائىرىسى»گە كىرگۈزۈلدى، ئۇنىڭ قوغدىلىدىغان قۇرۇلۇش ئاساسىي دائىرىسى 20 مېتىر ئەتراپىدا بولدى، بۇ قەدىمىي ئىمارەتنىڭ سىرتقى قىسمىدىكى 40 مېتىرغىچە بولغان سوزۇلغان رايون كونترول قىلىش دائىرىسىگە كىرگۈزۈلدى.

ھازىر ئىشان سەئىيد مەسچىتى شۇ جايدىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ھەر مىللەت ئاممىسىنىڭ دىنىي پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان ئاساسلىق سورۇنى بولۇپ،ھەر جۈمە كۈنى 100 نەچچە ئادەم بۇ مەسچىتتە دىنىي پائالىيىتى ئېلىپ بارىدۇ، بۇ يەردىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئىككى ئايەم مەزگىلىدە بۇ مەسچىتكە كېلىپ دىنىي پائالىيەتكە قاتنىشىدىغانلار 2 مىڭ 200 دىن ئاشىدۇ.

(ئاپتور : شىنجاڭ نېفت ئىنستىتۇتى)

تەرجىمە قىلغۇچى: ساباھىددىن قاھار (بايرام شىركىتىنىڭ لاھىيەلىگۈچىسى)
تەرجىمنى بېكىتكۈچى: ئابلەت نۇردۇن

قىسقا خەۋەرلەر

▲«ھەر جاي ھەر يەردىن كەلگەن شىنجاڭلىقلار.گۈاڭدۇڭلۇقلار شىنجاڭدا» ناملىق مەجمۇئەنىڭ 3 ـ سانى پات ئارىدا نەشر قىلىنىپ تارقىتىلدۇ.

«ھەر جاي ھەر يەردىن كەلگەن شىنجاڭلىقلار» ناملىق يۇرۇشلۇك مەجمۇئە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى مەسلىھەتچىلەر ئىشخانىسى، تارىخ ـ مەدەنىيەت يۇرتى كۆڭۈل قويۇپ پىلانلىغان قۇرۇلۇشنىڭ بىر قىسمى. «گۈاڭدۇڭلۇقلارنىڭ شىنجاڭدىكى يۈز يىللىق ئەمەلىي خاتىرىسى» ـــ «ھەر جاي ھەر يەردىن كەلگەن شىنجاڭلىقلار»نىڭ باش قىسمى.

▲جۇڭگو ئارزۇسىنى ئورتاق ئەمەلگە ئاشۇرۇش ـــ ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تارىخ ـ مەدەنىيەت يۇرتى تەتقىقاتچىلىرىنىڭ ھۆسنىخەت ـ رەسىم ۋە فوتو سۈرەت ئەسەرلىرى كۆرگەزمىسى ـــ قەشقەرگە يۇرۇش.

2016 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنىدىن 16 ـ كۈنىگىچە « جۇڭگو ئارزۇسىنى ئورتاق ئەمەلگە ئاشۇرۇش ـــ ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تارىخ ـ مەدەنىيەت يۇرتى تەتقىقاتچىلىرىنىڭ ھۆسنىخەت ـ رەسىم ۋە فوتو سۈرەت ئەسەرلىرى كۆرگەزمىسى» قەشقەردە داغدۇغىلىق ئۆتكۈزۈلدى. بۇ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تارىخ ـ مەدەنىيەت يۇرتى قەشقەردە تۇنجى قېتىم ئۆتكۈزۈلگەن چوڭ تېپتىكى مەدەنىيەت پائالىيىتى بولۇپ، تارىخ ـ مەدەنىيەت تەتقىقات يۇرتى ۋە تەتقىقاتچىلىرىنىڭ مەدەنىيەت دۆلتى قۇرۇش ئىستراتېگىدىيەسى جەھەتتە رولىنى ياخشى جاريىي قىلدۇرۇپ، دۆلتىمىزنىڭ نەپىس سەنئەت ئۇسلۇبى، قويۇق ۋە چوڭقۇر مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشى ئارقىلىق، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مۇنەۋۋەر ئەنئەنىۋي مەدەنىيىتىنى، گۈزەل شىنجاڭنى نامايان قىلىش، جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ مۇنەۋۋەر مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىش ۋە يېڭىلىق يارىتىشنى مەقسەد قىلىدۇ. بۇ قېتىمقى كۆرگەزمە قىلىنغان ئەسەرلەر ـــ ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تارىخ ـ مەدەنىيەت يۇرتىدىكى بىرمۇنچە داڭلىق فوتوگرافلارنىڭ نادىر ئەسەرلىرى ھېسابلىنىدۇ، ئۇلارنىڭ ئۇسلۇبى يېڭى، مەزمۇنى مول بولۇپ، تۇرلۇك نۇقتىلاردىن شىنجاڭ تاغ ـ دەريالىرىنىڭ ھەقىقىي گۈزەل، كۆركەملىكى ۋە بۇگۈنكى شىنجاڭدىكى ئۆزگىرىشلىرى نامايان قىلىنغان بۇ ئەسەرلەر ئىلگىرىكى فوتوگرافلارنىڭ ئېسىل ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، تۇرمۇشقا تېخمۇ يېقىنلىشىپ ۋە ئۆزگىچە يېڭىلىق ياراتقان نادىر سەنئەت ئەسەرلىرىدۇر. بۇ ئەسەرلەر جۇشقۇنلۇققا تولغان بولۇپ، ئۆزگىچە ئۇسلۇبتىكى سىياھ قەلەم تىلى بىلەن كۆركەم كارتىنىلارنى رويابقا چىقىرىپ، قەشقەردىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ سەرخىل مەدەنىيەت يەرمەنكىسىگە داخىل قىلدى.

«جۇڭگو ئارزۇسىنى ئورتاق ئەمەلگە ئاشۇرۇش ـــ ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تارىخ ـ مەدەنىيەت يۇرتى تەتقىقاتچىلىرىنىڭ ھۆسنىخەت ـ رەسىم ۋە فوتوسۈرەت ئەسەرلىرى كۆرگەزمىسى ـــ قەشقەرگە يۇرۇش» مول جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنى نامايان قىلىپ ۋە تارقىتىپ، قەشقەردىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ۋەتەننى ۋە ئەل ـ يۇرتىنى سۆيۈشتەك ئۇلۇغۋار روھىنى قوزغىتىشتا تۇرتكىلىك رول ئويناش بىلەن بىرگە، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكىنىڭ مۇنەۋۋەر ئەنئەنىۋي مەدەنىيىتىنىڭ چىگرا رايونىدىكى مىللەتلەرگە بولغان تەسىرىنى كۈچەيتىپ، قەشقەرنىڭ زامانىۋي مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى، مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا ئالاقىسىنى ئىلگىرى سۈرۈش، قەشقەردىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ ئۇلۇغ ۋەتەنىمىزنىڭ بىرلىكىگە بولغان

تونۇشنى كۈچەيتىش، قەشقەرنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقى ۋە ئەبەدىي ئەمنلىك قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ئىجابىي رول ئويناندى.

قەشقەر ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيسى مۇھەممەتئىمىن بەكرى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى مەسلىھەتچىلەر ئىشخانىسى پارتىيە گۇرۇپپىسىنىڭ شۇجىسى جاڭ شياۋنىڭ، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى مەسلىھەتچىلەر ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرى ئارسلان ئابدۇللا، قەشقەر شەھەرلىك تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، ۋىلايەتلىك ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ رەئىسى پاشاگۈل سەدىردىن قاتارلىق رەھبەرلەر كۆرگەزمىنىڭ ئېچىلىش مۇراسىمىغا قاتناشتى.

▲تۇردى ئىمىن ۋە ئەسقەر تۇردى ئاتا ـ بالىنىڭ ھۆسنىخەت ـ رەسىم كۆرگەزمىسى.

2016 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى چۈشتىن بۇرۇن، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تارىخ ـ مەدەنىيەت يۇرتى، شىنجاڭ گۈزەل ـ سەنئەت بىرلەشمىسى، قومۇل شەھەرلىك مەدەنىيەت ـ تەنتەربىيە ئىدارىسى باشقۇرغان، قومۇل ۋىلايەتلىك غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش مەركىزى، قومۇل ۋىلايەتلىك مۇزېي بىرلىشىپ ئۆتكۈزگەن، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تارىخ ـ مەدەنىيەت تەتقىقات يۇرتىنىڭ تەتقىقاتچىسى، ئاتاقلىق جۇڭگوچە رەسسام سىزىش ئۇستىسى تۇردى ئىمىن بىلەن ئەسقەر تۇردى ئاتا ـ بالىنىڭ ھۆسنىخەت ـ رەسىم كۆرگەزمىسى قومۇل ۋىلايەتلىك مۇزېينىڭ كۆرگەزمە زالىدا ئوڭۇشلۇق ئۆتكۈزۈلدى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مۇئاۋىن باش كاتىپى پەرھات جىبىل، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى مەسلىھەتچىلەر ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرى ئارسلان ئابدۇللا، قومۇل ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيسى لى دۇنيىن قاتارلىق رەھبەرلەر كۆرگەزمىنىڭ ئېچىلىش مۇراسىمىغا قاتناشتى. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تارىخ ـ مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ تەتقىقاتچىسى، داڭلىق جۇڭگوچە رەسسام سىزىش ئۇستىسى تۇردى ئىمىن قىزغىن سۆز قىلدى. تۇردى ئىمىن ـــ بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئىچىدە قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلىرى مول جۇڭگوچە رەسىم سىزىش ئۇستىسى بولۇپ، ئۇنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى ئەسەرلەردە شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ شۇنداقلا ئۇلار ياشاۋاتقان رايونلارنىڭ ئۆزگىچىلىكلىرى، قويۇق تۇرمۇش پۇرىقى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولۇپ، ئەسەرلىرى كۆپ قېتىم مۇكاپاتلانغان. بۇ قېتىمقى كۆرگەزمىدە 60 نەچچە پارچە ئەسەر كۆرگەزمە قىلىنغان بولۇپ، ئۇلاردا يەرلىك ئالاھىدىلىك يارقىن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇ قېتىمقى كۆرگەزمىنىڭ ئۆتكۈزۈلۈشى قومۇل ۋىلايىتىنىڭ مەدەنىيەت ـ سەنئەت خىزمەتچىدىكى خوشاللىنارلىق ئىش بولۇپلا قالماي، ئۇ يەنە قومۇل ۋىلايىتىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى يۇقىرى سەۋىيەلىك گۈزەل ـ سەنئەت ئەسەرلىرىدىن بەھرىلىنىش پۇرسىتى بىلەن تەمىن ئەتتى.

▲يۇرت ـ ماكانغا مۇھەببەت ـــ مۇھەممەت ھېيت ماي بويىاق سەنئىتى كۆرگەزمىسى

2016 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى « يۇرت ـ ماكانغا مۇھەببەت ـــ مۇھەممەت ھېيت ماي بويىاق سەنئىتى كۆرگەزمىسى» ئۇرۇمچى شەھەرلىك خوڭمېي گۈزەل ـ سەنئەت زالىدا ئۆتكۈزۈلدى. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى مەسلىھەتچىلەر ئىشخانىسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى ئۆتكۇر قاسىم قاتارلىقلار مەسلىھەتچىلەر ئىشخانىسى ۋە تارىخ ـ مەدەنىيەت يۇرتىغا ۋاكالىتەن كۆرگەزمىگە قاتناشتى ۋە ئۇنى تەبرىكلىدى.

شنجاڭ گۇزەل ـ سەنئەت جەمئىيتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، شنجاڭ پىداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى گۇزەل ـ سەنئەت ئىنستىتۇتىنىڭ پروفېسسورى، جۇڭگو بۇگۇنكى زامان ماي بويياق رەسسامى بولۇپ، شنجاڭنىڭ يېڭى دەۋر ماي بويياق رەسىم ساھەسىدىكى باشلامچى. ئۇنىڭ بىرىۋاۋش ماي بويياق ئەسەرلىرى شنجاڭنىڭ ماي بۇياق رەسىملىرى ساھەسىدە خېلى زور تەسىرگە ئىگە. بۇ قېتىمقى كۆرگەزمىگە مۇھەممەت ھېيتنىڭ 1979 ـ يىلىدىن ھازىرغىچە سىزغان 99 پارچە ئەسىرى قاتناشتۇرۇلغان بولۇپ، بۇلاردا سەنئەتكارنىڭ يۇرت ـ ماكانىغا بولغان مىننەتدارلىقى ۋە مۇھەببىتى تولۇق ئەكس ئەتتۇرۇلگەن.

▲ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى مەسلىھەتچىلەر ئىشخانىسى تەشكىللىگەن گۇرۇپپا غەربىي شىمالدىكى ئۇچ ئۆلكىگە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى خىزمىتىنى تەكشۈرۈشكە باردى.

مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى خىزمىتىنى ئىلگىرى سۈرۈش شنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقى ۋە ئەبەدىي ئەمىنلىكە كاپالەتلىك قىلىدىغان ئۇزۇن مۇددەتلىك خىزمەت. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ ئىزچىل يۆكسەك ئەھمىيەت بېرىشى ئارقىسىدا، بۇ يىل مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىشكە دائىر 27 خىل تەدبىر ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈش خىزمىتىنىڭ مەزمۇنى ۋە شەكلى يېڭىلاندى. مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈش خىزمىتىنى يەنمۇ پۇختا ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن شنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى مەسلىھەتچىلەر ئىشخانىسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى ئۆتكۈر قاسىم باشچىلىقىدىكى تەكشۈرۈپ ـ تەتقىق قىلىش گۇرۇپپىسى 7 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنىدىن 27 ـ كۈنىگىچە نىڭشيا، چىڭخەي، ئىچكى موڭغۇل قاتارلىق ئۈچ ئۆلكە، ئاپتونوم رايونغا بېرىپ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈش خىزمىتىنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلدى ۋە مۇشۇ ئاساستا ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈش خىزمىتىگە پايدىلىق تەكلىپلەرنى بەردى.

بۇ قېتىمقى 10 كۈنلۈك تەكشۈرۈپ ـ تەتقىق قىلىش خىزمىتى جەريانىدا، تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسىدىكىلەر يۇقىرىقى ئۈچ ئۆلكىدىكى تۆت شەھەر، بىر ئوبلاست، تۆت ناھىيە، ئۈچ رايون، ئۈچ بازار، بەش كەنت، 20 كەنت ئاھالىسى، ئۈچ كارخانا، ئالتە دىنىي پائالىيەت سورۇنىنى كۆزدىن كەچۈرۈرۈش بىلەن بىرگە، تونۇشتۇرۇشنى ئاڭلاش، تەجرىبە ئالماشتۇرۇش، ماتېرىيال كۆرۈش، سۆھبەتلىشىش، نەق مەيدانىنى كۆرۈش، ئايرىم زىيارەت قىلىش قاتارلىق شەكىللەر ئارقىلىق يۇقىرىقى ئۈچ ئۆلكە، ئاپتونوم رايوندىكى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈش خىزمىتىنىڭ ئاساسىي ئەھۋالىنى دەسلەپكى قەدەمدە ئىگەللىدى.

گەرچە بۇ ئۈچ ئۆلكە، ئاپتونوم رايوننىڭ جۇغراپىيەسى، ئادەمىيەت ئەھۋالى، ئىجتىمائىي ئەھۋالى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭكىگە ئانچە ئوخشاپ كەتمىسىمۇ، لېكىن قولغا كەلتۈرۈلگەن نەتىجىلەر، يەكۈنلىگەن تەجرىبىلەر، قوللانغان تەدبىرلەر بىزنىڭ ئۆگىنىشىمىز ۋە ئۆرنەك قىلىشىمىزغا ئەرزىيدۇ.

گۇرۇپپا ئەزالىرى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش ئاخىرلىشىپ ئۈرۈمچىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، تارىخ ـ مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ تەتقىقاتچىلىرى سەپەر ھارغىنلىقىنى ئۇنتۇپ تېزلىكتە تەكشۈرۈش دوكلاتى يېزىش خىزمىتىگە كىرىشىپ كەتتى ۋە تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش خىزمىتى توغرىسىدا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىرىگە دوكلات يوللاپ، رەھبەرلەرنىڭ تەدبىر بەلگىلەشتە پايدىلىنىشى ئۈچۈن ئىجابىي تەكلىپلەرنى بەردى.

تەرجىمە قىلغۇچى: ئىقلىمە قاسىم (شنجاڭ پىداگوگىكا ئونىۋېرسىتېتى)